МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ КОРАБЛЕБУДУВАННЯ
ІМЕНІ АДМІРАЛА МАКАРОВА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО
КАФЕДРА ІСТОРІЇ

Автор-укладач
Д. В. НЕФЬОДОВ

ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Навчально-методичний посібник для змішаного навчання

Миколаїв 2025

УДК 930.1(075.8)
Н 58

Рекомендовано вченою радою
Національного університету кораблебудування
імені адмірала Макарова
(протокол № 14 від 25 червня 2025 р.)

Рецензенти:
КАГАНОВ Ю. О. – доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи, професор кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету
МИХАЛЬСЬКИЙ І. С. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
БУГЛАЙ Н. М. – докторка історичних наук, в.о. професорки кафедри історії Навчально-наукового педагогічного інституту імені В.О. Сухомлинського Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова

Н 58 Нефьодов Д. В. Історія історичної науки: Навчально-методичний посібник для змішаного навчання / автор-укладач Д. В. Нефьодов. Миколаїв: видавець Румянцева Г. В., 2025. 531 с.

ISBN 978-617-729-072-2

Історія історичної науки наповнена колосальним матеріалом, досвідом і уроками, цінним методологічним інструментарієм, які, взяті в комплексі, мають незамінне значення не тільки для осмислення минулого, але й кращого розуміння сучасності та обріїв майбутнього. З'ясувати не заангажовано і об'єктивно історію неможливо без знання тенденцій розвитку історичної науки, тобто без опанування історіографії.

Посібник допоможе сформувати у майбутніх фахівців знання і навички щодо цілісного професійного розуміння процесів і явищ, закономірностей та особливостей історії історичної науки, сучасного стану та перспектив її подальшого розвитку.

Для студентів історичних спеціальностей закладів вищої освіти, викладачів, науковців. Може бути корисним усім, хто цікавиться історією української нації та історією історичної науки.

УДК 930.1(075.8)

ISBN 978-617-729-072-2

© Нефьодов Д. В., 2025
© НУК імені адмірала Макарова, 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА ……... 4

1. ЛЕКЦІЙНИЙ КУРС .....……... 6

2. ТЕМАТИКА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ …….…….. 444

3. МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ПІДГОТОВКИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ …….... 451

4. ТЕМАТИКА РЕФЕРАТИВНИХ РОБІТ ТА МУЛЬТИМЕДІЙНИХ ПРЕЗЕНТАЦІЙ ……...……. 454

5. МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИКОНАННЯ РЕФЕРАТИВНИХ РОБІТ ТА МУЛЬТИМЕДІЙНИХ ПРЕЗЕНТАЦІЙ ……..…….. 460

6. ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ ТА ПЕРЕВІРКИ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ …….…… 506

7. ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО ОЦІНЮВАННЯ …….…… 509

8. ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК ……..…. 513

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА……...…….. 528

ПЕРЕДМОВА

В сучасних умовах війни, коли Україна виборює право на саме своє існування, коли відновлюються і збагачуються національні традиції, повертаються замовчувані імена духовних світочів українського народу, неухильно зростає суспільна роль історичної науки та всіх її підрозділів. Вона покликана правдиво і об'єктивно, науково і неупереджено переосмислювати події й явища минулого на основі раніше недоступних джерел і нових методологічних підходів, рішучого розриву з ідеологічними постулатами минулого.

Історія історичної науки наповнена колосальним матеріалом, досвідом і уроками, цінним методологічним інструментарієм, які, взяті в комплексі, мають незамінне значення не тільки для осмислення минулого, але й кращого розуміння сучасності та обріїв майбутнього. З'ясувати не заангажовано і об'єктивно історію неможливо без знання тенденцій розвитку історичної науки, тобто без опанування історіографії.

Мета навчальної дисципліни «Історія історичної науки» полягає у з'ясуванні витоків історіографії, виявленні провідних тенденцій і закономірностей її розвитку, у виокремленні внеску у збагачення історичних знань визначних істориків і наукових осередків, інститутів, їх друкованих органів. Усі загальні завдання історії історичної науки підпорядковані головному: вивченню процесу переростання наукових історичних знань, оцінюванню стану її розвитку та визначенню напрямів її подальшого розвитку.

Рукопис містить необхідні матеріали лекцій, практичні завдання, методичні вказівки до виконання реферативних досліджень та інших видів самостійної роботи студентів, завдання для поточного й підсумкового контролю, а також список літератури. Така побудова посібника сприятиме ефективному вивченню та сприйманню матеріалу студентами як у форматі очного, так і змішаного навчання. Навчально-методичний посібник сприятиме

ефективному вивченню та сприйманню матеріалу як для очної роботи так і для дистанційного навчання здобувачами.

Особливо важливо врахувати, що зміст посібника вповні відображає зміст відповідної навчальної програми. При цьому автор намагався творчо підійти до викладу навчального матеріалу, вміщуючи на сторінках видання найпринциповіші моменти та аспекти. Навчальний матеріал викладено у пропонованій для рецензування праці з позицій аргументованості та відкритості пошуку.

Застосовані у посібнику прийоми і методи висвітлення матеріалу враховують багатогранність та історичність відповідного цивілізаційного шляху, змушують поєднувати національне та цивілізаційне, унікальне та загальнолюдське.

Пропонований посібник відповідає робочій навчальній програмі з дисципліни «Історія історичної науки».

Посібник допоможе сформувати у майбутніх фахівців знання і навички щодо цілісного професійного розуміння процесів і явищ, закономірностей та особливостей історії історичної науки, сучасного стану та перспектив її подальшого розвитку.

Виклад матеріалу у посібнику відповідає основним вимогам сьогодення, враховує традиції та реальність, відображає досягнутий рівень науки, орієнтує здобувачів вищої освіти на опанування кращими зразками, має практичне спрямування.

Для студентів історичних спеціальностей закладів вищої освіти, викладачів, науковців. Може бути корисним усім, хто цікавиться історією української нації та історією історичної науки.

1. ЛЕКЦІЙНИЙ КУРС

КРЕДИТ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АРХІВОЗНАВСТВА

ТЕМА 1
УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ЯК СПЕЦІАЛЬНА ГАЛУЗЬ ЗНАНЬ ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

ПЛАН

1. Поняття «історіографія». Становлення історіографії як науки

2. Понятійний апарат історіографії

3. Типи історико-наукових досліджень

1. Поняття «історіографія»

Історіографія – наукова дисципліна, що вивчає становлення та розвиток історичної науки. Погляд на історіографію як спеціальну історичну дисципліну передбачає з'ясування важливої проблеми: яке місце і які функції історіографії у процесі наукової діяльності історика. На думку, британського історика, археолога Р. Дж. Коллінгвуда, власне наукова історія, починається із постановки певних питань, в той час як «автор» міфологічних оповідань розповідає про що він сам знає. Перетворення простої реєстрації фактів на науковий опис історії традиційно пов'язаний в історичній науці з ім 'ям грецького вченого Геродота. Він на відміну від своїх попередників – логографів, які лише фіксували історичні події, поставив собі за мету зрозуміти та пояснити ці події. Не простий переказ подій, а критичне ставлення до них – власне це риси наукової історії. Примітно, що наукова історія починається саме з вивчення окремих подій. Так, наприклад Геродот

був істориком греко-перських воєн, Фукідід – Пелопоннеської війни. Джерелом давньогрецьких істориків були в першу чергу свідчення очевидців подій.

Місце історіографії в системі історичного пізнання зумовлюється характером її структурно-функціональних взаємозв'язків з іншими складниками історичної науки. Як слушно зауважував провідний український історіограф Я.С. Калакура, навколо історіографії упродовж тривалого часу точилися наукові дискусії щодо її статусу: чи є вона різновидом історії суспільної думки, чи постає як самостійна наукова галузь. Дослідник підкреслював, що за своїм походженням історіографія є органічним структурним елементом історичної науки. У межах цієї системи вона виконує функції регуляції, планування та контролю пізнавальної діяльності історика.

Як навчальна дисципліна історіографія відіграє важливу світоглядну роль. Ознайомлення з історією розвитку історичної науки загалом, з окремими науковими проблемами або з творчими біографіями видатних істориків істотно розширює інтелектуальний горизонт майбутнього дослідника чи вчителя. Рівень наукового кругозору історика визначається не лише знанням історичних подій, а й усвідомленням того, ким, у який спосіб і за яких умов ці події досліджувалися. Водночас відбувається нагромадження знань з історії культури, освіти, науки, літератури, філософії, етнології та інших суміжних галузей.

У такому контексті історіографія постає як міждисциплінарна наука. За визначенням Я.С. Калакури, саме історіографія формує стиль наукового мислення та естетичний смак майбутнього історика. Як навчальна дисципліна вона охоплює низку взаємопов'язаних курсів, засвоєння яких потребує певної логічної послідовності. Початкові історіографічні уявлення здобувачі освіти формують під час вивчення загальних курсів вітчизняної та світової історії. Ознайомлення з працями відомих істориків у процесі навчання сприяє виробленню історіографічного чуття. Наступним етапом є спеціальні курси й

спецсемінари, присвячені окремим проблемам історіографії, зокрема курсу з історіографії історії України.

Методи історіографії. У межах історіографічного дослідження виокремлюють: 1) засоби конкретного історіографічного аналізу та 2) методи історіографічного синтезу. Принципи історіографічного аналізу були узагальнені у так званій «історіографічній моделі», запропонованій у 1960–1970-х роках. Першою складовою цієї моделі є аналіз соціокультурних передумов стану й розвитку історичної науки певної доби, окремих наукових напрямів, шкіл або діяльності конкретного історика. Йдеться про рівень соціально-економічного розвитку, політичну організацію суспільства, стан духовного життя, культури й науки, урядову політику щодо історичної науки, систему історичної освіти, шкільництво, організацію наукової діяльності, функціонування наукових установ, засоби популяризації історичних знань та їх упровадження в масову свідомість.

Наступним чинником історіографічного аналізу є характер проблематики історичних досліджень. Тематичні пріоритети історичної науки тісно пов’язані з конкретними соціокультурними умовами її розвитку в певну епоху. Так, інтенсивне нагромадження джерел з соціальної та економічної історії у другій половині XIX ст. зумовило застосування методик опрацювання масових документальних матеріалів, зокрема методів статистичного аналізу. У 1960-х роках, за умов відповідного технічного забезпечення, сформувалася й набула поширення спеціальна галузь джерелознавства – «усна історія». Сьогодні ж спостерігається активний пошук нетрадиційних джерел у зв’язку з розвитком таких напрямів історичного дослідження, як локальна, сімейна історія, історія повсякденності, мікроісторія. Поширюється практика збирання родинних архівів, фіксації свідчень учасників політичних і військових подій середини XX ст.

Найвагомішим елементом історіографічного аналізу є характеристика методологічних принципів історичного дослідження. Саме через стиль історичного мислення ці принципи реалізуються на практиці. Зміна стилів

історичного мислення виступає рушійною силою розвитку історичного пізнання. Кінцевою ж метою історіографічного аналізу є вивчення історичних концепцій, схем і теорій. Наукова схема або історична концепція водночас є і результатом, і цільовим орієнтиром пізнавальної діяльності певного напряму чи конкретного історика. Її зміст, подібно до відображення в краплі води, репрезентує стан науки свого часу з усіма притаманними їй суперечностями. Для осмислення змісту концепції необхідне дослідження як зовнішніх, так і внутрішніх передумов її формування та функціонування.

До методів історіографічного синтезу належать класовий, культурологічний і сцієнтистський. У структурі радянської історичної свідомості домінував класовий підхід, відповідно до якого історія науки інтерпретувалася як боротьба ідей і течій, що відображала класові відносини в суспільстві. Сенс історіографічного процесу вбачався у поступі до матеріалістичного розуміння історії. За такого підходу історія історичної науки часто ототожнювалася з історією суспільної думки. Український історик Дмитро Дорошенко, аналізуючи вплив ідеології на розвиток української історіографії, також пов’язував її з еволюцією «української національно-історичної науки».

Культурологічний підхід трактує історіографію як складову історії культури. У межах цього підходу до предмета історіографії зараховується все, що в будь-якій формі репрезентує історичне минуле: література, фольклор, живопис. Основна увага зосереджується на зовнішніх чинниках розвитку науки – впливі освіти, філософії, літератури, мистецтва, культурно-громадського життя та урядової наукової політики. У сучасних умовах культурологічний підхід наповнюється новим змістом, оскільки в центрі наукових зацікавлень опиняються антропологічні проблеми – особистість історика, суб’єкт пізнавальної діяльності, психологія й естетика творчості. Постать дослідника минулого стає ключовим об’єктом і водночас метою сучасного історіографічного аналізу.

Водночас історичне пізнання підпорядковується власним внутрішнім закономірностям. Саме на виявлення внутрішньої логіки науки, механізмів виникнення та трансформації історичних ідей і концепцій спрямований сцієнтистський підхід. Абсолютизація будь-якого з названих методів – класового, культурологічного чи сцієнтистського – призводить до методологічного тупика. Проте сучасний рівень історіконаукового пізнання допускає домінування одного з них у поєднанні з іншими. Найчастіше перевага надається використанню цих методів або їх окремих елементів у різних комбінаціях. З цієї перспективи українська історіографія постає як результат духовної традиції, східнослов'янської культурної спадщини, розвитку національної освіти та науки, як науковий феномен, національні риси якого поступово посилювалися в процесі інтеграції у світову історичну науку. Особливою сферою перетину різних методологічних підходів є дослідження ментальних структур свідомості та діяльності історика.

Переконливими є спостереження дослідника Павла Магочия щодо існування двох типів національної свідомості народів поліетнічних держав. Він аналізує національну свідомість української еліти, історичне буття якої було обмежене кордонами Російської та Австрійської імперій. Амбівалентність свідомості культурних верств традиційного українського суспільства вчений окреслює поняттями ієрархії численних лояльностей та принципу взаємовиключних свідомостей. Перший тип свідомості українця кінця XVIII–XIX ст. передбачав природне для нього поєднання ідентичності українця-«малороса» та росіянина. Саме так себе усвідомлювали нащадки козацької старшини, які прагнули здобути права й привілеї російського дворянства. До носіїв ієрархії численних лояльностей належали високі посадовці та культурно-громадські діячі українського походження на службі Російської імперії – Олександр Безбородько, Василь Рубан, Федір Туманський, Михайло Антоновський, Яків Галінковський, Дмитро Трощинський, Микола Гоголь. Українців, які вірили в можливість

гармонійного поєднання відданості Україні з лояльністю до Росії, П. Магочий відносив до «природної ієрархії численних лояльностей».

Другий тип свідомості української культурної еліти XIX ст. ґрунтувався на безумовному визнанні одного національного пріоритету та відповідної системи культурно-національних цінностей. Принцип взаємовиключних свідомостей означав неможливість поєднання різних національних ідентичностей: неможливо бути росіянином з Малоросії чи поляком з України – слід залишатися або українцем, або росіянином, або поляком. Українська історіографія постає також як історія співіснування, конфронтації та поступової еволюції різних типів свідомості діячів української історичної науки. Упровадження понять численних лояльностей та взаємовиключних свідомостей у дослідження історії історичної науки є особливо доцільним для розв'язання суперечливих проблем української історіографії, подолання ідеологічних упереджень і стереотипів. Їх широке використання в навчальній і науковій практиці сприяє збагаченню понятійного апарату сучасної історіографії.

Термін «історіографія» (від грец. ἱστορία – розповідь, оповідання та γράφω – пишу; буквально – опис історії) є одним з найпоширеніших у історичній науці, водночас залишаючись одним із найменш однозначних за змістовою спрямованістю. Походження історіографії пов'язують із саморефлексією автора історичного твору щодо предмета дослідження, джерельної бази та способів викладу матеріалу.

У сучасній науковій традиції розрізняють кілька значень поняття «історіографія»: сукупність історичних студій з певної проблеми, теми чи галузі знань, об'єднаних спільною просторово-хронологічною локалізацією та предметом дослідження; історичну літературу певної доби, пов'язану спільним соціо- й етнокультурним простором та типовими інтелектуальними підходами; історію історичної науки загалом або її окремих розділів, що вивчає темпи, етапи та інтенсивність розвитку історичної думки, формування

знань про минуле, інституційні форми наукової діяльності й соціокультурні умови функціонування науки.

Передусім історіографія є спеціальною історичною дисципліною, предметом якої виступає історія розвитку історичних знань, історичної думки та історичної науки. У цьому контексті вирізняють проблемну й теоретичну історіографію (І. І. Колесник), або загальну, предметну та проблемну історіографію (М. А. Варшавчик). В останньому випадку історіографія насамперед виконує функцію визначення перспектив подальших конкретно-історичних досліджень.

У системі історичної науки історіографія здійснює функції управління, планування й контролю пізнавальної діяльності історика. У процесі історичного пізнання вона реалізує конструктивну та парадигмальну функції, які часто поєднуються в методологічну. Окрім цього, виділяють світоглядну, інтегративну та дидактичну функції. За формою й спрямованістю праць виокремлюють реєстраційний, проблемний та узагальнювальний рівні історіографічного дослідження.

Перші історіографічні уявлення виникли одночасно з формуванням предметного знання про історію та тривалий час існували у формі авторської саморефлексії. Із XVI ст., у зв’язку з поширенням друкарства, формується жанр історико-наукових і історико-літературних описів, що дало підстави окремим дослідникам виводити історіографію від доби Ренесансу.

Термін «історіографія» має французьке походження. У XIV ст. «історіографом» називали митця, який створював мініатюри на історичні сюжети, а з XVI ст. – придворного письменника, відповідального за написання офіційної історії держави. Згодом біографії правителів трансформувалися в історії держав, створені за визначеним каноном спеціально призначеними історіографами. Подібні посади існували також у Давньому Китаї та античному світі. В Європі XV–XVIII ст. історіографами були відомі поети, філософи, драматурги й історики. У Російській імперії офіційними історіографами виступали Г.-Ф. Міллер, М. Щербатов, М. Карамзін. Це звання

забезпечувало доступ до архівів і певні привілеї щодо цензури. Саме з Німеччини термін «історіографія» потрапив до наукового обігу Російської імперії, де спершу використовувався як синонім понять «історик», «історія», «історична наука».

Формування історіографії як науки відбувалося в європейських країнах у другій половині XVIII – на початку XX ст. Цей процес був зумовлений нагромадженням фактографічного матеріалу, секуляризацією історичних знань, розвитком друкарства, зростанням критичних рефлексій, формуванням класичного типу науки та новими потребами національного державотворення. З XVIII ст. утверджується традиція критичного аналізу історичної літератури з конкретних проблем, що знаменувало становлення історіографічного методу. Згодом ця практика трансформувалася в університетську навчальну дисципліну, а «критичний огляд літератури» став основою історіографічних курсів. У другій половині XIX – на початку XX ст. проблемне поле історіографії розширюється, охоплюючи історію історичної думки, історичних установ і науки в контексті історії культури та історії ідей.

2. Понятійний апарат історіографії

Ступінь сформованості тієї чи іншої галузі знання віддзеркалює рівень її теоретичної опрацьованості та дисциплінарно-організаційної зрілості. Насиченість, пластичність і різноплановість її категоріального апарату засвідчують місце й функціональне значення відповідної науки в сучасному тезаурусі наук. Водночас окремі науки за своїм змістом покликані забезпечувати методологічне підґрунтя для суміжних дисциплін. Саме таку роль у теперішній системі історичної науки виконує історіографія. З огляду на це понятійний апарат історіографії ніби «фокусує» й концентровано відображає актуальний стан історичної науки загалом.

Під час аналізу сучасного наукового апарату української історіографії доречно згрупувати наявні категорії у три блоки: 1) традиційні, 2) новітні, 3) специфічні щодо української історичної науки. До першого блоку належать такі усталені поняття, як «історіографічний процес», «історіографічна ситуація», «історіографічне джерело», «історіографічний факт».

Історіографічний процес. Якщо виходити з того, що історія є об'єктивним процесом, то об'єктивним за своєю природою постає і процес її вивчення. Історіографічний процес – це цілісний, об'єктивний процес генези та розвитку історичного пізнання, нагромадження й удосконалення історичних знань. На його перебіг впливають як зовнішні, соціокультурні, так і внутрішні чинники. У межах історіографічного процесу охоплюються не лише історія ідей, концепцій, методів, а й історія наукових інституцій, а також організаційних структур. Він може осмислюватися в узагальненому або в конкретному просторово-часовому вимірі: «світовий історіографічний процес», «античний історіографічний процес», «французький історіографічний процес XIX ст.», «історіографічний процес в Україні».

Історіографічна ситуація відтворює дискретність, уривчастість історіографічного процесу. Йдеться про окремий фрагмент історіографічного процесу у його певному просторово-часовому вияві. Історіографічна ситуація відбиває характерні для конкретного історичного моменту ознаки історичного пізнання. Якщо категорія «історіографічний процес» висвітлює історичне пізнання з позицій динаміки та цілісності, то «історіографічна ситуація» репрезентує його насамперед у вимірі статики (в межах визначеного проміжку часу). Це поняття має і проблемний, і хронологічно-часовий відтінок: «історіографічна ситуація довкола робіт М. Костомарова», «історіографічна ситуація за часів М. Грушевського», «історіографічна ситуація в радянській Україні».

Історіографічне джерело є різновидом історичних джерел. Під історіографічним джерелом слід розуміти специфічну групу матеріалів, що містять відомості про історіографічний процес і водночас є продуктом цього

процесу. Один і той самий текст нарративного чи документального типу залежно від дослідницької оптики може виконувати роль або історичного, або історіографічного джерела. У цьому випадку маються на увазі синтетичні історичні дослідження, статті, монографії, рецензії, критичні огляди, доповіді, мемуари, щоденники, автобіографії, приватне та ділове листування, офіційні, діловодчі документи тощо. Історіографічним джерелом ці матеріали стають саме в межах історіографічного дослідження.

Джерельна база історіографічного дослідження має три рівні:

1. конкретний текст історика;
2. «великий текст», тобто сукупність робіт історика, його творчий доробок;
3. «історико-культурний контекст» – комплекс матеріалів, які характеризують епоху та умови наукової діяльності історика.

Історіографічний факт. Для пояснення цього поняття доречно звернутися до аналогії з історичним фактом. Історики-позитивісти трактують історичний факт як «решткиста ровини», об'єктивну данність, фрагмент історичної реальності, що відображений у відповідних джерелах. Натомість Р. Дж. Коллінгвуд вважав, що історичний факт постає як результат пізнавальної діяльності історика. Твердження про те, що наприкінці XIX – на початку XX ст. українська історична наука остаточно відмежувалася від російської та польської історичної науки й набула статусу національної, із незалежними науковими інституціями та розвинутим ідейно-концептуальним апаратом, є підсумком ґрунтовних досліджень не одного покоління фахівців з історії української історичної науки. Саме історіографічна концепція виступає кінцевою метою історико-наукового дослідження.

Історіографічна концепція – це сукупність історіографічних фактів, об'єднаних на певних ідейно-теоретичних засадах. Як приклад можна навести норманську концепцію утворення Двньоруської держави. Історик Д. Дорошенко належить до перших представників державницької концепції української історіографії, суть якої полягає у впровадженні в історичну свідомість і науку ідей національної окремішності та державності.

Наукова школа в історіографії – це колектив дослідників, згуртований спільною проблематикою, єдиними методологічними принципами й концепціями, який формується навколо певної організаційної структури (кафедри, наукового товариства, історичного часопису тощо). Зокрема, наукові школи в українській історіографії постають у другій половині XIX ст., коли внаслідок процесів соціалізації та інституалізації науки актуалізується потреба врегулювання колективної наукової діяльності та своєрідного «розподілу ролей» у процесі історичного пізнання. У цьому ряду згадуються київська школа документалістів на чолі з В. Антоновичем, львівська та київська школи М. Грушевського, харківська школа Д. Багалія, миколаївська школа Тригуба П.М. тощо.

Вивчення історії історичної науки передбачає аналіз теоретико-методологічних уявлень, конкретних дослідницьких практик, а подекуди й політичних ідей окремих учених або груп істориків, а також провідних тенденцій історіографічного процесу загалом. Для історіографа важливим є з'ясувати, як на різних етапах розвитку історичної науки формулювали та розв'язували найактуальніші проблеми й питання. У вузькому розумінні зміст діяльності історіографа полягає у вивченні досвіду колег і пошуку найбільш типового та виразного. Ключовими категоріями, що використовуються для реалізації дослідницьких завдань, є поняття «течія», «напрям» і «школа». Розглянемо їх докладніше.

Течія в історичній науці – це об'єднання вчених відповідно до їхніх суспільно-політичних поглядів, підтримки тих чи інших програм розвитку та перебудови суспільства. Течія може бути виокремлена лише у процесі зіставлення з іншими течіями (принаймні має існувати дві течії). Належність до певної течії не завжди усвідомлюється самим істориком: вона може відкрито декларуватися або, навпаки, маскуватися. Усередині течій розрізняють відтінки, наприклад, помірно-консервативні, націонал-комуністичні, буржуазно-демократичні тощо.

Течії виникають і зникають з історичної арени під впливом політичних та інших подій. Подібні соціально-економічні й суспільно-політичні умови в різних країнах породжують схожі течії в історичній науці, тісно пов'язані із суспільно-політичною думкою. Формування індустріальних, а потім і постіндустріальних суспільств зумовило те, що течії в історичній науці вийшли за межі окремих країн і навіть континентів. Як правило, течії не зникають назовсім: у змінених умовах з'являються спадкоємці, які усвідомлюють свій генетичний зв'язок із попередниками. Так, радянська історична наука до своїх попередників зараховувала радикальні й демократичні течії наукової та суспільно-політичної думки XVIII – початку XX ст.

Назви течій («буржуазна», «націоналістична», «соціалістична») склалися історично й не мають спільної логічної основи. Доволі часто вживаються пари найменувань, побудовані за принципом антитези: «буржуазне» – «соціалістичне», «консервативне» – «радикальне» тощо. Подекуди такі назви не лише окреслюють характерність поглядів певних дослідників, а й виконують роль політичних ярликів, якими позначають ідейних опонентів.

Напрям в історичній науці – це об'єднання вчених (реальне або умоглядне), що має своїх лідерів, організаційне оформлення (необов'язково) та базується на спільних методологічних принципах і настановах. У межах певного напряму формуються наукові школи. Поняття напряму є доволі умовним, оскільки нечіткість методологічних принципів окремих учених, еклектичне застосування різних методологій, а також перехід дослідників (і навіть цілих наукових співтовариств) на інші методологічні позиції часто ускладнюють віднесення їх до того чи іншого напряму.

Найменування напрямів («романтизм», «позитивізм» тощо) теж виникали історично і не мають універсальної основи. Приналежність до певного напряму може як усвідомлюватися істориком, так і заперечуватися ним. Це спонукає приділяти особливу увагу аналізу наукової спадщини

істориків різних епох. Багатовимірність наукового процесу дозволяє визнавати й можливість одночасної приналежності одного історика до різних напрямів.

У науковій літературі напрям зазвичай визначають як ширше, ніж течія, поняття. Напрям виникає в періоди зміни парадигм наукового дослідження та репрезентує не лише внутрішні процеси науки, а й, передусім, колізії відповідної епохи, в якій працює історик.

Школа в історіографії у широкому значенні – це формальне або неформальне об'єднання вчених, які можуть бути послідовниками одного вчителя або гуртуватися навколо певного університету чи наукового центру (наприклад, школа Ранке, Оксфордська група). Більшість авторів серед характерних рис школи в історичній науці другої половини XIX – початку XX ст. називає єдність методичних прийомів роботи з джерелами, близькість тематики та проблематики праць, а також наявність педагогічного компонента зв'язку «вчитель – учень». Якщо «вчитель» персоніфікується, йдеться про школу конкретного вченого (школа Ключевського, Платонова); якщо ж «топонімізується», то – про школу певного наукового й навчального осередку (московська, петербурзька). Водночас «персоніфіковані» школи можуть входити до «топонімізованих».

Першим ученим, який порушив питання про змістовну відмінність понять «напрям» і «школа», був О. С. Лаппо-Данилевський. У своїх лекціях з історіографії (1890-і рр.) він підкреслював, що «школа дає метод», тоді як напрям радше зводиться до «створення історичного стилю». У сучасній історіографії висловлювалася навіть пропозиція відмовитися від використання термінів «напрям» і «течія», залишивши лише термін «школа» (Г. П. Мягков (2000 р.). У такому підході історію історичної науки пропонується трактувати як історію розвитку шкіл у науці.

Отже, провідними критеріями виокремлення течій, напрямів і шкіл в історіографії виступають методологічні принципи та пов'язана з ними проблематика.

Історична дисципліна має кумулятивний характер: найкращі зразки, створені певною історіографічною епохою, не зникають безслідно, а залишаються в «скарбниці» історичного знання; їхнє «життя» не завершується, і ці праці знову й знову спонукають читачів до рефлексії. Прикладів творів, що пережили власний час, чимало. Водночас у різні періоди розвитку історичної науки з'являлися й праці «avant la lettre» – з інноваційними підходами, які випереджали свій час.

3. Типи історико-наукових досліджень

Другу групу категорій історіографії формують поняття, що були запозичені із суміжних сфер знання: філософії, культурології, наукознавства, історії літератури та науки. У сучасному наукознавстві прийнято розрізняти два основні типи історико-наукових досліджень: соціальна історія науки або соціологія науки (історична соціологія науки) та інтелектуальна історія науки. Соціальна історія науки зосереджується на так званій зовнішній історії науки: її організаційних формах, наукових установах, наукових товариствах, системі підготовки кадрів, а в ширшому розумінні – на механізмах взаємодії науки та суспільства, науки і влади, науки і культури. Інтелектуальна історія науки, навпаки, є історією ідей, теорій і концепцій та орієнтована на пояснення внутрішніх чинників розвитку наукового пізнання. Кожний із названих типів історіографічного дослідження є самодостатнім і самоцінним. Водночас не заперечується можливість їх поєднання у синтетичних працях з історії науки.

У радянський період співіснували різні образи науки. Зокрема, функціонував люмпенський образ, для якого характерним було негативне, люмпенізоване ставлення до науки й учених як до «стану нероб». Паралельно утверджувався образ революційної марксистської науки, яку розглядали як інструмент будівництва нового безкласового суспільства. Окреме місце посідав образ «народної» сталінської науки, для якої типовими були

антиінтелектуалізм і демонстративне протиставлення «простоти» складному знанню; символами такого підходу стали «хати-лабораторії» та «селянські вчені».

У структурах наукової свідомості нашої епохи простежуються два образи науки. Перший – традиційний дисциплінарний, який передбачає трактування науки як сукупності наукових дисциплін з їхнім специфічним предметним полем. Другий образ лише формується – проблемний: у центрі пізнавального процесу тут стоїть наукова проблема, що має бути розв'язана різними методами. Ідеал науковості – категорія, залучена з культурологічного арсеналу. Під ідеалом науковості розуміють зразок, еталон оцінювання, який визнається науковим середовищем певної доби. Надалі, трансформуючись у норми освіти та культурні цінності, ідеали науковості починають здійснювати зворотний вплив на сам процес наукового пізнання.

У XVIII ст., у добу аматорства та енциклопедизму, коли історія ще не відокремилася від словесності, ідеалом науковості в історіописанні була белетризована розповідь про минуле, що спиралася на джерела, не перевірені історичною критикою, на фантазію та літературний хист автора. Саме тому тоді перевага надавалася методу компілятивному. У XIX ст., у руслі праць М. Карамзіна, а на українському ґрунті – Д. Бантиш-Каменського, ідеалом науковості в історіографії поступово стає систематизований виклад історичних подій на підставі архівних матеріалів. Далі, якщо В. Антонович виступав носієм позитивістського ідеалу науковості, що полягав у збиранні, опрацюванні й публікації широкого комплексу джерел з української історії, то вже М. Грушевський спричинився до формування нового для української історіографії ідеалу науковості – узагальнюючого історико-соціологічного дослідження на основі великого масиву «очищених» історичною критикою джерел. Нині ж логічно вивірене, дисциплінарно орієнтоване дослідження, вибудуване за аналогією з математичним, поступово поступається місцем історичному дискурсу, в якому суттєвим є не так докладно зафіксований результат, як дії, спрямовані на його здобуття.

Стиль історичного мислення. Саме поняття стилю зародилося в античній риториці й упродовж тривалого часу розроблялося в межах мистецтвознавства. Лише у XIX ст. воно увійшло до понятійного апарату культурології. У 1960–1970-х роках поняття стилю починає активно використовуватися у наукознавстві, історії науки та історіографії. Стиль мислення має різні рівні вияву: можна говорити про стиль мислення певної епохи загалом (стиль мислення античності, доби Ренесансу), про стиль мислення, репрезентований науковим напрямом або науковою школою (романтичний стиль мислення, стиль мислення школи В.Антоновича), а також про індивідуальний стиль мислення кожного конкретного історика.

Тип історика – це певна розумова конструкція, що описує зміст, спрямованість і мотиви творчої діяльності історика. До змісту цієї конструкції належать наукові пріоритети дослідника, його ставлення до джерел, а також до різновидів історичної праці: збирання, опису джерел, історичного аналізу чи синтезу, художніх викладів в історії, емоційно-психологічного висвітлення минулого. Складовими поняття «тип історика» є також аналіз внутрішнього світу дослідника, його політичні та релігійні уподобання, характеристика культурного оточення, коло знайомств тощо. Традиційно виокремлюють три типи істориків. Перший – історик-мислитель, який по-філософськи осмислює історичні події та факти, з’ясовує їхні причини, зв’язки та значення в історії. Другий – історик-художник, митець із розвиненою історичною фантазією та інтуїцією, що здатний художньо відтворювати минуле в яскравих і живих образах історичних подій та постатей. Третій – історик-дослідник, який цілеспрямовано вишукує комплекс фактів, історичних документів і матеріалів, тобто має виразний хист до пошуку та опису історичних джерел.

У «чистому вигляді» всі три типи істориків трапляються рідко: найчастіше вони поєднуються і взаємопереплітаються. Українська історіографія XVIII – початку XX ст. демонструє особливо виразне розмаїття типів істориків: історик-збирач, антикварій, історик-аматор, історик-

фольклорист, історик-художник, історик-бібліограф, історик-археограф, джерелознавець, історик-систематик, теоретик тощо.

ТЕМА 2
ЕТАПИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

ПЛАН

1. Періодизація української історіографії

2. Історія і колективна пам’ять

1. Періодизація української історіографії

Як уже зазначалося в попередній лекції, предметом курсу української історіографії є процес виникнення та розвитку української історичної думки. Його осмислення дає змогу виявити провідні тенденції й закономірності становлення, еволюції та збагачення історичних знань про минуле України. Історіографічний процес в Україні має власну внутрішню логіку й відповідну періодизацію.

Під періодизацією історичної науки розуміють науковий метод, що ґрунтується на системі прийомів і способів, спрямованих на виокремлення в історіографічному процесі найбільш значущих епох, періодів і етапів за спільними ознаками та критеріями. Період в історіографії – це умовно відмежований часовий відрізок історіографічного процесу, який має спільні риси, водночас відрізняється від інших періодів, характеризується відносною завершеністю та власною внутрішньою логікою розвитку.

В основі періодизації лежать певні критерії, що слугують підставою для виділення окремих періодів. По-перше, це ключові рубежі світової та української історії. По-друге, поява принципово нових явищ у суспільному, науковому й духовному житті, які суттєво вплинули на характер і зміст історичних знань відповідної доби. До таких явищ належать, зокрема, виникнення слов’янської писемності, утворення Давньоукраїнської держави, запровадження християнства, розвиток книгодрукування тощо. По-третє,

важливим критерієм є поява історичних праць, що стали знаковими етапами у формуванні історичної думки. Йдеться, наприклад, про літописні твори – «Повість минулих літ», Галицько-Волинський літопис, а також про фундаментальні узагальнюючі праці на зразок «Історії України-Руси» М. Грушевського. По-четверте, значення має виникнення наукових історичних осередків і товариств, формування течій та нових напрямів історичної думки.

Застосування наведених критеріїв дозволяє виокремити вісім основних періодів розвитку вітчизняної історіографії. Перший період української історичної думки пов'язаний із княжою добою – історією Київської Русі, Галицько-Волинської та Литовсько-Руської держав. Мислителі й літописці цього часу не лише зафіксували в письмовій формі яскраві сторінки усної історичної традиції, а й у хронологічній послідовності виклали найважливіші події минулого, залишивши нащадкам власне бачення історичного процесу.

Другий період охоплює козацько-гетьманську добу. Формування українського козацтва, заснування Запорозької Січі, постання української державності – Війська Запорізького, розвиток освіти, діяльність Острозької та Києво-Могилянської академій істотно вплинули на поглиблення історичних знань і сприяли включенню історії до системи освіти. Праці М. Смотрицького, І. Вишенського, Ю. Рогатинця, Д. Туптала, С. Яворського, Ф. Прокоповича та інших мали не лише богословське, а й виразне історичне спрямування. Саме в цей час поширюються такі форми фіксації історичних подій, як щоденники, козацьке літописання, мемуаристика. Вершиною історичної думки козацької доби стали літописи Самовидця, Г. Граб'янки та С. Величка, у яких історичний виклад логічно виводив до Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, а героїка боротьби поєднувалася з утвердженням ідеї нескореності українців.

Третій період охоплює другу половину XVIII ст. і пов'язаний з антикварним напрямом української історіографії. Обмеження та ліквідація автономії України зумовили культурницьку реакцію української старшини.

Саме в цей час з’являються праці перших професійних істориків – С. Лукомського, П. Симоновського, В. Рубана, О. Рігельмана. Їхні твори сприяли поширенню ідеї самобутності українського народу, його мови, культури та історії.

Четвертий період припадає на першу половину XIX ст. і відомий як доба романтичного напряму вітчизняної історіографії. Для нього характерні ідеалізація та гіперболізація козацько-гетьманських часів у дусі романтизму, а також спрямування національної свідомості авторів історичних текстів у минуле. Важливу роль у цей період відігравали університетські центри у Львові, Харкові, Києві, Одесі, діяльність Київської археографічної комісії, Товариства Нестора Літописця, Одеського товариства. Вони стали осередками розвитку джерелознавства та написання наукових праць з історії України. Особливо помітним був внесок у науку М. Максимовича, П. Куліша та інших.

П’ятий період, що охоплює другу половину XIX – початок XX ст., остаточно утвердив українську національну історичну науку як самостійну, поза межами російської та польської історіографій. Цей етап отримав назву народницького напряму. Для його представників характерна зосередженість на історії народу як носія соціальних рухів, культурних традицій, побуту та рідної мови. Яскравими постатями цього періоду є М. Костомаров, В. Антонович, Д. Яворницький, Д. Багалій, М. Грушевський, О. Єфіменко та інші. Діяльність Київської історичної школи документалістів, Наукового товариства імені Шевченка, створення Українського наукового товариства в Києві, а також синтез історії України, здійснений М. Грушевським, завершили процес утвердження української історіографії як національного феномену. Значний внесок у її європеїзацію зробили М. Драгоманов, Б. Грінченко, І. Франко, Д. Донцов, які сприяли інтеграції української історичної думки до західноєвропейського інтелектуального простору. Переломним моментом цього періоду стала Українська революція 1917–1920 рр., що дала потужний імпульс розвитку державницького напряму української історіографії.

Шостий період охоплює 1920-ті – початок 1930-х років XX ст. і пов'язаний з формуванням державницької течії вітчизняної історіографії. Поразка Української революції 1917–1921 рр., утвердження більшовицького тоталітарного режиму в Україні та перебування західноукраїнських земель у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини визначили складні умови розвитку історичної науки. Попри це українські історики в еміграції обґрунтовували право українського народу на власну державу, підкреслювали його державницьку традицію. Ці ідеї знайшли відображення у працях Д. Дорошенка, В. Липинського та були підтримані істориками Західної України – І. Крип'якевичем, С. Томашівським, М. Кордубою. У радянській Україні водночас наростав спротив національно свідомих істориків насадженню більшовицької ідеології. Позитивний вплив на розвиток історичних досліджень мало повернення М. Грушевського в Україну у 1924 р. та діяльність створених ним установ у системі ВУАН. Проте наприкінці 1920-х рр. згортання українізації, масові репресії й ідеологізація науки завдали історичній науці серйозних втрат.

Сьомий період (середина 1920-х – друга половина 1980-х рр.) відомий як радянський період вітчизняної історіографії. Якщо в діаспорі продовжувалися дослідження в межах державницької концепції та формувалися нові наукові осередки у США і Канаді, то в УРСР офіційна історіографія була повністю заідеологізована. Лише короткочасні позитивні зрушення були пов'язані з хрущовською «відлигою» та горбачовською «перебудовою».

Восьмий, або сучасний, період розпочався на межі 1980–1990-х років XX ст. і пов'язаний із відновленням державної незалежності України та відродженням національних традицій української історіографії. Для цієї доби характерні крах радянської партійно-класової методології, ліквідація тотального державного контролю над науковою діяльністю, дерусифікація історичних установ і видань, повернення до наукового обігу спадщини дореволюційних і діаспорних істориків.

Таким чином, запропонована періодизація української історичної думки дає змогу простежити безперервність і спадкоємність вітчизняного історіографічного процесу та виокремити в кожному періоді найважливіші концептуальні положення й узагальнення.

2. Історія і колективна пам’ять

Історія людської спільноти як узагальнена версія колективного минулого, що поділяється її членами, виступає фундаментом групової ідентичності. Уявлення про ключові події минулого, інтерпретовані за моделями «катастрофи» або «тріумфу», відіграють визначальну роль у формуванні ідентичності, впливаючи на осмислення й переживання сучасної життєвої ситуації. Історична пам’ять активізується та набуває особливої значущості у кризові періоди розвитку суспільства чи окремих соціальних груп, коли перед ними постають нові, складні виклики або виникає реальна загроза їхньому існуванню. Подібні ситуації багаторазово повторювалися в історії кожної держави, етнічної чи соціальної спільноти.

Масштабні соціальні трансформації та політичні катаклізми стимулюють переосмислення образів минулого й зміну оцінок історичних постатей і подій, у тому числі внаслідок цілеспрямованої інтелектуальної діяльності. У таких умовах відбувається трансформація колективної пам’яті, що охоплює не лише «живу» соціальну пам’ять – досвід безпосередніх учасників і сучасників подій, – а й глибинні пласти культурної пам’яті суспільства.

Цілком закономірно, що професійна історіографія, попри вимоги об’єктивності та неупередженості, започатковані ще Фукідідом і доведені до абсолютизації «науковою історією», не залишається осторонь цих процесів. Виконуючи свою соціальну функцію, вона продукує нові інтерпретації минулого, які можуть стати складовими майбутньої національної міфології.

Недарма Люсьєн Февр зауважував: «Людина не пам'ятає минулого – вона постійно відтворює його. Вона виходить із сьогодення – і тільки крізь його призму пізнає і тлумачить минуле». У цьому контексті одним із ключових завдань історії історіографії є пояснення того, чому певні традиції відповідали пам'яті конкретних соціальних груп, а також з'ясування того, як ці групи інтерпретували й використовували власні історичні традиції як джерело знання.

Останні десятиліття позначені активним зверненням істориків до проблем колективної (соціальної) історичної пам'яті. Вихідною точкою для цього стали праці французького соціолога Моріса Альбвакса (Хальбвакса) (1877–1945). Наголошуючи на соціальній природі пам'яті та зумовленості процесів запам'ятовування й забування «соціальними рамками» дійсності, Альбвакс запропонував концепт колективної пам'яті як соціального конструкту. Під ним він розумів сукупність уявлень про минуле – міфів, традицій, вірувань, – які властиві певним спільнотам і поділяються їхніми членами. У межах цієї концепції саме соціальні групи задають моделі тлумачення історичних подій, забезпечують їхню підтримку, а за потреби – здійснюють реорганізацію колективної пам'яті з метою пристосування до змінених умов свого існування.

Історична пам'ять є одним із вимірів індивідуальної та колективної пам'яті й постає як символічна репрезентація історичного минулого. Вона виконує не лише функцію передавання досвіду й знань про минуле, а й є ключовим елементом самоідентифікації індивіда, соціальної групи та суспільства загалом. Актуалізація образів історичного минулого становить особливий тип пам'яті, що має вирішальне значення для конституювання та інтеграції соціальних груп у сучасності.

Змагання за політичне лідерство часто виявляється у формі протистояння різних версій історичної пам'яті – або ж опору її офіційній інтерпретації, – а також у суперечках щодо символів національної величі. Йдеться про дискусії навколо того, якими сторінками минулого нація має

пишатися, а які епізоди варто витіснити з колективної пам'яті. Конструювання прийнятних версій історичної пам'яті здійснюється не лише державною владою, а й опозиційними силами та різноманітними громадськими рухами, що породжує феномен «пам'яті» й «контрпам'яті».

Зміст колективної пам'яті змінюється відповідно до соціального контексту та актуальних практичних пріоритетів. Влучно сформулював цю думку британський історик Крістофер Хілл: «Ми сформовані нашим минулим, але з нашої вигідної позиції в сьогоденні ми постійно надаємо нову форму тому минулому, яке формує нас». Таким чином, будь-яка колективна історія постає як узгоджена й постійно оновлювана версія минулого.

Історія є невід'ємною від пам'яті, так само як історична свідомість тісно пов'язана з міфами. Деконструкція морально застарілих історичних міфів неминуче спричиняє створення нових інтерпретацій. У прагненні відокремити факт від міфу, дослідники нерідко пропонують альтернативні версії минулого, які з часом можуть перетворитися на нові міфи, сприйняті суспільством.

Британський історик Джон Тош виокремлює три модуси соціальної пам'яті, що здатні спотворювати історичне бачення. По-перше, традиціоналізм – апеляція до минулого як беззаперечного авторитету для сучасності. По-друге, ностальгія, яка, визнаючи факт історичних змін, трактує їх виключно як погіршення, перетворюючи минуле на «золотий вік» шляхом вибіркової амнезії та ігнорування його негативних аспектів. По-третє, віра в прогрес, що ґрунтується на переконанні в перевазі теперішнього над минулим і безперервному поступі вдосконалення в майбутньому.

Для професійних істориків одним із найважливіших завдань є протидія соціально зумовленим ідеологізованим викривленням минулого. У цьому сенсі історіографія, подібно до історичної пам'яті, є змінною й реагує на потреби суспільства. В основі професійної історичної культури лежить особливий тип колективної пам'яті з притаманними їй цінностями, передусім вимогою достовірності, а також специфічними формами комунікації – як

усередині власної «мнемонічної спільноти», так і в діалозі з іншими групами та суспільством загалом. Усі ці елементи також зазнають історичних змін.

Проблема співвідношення історичної пам’яті та колективної ідентичності в сучасній історіографії посідає центральне місце. При цьому виразно окреслюються дві характерні риси: по-перше, наявність суперечностей між історією та пам’яттю; по-друге, істотні міжпоколінні відмінності у сприйнятті минулого та в уявленнях про нього.

ТЕМА 3
ІСТОРІОГРАФІЯ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПЛАН

1. Історіографія початку формування людських цивілізацій на території України

2. Найдавніші державні утворення на українських землях в історичних дослідженнях

3. Історіографія проблеми походження та стародавньої історії слов'ян

1. Історіографія початку формування людських цивілізацій на території України

За найновішими науковими даними, поява людини на Землі датується понад двома мільйонами років тому. Як вважають дослідники, проникнення первісного населення на терени Східної Європи, зокрема України, здійснювалося переважно через західні області Малої Азії та Балканський півострів. Цей тривалий процес освоєння нових просторів, що розпочався близько мільйона років тому, продовжувався і на наступних етапах кам’яного віку. Хоча кісткові рештки архантропів на території України поки що не виявлені, їхня присутність підтверджується археологічними матеріалами у вигляді стоянок ашельської епохи раннього палеоліту.

Палеолітичні пам’ятки України є об’єктом наукового вивчення вже понад століття. У 1873 р. В.І. Камінський відкрив поблизу с. Гінці на Полтавщині першу на той час відому в Східній Європі палеолітичну стоянку. Вагомий внесок у дослідження палеоліту України в міжвоєнний період зробили К.С. Мережківський, В.В. Хвойка, П.П. Єфименко, М.Я. Рудинський, П.Й. Борисковський, С.М. Бібіков та інші. Їхні напрацювання продовжили

сучасні українські археологи – О.Г. Черниш, В.М. Гладилін, М.І. Гладких, В.Н. Станко, О.О. Кротова та ін. У результаті досліджень було доведено, що вже в палеолітичну добу людина досягла порівняно високого рівня матеріальної й духовної культури, що стало передумовою подальшого соціально-економічного та культурного розвитку давнього населення.

Мезолітичні старожитності України у міжвоєнні роки досліджували М.В. Воєводський, Д.О. Крайнов, С.М. Бібіков, І.Ф. Левицький. У другій половині XX – на початку XXI ст. цю проблематику активно розробляли О.О. Формозов, Д.Я. Телегін, І.Г. Мацкевий, Л.Л. Залізняк та інші вчені. Нині на території України відомо близько 600 мезолітичних стоянок та інших пам'яток, у тому числі кілька могильників. Аналіз матеріалів поховальних комплексів дозволив реконструювати особливості поховального обряду й вірувань мезолітичних племен, їхній антропологічний склад, а також засвідчив існування соціально-територіальної організації, пов'язаної з мисливсько-рибальськими угіддями, за володіння якими точилася боротьба (А.Д. Столяр, Д.Я. Телегін, Г.Ф. Дебець).

Дослідження неолітичних пам'яток на території України розпочалися ще наприкінці XIX ст., однак основні групи неолітичних стоянок, поселень і могильників були вивчені в 1920–1930-х роках (М.Я. Рудинський, Н.В. Добровольський) та після Другої світової війни (І.Ф. Левицький, В.М. Даниленко, Д.Я. Телегін, М.Ф. Потушняк, О.М. Титова). Сьогодні в межах України зафіксовано близько 700 поселень і поодиноких місцезнаходжень неолітичної доби, а також понад 20 могильників, у тому числі й великих. Це дало змогу з достатньою повнотою окреслити строкатий етнокультурний склад населення неоліту, різний як за рівнем культурно-господарського розвитку, так і за походженням племен. Виділено групи культур, що з'явилися внаслідок міграцій із суміжних територій (культури лінійно-стрічкової кераміки, альфельдська), а також культури автохтонного, місцевого походження. Спільною ознакою цих культур було належання їх носіїв до землеробсько-скотарського населення, яке володіло навичками

виготовлення тонкостінного посуду з плоским дном і прокресленим лінійним орнаментом, а також глиняної пластики (Д.Я. Телегін, К.К. Черниш, В.М. Непріна).

Таким чином, у неолітичну добу на території України існувало близько десяти окремих племінних груп, серед яких кількісно переважали автохтонні. Внаслідок нерівномірності історичного розвитку частина цих спільнот зберігала неолітичні форми господарювання та способу життя аж до появи на українських землях мідного віку.

Найяскравішими енеолітичними культурами на території України були трипільська, поширена в лісостеповій зоні, та ямна, яка займала переважно степові простори. Наприкінці XIX ст. київський археолог В.В. Хвойка здійснив перші розкопки трипільських пам'яток у с. Трипілля Київської губернії. Датуючи трипільську культуру, він виділив у її межах дві хронологічні групи – кам'яного віку та епохи міді, а також висловив припущення, що великі глинобитні майданчики були залишками не жител, а культових споруд, пов'язаних із поховальними обрядами.

У IV – першій половині III тис. до н.е. пам'ятки трипільської культури охоплювали все лісостепове Правобережжя та Подністров'я, а на пізньому етапі поширилися на Волинь і степове Причорномор'я. Нині в Україні та Молдові відомі сотні трипільських поселень. Згідно з періодизацією Т.С. Пассек, у розвитку Трипілля виділяють три етапи: ранній (А) – Лука-Врублівецька, Гринівка на Дністрі; середній (В) – Володимирівка на Синюсі, Коломийщина поблизу Києва; пізній (С) – Жванець, Козаровичі, Усатове (нині територія Одеси), Городськ на Волині, Софіївка на Київському Подніпров'ї та інші. Значний внесок у дослідження трипільської культури в повоєнні десятиліття зробили К.К. Черниш, Т.С. Мовша, В.Г. Збенович, П.О. Круц, О.В. Цвек та інші науковці.

Ямна культура була ґрунтовно досліджена ще в середині XIX ст. Д.Я. Самоквасовим, М.Є. Бранденбургом, Г.Л. Скадовським. Надалі вивченням степових племен мідного віку України займалися В.О. Городцов,

О.Ф. Лагодовська, А.В. Добровольський, О.Г. Шапошникова, А.О. Щепинський, Д.Я. Телегін.

Епоха бронзи стала завершальним великим етапом первіснообщинної формації. Археологи й лінгвісти здійснили значну роботу з визначення етнічної належності населення цієї доби. Обґрунтованою вважається думка, що племена Волині, Правобережжя та Середнього Подніпров'я – тшинецькі, білогрудівські, чорноліські – належали до праслов'янської етнічної спільності (О.І. Тереножкін, Б.О. Рибаков, С.С. Березанська), тоді як носії культур шнурової кераміки були предками германців, слов'ян і балтів. Степові райони України ще з енеоліту (ямна культура), а згодом у бронзову добу (культури багатоваликової кераміки, зрубна, білозерська) заселяли скотарські племена індоіранської етнічної спільності (М.Я. Мерперт, Н.Л. Членова, С.С. Березанська). Певною етнічною своєрідністю вирізнялося населення Південного Заходу та Північного Сходу України: у Подністров'ї та Степовому Правобережжі мешкали носії фракійських культур – сабатинівської та Ноа (С. Моринц, Г.І. Мілюкова), тоді як у мар'янівській і бондарихинській культурах Північного Сходу дослідники вбачають представників фіно-угорської групи (В.А. Іллінська, Д.Я. Телегін).

У першому тисячолітті до н.е. відбувається поширення заліза – металу, досконалішого за бронзу. Найдавнішими племенами на території України, які володіли залізними знаряддями праці та зброєю, були кіммерійці. Про них згадує Гомер у відомій «Одіссеї», а окремі відомості містяться також у «Історії» Геродота. Тривалий час ученим не вдавалося пов'язати ці писемні свідчення з конкретними археологічними знахідками, оскільки кіммерійські старожитності майже не траплялися. Лише в повоєнний період ситуація змінилася, і нині дослідникам відомі кількасот пам'яток кіммерійського часу (IX – перша половина VII ст. до н.е.).

Вирішальна роль у виділенні основних рис кіммерійської культури належить О.О. Іессену та засновнику київської школи скіфознавства О.І. Тереножкіну. Вони окреслили характерні ознаки цієї культури, що

дозволяє досить упевнено ідентифікувати кіммерійські поховання серед масиву степових курганів ранньої залізної доби. Поховання здійснювалися у прямокутних або овальних ямах, перекритих курганним насипом; інколи стінки ям обшивалися деревом, із якого виготовлялося й перекриття. Саме поховальні комплекси є головним археологічним джерелом для реконструкції історії та культури цього значною мірою загадкового народу, оскільки поселень і міст після нього не збереглося.

На думку більшості сучасних дослідників (Г.Т. Ковпаненко, Б.А. Шрамко та ін.), витоки кіммерійської культури слід шукати в старожитностях зрубних племен Північного Причорномор'я, нащадки яких стали однією з основних складових частин кіммерійського етносу. Важливу роль у його формуванні відіграло також переселення до степів Східної Європи значних груп населення з більш східних регіонів.

2. Найдавніші державні утворення на українських землях в історичних дослідженнях

Обставини появи скіфів у степовій зоні Північного Причорномор'я залишаються не до кінця з'ясованими. Давні автори інтерпретують цю подію по-різному. Геродот, який присвятив Скіфії одну з дев'яти книг своєї «Історії», подав таку – на його думку, найпереконливішу – версію: первісна батьківщина скіфів містилася десь на схід від Кіммерії, проте під натиском кочових племен – массагетів – вони залишили свої землі й рушили на захід, шукаючи нових місць існування. Урешті-решт їхні орди підійшли до кіммерійських пасовищ. Події, описані Геродотом у V ст. до н.е., орієнтовно можна віднести до початку VII ст. до н.е. Саме до цього часу належать і найдавніші згадки про скіфів у писемних джерелах – ассірійські клинописні документи 70-х рр. VII ст. до н.е.

Першою спробою впорядкування відомостей з історії скіфів стало дослідження Андрія Лезлова «Скіфська історія», написане в 1692 р. У XIX ст.

помітний внесок у вивчення археологічних пам'яток Скіфії здійснив І.А. Забєлін. У своїх працях він поєднав аналіз писемної традиції з описом низки скіфських археологічних пам'яток, зробивши, по суті, перший крок до оформлення спеціального напряму в археології – скіфознавства.

На початку XX ст. археологічні матеріали, пов'язані зі Скіфією, були ґрунтовно проаналізовані М.І. Ростовцевим, М.І. Артамоновим, А.І. Мелюковою. У 1960–1980-х рр. питання географії та складу населення Скіфії, боротьби за Добруджу, а також проблеми загибелі Великої Скіфії активно розробляли О.І. Тереножкін, Б.М. Граков, Г.Т. Ковпаненко, Б.М. Мозолевський, Е.В. Лковенко. Водночас слід підкреслити, що завершальний період скіфської історії нині вивчений значно меншою мірою, ніж етап VII–IV ст. до н.е.

У III ст. до н.е. колись могутня Скіфія переживає занепад і поступається своїми степовими просторами новим вихідцям зі Сходу – войовничим сарматам. Серед ранніх згадок про сарматів у Північному Причорномор'ї важливе місце посідають праці Діодора Сіцилійського, Протогена, Страбона. Унаслідок багаторічних студій писемних і археологічних джерел П. Рау, П.С. Риков, К.Ф. Смирнов, М.Г. Мошкова встановили, що сарматські племена сформувалися у поволзько-приуральських степах у III ст. до н.е., а звідти поширилися на значні простори – аж до Дунаю та передгір'їв Кавказу. Уже в II–I ст. до н.е. сармати займали степи між Дніпром і Доном (В.Є. Максименко, С.В. Полин, Б.І. Лобай). Сарматські кургани, озброєння, кінське спорядження та мистецькі вироби детально досліджували О.І. Тереножкін, І.Ф. Ковальова, А.О. Щепинський.

Вивчення пам'яток античної культури на території України розпочалося ще наприкінці XVIII ст. Спочатку це були переважно візуальні обстеження, результати яких відображалися у загальних описах Північного Причорномор'я Г.Е. Келером, П.І. Кеппеном, І.В. Муравйовим-Апостолом. Уже на початку XIX ст. виникають музеї в Миколаєві (1806), Феодосії (1811), Одесі (1825), Керчі (1826), діяльність яких значною мірою була зорієнтована на

дослідження античних пам’яток. У 1801 р. інженер-генерал П.К. Сухтелен здійснив в Ольвії перші археологічні розкопки; згодом розпочалися роботи поблизу Керчі та в Херсонесі. Систематичного характеру розкопки античних пам’яток Північного Причорномор’я набули з кінця XIX ст.

Окрім історико-археологічних описів згаданих авторів, у першій половині XIX ст. були створені карти й плани залишків античних міст. До цього корпусу праць доречно додати шеститомне видання Дюбуа де Монпер’є та працю А.С. Уварова «Исследования по древностях Южной России и берегов Черного моря». Поступово з’явилися спроби узагальнити археологічні матеріали, а також спеціальні розвідки з історії Боспорського царства й Ольвії.

Із кінця XIX ст. розгортаються систематичні розкопки трьох найбільших античних міст-держав та їхніх некрополів на території України: Березані та Ольвії (Б.В. Фармаковський, Е.Р. Штерн), Херсонеса (Одеське товариство старожитностей, Р.І. Лепер), Пантікапея (К.Є. Думберг, В.В. Шкорпіл), а також курганів Боспорського царства. У ході цих досліджень були відкриті оборонні споруди, житлові квартали й монетний двір у Херсонесі, десятки монументальних поховальних споруд; археологічні звіти почали публікуватися на регулярній основі. Окремо слід згадати зводи перекладів грецьких і латинських авторів, здійснені В.В. Латишевим, які містять відомості про Причорномор’я, а також його ж зводи перекладів лапідарних написів, знайдених у північнопричорноморських містах. Важливою працею для дослідження античної спадщини є також книга М.І. Ростовцева «Античная декоративная живопись на юге России» (1914).

Нині сформоване досить цілісне уявлення про археологію та історію всіх ключових центрів античної культури в Північному Причорномор’ї – Тіри, Ольвії, Херсонеса та Боспора. Із дослідників старшого покоління, які активно працювали у 1920-х рр., слід назвати С.О. Жебелєва. Значний внесок у вивчення античності Півдня України також зробили К.Є. Гриневич, Г.Д. Бєлов (Херсонес), Л.М. Славін, О.М. Карасьов (Ольвія), В.Ф. Гайдукевич, М.І. Сокольський (Боспор), О.М. Зограф (монетна справа) та інші.

Найбільш конкретними виступають різні категорії археологічних джерел, здобутих у процесі розкопок міст, поселень і некрополів. Їхня цінність полягає в тому, що вони переважно репрезентують так звані закриті комплекси речей із чітко окресленими хронологічними межами. Наймасовішими серед археологічних матеріалів є архітектурно-будівельні пам’ятки, керамічний посуд і тара, предмети виробництва та побуту, прикраси, зброя, монети тощо.

3. Історіографія проблеми походження та стародавньої історії слов'ян

Інтерес до питання прабатьківщини слов’ян проявився ще у XII ст. Так, відповідаючи у «Повісті минулих літ» на запитання – «звідки пішла земля Руська?», літописець Нестор подає знамениту формулу: «По довгих же часах сіли слов'яни на Дунаю, де єсть нині Угорська земля та Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по землі і прозвалися іменами своїми, - (од того) де сіли, на котрому місці». Саме ця звістка стала вихідною точкою так званої балканської (дунайської) теорії походження слов’ян, що домінувала у працях польських і чеських хроністів XIII–XV ст. У XIX ст. зазначену концепцію підтримували російські історики С.М. Соловйов, М.П. Погодін, В.О. Ключевський, а в наш час, спираючись на нову джерелознавчу базу, її розвиває московський лінгвіст О.М. Трубачов.

Водночас ще в ранньому середньовіччі паралельно існували й інші підходи до означеної проблеми. У VIII ст. географ Баварський (автор «Баварської хроніки») та космограф Равенський висунули гіпотезу автохтонного походження слов’янства. Згідно з нею, предками слов’ян оголошувалися скіфи, алани, роксолани, кельти, фракійці, тобто всі народи, які в різні часи мешкали між Одрою і Дніпром та згадувалися античними й ранньосередньовічними авторами. Прихильники такого погляду виходили з

того, що слов’яни здавна жили на одних і тих самих землях, а отже, античні історики й географи описували саме їх, хоча й називали іншими етнонімами.

У підсумку сформувалися два головні напрями пошуку слов’янської прабатьківщини: **міграційний** і **автохтонічний**.

Одним із найяскравіших представників автохтонізму був чеський дослідник П. Шафарик – автор відомої у XIX ст. книги «Слов'янські старожитності». Спираючись передусім на повідомлення писемних джерел, він пов’язував слов’ян з венедами, вважаючи, що ці племена з прадавніх часів займали величезний простір між Балтикою й Чорним морем, Татрами й Доном. Осереддя слов’янської прабатьківщини П. Шафарик локалізував у Подністров’ї, на Поділлі та Волині. Згодом цю гіпотезу, залучивши нові матеріали, підтримав і розвинув російській історик початку XX ст. М.П. Погодін.

Потужним імпульсом для активізації пошуків стала праця видатного чеського славіста Л. Нідерле «Слов'янські старожитності» (Прага, 1902). У ній узагальнювалися здобутки лінгвістики, історії, етнографії, топоніміки. Після аналізу цих даних Л. Нідерле дійшов висновку, що прабатьківщина слов’ян розташовувалася на теренах між Віслою, Нарвою та Прип’яттю, Середнім Подніпров’ям, Прутом і Серетом, а центром правічних слов’янських земель є Волинь; із цим регіоном він пов’язував історичні племена неврів, будинів і скіфів-землеробів. На думку дослідника, в окремий етнос слов’яни сформувалися приблизно у I ст. до н.е.

Положення Л. Нідерле заклали основу вісло-дніпровської теорії походження слов’ян і надалі стали відправним пунктом для низки інших гіпотез, у яких праслов’янські землі визначалися або на схід, або на захід від Вісли. Частина вчених локалізувала слов’ян у східному секторі – в басейнах Прип’яті та Дніпра; інші – в західному, у Вісло-Одерському межиріччі; третій підхід (до нього належала й більшість радянських учених) поєднував обидва варіанти, розширюючи простір прабатьківщини слов’ян від Одри на заході до Подніпров’я на сході (О.І. Тереножкін, П.М. Третьяков, Б.О. Рибаков).

Окремий, нетрадиційний варіант запропонував польський ботанік Ю. Ростафінський, який використав флористичну лексику як джерело реконструкції. Він звернув увагу: у давньослов'янській мові відсутня назва дерева бука, натомість широко представлені назви граба, плюща, тиса. Звідси зроблено висновок: територія прабатьківщини мала лежати поза ареалом поширення бука і охоплювати землі, де рослини, відомі слов'янам, були звичними. На думку Ю. Ростафінського, цим умовам відповідають Прип'ятське Полісся та Верхнє Подніпров'я. Подібну локалізацію підтримував німецький славіст М. Фасмер: він виявив тут кілька десятків річок із давньослов'янськими назвами, тоді як у Центральній Європі, за його спостереженням, переважають кельтські, германські й фракійські гідроніми.

Західний варіант походження слов'ян (також із позицій автохтонізму) найпослідовніше захищали з 30-х рр. XX ст. польські вчені Ю. Костшевський, Я. Чекановський, Т. Лер-Сплавинський. Археолог Ю. Костшевський, розбудовуючи вісло-одерську концепцію, висунув гіпотезу про слов'янську належність лужицької культури, поширеної в добу пізньої бронзи та раннього заліза між Віслою й Одрою, а також у верхів'ях Ельби й частково в Західній Україні.

Т. Лер-Сплавинський, своєю чергою, обґрунтував іншу схему: внаслідок змішання носіїв культури штрихованої кераміки з угро-фінами на землях між Віслою й Одрою виникли балто-слов'яни; близько I тис. до н.е., після просування носіїв поморської культури з Нижнього Повіслення, у середовищі лужицьких племен Півдня Польщі слов'яни відокремилися від балтів.

На протилежному полюсі стояв міграційний підхід, типовим зразком якого стала теорія походження слов'ян, запропонована О.О. Шахматовим. Прихильники міграціонізму тлумачать етнічний розвиток як просторову експансію – переселення, періодичну зміну територій одним і тим самим народом. Відповідно «рух народів» розглядається як керівний принцип етнічного процесу, а головним предметом етнологічних студій проголошується вивчення напрямів таких переміщень.

Згідно з О.О. Шахматовим, слов'яни належали до однієї з груп східних індоєвропейців, що у прадавні часи займали Балтійське узбережжя. Згодом частина цих індоєвропейців переселилася на Південь і стала етнічною основою майбутніх іранців та фракійців; інша залишилася на місці, розвиваючись у балто-слов'янську спільність. У VI тис. до н.е. ця спільність розпалася, а у II ст. н.е., коли германські племена переселилися на Подунав'я й Приазов'я, слов'яни зайняли звільнені території та перебували там до V ст. Саме тут, за цією схемою, відбувалося подрібнення первісної слов'янської спільності й звідси почалося розселення слов'ян у Європі, сформувалися західна й південно-західна групи слов'ян.

Сьогодні така конструкція етноісторичного розвитку слов'янства становить переважно історіографічний інтерес, однак у свій час концепція О.О. Шахматова загострила дискусію навколо проблеми й тим самим стимулювала її подальше опрацювання.

Однією з пізніших теорій прабатьківщини слов'ян стала концепція Г. Ловмянського, висунута в 60-х рр. XX ст. польським істориком і лінгвістом. Її логіка така: асиміляція індоєвро-пейською людністю північної групи староєвропейців спричинила формування германських народів, тоді як південна група, що мала назву «венеди», стала основою для слов'ян і балтів. Відокремившись від балтів у середині I тис. до н.е., слов'яни зберегли давню етнічну назву староєвропейців.

Ці ідеї розвиває і частково модифікує польський історик В. Гензель. На його думку, балто-слов'яни ще у II тис. до н.е. займали територію між Дніпром і Віслою. На початку I тис. до н.е. південні балто-слов'яни (предки слов'ян) перейшли в простір між Віслою й Одрою та асимілювали місцевих мешканців – венедів-іллірійців, унаслідок чого сформувалися праслов'яни.

Надзвичайно важливими для з'ясування етногенезу слов'янства є писемні джерела, зокрема повідомлення готського історика VI ст. Йордана, який зазначав, що слов'янські угруповання, відомі в його час під різними назвами, у давнину виступали під одним спільним іменем – «венеди».

Найдавніша згадка цього етноніма в Європі міститься в листах Помпонія Мелли (I ст. до н.е.), які дійшли до нас через твори Плінія Старшого (початок I ст. н.е.). Помпоній Мелла повідомляє, що римський проконсул у Галлії отримав у дар від германців двох «індів» (віндів), яких шторм прибив до германських берегів на Балтійському узбережжі. Більшість учених трактують це як свідчення проживання венедів-слов'ян на Балтиці вже в I ст. до н.е.

Більш конкретними вважають дані Плінія Старшого, який, описуючи народи Прибалтики, називає сарматів, венедів, гіррів. Ці відомості датують 5 р. н.е. і пов'язують з матеріалами експедиції римського флоту до гирла Вісли, зафіксованими римським істориком Філемоном. Вагомі уточнення додає Тацит (друга половина I ст. н.е.): у праці «Германія» він не лише окреслює територію венедів, а й підкреслює важливі риси їхнього побуту. На відміну від сарматів, венеди-слов'яни будують домівки, тобто є осілим землеробським народом; водночас вони вправні воїни, мають щити та ведуть активні бойові дії проти сусідів.

Ще одну згадку про слов'ян, уже під їхньою власною (хоч і дещо перекрученою) назвою, містить «Географія» Птолемея (89–167 рр.). Поряд із племенами на південь від венедів він перелічує народи, що тягнуться від Прибалтики далеко на схід: галіндів, сидинів, ставанів, аланів. Назви «ставани» та «слов'яни» ідентифікувалися багатьма дослідниками, починаючи ще від М.В. Ломоносова й В.М. Татищева.

Про нашу землю найдавніші відомості залишили греки та араби. Якщо грецькі повідомлення здебільшого мають описовий характер і концентруються на території, то арабські джерела подають більше відомостей про населення. У IX–X ст. араби були дуже культурним народом, а їхні купці широко подорожували, тому вважалися одними з найкращих географів свого часу.

Більшість арабських письменників чітко відрізняють слов'ян від «Руси», називаючи головним містом слов'ян Київ, який передають як «Куяб». Про населення повідомляють, що воно займається хліборобством і частково

скотарством, вирізняється суворістю й войовничістю. Ібн-Даст у X ст. наводить характерну деталь виховання: «Як у них родиться син, – … він бере голий меч, кладе перед новонародженим і каже: - Не залишаю тобі в спадщину ніякого майна, матимеш тільки те, що здобудеш цим мечем... Міст у них велике число і живуть вони просторо».

Аль-Масуді (20–50 рр. X ст.) подає не лише географічні відомості, а й описує поділ слов'ян на племена та релігійні відмінності, зазначаючи, що частина з них християни, інші – погани, а дехто поклоняється сонцю; окремо в його текстах фігурують «руси». Уривок про «Маджака – короля Валинани (Волиняки або Поляне)» відтворює уявлення автора про давні форми зверхності й подальше «розєднання» серед слов'янських народів. Про «Русь» Аль-Масуді пише як про численні народи, що мають розрізнені племена; згадує «Лудана» як один з найчисленніших народів, їх торгові мандри до Андалус, Румії, Кустантинії та Хозар, а також події після 300 року Гиджри (912–913 рр. Хр.), коли «коло 500 кораблів» здійснили похід і воювали на узбережжі Каспійського моря, діставшись навіть Баку.

Ібн-Хаукаль (70-ті рр. X ст.) у праці «Книга шляхів і держав» подає відомий сюжет про руйнування Руссю сусідніх політичних утворень: «Тепер не залишилося і сліду ані від Булгара, ані від Буртаса, ані від Хазара…». Найдетальніший побутовий опис уміщує Ібн-Даст: він повідомляє про шлях до слов'янської країни, лісистий характер території, особливості ремесел, поховальні звичаї (спалення тіла, збирання попелу), обряди й напої з меду. В окремому фрагменті описується «Русь» на «острові, що оточений озером», із болотистим ландшафтом, повідомляється про «Хакан-Рус», «наїзди» на «Славян», торгівлю невільниками, способи ведення нападів на кораблях, озброєння й навіть деталі одягу.

Ібн-Якуб (60-ті роки X ст.) подає узагальнену характеристику: «Взагалі Славяни – люди сміливі…», підкреслює їхню господарську заможність, пріоритет хліборобства, а також торговельні зв'язки «морем і суходолом» до Руси і Царгороду. Грецькі, візантійські тексти VI–X ст. зосереджені переважно

на боротьбі візантійських імператорів з київськими князями дохристиянської доби, тому з них найчастіше черпаємо відомості про військову силу та політичну й економічну експансію України-Руси.

Прокопій (друга половина VI ст.) підкреслював, що Склавинами і Антами «не править один муж», а життя організоване громадою; вони не визнають фатуму, шанують «річку, німф» та інші божества, здійснюють жертви й ворожіння. Маврикій (582–601 рр.) розширює опис: наголошує на волелюбності словенів і антів, їхній чисельності, витривалості, гостинності, ставленні до полонених, моральних уявленнях і одночасно – на «віроломності» та нестійкості договорів, а також на політичній роздрібненості й наявності багатьох князів, що «живуть у незгоді».

Патріарх Фотій (891 р.), як свідок облоги Царгороду, подає емоційно насичену характеристику «варварських кораблів» і страху, що охопив місто. Лев Диякон (бл. 990 р.) характеризує наших предків як «народ нерозважний, войовничий, сильний», який навіть у ситуації безвиході не здається, а вдається до самогубства, щоб не потрапити в руки ворогів.

На підставі аналізу писемних джерел автори навчального посібника для студентів вузів «Давня історія України: у 2-х кн. – К.: Либідь, 1995» доходять висновку, що слов’яни на рубежі нової ери займали Полісся, Волинь, Поділля та Середнє Подніпров’я; у II–III ст. венеди звідси пересуваються через землі бастарнів і данійців у простір між гирлами Дунаю та Дніпра, де й осідають.

Доволі чітко, з конкретною локалізацією, писемні джерела фіксують слов’ян у середині I тис. н.е., коли вони виходять на європейську арену як уже сформована суспільно-політична сила. У VI ст. Йордан, Прокопій Кесарійський, Менандр Протектор, Феофілакт Симоккатта, Маврикій Стратег, оперуючи назвами венеди, анти, склавени, описують слов’ян як багатолюдний народ, що активно впливає на події Південної та Південно-Східної Європи.

За Йорданом, слов’яни поділялися на три великі частини: венедів, антів і склавенів. Венеди з півдня обмежувалися Карпатами, із заходу – верхів’ями Вісли; східні межі автор не уточнює, зазначаючи лише значну протяжність.

Склавени, за його словами, жили «від міста Новієнтуна й озера, що зветься Мурсіанським, до Донастра, а на північ – до Віскли». Анти мешкали «від Данастра до Данапра» – до місця, де Понтійське море утворює вигин. Якщо межі венедів і антів у цілому зрозумілі, то точне розміщення склавенів викликає труднощі через неясність частини географічних орієнтирів Йордана: одні дослідники вбачають їх у Подунав'ї, інші – у північній частині сучасної України. Узагальнення наявних джерел приводить до висновку, що слов'яни займали райони Вісли, Дністра, Прип'ятського Полісся, сягали Верхнього Подніпров'я, а джерела VI ст. виразно фіксують їх на лівому березі Дунаю, який вони переходять наприкінці VI – на початку VII ст. (П.П. Толочко, Д.Н. Козак, В.Ю. Мурзін, Д.Я. Телегін та ін.).

На підставі багаторічних польових досліджень і великого археологічного матеріалу науковці Інституту археології НАН сформували якісно нову концепцію слов'янського етногенезу. Вона опирається на тезу автохтонності слов'янства між Дніпром та Одрою, не заперечуючи водночас вагомої ролі міграційних процесів. Методологічною основою виступає уявлення про тривале, поетапне формування слов'янського етносу шляхом інтеграції з різними етнокультурними групами: балтами на Півночі, іраномовними племенами на Півдні, германцями на Заході. До рубежу II–I ст. до н.е. провідні процеси розгорталися між Віслою й Одрою, з охопленням Волині в ареалах лужицької, поморської та кльошевої культур. Після виникнення зарубинецької культури, визначальним субстратом якої були поморсько-кльошеві племена з включенням місцевих балтських та іраномовних компонентів, центр слов'янської історії перемістився у межиріччя Вісли і Дніпра.

Слов'яни були творцями київської та частково черняхівської культур. Черняхівська культура є винятковим явищем у давньому світі Східної Європи. Її вивчення пов'язане з ім'ям В.В. Хвойки, який у другій половині XIX ст. розкопав перший могильник у с. Черняхів на Київщині; приблизно тоді ж дослідження пам'яток цієї культури у верхів'ях Дністра і західного Бугу

розпочав К. Гадачек. Нині історію черняхівських племен досліджують М.Ю. Брайчевський, В.Д. Баран, О.В. Гудкова, Є.В. Махно, А.Т. Сміленко. Вони підкреслюють різноетнічність носіїв: у Північному Причорномор'ї основу становлять скіфо-сармати, на території Молдови та Румунії – дако-гети, у Лісостепу України – слов'яни. Черняхівська культура синтезувала виробнично-технічні досягнення римських провінцій і місцеві традиції різних племен, у тому числі слов'янських.

Більш виразну самобутність має культура слов'ян другої чверті I тис. н.е., відома як київська. Вона поширена у північній частині Середнього та південній частині Верхнього Подніпров'я. Відкрив її наприкінці 40-х – на початку 50-х років XX ст. В.М. Даниленко; систематичні дослідження від 70-х рр. проводять Р.В. Терпеловський, Н.М. Кравченко, Є.О. Горюнов. Вони аргументували, що етнічне підґрунтя київської культури сформували зарубинці, пшеворці та їхні сусіди; загалом це відповідає змішаним за походженням пізньозарубинецьким старожитностям.

Питання господарської діяльності ранньослов'янської спільності розробляли П.Л. Корнієнко, Д.Т. Березовець, О.М. Приходнюк, Б.О. Тимощук; суспільні відносини досліджували Д.Н. Козак, Й.С. Винокур, С.О. Токарєв. Язичницьку міфологію та організовані форми культу слов'ян аналізували С.О. Токарєв, Б.О. Рибаков, В.В. Сєдов.

У 1992 р. М.О. Чмихов, Н.М. Кравченко, І.Т. Черняков підготували курс лекцій «Археологія та стародавня історія України» – перший навчальний посібник, спеціально присвячений археології й давній історії України. У ньому аргументується значення подій вітчизняної історії для становлення загальнолюдської цивілізації, широко висвітлюються питання етногенезу: походження та розвиток індоєвропейських народів, витоки українського етносу тощо.

Колективна праця «Давня історія України» (1995 р.), підготовлена Інститутом археології НАН як навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів (у 2-х кн.), спирається на велику джерельну базу,

осмислену в руслі нової концепції стародавньої історії України. Тривалий час вітчизняна історична наука орієнтувалася на універсалізацію формаційного підходу, що виявлялося у конструюванні історико-соціологічних схем, акценті на способах виробництва, класовій боротьбі, взаємозв'язку базису й надбудови. Натомість гуманістичні характеристики суспільства, проблеми духовної історії, етногенезу, взаємодії людини і природи часто залишалися на периферії або ігнорувалися.

Автори «Давньої історії України», визнаючи ідею закономірної поступальності історичного процесу, водночас відмовилися від колишньої практики, коли кожну наступну епоху автоматично проголошували «вищою» за попередню. Реальний історичний процес не є прямолінійно висхідним: він включає стагнації та регрес. Показовим є те, що ранні землеробські суспільства на території України неодноразово наближалися до порогу станово-класової формації, проте щоразу натрапляли на дестабілізуючі дії войовничих степових кочівників.

Водночас вирішальним є те, що формаційний підхід не дає відповіді на низку цивілізаційних проблем: як формуються пріоритети життєдіяльності, способи мислення, світосприйняття, духовність конкретного суспільства. Без цього важко реконструювати ментальні риси населення України на різних етапах, а також осмислити місце українства у світовій цивілізації. Звідси випливає потреба гармонійного поєднання дослідження формаційних структур із вивченням духовних, зокрема світоглядних та етнопсихологічних, аспектів суспільного життя – одна з ключових підвалин нової концепції давньої історії України, проголошеної авторами згаданої праці.

«Давня історія України» є першою в національній історіографії спробою комплексного й систематизованого висвітлення, на основі археологічних даних, стародавньої історії України від появи людської істоти на її землях до епохи Київської Русі включно. Попри високий рівень інтерпретації джерел, багато порушених питань не мають загальноприйнятого вирішення, що

створює додаткові труднощі при узгодженні різних точок зору на ті чи інші факти історії українського народу.

ТЕМА 4
ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ КНЯЖОЇ УКРАЇНИ-РУСИ

ПЛАН

1. Зародження історичних знань на Русі в XI-XII століттях

2. Літописи XI-XП століть та їх місце в історіографії України

3. Галицько-Волинський літопис

4. Проблема виникнення Київської Русі у вітчизняній та зарубіжній літературі

5. Дискусії навколо питань державно-політичного розвитку Київської Русі

1. Зародження історичних знань на Русі в XI-XII століттях

У IX ст., як результат тривалого внутрішнього розвитку східнослов'янських племен, посиленого контактами та впливами сусідніх народів, сформувалася одна з найпотужніших держав середньовічної Європи – Русь. Її історичним осердям стало Середнє Подніпров'я, регіон, де традиції політичного життя мали глибоке коріння ще від скіфо-античної доби. Оскільки впродовж багатьох століть центром нової держави залишався Київ, у науковій та навчальній літературі вона закріпилася як Київська Русь. Поряд із цією назвою поширені також визначення Давньоруська держава, Київська держава, Давня Русь.

За просторовим охопленням Русь вирізнялася винятковими масштабами: її територія простягалася від Балтики й Північного Льодовитого океану до Чорного моря, а також від Волги до Карпат. Така географія робила її історично значущою контактною зоною між Арабським Сходом і Західною Європою, Візантією і Скандинавією. Саме ця обставина прискорила входження Русі в загальноєвропейський історико-культурний простір.

Не випадково відомості про нову державу майже синхронно з'являються в різних регіонах Старого Світу. Арабські та візантійські автори, скандинавські саги, французькі епічні твори створюють образ Русі як великої країни, що посідає помітне місце в європейській системі політичних і економічних взаємин. Так, арабський історик, географ і мандрівник X ст. Аль-Масуді наголошував, що руси «утворюють великий народ». Західноєвропейський середньовічний епос – «Пісня про Роланда» – засвідчує участь руських дружин у війні проти Карла Великого. Візантійський автор Нікіта Хоніат зазначав, що «християнський» руський народ урятував імперію від навали половців.

Паралельно з міжнародним «визнанням» зростало й внутрішнє усвідомлення Руссю своєї присутності у світовій історії. Символічним є те, що на монетах Володимира Святославича великий князь зображувався за зразком візантійського імператора. Впливовий церковно-політичний діяч Русі першої половини XI ст. митрополит Іларіон підкреслював, що князі «не вь худь бо и невьдомь земли владьічьствоваша, а нь в Руськь, яже ведома и слъїшиша всьми четырми концами земли».

Київська Русь посіла в історії Східної Європи особливе місце, співмірне з роллю імперії Карла Великого для Заходу. Завершення державотворчих процесів у Подніпров'ї істотно позначилося на етнічному розвитку східнослов'янських племен: вони поступово консолідувалися в єдину народність, яку поєднували спільна територія, єдина мова, своєрідна культура та порівняно тісні внутрішні економічні зв'язки. Упродовж існування Давньоруської держави руська етнічна спільність загалом розвивалася шляхом консолідації, хоч і не втрачала етнографічних та регіональних особливостей.

Значення Русі не обмежувалося лише слов'янським світом. Її суспільно-політичні, економічні й культурні досягнення ставали надбанням багатьох неслов'янських народів: литви, естів, латишів, карелів, весі, мері, муроми, мордви, тюркських кочових племен південно-руських степів. Частина цих

спільнот у різні способи інтегрувалася до державного й культурного простору Русі.

Період існування відносно єдиної Київської держави охоплює час з IX по 30-ті роки XII ст. Її політичною формою була ранньофеодальна монархія з елементами федералізму. У 30-ті роки XII ст. Русь вступила в етап феодальної роздробленості: продуктивні сили та виробничі відносини продовжували розвиватися, водночас виразніше кристалізувалися окремі князівства. Змінюючи свою федеративну структуру, Русь проіснувала до 40-х років XIII ст., а потім упала під ударами монголо-татарських завойовників.

Давньоруські літописи та інші письмові пам'ятки зафіксували ключові риси соціально-економічного, політичного й культурного буття Русі. Поряд із «Руською Правдою» літописання значною мірою відобразило процес феодалізації: тут знаходимо відомості про експлуатацію та феодальну залежність смердів, закупів, холопів, що розгорталася на тлі зростання князівського, боярського й монастирського землеволодіння. Джерела дають уявлення і про гострі соціальні суперечності, які інколи набували крайніх форм і виливалися в антифеодальні повстання XI–XII ст. Найвідомішими серед них називають виступи 1068 і 1113 рр. тощо. Літописні й інші тексти містять також цінні свідчення про повсякдення та культуру і феодальної верхівки, і простого люду, про міське й сільське населення, про розвиток письменства, архітектури, мистецтва, народної творчості.

Попри формальну владу великого князя київського над величезним простором (приблизно від кінця IX до середини XII ст.), окремі землі та князівства були слабко пов'язані між собою економічно. Феодалізація раніше й інтенсивніше розгорталася на Півдні Русі – у Київській, Переяславській, Чернігівській та Галицькій землях.

Розвиток письменства й освіти найшвидше проявився в Києві й Новгороді. Запровадження християнства, як відомо, прискорило загальний культурний поступ Русі та стимулювало поширення писемності. Саме у київських монастирях у XI ст. виникло літописання, що стало важливим

каналом поширення історичних знань не лише серед знаті та міщан, а загалом у суспільстві. Водночас історична література розвивалася у зв'язку з давнішою усною народною творчістю, яка існувала ще до поширення писемності. Таким чином, літописання було органічною складовою ширшого розвитку освіти й культури.

Після прийняття християнства активізувалося і розширилося книжне життя. На Русі швидко поширювалися церковні й світські перекладні твори, що надходили з Візантії та Болгарії, поряд із книгами місцевого, оригінального походження, написаними мовою, доступною всім слов'янським народам. Однак цей сплеск не був випадковим: він підготовлювався тривалим попереднім культурним розвитком наших предків.

Пам'ятки книжності XI–XII ст. дійшли до нашого часу переважно в пізнішій переписці. До того ж у багатьох випадках списки були «осучаснені» й відредаговані переписувачами наступних століть. Оригінальних творів збереглося дуже мало: значна частина загинула в періоди тяжких лихоліть – під час монгольських завоювань, князівських міжусобиць, пожеж та інших стихійних лих.

До найвідоміших пам'яток належать «Остромирове Євангеліє» (1056–1057), створене в Києві дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира, а також «Ізборник» князя Святослава Ярославовича (1073), що був книгою для домашнього читання родини чернігівського князя Святослава. За свідченням літописця, книжність була характерною рисою не лише самого Ярослава, а й його родини.

Літописець підкреслює Ярославову пристрасть до книг: «книгам прилажа почитая, часто в день и внощи; и собра писцьі многьі, и перекладаше от грек на словенскьш язьік и письма и списаша многьі книгьі и книжками же поучаются вернии людье...» При Софії Київській діяла велика княжа бібліотека, а книжне вчення оцінювалося як надзвичайна духовна користь: «Велика бо полза бьівает человеку от ученья книжного… книгам бо єсть неизщетная глубина». Літописець підсумовує: «Ярослав же… любим бе

книгам, и многи списав положи, в церкви святои Софьи южа созда сам». Читання й освіта стали звичним явищем і в родинах синів Ярослава, особливо у високоосвічених Святослава Чернігівського та Всеволода Переяславського.

Письменство й література, зокрема й історична, розвивалися в контексті загальних культурних потреб і потреб освіти. Важливу роль відігравала перекладна література, запозичена з Візантії та Болгарії: вона проходила крізь «місцеву призму», набуваючи руського колориту, і відповідала запитам тогочасного соціально-політичного та культурного життя.

Запровадження християнства актуалізувало потребу в богослужебних книгах і творах християнського вчення, насамперед у книгах Старого і Нового Заповіту – Біблії. Проте їхній зміст не обмежувався лише релігійними потребами: книги Старого Заповіту містили й важливі, подекуди героїчні сюжети з історії стародавньої Іудеї, що робило їх значущими і як оповідні історичні тексти.

На Русь потрапляло чимало історичної візантійської літератури. Особливою популярністю користувалися перекладні історичні жанри. Відомі дві візантійські хроніки: перша – Іоанна Малали, складена в Болгарії в період її культурного та державного розквіту; друга – перекладена на Русі хроніка Георгія Амартоли, яку давньоруські літописці широко використовували як джерело. Поряд з ними були відомі й інші твори: «Летописец вкратце» константинопольського патріарха Никифора, хроніка Георгія Сінкела тощо.

Однак, попри масштаб перекладного книжного фонду, в XI–XII ст. першорядне значення належить староруським оригінальним пам’яткам. Саме в них найповніше відбилися народні традиції, національна самосвідомість і прагнення об’єднавчих сил Київської Русі відстояти незалежність у протистоянні зовнішнім ворогам, а також у боротьбі з відцентровими тенденціями, що штовхали країну до феодальної роздрібненості. В оригінальній літературі XI–XII століть найвиразніше проявився творчий дух народу, його моральні та духовні ресурси.

2. Літописи XI–XII століть та їх місце в історіографії України

Протягом тривалого часу літописи залишалися головним (а подекуди й єдиним) підґрунтям для реконструкції історії Київської Русі. Надмірно довірливе ставлення до літописної традиції в історіографії минулих століть нерідко породжувало хибні інтерпретації та прямолінійні висновки. Сьогодні працювати з цим масивом джерел помітно легше: цьому сприяла масштабна джерелознавча діяльність, здійснена представниками різних поколінь науковців, серед яких називають М.І. Костомарова, О.О. Шахматова, М.С. Грушевського, Д.С. Лихачова, М.М. Тихомирова, Б.О. Рибакова, А.М. Насонова, В.Л. Яніна, В.Т. Пашуто, А.Г. Кузьміна, В.Ю. Франчука та ін. Водночас ця робота ще далека від завершення, адже літописання залишається "невичерпним" джерельним пластом і потребує від дослідника постійної критики тексту, самостійного аналізу та перевірки закладених у ньому смислів.

Ядро давньоруської літописної традиції становить «Повість минулих літ». Вона була укладена Нестором у Печерському монастирі приблизно близько 1110 р., а згодом неодноразово редагувалася: у 1116 р. – ігуменом Видубицького монастиря Сильвестром, а в 1118 р. – одним із прибічників князя Мстислава Володимировича. Саме після цієї редакції, як зазначають дослідники, у тексті відчутнішою стала "норманська" інтерпретаційна лінія.

Текст «Повісті минулих літ» дійшов до нас у складі двох ключових літописних зводів – Лаврентіївського та Іпатіївського. Лаврентіївський звід зберігся в єдиному списку, переписаному ченцем Лаврентієм у 1377 р. для суздальсько-нижегородського князя Дмитра. Іпатіївський звід (назва походить від Іпатіївського монастиря під Костромою, звідки походить список) датують початком XV ст. Він містить матеріали південноруської літописної традиції, зокрема київський звід 1198 р. та Галицько-Волинський літопис XIII ст.

Поряд із цими рукописами стоїть Радзивіллівський літопис, близький до Лаврентіївського. Він зберігся у вигляді “лицьового” – ілюстрованого – списку XV ст., хоча сам звід, як вважається, був укладений ще на початку XIII ст.

Головна ідея, яку літописець прагнув обґрунтувати у «Повісті…», – показати походження “руського народу” та витоки державності Русі з центром у Києві. Це не абстрактний інтерес до давнини: проблематика визначалася політичною реальністю кінця XI – початку XII ст., коли князівські міжусобиці вже демонстрували ознаки розпаду державної єдності, а спроби Володимира Мономаха зберегти інтеграцію земель вимагали відповідного ідеологічного “пояснення” минулого.

Літопис розглядає історію Русі на широкому тлі – відповідно до уявлень епохи, часто з виразною державною та церковно-релігійною тенденційністю. Проте ця тенденційність не перекреслює джерельної цінності пам’ятки: попри ідейні акценти, літописці зафіксували значний масив фактів, без яких реконструкція політичної та культурної історії була б неможливою.

Композиція «Повісті…» не є “академічно” чіткою: вона складається з блоків, вставок, уривків, легендарних і напівлегендарних оповідей. Початок подано у форматі біблійно-церковного викладу всесвітньої історії – від потопу Ноя та поділу світу між його синами до розселення слов’ян у Центральній та Східній Європі. Тут же розміщено легенду про місіонерську проповідь апостола Андрія Первозванного – від Криму й угору по Дніпру аж до Новгорода. Особливий статус Києва як центру християнізації та просвіти послідовно підкреслюється, що відображає і позицію самого літописця як киянина та ідеолога християнського світогляду.

Київ та “земля полян” у «Повісті…» займають провідне місце. Цей акцент починається вже з оповіді (без датування) про засновників міста – Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь. Кию надається княжий статус, що поєднується з прагненням відповісти на політичне питання: «хто первее почал княжити». Однак через відсутність твердих джерел для настільки раннього часу ця проблема не отримує переконливого розв’язання. У момент, коли

літописець стикається з труднощами пояснення походження Русі, у текст входить легендарна схема, пов’язана з Рюриковичами та “варязьким” чинником.

Для давньоруської книжної традиції взагалі характерним було виводити назви міст і племен від конкретних осіб: Київ – від Кия, радимичі – від Радима, вятичі – від Вятка тощо. У загальному викладі історія слов’янських племен і Русі подається як внутрішній процес, але в тісній взаємодії з сусідами, зокрема й неслов’янського походження. Літописець ототожнює “слов’ян” і “Русь”: «а всяк словенск язык єсть Русь».

Під 852 р. вміщено коротке повідомлення про початок царювання імператора Михайла у Візантії – і тут же підкреслюється, що саме “відтоді” греки стали називати землю Руську, бо “при сем царе приходиша Русь на Царьград”. Однак інша частина тексту (ймовірно, пізнішого походження) вводить легенду про “закликання варягів”, яка, як зазначають дослідники, суперечить ряду фрагментів попереднього й наступного викладу.

Суть легенди подано так: варяги, що збирали данину з різних племен, були вигнані, але під 862 р. у тексті з’являється формула: «Вся земля наша велика и обильна, а наряда в ней нет…», після чого, за літописом, було “обрано трьох братів” і від них “прозвалася руська земля”. Таким чином у «Повісті…» ніби відкривається новий “сюжетний шар” – історія державотворення та подальшого політичного розвитку.

Поруч із політичними легендами літопис широко використовує героїчні оповідання народного характеру. Показовим є сюжет про поєдинок юнака Кожум’яки з печенізьким велетнем (під 993 р., за Іпатіївським літописом). У ньому важливий не лише факт перемоги, а й соціальний підтекст: героєм стає ремісник, представник “працюючих людей”, що переможно протиставляється не тільки ворогові, а й князівській дружині, яка не знайшла достойного богатиря. Легенда пояснює і походження назви Переяслава: «…нарече и Переяславь, зане перея славу отрок». Тут очевидний фольклорний механізм “прив’язки” історичного топоніма до яскравого образу.

Подібним за функцією є оповідання під 997 р. про облогу печенігами Білгорода, коли містяни, потерпаючи від голоду, завдяки пораді “мудрого старця” створюють ілюзію невичерпних запасів, “дістаючи” їжу з криниць: кисіль з однієї та медовий розчин з іншої. Ефект легенди – демонстрація народної кмітливості, моральної сили й колективної солідарності; водночас такі сюжети виконували й виховну функцію, формуючи в читача емоційний зв’язок із минулим і зміцнюючи патріотичні настрої у протистоянні кочівникам.

Після циклу оповідей про виникнення держави та боротьбу з ворогами у «Повісті…» відображено й культурний підйом XI ст., передусім добу Ярослава Мудрого та його синів – Ізяслава, Святослава, Всеволода. Первісний звід, як зазначають, завершується 1093 р.; далі Нестор, спираючись на власні спостереження та свідчення сучасників, продовжує оповідь, висвітлюючи міжусобиці, половецькі напади, зокрема на Київ, погром Печерського монастиря (1096 р.), князівські з’їзди у Любечі, Витичеві та біля Долобського озера, а також історію осліплення Василька.

У тексті про Долобський з’їзд літописець подає патріотичну промову Володимира Всеволодовича Мономаха, звернену до дружини Святополка Ізяславовича, де той аргументує необхідність активної оборони Русі: якщо половці нападають на смерда, забирають кобилу, родину та майно, то “жаліти коней” для війни означає не жаліти людей. Це перетворює розповідь на своєрідну політичну декларацію, а образ Мономаха – на символ захисника землі.

Починаючи з 90-х років XI ст. літопис формує майже епічну картину боротьби з половцями. У цій оповіді Володимир Мономах показаний як головна діюча постать, а редакторська роль Сильвестра (ігумена Видубицького монастиря) підкреслює політичну “прив’язаність” тексту до позицій Мономаховичів. У 1116 р. Сильвестр здійснив нову редакцію, посиливши ідею об’єднавчої місії київського князя. Після цієї обробки «Повість минулих літ» набула вигляду завершеного й цілісного твору –

визначної пам’ятки давньоруського письменства та важливого елемента ранньої історіографічної традиції.

Уся література доби розквіту Київської держави, особливо часів Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха, пронизана ідеєю величі Руської землі. Це стосується і «Повісті…», і такого тексту, як «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона (1037–1050). Іларіон був одним із освічених діячів руської культури, яких Ярослав прагнув поставити на чолі церковного життя замість грецьких ієрархів: літопис під 1051 р. фіксує поставлення Іларіона митрополитом Русі у Софії Київській. У «Слові…» Русь і Київ постають як цивілізаційний центр, а князь Володимир – як будівничий держави та християнської традиції.

Серед пам’яток початку XII ст. важливе місце належить «Повчанню» Володимира Мономаха, яке збереглося у Лаврентіївському літописі (вміщене під 1096 р., хоча написане, ймовірно, пізніше). У творі поєднано дві частини: “грамотицю” дітям та послання до Олега Святославича у зв’язку із загибеллю сина Мономаха Ізяслава в міжусобній війні. Жанрово це близьке до візантійської традиції батьківських настанов, але водночас «Повчання» охоплює ширший спектр політичних проблем, ніж, скажімо, заповіт Ярослава. У комплексі з “Уставом про рези” та розширенням «Руської Правди» воно фактично формує політичну програму Мономаха, актуалізовану, зокрема, подіями 1113 р. у Києві.

Південноруська літописна традиція, що відображає події XI–XIII ст. на території сучасної України, представлена насамперед Іпатіївським літописом, який поєднує три основні джерельні пласти: Київський звід (близько 1200 р.), Галицько-Волинський літопис та вставки з історії Північно-Східної Русі, запозичені з північно-східних зводів XIII ст.

Київський літопис 1200 р. формувався з різних літописних і усних матеріалів південних князівств XII ст. З ним пов’язують і відомості про князя Ігоря Святославича (героя «Слова о полку Ігоревім»), і про переяславського князя Володимира Глібовича. Особливо важливим є повідомлення під 1187 р.

про смерть Володимира Глібовича з фразою: «О нем же Украина много постона». Тут термін «Україна» вжито щодо південноруських земель і населення, насамперед у контексті Переяславщини й Київщини. Поняття має народне походження й, імовірно, існувало в усній традиції раніше, ніж потрапило до літопису. У XII ст. ним позначали прикордонні південноруські землі, що межували зі степом і половцями, а в міру розширення політичного й культурного впливу Подніпров'я назва поширювалася на ширші простори Південної Русі.

До важливих джерел з історії Русі належать і пізні літописні зводи XVI ст. (Никонівський, Хлібниковський), а також праця В.М. Татищева «История Российская», де використано матеріали, що не збереглися. Цінний фактаж щодо Києва й руського життя подає також Києво-Печерський патерик – хоч за жанром це історико-літературний твір, він містить унікальні деталі міського побуту, персоналії (Алімпій, Агапіт, Вірменин) і водночас відстоює ідею Печерського монастиря як загальноруського православного центру. Як доводили дослідники (О.О. Шахматов, Д.І. Абрамович, А.Г. Кузьмін), патерик є повноцінним джерелом для історії Русі.

Окреме місце посідає «Руська Правда» – загальнодержавний звід правових норм. Її найдавніший пласт пов'язують із «Правдою Ярослава» (1015–1016), а оформлення давньоруського феодального законодавства тривало аж до XIII ст.

Помітно змінилося й ставлення до ілюстративних джерел. Довгий час недооцінювали мініатюри Радзивіллівського літопису, однак після праць А.В. Арциховського та джерелознавчого аналізу Б.О. Рибакова стало очевидно: крізь художні рамки й умовності мініатюр проглядає світ Русі, близький за культурним нервом до «Слова о полку Ігоревім».

У новітній час джерельний корпус помітно збагатився завдяки берестяним грамотам Новгорода, графіті на стінах культових споруд Києва, Новгорода, Старої Ладоги та інших центрів. Їхній аналіз здійснювали

Б.О. Рибаков, С.О. Висоцький, В.Л. Янін, А.О. Мединцева, А.А. Зализняк, Л.В. Черепній.

Нарешті, сьогодні комплексне вивчення соціально-економічного, політичного й культурного розвитку Київської Русі неможливе без системного залучення археологічних даних. Ігнорування матеріальних джерел здатне відтворювати застарілі концепції XIX ст., які вже були спростовані розкопками. Показовою є доля теорії про економічний занепад Києва та "запустіння" Південної Русі в XII–XIII ст.: багаторічні археологічні дослідження літописних міст (Київ, Чернігів, Переяслав, Галич, Вишгород, Білгород, Новгород-Сіверський, Путивль, Любеч та ін.), а також численних городищ і селищ засвідчують, що до монгольської навали вони загалом розвивалися по висхідній. Саме завоювання орд Чингісхана й Батия перервало цей поступ та радикально змінило історичну динаміку як Південної Русі, так і всього давньоруського простору.

3. Галицько-Волинський літопис

У міру того як Русь дедалі більше дробилася на окремі землі й князівства, а політична вага Києва слабшала, літописання перестало бути винятково київським явищем і розгорнулося в інших князівських центрах, що зміцнювалися внаслідок феодалізації регіонів. У Південній Русі в XII–XIII ст. особливо помітним стало зростання ролі Галицько-Волинського князівства, яке висунуло власні осередки культурного й політичного життя – насамперед Галич та Володимир-Волинський.

Літописна традиція Півдня Русі XIII ст. представлена передусім Галицько-Волинським літописом. За своїм джерельним підґрунтям він спирається на попередні зводи – «Повість минулих літ» та Київський літопис, що завершується 1200 р. Відтак південноруське літописання доби феодальної роздробленості постає не як щось принципово нове, а як пряме продовження

раннього місцевого літописання та літописної традиції Київської Русі. Саме в Галицько-Волинському літописі київська школа найкраще зберегла здатність докладно й системно відображати події південноруського простору.

Як і в київський період, авторами та укладачами тут виступали високоосвічені книжники, обізнані з грецькими й західноєвропейськими джерелами. Вони послідовно обстоювали концепцію історичного обґрунтування потреби єдності Русі під зверхністю південної гілки нащадків Володимира Мономаха. За умов дефіциту історичної літератури кінця XII–XIII ст. саме Галицько-Волинський літопис тривалий час служив головним джерелом для відтворення історії українських земель цієї доби.

У літописі відображено ключові події утворення, розквіту та занепаду Галицько-Волинського князівства, що охоплювало значну частину південноруських територій. Літописна збірка, сформована з різнорідних історичних оповідей (завершення зводу пов'язують із кінцем 80-х років XIII ст.), є логічним продовженням попереднього літописання, однак обривається без завершальної композиції, переходячи до повідомлень про події доби литовського панування. Пізнішим "типологічним" продовженням цієї традиції стали так звані західноруські літописи.

Ще у XIX ст. дослідники наголошували, що Галицько-Волинський літопис – явище поодиноке й надзвичайно цінне для вітчизняної історіографії. Первісно звід був укладений без стандартної річної хронології, звичної для багатьох літописних пам'яток. Хронологічні позначки додано пізніше редактором, який зводив літопис у складі ширшого південноруського зводу XIV ст., однак зроблено це неточно: роки розставлено так, аби Галицько-Волинський текст виглядав прямим продовженням Іпатіївського комплексу.

Проблема розвитку південноруського літописання після остаточного оформлення останньої редакції «Повісті минулих літ» (1118 р.), зокрема питання про ранні форми галицького літописання, залишається недостатньо дослідженою. Найдавніші історичні твори XI–XII ст., що існували в Галицько-Волинських землях, не збереглися як самостійні тексти; про них відомо

переважно з пізніших включень та вставок – у редакції «Повісті…» та в Київському літописі XII ст. Показовий приклад – розповідь під 1097 р. про осліплення князя Василька Ростиславича, теребовльського князя, а також повідомлення про міжусобну боротьбу в Галицькій землі після Любеча. Оповідь про осліплення Василька вирізняється високою драматичністю й досі сприймається як один із найсильніших зразків історичної повісті того часу.

Окремі сюжети про Галичину і Волинь фрагментарно трапляються й у Київському літописі: це згадки про міжусобиці, протистояння з Польщею та Угорщиною, а також деякі епізоди культурного життя. Сукупність таких записів свідчить, що місцеве літописання існувало в Галицько-Волинських землях ще за часів єдності Київської Русі, подібно до того, як воно розвивалося в Переяславі, Чернігові, Новгороді та інших центрах.

В Іпатіївському комплексі XIII ст. усі повідомлення цього часу фактично зосереджені на історії Галицько-Волинського князівства. Саме цей блок оповідей – від початку XIII ст. до 1292 р. – у науці прийнято називати Галицько-Волинським літописом. За своєю природою він є не “одним авторським текстом”, а особливим зведенням історичних повістей різного походження, що редагувалися кількома укладачами.

Дослідницька реконструкція дозволяє говорити про щонайменше п’ять редакторських етапів роботи над текстом: умовно виокремлюють редакцію 1201–1234 рр., далі – редакцію до 1265/1266 р., наступні – до 1285 р., до 1289 р. та завершальну редакцію 1292 р. У ранній частині (початок 60-х років XIII ст.) літопис має виразний характер панегірика Роману Мстиславичу, а згодом – Данилові Романовичу та його нащадкам. Цей шар тексту пов’язують із книжниками, близькими до ідеології великокнязівської влади Галичини.

Від середини 60-х років XIII ст., особливо після смерті Данила, у викладі зростає інший акцент: події подаються в інтересах волинської гілки Романовичів – Василька та його сина Володимира Васильковича. Тут помітно прагнення “перенести центр ваги” з Галичини на Волинь, підкреслити політичну лінію її князів та критично ставитися до галицької верхівки. Ця

тенденція зберігається до 1289 р., тоді як остаточна редакція 1292 р. знову репрезентує об'єднавчий погляд і прихильність до галицької старшої лінії, уособленої Левом Даниловичем: те, що раніше могло забарвлюватися ворожо, у фінальному шарі подано як риси хороброго й мудрого князя. Завершення літопису виглядає випадковим: текст обривається короткою згадкою про смерть удільних князів – Юрія Володимировича Пінського та Івана Глібовича Степанського.

За змістом літопис фіксує події XIII ст. на теренах Галичини та Волині, згадуючи міста й осередки – Галич, Теребовль, Перемишль, Холм, Володимир-Волинський, Луцьк, Пінськ, Берестя, Дорогочин та ін. Укладачі спиралися на двірцеві, єпископські й монастирські записи, а також використовували відомості очевидців. Це відчутно, наприклад, у розповідях про поїздку Данила до Орди після походів Батия, у згадках про масштаби голоду в Угорщині, у деталізованих епізодах воєнних походів (аж до дрібних подробиць на кшталт поранення княжого коня), які найімовірніше могли бути зафіксовані лише безпосередніми учасниками або свідками.

Наратив літопису бере початок від подій, пов'язаних з об'єднанням Галицького і Волинського князівств, і стартує від смерті Романа Мстиславича (1205 р.), доводячи виклад до 1292 р. Провідна ідея – обґрунтувати право галицького князя впливати на долю всієї Південної Русі, включно з претензією на володіння старою столицею – Києвом, який у XIII ст. уже втратив свою колишню роль. Попри зміни політичної карти, у південноруській традиції довго зберігалося прагнення підкреслювати першість Києва, і цей мотив буде відчутний і в пізніших текстах.

Автори та редактори літопису виступають ідейними речниками князівської влади й централізаторських тенденцій, які бачили в сильному князеві гаранта "порядку" в умовах феодальної роз'єднаності. Вони послідовно засуджують боярську олігархію, що в Галицько-Волинській землі вела гостру боротьбу з князем, і виправдовують жорстку лінію Романа та Данила щодо боярства. Історичними аргументами пояснюється необхідність

централізації влади в обставинах зовнішньої загрози: монголо-татарського тиску на сході й півдні та активності німецьких рицарів, Литви, Польщі й Угорщини на півночі та заході. Власне ідея єдності Русі та оборони від ворогів є “нервом” літопису.

Разом із тим текст не приховує і соціальної гостроти: літописці симпатизують князівській владі навіть тоді, коли вона діє суворо проти непокірних міст. Під 1241 р. міститься розповідь про жорсткі заходи Данила щодо міського населення та про страту співця Митуси, яку літописець виправдовує біблійною аналогією. Отже, попри виразні фольклорні й “народні” мотиви в окремих повістях, загалом пам’ятка має чітко окреслений соціально-політичний характер і відбиває великокнязівську ідеологію.

Водночас у літописі надзвичайно сильний патріотичний струмінь: воєнні повісті звучать як тексти мобілізації, де підкреслено відвагу дружин у боротьбі проти половців, монголо-татар, німецьких рицарів, литовських і польських сил. Особливу художню й емоційну силу мають оповідання про монгольське розорення (“Побоїще Батиєво”), а також про спустошення Південної Русі в 50–60-х роках XIII ст.

Показовим “символічним” вступом виступає оповідь про євшан-зілля – сюжет, що перегукується з мотивами «Слова о полку Ігоревім». Через історію половецького юнака Орева, якого повертає додому не пісня, а запах євшану, літопис формулює емоційну формулу патріотизму: краще загинути на рідній землі, ніж бути славним на чужині. Очевидно, що це оповідання має фольклорне походження і слугує виразником народної прив’язаності до батьківщини, хоч у загальній структурі літопису воно підпорядковане великокнязівській ідеології.

Найбільш героїчною постаттю твору змальовано Данила Романовича: літопис наділяє його рисами ідеального воїна й правителя, підтриманого народом у боротьбі проти зовнішніх ворогів і “безбожних бояр”, що “воздвигають крамолу”. Нерідко оповідання набувають художньої образності, а риторика – емоційної напруги, подібної до київських літописних зразків.

Після 1264 р., зі смертю Данила, виклад часто набуває характеру уривчастих повідомлень переважно про Волинь та її взаємини з Литвою й Польщею. Цей пізній шар умовно можна назвати “волинським літописом”: його автор був близький до двору володимиро-волинських князів і продовжував великокнязівську лінію. Символічним завершальним акордом стає оповідання «Преставления князя Володимира» – про хворобу, смерть і поховання Володимира Васильковича. Тут літописець свідомо використовує стиль і жанрові моделі, відомі ще з «Повісті минулих літ», і наслідує риторику, подібну до іларіонівської, що свідчить: книжники XIII ст. мали в повному розпорядженні класичні тексти київської доби та активно продовжували їхню традицію.

Зрештою, літописання не було єдиним каналом історичної пам’яті. Велику роль у поширенні уявлень про минуле відігравала усна народна творчість, яка відбивала побут і життєвий досвід людей у художніх образах. Письмові пам’ятки XI–XIII ст. становлять вагомий фундамент саме української історіографічної традиції: руське літописання було успадковане й розвинене у пам’ятках XIV–XVI ст., ставши однією з ключових опор подальшого історичного письма на українських землях.

4. Проблема виникнення Київської Русі у вітчизняній та зарубіжній літературі

Проблема виникнення Київської Русі належить до найскладніших і водночас найактуальніших питань вітчизняної історіографії. Загалом наукові дослідження дозволили відтворити досить повний і виважений образ держави східних слов’ян, яка сформувалася як підсумок тривалої політичної та соціально-економічної еволюції, збагаченої взаємодією із сусідніми народами. Давньоруський розвиток відбувався у межах загальноєвропейського

середньовічного історико-культурного процесу: кожен етнос входив у нього передусім через власні традиції та культурні практики.

Разом із тим у науковому й навколонауковому дискурсі поряд з об'єктивним висвітленням проблеми побутують інші підходи. У них внутрішні закономірності становлення східнослов'янської державності, традиції якої мають давнє коріння, фактично підмінюються зовнішніми чинниками, а роль «культуртрегерів» східних слов'ян відводиться візантійцям, хозарам, норманам тощо. Подібні інтерпретації, акцентуючи зовнішній імпульс, нерідко зменшують значення власних механізмів консолідації слов'янського світу.

Як відомо, відповідаючи на питання «откуда есть пошла земля Русская?», літописець Нестор у «Повісті минулих літ» подає широку панораму розселення східнослов'янських племінних об'єднань – полян, сіверян, волинян, дреговичів, словен та інших (загалом 14), які перебували на етапі зародження державних структур. У літописі ці об'єднання окреслюються як «князівства»: «И по сихъ братьи держати почаша родъ ихъ княженье в полях, а в деревлянах свое, а дреговичи свое, а словъни свое в Новъгородъ, а другое на Полоть». При цьому «род» означає не «плем'я» у вузькому сенсі, а передусім князівську династію.

Осередком найранішої політичної консолідації східних слов'ян постає Середнє Подніпров'я – регіон із давніми традиціями політичного життя. У VI–VII ст. тут сформувався значний союз полян, який, як припускається, згодом перейняв назву одного з локальних утворень – Рос або Рус. Першим князем цього союзу Нестор називає Кия, згадуючи його поїздку до Царгорода та прийом із почестями при візантійському імператорі. Сам літопис відкидає версію про Кия-перевізника, наполягаючи на його княжому статусі: «Аще бо бы перевозникъ Кий, то не ходилъ Царюгороду… но се Кий княжаше в родъ своем…».

Це повідомлення (хоча й приймається не всіма дослідниками) загалом не суперечить характерним для ранньосередньовічної слов'янської історії

реаліям. Воно узгоджується з візантійськими свідченнями про регулярні набіги антів і склавінів на імперські володіння наприкінці V – у VII ст. Певні паралелі тут помітні і з викладом Прокопія Кесарійського щодо антсько-візантійських контактів 30–40-х років VI ст. та фігури антського вождя Хільбудія.

Важливою віхою політичної консолідації Полянського союзу стало заснування Києва. Наявні археологічні та писемні джерела дозволяють датувати цей процес кінцем V – першою половиною VI ст. Завдяки винятково вигідному географічному положенню Київ на тривалий час став головним політичним центром східнослов'янського світу.

Для ранніх племінних союзів характерною є відповідність між конкретним об'єднанням і його археологічною культурою. Виходячи з цього, можна окреслювати території ранніх союзів та оцінювати рівень їхнього соціально-економічного розвитку. Постійна загроза з боку кочовиків сприяла появі нової форми поселень, яку літопис позначає словом «град». Імовірно, такі «гради» виконували адміністративно-політичні та культові функції, а також були прикордонними укріпленнями. Археологічні дослідження Києва, Чернігова, Пскова, Ізборська та низки городищ (Зимне на Волині, Пастирське на Черкащині, Колочин на Гомельщині тощо) засвідчують їхню структурну подібність як у матеріальному, так і в соціальному вимірах.

Переломним етапом у розвитку ранньої державності стали VII–IX ст. Саме тоді, за літописною традицією, у Середньому Подніпров'ї склалося політичне об'єднання полян, древлян і сіверян, відоме як Руська земля. Писемні джерела дають підстави говорити про вагомі аргументи на користь південного (подніпровського) контексту виникнення назви «Русь». Натомість прихильники північної версії, як правило, спираються на літописний сюжет про варягів, цитуючи: «И бъша у него варязи и словъни и прочий прозвашася русью». Однак при цьому часто лишається поза увагою важлива деталь: «перетворення» північних прибульців на «русів» у літописній логіці відбувається лише після їхнього входження до Києва.

У цьому зв’язку закономірно постає питання: якщо назва «Русь», за північною версією, могла сформуватися в середовищі слов’яно-фінно-скандинавських контактів далеко на півночі, то чому Олег проголосив «матерью городам руским» не Ладогу чи Новгород, а саме Київ, віддалений майже на тисячу кілометрів? Додатково літописи й надалі доволі чітко розрізняють русь, варягів і навіть словен. Так, у 1015 р. Ярослав виступає з Новгорода на Київ із варягами та іншими воїнами, тоді як Святополк виставляє «Русь и печенѣгъ». Після утвердження в Києві Ярослав стає володарем уже руської (київської) дружини. У літописах XII–XIII ст. поняття «Русь» / «Руська земля» уживається у двох значеннях: широкому (всі східнослов’янські землі держави) і вузькому (передусім Київщина, Чернігівщина, Переяславщина). Саме «внутрішня Русь», окреслювана межами між Десною на півночі, Сеймом і Сулою на сході, Россю й Тясмином на півдні та Горинню на заході, виглядає історичним ядром раннього політичного утворення. Це підтверджується й топонімікою та гідронімією (Рось, Росава, Роставиця, Ростовець тощо), а також локалізацією «Переяслава Руського» як первісного носія назви.

Не випадково пізніші літописці відновлювали пам’ять про «корінну Русь», що започаткувала державу; ймовірно, саме цей регіон мав на увазі й Константин Багрянородний, говорячи про «внутрішню Русь». У арабській літературі IX ст. фіксуються ранні згадки терміна, зокрема у зв’язку з Дніпром (Друс/Данапрос), «Руськими горами», руськими купцями. Анонімний «Худуд-ал-Алам» локалізує країну русів у певних межах, а Ібн-Хордадбех, посилаючись на твердження самих русів, називає їх християнами. У цьому ж контексті інколи згадують «Житіє Стефана Сурозького» з оповіддю про похід князя Бравліна до Криму наприкінці VIII – на початку IX ст., що може відображати ранні спроби утвердитися на чорноморських ринках. На тлі таких повідомлень пояснюється й літописне означення Чорного моря як «Руського».

Отже, критичний і неупереджений аналіз літописних відомостей не дає підстав трактувати назву «Русь» як щось цілком чуже для східних слов’ян, нібито принесене ззовні лише у IX–X ст. Навпаки, швидке поширення назви

на широкий простір східнослов'янського світу радше вказує на тривалі традиції її функціонування в цьому середовищі. У добу етнополітичної та культурної консолідації «Русь» у багатьох контекстах стає фактично синонімічною «слов'янам», що засвідчують формули на кшталт «Руские грады», «мы от рода Руского», «Русин» тощо. У IX–X ст. колишні міжплемінні союзи поступово зливаються в ширшу етнічну спільність, яка й означується як «Рід руський» або «Русь».

Норманізм як наукова течія має тривалу історію: він сформувався у XVIII ст. у Росії, а згодом був активно підтриманий у західноєвропейській історіографії. Сьогодні крайнощі як старого норманізму, так і прямолінійного антинорманізму значною мірою подолані, однак дискусія триває. Неонорманісти схильні розглядати варягів як одну з ключових сил, що начебто відіграла вирішальну роль у формуванні Київської Русі та заснуванні давньоруських міст. Показовою є позиція Х. Арбмана: він, з одного боку, відстоював тезу про підкорення місцевого населення шведами та надання йому політичної організації, а з іншого – змушений був зважати на незначну кількість скандинавських артефактів у давньоруських центрах.

Найчастіше норманісти спираються на літописний епізод «закликання варягів» із формулою про трьох братів: «…старъиший Рюрик съде Новъгород, а другой Синеусъ на Белъ-озере, а третий Изборъстъ, Труворъ». Водночас у науковій літературі давно підкреслювалося, що двоє «братів» мають ознаки літературної конструкції, пов'язаної з неправильним розумінням іншомовних слів (Сінеус – як «свій рід», Трувор – як «вірна дружина»). Щодо Рюрика питання складніше: історичність постаті здебільшого не заперечується, але його етнічна належність та реальна роль потребують уточнень. Існують версії про зв'язок із Ютландією, а також гіпотеза про можливе походження з венедських ободритів, де відоме торгове місто Рерік; до того ж у Адама Бременського ім'я Рерік виступає як друга назва поморських слов'ян-ободритів.

Подібним чином дискусійною залишається й етнічна характеристика варягів. Є підстави вважати, що варязький елемент мав не лише скандинавське (шведське/датське), а й поморсько-слов'янське підґрунтя. Надто швидка адаптація варягів на Русі справді виглядає складною для пояснення, якщо не припускати, що частина цих груп уже до приходу на Волхов і Дніпро була тісно пов'язана зі слов'янським світом. На це наводять і археологічні аргументи (керамічні комплекси «балтійського вигляду» в Новгороді, Пскові, Старій Ладозі, на Ловаті), і лінгвістичні спостереження щодо контактів псковських кривичів та новгородських словен із західнослов'янським (венедським) регіоном.

Некоректне трактування літописних звісток про варягів іноді створює ілюзію їхньої «рівноправної» участі в східнослов'янському державотворенні. Однак навіть у зведеній редакції «Повість минулих літ» радше демонструє іншу модель: Рюрик, Олег та їхнє оточення не засновують "із нуля" нові міста, а здобувають уже існуючі центри, змінюючи місцеву адміністрацію на «свою». Показово, що Нестор спеціально уточнює етнічний склад населення: «А перьвии насельници в Новъгородъ Словъне, въ Полотьски кривичи». Відтак можна говорити про політичне переформатування влади, а не про встановлення якоїсь «чужої» державності на порожньому місці.

Цілком закономірно, що нова князівська династія, північна за походженням, на початковому етапі сприяла активнішому залученню варягів до державного життя. Проте це не перетворилося на стале панування «чужинців». Приплив варязьких груп контролювався, а їхнє перебування в містах регламентувалося (зокрема через практики екстериторіальності дружин щодо великих центрів). Симптоматичним є й досвід Володимира Святославича: він, попереджаючи візантійського імператора, передавав через послів: «Се йдуть к тебъ варязи, не мози ихъ держати въ градъ… но росточи я розно». Князі нерідко прагнули позбутися найманців одразу після виконання ними завдання; інколи навіть не виплачували обумовленої платні. У підсумку слов'яно-скандинавська за походженням князівська верхівка досить швидко

інтегрувалася в місцеве середовище, стала «своєю» та діяла у межах інтересів держави, яку очолювала.

Проти норманської теорії, сформульованої і популяризованої німецькими істориками XVIII ст. (Г.З. Байєр, Г.Ф. Міллер, А.Л. Шльоцер), виступив М.В. Ломоносов, а його аргументи започаткували антинорманську традицію, що визначила тривалу полеміку. Загалом питання про роль варягів/норманів у генезисі Київської держави й далі залишається одним із найбільш дискусійних у східноєвропейській медієвістиці. Українська історіографія переважно тяжіє до антинорманського пояснення витоків Русі, водночас не заперечуючи вагомої ролі перших князів і дружин варязького походження як чинника політичної організації та династичної стабілізації на ранніх етапах існування держави.

5. Дискусії навколо питань державно-політичного розвитку Київської Русі

Київській Русі присвячено надзвичайно широкий масив наукової літератури. Уже в працях російських та українських істориків кінця XVIII – першої половини XIX ст. (В. М. Татищев, М. М. Карамзін, П. М. Погодін, М. Ф. Берлінський, М. О. Максимович та ін.) було розгорнуто масштабну панораму становлення і розвитку першої східнослов’янської держави. Характерною рисою цих досліджень був переважно династичний підхід, який визначав і загальну схему історичного процесу: Русь уявлялася спочатку цілісною державою, єдність якої забезпечувала спільність князівського роду та злагоджене співправління його членів. Порушення ж принципу старшинства в XII–XIII ст., за такою логікою, спричинило нескінченні міжусобиці й послаблення політичного організму.

Найпослідовніше ця позиція простежується у М. М. Карамзіна, який уважав, що Русь утрачає силу вже після смерті Ярослава Мудрого: «Давня

Русь поховала з Ярославом свою могутність і благополуччя… Заснована єдиновладдям, вона втратила силу, блиск і громадське щастя, будучи знову роздробленою на малі області… Держава, яка за одне століття пройшла шлях від колиски до своєї величі, підупала й руйнувалася понад триста років». У цьому ж інтелектуальному полі розвивалися й міркування М. П. Погодіна. Виходячи зі слов'янської традиції спільного володіння землею, він убачав джерело міжусобиць у ранньому процесі виділення волостей і формування «земель-волостей», які, на його думку, в усталених для XII–XIII ст. межах існували вже в середині XI ст. та значною мірою збігалися з територіями літописних племен (хоч насправді йшлося не про «племена» у вузькому сенсі, а про великі союзи племен).

Водночас у вітчизняній історіографії XIX ст. набирає сили інший методологічний підхід, пов'язаний насамперед з іменем С. М. Соловйова. Він рішуче заперечив уявлення про «вічну удільність» Русі та пропонував не дробити історію на ізольовані частини, а відстежувати безперервність і спадковість розвитку. У передмові до першої книги «Истории России с древнейших времен» Соловйов наголошував: «Не ділити, не дрібнити руську історію… але з'єднувати їх, стежити переважно за зв'язками явищ, за безпосередньою спадковістю форм… намагатися пояснити кожне явище із внутрішніх причин, перш ніж… підпорядкувати зовнішньому впливу». Цей історичний метод, а також родова (династична) теорія Соловйова справили відчутний вплив на науку другої половини XIX ст., зокрема й на тих авторів, які, відчуваючи обмеженість його конструкції, прагнули доповнити її уявленнями про общинний побут та вотчинні відносини.

Особливого значення набула концепція М. І. Костомарова, який розглядав Русь як федерацію князівств, пов'язаних спільністю походження, мовною та культурною єдністю, вірою та князівським родом. Він підкреслював двоїстість державотворчих процесів: із одного боку, рух до єдинодержавності, з іншого – розвиток локальних політичних спільнот, що зберігали самобутність і водночас не розривали загального зв'язку. У такій

логіці Русь «йшла до федерації», а татарське завоювання стало переломним чинником, який радикально змінив траєкторію державного життя.

Ідею єдності Русі в іншій формі підтримував В. О. Ключевський. Він також убачав у руській історії суперечливе співіснування двох тенденцій – до дроблення і до збереження цілісності. Важливо, що Ключевський наголошував: навіть за відсутності сталої політичної єдності діяли зв'язки іншого характеру – «не політичні, а племінні, економічні, соціальні і церковно-моральні», які об'єктивно тримали давньоруський світ в одному культурно-цивілізаційному полі.

В українській історіографії ключову роль відіграли дослідження М. С. Грушевського, який присвятив Київській Русі два томи «Історії України-Руси». Опираючись на широке коло писемних джерел, він показав внутрішню суперечливість розвитку Русі: упродовж X–XII ст. Київ стимулював високі досягнення в економіці, праві, культурі, однак сам державний організм поступово слабнув. Відмінно від багатьох сучасників, Грушевський навіть часи Ярослава Мудрого трактував як фазу розкладу старої Київської держави. Цей процес, за його баченням, тривав до монголо-татарської навали, маючи періоди «застоїв і перерв», коли окремі князі намагалися відновити залежність провінцій від Києва. Першу стадію розкладу він пов'язував із князюванням Мстислава Великого; переломним моментом називав 1169 р. (здобуття Києва військами Андрія Боголюбського), а фіналом – монголо-татарську навалу. Водночас учений підкреслював, що формування нового політичного центру в українсько-руських землях – Галицько-Волинської держави – забезпечило продовження державного життя ще на століття.

У XIX – на початку XX ст. помітно зростає інтерес до історії окремих земель-князівств. З'являються монографії М. С. Грушевського, П. В. Голубовського, Д. І. Баталія, В. Г. Ляскоронського, М. П. Дашкевича, А. М. Андріяшева та інших дослідників, у яких узагальнюються джерела й напрацювання щодо Галицької, Волинської, Київської, Чернігівської, Переяславської, Смоленської, Полоцької та інших земель. Методологічно

значна частина цих «регіональних історій» тяжіла до концепції прогресуючого занепаду Русі, у різних варіантах близької до позицій Карамзіна, Погодіна, Грушевського.

Дискусії щодо державно-політичного розвитку Київської Русі у XX ст. не припинилися. Так, М. Н. Покровський розглядав Русь як типову феодальну державу, політична структура якої в X–XIII ст. не зазнала радикальних змін. Подібну тезу висловлював і Д. С. Лихачов, вважаючи, що міжусобиці розпочалися одразу після смерті Володимира Святославича і тривали до монгольської навали. Водночас у працях Б. Д. Грекова, С. В. Юшкова, М. М. Тихомирова, Б. О. Рибакова, В. Й. Довженка утверджувалася формаційна концепція розвитку Русі в межах феодальної системи, хоча оцінки причин розпаду та ступеня єдності різнилися. Б. Д. Греков пов'язував розклад із економічним занепадом Середнього Подніпров'я з середини XII ст.; С. В. Юшков, окрім економічних чинників, виокремлював міжусобиці та тиск половців і навіть датував остаточне припинення існування Київської Русі 1169 р.; М. М. Тихомиров, визнаючи процес дроблення, наполягав на тому, що і в XII–XIII ст. Русь залишалася значним міжнародним чинником у Східній Європі.

Б. О. Рибаков пропонував інакше трактувати період 1132–1241 рр.: не як «феодальну роздробленість», а як ранній етап зрілого феодалізму, коли формувалися відносно самостійні князівства. Він також не поділяв поглядів на економічний занепад Києва і Середнього Подніпров'я в XII–XIII ст. В. Й. Довженок підкреслював, що землі-князівства не були новим явищем для XII–XIII ст., адже існували як структурні елементи держави з часу її формування; єдність Русі, на його думку, забезпечували економічні зв'язки, культурна спільність, мова, православ'я, законодавство та усвідомлення необхідності спільної оборони від зовнішніх ворогів. В. Т. Пашуто та Л. В. Черепнін наголошували, що Русь, видозмінюючи політичну форму, проіснувала до 30-х років XIII ст., а в працях П. П. Толочка послідовно обґрунтовувалася концепція єдності Русі та ролі Києва як ключового

економічного, культурного і політичного центру аж до монгольського завоювання.

Вагомий внесок у сучасне вивчення Київської Русі зробили також С. О. Висоцький, В. Л. Янін, Я. М. Щапов, М. П. Кучера, І. Я. Фроянов, П. О. Рапопорт, М. Ю. Брайчевський, А. М. Кирпичников, М. Ф. Котляр, А. В. Куза, О. П. Моця, А. О. Мединцева, П. Ф. Лисенко, В. П. Коваленко, Г. В. Штихов та інші українські й зарубіжні дослідники. Значна частина новітніх праць відзначається комплексним залученням писемних та археологічних джерел, що дозволяє уточнювати як історію окремих земель і міст, так і загальні процеси економічного, суспільно-політичного, етнокультурного розвитку Русі.

Окремо слід зазначити вплив радянської історіографічної доктрини. Після ухвалення політично мотивованих «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954)» Київську Русь почали інтерпретувати як початковий етап розвитку трьох східнослов'янських народів – українського, білоруського та російського, які нібито виділилися з «єдиної давньоруської народності» у XIV ст. Така схема, по суті, створювала підґрунтя для применшення українського виміру історії Русі й дискусій щодо її місця в історії України.

Ще на початку XX ст. М. Грушевський у статті «Звичайна схема "русской історії" й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904) наполягав на необхідності чіткого розмежування історії України та Росії. Він підкреслював: «Київська держава, право, культура були утвором однієї народності українсько-руської… Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський… Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської…». Надалі цю логіку в різних формах підтримували українські дослідники, які прагнули зберігати принцип історичної правди, попри обмеження тоталітарної доби. У цьому контексті згадуються й праці М. Брайчевського, Г. Нудьги, О. Знойка, а також

висловлювання Б. Рибакова про автохтонність українців на корінній слов'янській землі.

Отже, огляд історіографії свідчить про різноманіття концепцій щодо політичної природи Київської Русі, причин її трансформацій та ступеня внутрішньої єдності. Водночас сукупність аргументів дозволяє розглядати історію Київської Русі як органічну складову історії України, а її культурно-політичну спадщину – як фундаментальний пласт розвитку українського історичного простору.

ТЕМА 5
УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА ДУМКА В КОЗАЦЬКУ ДОБУ XVI–XVII СТ.

ПЛАН

1. Історична думка в добу Великого князівства Литовського

2. Козацькі літописи

1. Історична думка в добу Великого князівства Литовського

Цінні відомості про господарське життя та політичні відносини на українських і білоруських землях містить «Літописець великих князів Литовських». У ньому, в традиції київського та галицько-волинського літописання, висвітлено події останньої чверті XIV ст., зокрема утвердження Любарта Гедиміновича на Волині та боротьбу литовців із татарами. У протистоянні Ягайла і Вітовта після Кревської унії автор явно симпатизує Вітовту. В уявленні літописця литовські князі, які «збирають» і обороняють українські землі, постають продовжувачами державотворчої місії, співвіднесеної з традицією давньоруських володарів, насамперед Ярослава Мудрого.

Про вищий рівень наративного опрацювання матеріалу свідчать білорусько-литовські літописи широкої редакції, що містять важливі дані про литовське освоєння українських територій. Водночас їм властива певна тенденційність, особливо у спробах аргументувати «історичні права» Литви на землі Волині, Київщини та Сіверщини. До створення цих текстів була причетна родина Гольшанських, біографія й політична історія якої тісно переплiталися з Києвом: з кінця XIV ст. тут князював Іван Ольгимонтович Гольшанський, після нього – його сини Андрій та Михайло.

Засвоєння давньоукраїнської літописної традиції білорусько-литовськими книжниками дає підстави говорити про рецепцію української історичної думки – щоправда, подекуди в трансформованому й ідеологічно забарвленому вигляді. Серед літературних пам'яток XV ст., що містять виразні елементи історизму, виокремлюються «Похвала Вітовту», «Сказання про перемогу Костянтина Острозького під Оршею» та інші твори.

За висновками дослідників, у XIV–XV ст. українські землі відчули культурний вплив вихідців із Сербії та Болгарії, які, рятуючись від турецької експансії, емігрували на північ і принесли з собою значну кількість писемних пам'яток. Із кінця XV ст. загострюється воєнно-ідеологічне протистояння Московської та Литовської держав, у центрі якого опинилися українські території. У цьому контексті показовим є ініційоване Іваном III пограбування Києва татарами 1482 р., що посилювало московські позиції після підкорення Новгородської землі 1478 р. і створювало додаткові передумови для просування Москви на український простір, насамперед на Сіверщину та Чернігівщину. Символічним вираженням цих претензій став і титул «государя і великого князя всея Руси», що мав підкреслювати претензію на «всі руські землі» як на спадкову «отчину» московських володарів.

Ідейним підґрунтям великодержавницької доктрини, яка згодом стане одним із наріжних каменів імперського мислення, послужило «Послання про Мономахів вінець», що лягло в основу «Сказання про князів володимирських». У цих текстах вибудовувалася аргументація «історичних прав» московських государів, зокрема Івана IV, на статус володаря «всей земли русской». Зрозуміло, що нав'язування суспільній свідомості великодержавницьких конструкцій і залучення для цього ресурсів московської православної церкви деформували розвиток історичних знань, підпорядковуючи його політичним завданням.

На стані історичної свідомості, духовної культури, книжної й бібліотечної справи в Києві, Чернігові, Володимирі-Волинському та інших княжих центрах негативно позначилися не лише наслідки монголо-татарської

руйнації, а й перенесення митрополичого осередку спочатку до Володимира-на-Клязьмі, а згодом – до Москви. Поширилася практика вивезення з Києва та інших українських міст рукописних книг, ікон, творів мистецтва й інших культурних цінностей, а також переміщення освічених людей, що підривало місцеві осередки книжності.

Отже, навіть ці фрагментарні відомості про історичну думку в умовах Литовсько-Руської держави дозволяють зробити висновок: після розпаду Київської Русі та занепаду Галицько-Волинського князівства, попри золотоординське панування, литовську колонізацію й геополітичні плани Москви та Польщі, історична традиція не переривалася, а продовжувала розвиватися й ускладнюватися. До найвагоміших здобутків доби належать збереження літописної традиції, а також відображення героїки боротьби населення русько-українських земель проти поневолювачів і за захист власного простору.

У Литовсько-Руській державі з центром у Вільні «українськими» могли вважатися не лише Київ, Чернігів і Переяслав, а й Полоцьк та Вітебськ; у джерелах трапляється іменування населення як «україннників». За твердженням Г. Боряка, з XVI ст. назва «Україна» поширювалася з традиційних «українських» Київського та Брацлавського воєводств на інші території. У постанові сейму 1580 р. згадується «Україна Руська (тобто Галицька), Київська, Волинська, Подільська, Брацлавська». Водночас уже окреслювалася нова доба української історичної думки, пов’язана з реаліями Речі Посполитої.

2. Козацькі літописи

Козацькі літописи XVIII ст. є важливим свідченням розвитку історичної думки в Україні в добу Гетьманщини. Сам термін утвердився у вжитку саме в XVIII ст., коли означення «козацький» фактично ототожнювалося з поняттям

«український». Водночас у науковій традиції з кінця XIX ст. до групи козацьких літописів зараховували переважно три класичні пам'ятки української історіографії – «Літопис Самовидця», літопис Г. Граб'янки та літопис С. Величка. Проте з огляду на широту й різноманітність історико-літописної традиції доцільно розглядати цю групу ширше, включаючи й інші твори, тісно пов'язані з формуванням козацького історичного наративу.

Найдавнішим із таких творів вважається так званий Традиційний літопис, який містив відомості про події, пов'язані з історією козацтва, починаючи від 1506 або 1516 р. (похід козацького гетьмана П. Лянцкоронського проти ординців) і до першої половини XVII ст. У первісному вигляді цей літопис не зберігся і дійшов до нас лише у складі пізніших пам'яток. До наступного етапу розвитку козацького літописання належить «Уманський літопис», створений у добу національної революції 1648–1676 рр. Він відомий фрагментарно – через включення до «Кройніки» Ф. Софоновича та «Літопису Самовидця» – і містить повідомлення про події 1648–1672 рр.

Першим козацьким літописом, який повністю зберігся до нашого часу, є «Літописець» (1673 р.) В. Дворецького, колишнього київського полковника. У ньому викладено події періоду національно-визвольної війни та доби Руїни. Основу цього твору становить третя частина «Кройніки» Ф. Софоновича, однак автор істотно її переробив: скоротив матеріал, пов'язаний з історією Польщі, та, навпаки, розширив український компонент, залучивши усні свідчення сучасників і власні спогади.

Три основні козацькі літописи – «Літопис Самовидця», літопис Г. Граб'янки і літопис С. Величка – були створені на початку XVIII ст. і справили визначальний вплив на подальший розвиток української історіографії. Зокрема, на основі літопису Г. Граб'янки було укладено «Короткий опис Малоросії», який згодом став джерельною базою для ряду інших історичних творів, серед них – «Літописець» Г. Покаса, «Літописець» І. Ананієвича та «Літописець» С. Дівовича.

Авторами козацьких літописів були представники козацького стану, які відзначалися високим рівнем освіти, мали доступ до архівних матеріалів і володіли іноземними мовами. Це дало їм змогу суттєво розширити джерельну базу своїх праць і водночас виробити більш критичне ставлення до використаних матеріалів. Власне, термін «літопис» лише умовно відповідає жанровій природі цих творів. За своєю структурою вони поєднують елементи літопису, історичної повісті, щоденника та мемуарів. Більшість текстів написана мовою, близькою до тодішньої української народної, орієнтована на широке коло читачів і наділена виразним публіцистичним пафосом.

До характерних рис, спільних для всіх авторів козацьких літописів, належать глибокий патріотизм, посилена увага до історії української козацької державності, самостійницькі або принаймні автономістські погляди, а також позитивне ставлення до козацтва і очолюваної ним боротьби українського народу в XVI–XVIII ст. Усі ці твори мають світський характер. Центральне місце в них відведене воєнно-політичним подіям, тоді як питання релігійного життя, за винятком загального осуду політики конфесійної дискримінації, яку передусім провадила Річ Посполита, здебільшого залишаються поза межами викладу.

Оцінки окремих політичних і державних діячів, насамперед гетьманів, а також інтерпретація тих самих подій у різних літописах нерідко не збігаються. Це робить козацькі літописи особливо цінним матеріалом для вивчення перебігу ідеологічної боротьби в Україні XVIII ст. Їхній вплив не обмежувався лише історіографією: козацькі літописи стали важливим чинником формування української культури XVIII–XX ст., що яскраво простежується у творчості Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова та інших діячів.

ТЕМА 6
ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ ОСНОВ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ ПРОТЯГОМ XVIII СТ.

Ідеї просвітництва та раціоналізму не залишилися осторонь українських земель. Вони охопили як території, що входили до складу Речі Посполитої, так і Гетьманщину та Слобідську Україну, які перебували під владою Російської імперії. Після сходження на польський трон Станіслава Понятовського питання світської освіти й розвитку науки посіли провідне місце в його державній політиці. Однак ліберальні ініціативи польського керівництва наштовхнулися на активний опір з боку консервативних і реакційних режимів Росії, Пруссії та Австрії.

Польща відігравала роль своєрідного посередника, через який на українські землі проникали прогресивні західноєвропейські просвітницькі ідеї. Їхніми активними носіями були Станіслав Сташец, Гуго Коллонтай, історик Адам Нарушевич та інші діячі. Значна кількість вихідців з України здобувала освіту в Кракові й Варшаві, а також у Львівському університеті, заснованому 1661 р. з правом викладання всіх тодішніх наук і присудження академічних ступенів бакалавра, ліценціата, магістра та доктора.

Поширенню просвітницьких ідей у Росії сприяли окремі реформи Петра І, діяльність М. Ломоносова, Д. Фонвізіна, М. Новікова, а також численні українці – випускники Києво-Могилянської академії та діячі української церкви. Гетьманщина стала важливим джерелом високоосвічених кадрів для Московської держави. Уже за правління Петра І більшість єпископських кафедр у московських єпархіях посідали українці, а з часів Єлизавети вони обіймали посади канцлерів, магістрів, професорів університету, директорів навчальних закладів тощо. Відтік інтелектуальних сил був серйозною втратою для України, проте в умовах імперської дійсності для багатьох освічених

українців це залишалося майже єдиною можливістю реалізації власного потенціалу.

Українське просвітництво формувалося як на ґрунті власних гуманістичних традицій, закладених ще в добу Київської Русі, так і під впливом західноєвропейської філософської думки – ідей Вольтера, Дідро, Монтеск'є, Віко та інших енциклопедистів. Вагомий внесок у становлення національної просвітницької традиції зробили діячі братств і Києво-Могилянської академії, випускники якої істотно вплинули й на розвиток просвітництва в Росії загалом.

Показовою є діяльність Р. Козицького (1725–1775), професора Петербурзького університету, який очолив гурток «Зібрання», що займався перекладом російською мовою «Енциклопедії» Дідро, творів інших західноєвропейських просвітників, а також видавничою справою. Значний внесок у поширення просвітницьких ідей зробив і вихованець Київської академії та Петербурзького університету Яків Ковельський (1727–1793) – член Малоросійської колегії, філософ-енциклопедист і знавець старовини. Поряд із заняттями математикою і фізикою він перекладав та коментував філософські й історичні твори Гольберга, Верто, Шофіна та інших. Його праця «Філософські рішення», присвячена проблемам людського пізнання, ідеям лібералізму та соціальної справедливості, мала відчутний вплив на формування світогляду молодого покоління російських і українських просвітників.

Початки антикварної й археографічної діяльності, а також перші спроби системної документалізації української історії відносяться до другої половини XVIII ст. Антикварна діяльність – свідоме збирання старожитностей, родинних реліквій, рукописних і друкованих книг, архівних документів, творів образотворчого та прикладного мистецтва, фіксація усної народної творчості й обрядовості – стала передумовою формування наукової археографії у вітчизняній історіографії. Під археографією розуміють виявлення, наукове

опрацювання та введення документальних пам’яток у науковий і культурний обіг.

Збиральницька діяльність мала й захисний характер, будучи реакцією на процеси привласнення української старовини з боку Речі Посполитої та Росії. Сам розвиток історичних знань і створення історичних творів стимулювали авторів до пошуку джерел, їх перевірки та критичного аналізу. Цю закономірність підтверджують міркування С. Величка, Г. Граб’янки та інших літописців щодо значення джерельної бази й необхідності її наукового опрацювання. Поступово склалася потреба виділити цей комплекс діяльності в умовно самостійну сферу, що стало одним із чинників становлення історичної науки.

Особливу роль у закладанні основ української археографії відіграв Микола Бантиш-Каменський (1737–1814) – український і російський історик та археограф. Перехід до наукової історії передбачав еволюцію від простого збирання джерел до їх критичного осмислення й теоретичного узагальнення. Як зазначав М. Грушевський, в українознавстві утвердився антикварний напрям і формування «історико-антикварної літератури». Дійсно, з другої половини XVIII ст. під впливом просвітництва поширюється приватне колекціонування пам’яток старовини, рукописів і стародруків, виникають гуртки антикварів, що мало велике значення для подальшого розвитку археографічної практики.

Важливою постаттю цього процесу був Андріян Чепа (бл. 1760–1822) – один із перших колекціонерів українських писемних старожитностей. Працюючи в канцелярії малоросійського генерал-губернатора П. Румянцева, він зібрав і впорядкував унікальні рукописні матеріали та документи з історії України, передусім доби Гетьманщини. Його активність підтверджується листуванням з провідними дослідниками української старовини – В. Полетикою, О. Рігельманом, Я. Марковичем, М. Берлинським та іншими.

У «Записках про Малоросію» Я. Маркович широко використав давньоукраїнські літописи княжої доби, «Синопсис», «Давню російську

історію» М. Ломоносова, рукопис І. Єлагіна «Спроба повіствування про Росію», «Скіфську історію» А. Лизлова, «Церковний словник» Алексєєва, «Географічний словник» Полуніна, журнали «Академические известия», «Зеркало света» та інші джерела. Він посилався також на античних авторів Геродота і Плутарха, польських хроністів М. Стрийковського, В. Коховського, а також на французьких, німецьких і голландських учених. У передмові до «Записок» Маркович наголошував на критичному підході до джерел, зазначав, що вів власні записи про події та зіставляв свої висновки з думками інших авторів. Саме тому низка дослідників вважає цю працю початком формування ідеї критичної історії в українській історіографії.

Розвиток антикварної та археографічної діяльності, колекціонування пам'яток старовини істотно вплинув на збагачення джерельної бази історичних досліджень. Показовим у цьому сенсі є доробок Олександра Рігельмана (1720–1789) – історика німецького походження, військового інженера російської армії, який служив в Україні, проводив топографічні роботи на Запорожжі, а після відставки оселився в с. Андріївка на Чернігівщині. Його «Літописне повіствування про Малу Росію» у чотирьох частинах відкривається передмовою з характеристикою використаних джерел: княжих літописів, «Четьїх-Міней», «Синопсиса», польських хронік, козацьких літописів, праці С. Митецького «Історія про козаків запорозьких», а також власних спостережень автора. Документальний характер праці підсилювався ілюстраціями із зображенням представників різних соціальних станів українського суспільства та картографічними додатками.

Окреме місце в розвитку історичної думки посідає Георгій (Григорій) Кониський (1717–1795) – вихованець, викладач і ректор Київської академії, активний просвітник і автор численних церковних, філософських та історичних творів. У його поглядах поєднувалися західноєвропейські гуманістичні концепції з православною традицією. Він розглядав історичний процес як рух, першопричиною якого є Бог, підкреслюючи водночас роль філософії та людини як творчого суб'єкта пізнання. У працях, зокрема

«Записці… о том, что в России до конца XVI века не было унии с Римской церковью» (1747), Кониський відстоював права українців і білорусів у складі Речі Посполитої, засуджував соціальні й національно-релігійні утиски. Хоча з його ім'ям іноді пов'язують авторство «Історії русів», наукових доказів цього немає.

Активним діячем українського просвітництва був і учень Кониського Василь Рубан (1742–1795) – вихованець Київської академії та Московського університету, історик, перекладач, поет і видавець. Він опублікував подорожні записки В. Григоровича-Барського, а за участю О. Безбородька видав «Короткі географічні, політичні та історичні відомості про Малу Росію» (1777) і «Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770 рік» (1777).

Просвітницька діяльність була характерною для багатьох українсько-козацьких родин, зокрема Полетиків. Деякі дослідники (О. Лазаревський, І. Борщак) серед можливих авторів «Історії русів» називають Григорія Полетику (1725–1784) або його сина Василя. Сам Григорій Полетика після завершення навчання в Київській академії працював у Петербурзькій академії наук, був депутатом комісії зі створення «Нового уложення» й активно обстоював автономні права Лівобережної України.

Важливою складовою історичної культури XVIII ст. стала українська мемуаристика, яка, за визначенням І. Колесник, набула антикварного характеру. Її представників об'єднували козацьке походження, належність до еліти, військова та державна служба, прагнення осмислити родинне й суспільне життя, політичні події та настрої епохи. Серед піонерів цього напряму – автори щоденників М. Ханенко, Я. Маркович, П. Апостол. Особливу цінність має щоденник Миколи Ханенка (1691–1760), вихованця Київської академії, старшого канцеляриста Генеральної канцелярії, який з 1719 р. систематично фіксував як приватні, так і суспільно-політичні події. Після публікації цього джерела О. Левицьким у 1884 р. воно стало важливим надбанням історичної науки.

ТЕМА 7
СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ПРОТЯГОМ XIX СТ.

ПЛАН

1. Романтична течія (І пол. XIX ст.)

2. Народницький напрям в історіографії (ІІ пол. XIX).

1. Романтична течія (І пол. XIX ст.)

Для українського історичного мислення 1820-х–1840-х рр. визначальними стали такі риси: ідеалізація козацької минувшини як «золотої доби» української історії, ностальгійний настрій за втраченими правами та вольностями, героїко-легендарне забарвлення історичних наративів, а також виразна спрямованість національної свідомості у площину минулого. Загалом романтичне історіописання цього часу виявлялося переважно у великій кількості невеликих публікацій: розвідок, нотаток, рецензій, бібліографічних повідомлень, а також у виданнях етнографічних і фольклористичних матеріалів.

Якщо говорити про еволюцію українського письменства початку XIX ст., можна стверджувати, що саме тоді в українській літературі оформлюється романтична традиція. Її розуміли передусім як особливий спосіб репрезентації елементів соціальної й культурної спадщини, які демонструють тяглість історичного досвіду та спадкоємність між поколіннями, епохами й історичними періодами. Важливими маркерами становлення українського романтизму стали поява праці Олексія Павловського (1773–1822) «Грамматика малороссийского наречия» (1818), а також видання збірки фольклорних текстів Миколи Цертелєва (1790–1869) «Опыт собрания старинных, малороссийских песней» (1819). Обидві пам’ятки

послідовно проводили думку про самобутність української мови та оригінальність української народної поезії.

Творчий доробок М. Маркевича у жанрово-тематичному вимірі охоплював кілька блоків: поезію (оригінальну та перекладну), етнографічні матеріали, історичні студії, праці з аграрної тематики, природознавства і статистики, а також літературно-критичні статті. Організаційним і світоглядним “ядром” українського романтизму в історіографічному аспекті стала п’ятитомна «Історія Малоросії» М. Маркевича (1842–1843), створена на національному ґрунті і сприйнята як помітна подія як для української історіографії, так і для літературного життя.

Тексти п’ятитомника поєднали документальну основу з художньо виразною манерою оповіді: автор вибудовує майстерну й водночас засвідчену джерелами історичну розповідь про минуле України. Спираючись на описані документи, Маркевич прагне збагнути причини героїчної й водночас трагічної долі країни. Його виклад супроводжується узагальнювальними ремарками, ліричними відступами та психологічними спостереженнями. Для стилю характерна емоційність, барвистість, активна присутність авторського голосу й оцінок, зокрема у змалюванні постаті Івана Мазепи.

Образ гетьмана І. Мазепи привертав увагу не тільки українських, а й західноєвропейських митців (зокрема Ф. Вольтера, В. Гюго, Ю. Словацького). Це дає підстави твердити, що літературна інтерпретація Мазепи залежала від домінантної суспільної ідеології та формувалася в межах романтичних уявлень про героя. У західноєвропейській літературі Мазепа постає не як «зрадник», а як ідеалізована сильна особистість – пристрасний коханець і герой цілеспрямованої дії, у якому виразні мотиви внутрішньої роздвоєності, індивідуалізму та «світової скорботи». Натомість у романтичній моделі української літератури (зокрема у Маркевича) герой мислиться як такий, що перебуває у гармонії з природою, пов’язує особисту долю з долею народу й країни та включає власне життя у ширший сенс національної боротьби. Відтак

«світова скорбота» трансформується у загальнонаціональну тугу за втраченою державністю та минулою свободою.

Цей етап суттєво вплинув на визрівання національних засад української історичної науки, оскільки мав на меті умовну «реставрацію» – тобто відновлення автономного устрою України в межах Російської імперії й водночас повернення до активного культурного життя забутих або витіснених пластів спадщини.

Серед провідних постатей історіографії означеного часу виокремлюється Дмитро Бантиш-Каменський. Важливим поворотом у його науковому становленні стала майже десятирічна робота в Києві на посаді управителя канцелярії військового губернатора князя М. Рєпніна. Як відомо, генерал-губернатор виявляв прихильність до автономістських настроїв і захищав майнові інтереси козацтва. Саме за його дорученням Бантиш-Каменський розпочав підготовку синтетичної праці з історії Малої Росії: він зібрав, упорядкував і систематизував значний масив документальних та інших джерел. Підготовлене ним джерельне дослідження, що було видане вже після смерті автора під назвою «Джерела малоросійської історії» (1858–1859), засвідчило масштаб проведеної археографічної роботи.

Головна ж праця історика – «Історія Малої Росії з часів приєднання її до Російської держави за Олексія Михайловича до відміни гетьманства» – вперше вийшла 1822 р., а згодом перевидавалася 1830 і 1834 рр., причому кожне наступне видання вважалося змістовно повнішим і краще забезпеченим джерельною базою. Частина дослідників інтерпретує появу цієї «Історії Малої Росії» як своєрідну відповідь на перші томи «Истории государства Российского» М. Карамзіна, де Україна фактично не постає як окрема історична реальність і ніби «розчиняється» в імперському наративі.

Показовою є компромісна формула, викладена Бантиш-Каменським у вступі до першого видання: первісна історія Малоросії, за ним, тісно пов’язана з «вітчизняною» (російською) історією, але після «відторгнення» Литвою й Польщею розвивається окремо. По суті, така схема визнавала автономність

українського історичного процесу від XIII ст. до ліквідації Гетьманщини. Водночас у другому виданні, присвяченому Миколі I, історія Малоросії подається вже як складова загальноросійської історії. Це демонструє еволюцію поглядів автора у бік методології монархічного абсолютизму, характерної для офіційної історіографії, що підкреслювала «природну» прихильність Малоросії до монархічного принципу.

Неоднозначними були й оцінки Бантиш-Каменського щодо козацтва. У центрі його уваги перебувають насамперед реєстрові козаки, тоді як до запорожців автор ставиться різко критично, схиляючись до трактування їх як «розбійницького» елементу. Визвольну війну під проводом Б. Хмельницького та героїзм повстанців він пов’язує переважно з прагненням українців звільнитися від католицького гніту. Суперечливість підходу проявляється і в оцінках післямазепинської доби: з одного боку, історик виправдовує звуження прав Гетьманщини та створення Малоросійської колегії, з іншого – виявляє симпатію до автономістських прагнень козацької старшини, зокрема позитивно вирізняє діяльність П. Полуботка.

Отже, історичні погляди Бантиш-Каменського були значною мірою зумовлені суспільно-політичною атмосферою першої половини – середини XIX ст., відображаючи ідеологічні установки російської дворянської історіографії. Водночас у його працях помітні й завуальовані автономістські мотиви, що органічно продовжували традицію української історичної думки. Безперечною заслугою дослідника стало те, що він виявив і впорядкував значний корпус нових джерел і архівних документів та спробував створити цілісну картину історії України, хай і в межах імперського контексту. Його «Історія Малої Росії» вплинула не лише на академічні дискусії, а й на формування історичної свідомості сучасників.

Окремого значення набуває постать Максима Берлинського (1764–1848) – археолога й історика, одного з перших системних дослідників історії Києва. Саме йому судилося стати піонером української археології: він детально вивчав старожитності Київського дитинця (Кремля), залишки Десятинної

церкви, князівські палаци, руїни Федорівського, Дмитрівського та Андріївського монастирів. Паралельно він опрацьовував давньоукраїнські літописи, польські хроніки, архівні документи, залучав власні спостереження. Усе це стало основою його праці «Історія міста Києва» (1800), що має двочастинну структуру: перша частина викладає історичний нарис, друга містить археологічний опис міського простору. В ідейному плані Берлинський ідеалізував козацьке самоврядування, традиції магдебурзького права та гетьманську автономію.

Виняткову роль у подальшому розвитку української історичної науки відіграв заснований 1834 р. Київський (Імператорський) університет Св. Володимира. Символічно, що його першим ректором став Михайло Максимович (1804–1873) – видатний учений, історик, фольклорист і етнограф. Уродженець Золотоніщини, вихованець Новгород-Сіверської гімназії та Московського університету, він поєднав у своїй діяльності природознавство, мовознавство й українознавчі студії. Попри те, що через українофільські погляди царська влада намагалася усунути його від активної академічної кар’єри, Максимович здійснив вагомий внесок у національну історіографію. Як представник романтичного і народницького спрямування, він особливу увагу приділяв проблемам формування українського народу й доведенню його самобутності. Він рішуче заперечив концепцію М. Погодіна про «великоруське населення» Києва, переконливо показав тяглість суспільно-політичного і духовного життя Київщини навіть за умов монголо-татарського панування та підкреслив спадкоємність княжої і козацько-гетьманської доби.

Значення для історичної науки мали праці Максимовича «Нарис Києва», «Листи про Б. Хмельницького», «Дослідження про гетьмана Конашевича-Сагайдачного», «Розповідь про Коліївщину» та інші. Йому належать і археологічні студії – зокрема «Українські стріли найдавніших часів», «Археологічні записи про Київ та околиці», а також важливі праці з фольклористики. Окремо слід наголосити на його археографічній ролі: як видавець він ввів до обігу тексти «Руської правди», «Повісті минулих літ»,

низку грамот, універсалів і актових документів. Максимович також здійснив перший віршований переклад «Слова о полку Ігоревім» українською і російською мовами, був засновником альманахів «Денниця», «Киевлянин», «Украинец». Його інтелектуальний авторитет суттєво вплинув на виховання наступних поколінь українських істориків та на формування історичної школи в Київському університеті.

Розширенню джерельної бази історичних досліджень і введенню нових матеріалів у науковий обіг сприяла також діяльність археографічних комісій та наукових товариств. Показовим прикладом стала Київська археографічна комісія, заснована 31 травня 1843 р. як Тимчасова комісія для розбору давніх актів при Київському, Волинському і Подільському генерал-губернаторі. Вона здійснювала пошуки документів в архівах державних установ, магістратів і монастирів, у приватних збірках Київщини, Волині, Поділля, а за потреби – також у Москві, Санкт-Петербурзі, Варшаві та інших містах. На підставі зібраних матеріалів у 1852 р. було створено Київський центральний архів давніх актів.

Комісія підготувала й видала низку фундаментальних серій і публікацій, серед яких:

- «Памятники, изданные Временною комиссиею…» (т. 1–4. К., 1845–1859),
- «Древности, изданные Временной комиссией…» (вип. 1–3. К., 1846),
- «Архив Юго-Западной России» (ч. 1–8. К., 1859–1911),
- видання козацьких літописів: «Летопись… Самоилом Величком» (т. 1–4. К., 1848–1864), «Летопись гадяцкого полковника Григория Грабянки» (К., 1853), «Летопись Самовидца…» (К., 1878), «Сборник летописей…» (К., 1888) тощо.

Із Комісією співпрацювали численні відомі науковці та культурні діячі, серед них: В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, С. Голубєв, М. Дашкевич, М. Довнар-Запольський, В. Іконников, М. Костомаров, П. Куліш, О. Лазаревський, О. Левицький, М. Максимович, А. Стороженко, М.

Судієнко, В. Щербина, М. Юзефович та ін. У 1845–1847 рр. художником-комісіонером виступав Т. Шевченко, який не лише виконував замальовки пам’яток, а й долучався до збирання фольклору.

У Наддніпрянській Україні також діяли губернські вчені архівні комісії: у Таврійській (Сімферополь, 1887), Чернігівській (1896), Херсонській (1898), Катеринославській і Полтавській (обидві 1903) губерніях. Їхню роботу регламентувало «Положення про губернські історичні архіви та вчені архівні комісії» від 13 квітня 1884 р. Попечителем, як правило, був місцевий губернатор, а склад формувався з чиновників, духовенства, письменників і науковців.

Помітний вплив на історіографічний розвиток у межах Російської імперії мали й наукові товариства, що активізувалися у 30–40-х рр. XIX ст. На ранньому етапі вони об’єднували не лише професійних істориків, а й аматорів та представників суміжних дисциплін, нерідко під патронатом місцевої влади. Від самого початку простежуються дві провідні організаційні моделі:

1. асоціації для дослідження регіональної історії (наприклад, Одеське товариство історії та старожитностей, 1839);
2. археографічні інституції під егідою адміністрації (наприклад, Київська археографічна комісія).

Згодом утвердилася третя форма – товариства з широкою проблематикою, де провідну роль відігравали університетські вчені (зокрема: Історичне товариство Нестора-літописця, Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській духовній академії – обидва 1872, Історико-філологічне товариство в Ніжині тощо).

Історичне товариство Нестора Літописця було засноване у Києві 1873 р. (з ініціативи М. Максимовича). Серед його найактивніших діячів вирізнялися В. Антонович, В. Іконников, М. Дашкевич, П. Житецький, О. Кістяківський та ін. Результати праць публікувалися в «Чтениях», що засвідчують увагу до методології, джерельної критики, позитивістських підходів і прагнення до точності у висвітленні подій. Тематично дослідження охоплювали різні

періоди українського минулого, але домінували проблеми політико-правової історії козацтва й Гетьманщини, Визвольної війни XVII ст., діяльності Б. Хмельницького.

Паралельно з 1873 р. у Києві розгорнув діяльність Південно-Західний відділ Імператорського російського географічного товариства, очолюваний Григорієм Галаганом. За масштабом інтересів і характером праць цей осередок можна вважати одним із передвісників майбутньої української академічної науки. Окрім В. Антоновича та М. Драгоманова, у роботі брали участь Ф. Вовк, П. Чубинський, О. Кістяківський, П. Житецький, К. Михальчук та ін. Під керівництвом П. Чубинського на початку 1870-х було здійснено етнографічно-статистичну експедицію по Київщині, Волині, Поділлю та Холмщині; підсумком стала стаття «Коротка характеристика українців», що доводила самобутність українського народу. Наявність філій у Катеринославі, Полтаві, Херсоні, Чернігові й Криму розширювала географію досліджень.

Вартує уваги і діяльність Одеського товариства історії та старожитностей (створене 1839 р.). Воно зосереджувалося на акумуляції археологічних, етнографічних, географічних та історичних відомостей про Південну Україну, яку імперська влада трактувала як «Новоросію». Адміністрація очікувала від товариства обґрунтування «закономірності» включення Півдня та Криму до складу імперії і легітимації ліквідації Запорозької Січі. Водночас товариство реально накопичило значний масив джерельних матеріалів, частину яких оприлюднювало в «Записках имп. Одесского общества истории и древностей». Матеріали групувалися за напрямами: (а) археологія, історія, статистика, географія; (б) доповіді та наукові записки; (в) хронологія, персоналії та джерелознавчі студії. До складу товариства входили науковці з Петербурга, Києва, Львова, а також Західної Європи. Воно, зокрема, видало «Историю о казаках Запорожских, соч. князя Мишецкого», публікації грамот і договорів Молдовсько-Валаських господарів, сприяло створенню історичного музею у Феодосії.

Помітний внесок у джерельне забезпечення українознавчих досліджень зробив активний діяч товариства Аполлон Скальковський (1808–1898) – уродженець Житомира, випускник Віленського й Московського університетів. Завдяки його зусиллям було врятовано від знищення значну частину документів канцелярії Війська Запорозького, упорядковано та частково опубліковано ці матеріали. Серед його праць: «Хронологічний огляд історії новоросійського краю», «Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького», «Зносини Запорожжя з Кримом в 1749 р.» та ін. Попри нерідко критичне ставлення до козацтва й гайдамацького руху, Скальковський визнавав їхню важливу роль у суспільному житті й сприяв розширенню історичних знань, збереженню та впорядкуванню джерельної бази.

2. Народницький напрям в історіографії (II пол. XIX).

Характерними ознаками цього напряму стали фокус на соціальній історії, посилена увага до народних мас як рушія історичного процесу та виразний культ рідної мови. На формування течії суттєво вплинули соціокультурні імпульси й інтелектуальні зрушення другої половини XIX ст.: зокрема, Відродження слов’янських народів, хвиля революційних і національно-визвольних рухів у Західній та Центральній Європі. У сукупності ці чинники означили початок нового етапу українського національного піднесення.

На межі 1860–1870-х рр. в українській історіографії помітно поширюється позитивізм, тісно пов’язаний із культом науки та вірою в пізнавальну силу емпірично перевірюваного знання. Це спричинило переорієнтацію історичних студій: підвищився їхній професійний рівень, зросли вимоги до фактографічної точності, джерельної бази та методичного інструментарію (показовою стала традиція документалізму, яку утверджував В. Антонович). Одночасно відбувалося зняття героїчного ореолу з історичних

наративів і деміфологізація минулого, поширювалися еволюційні трактування історичного руху, активніше застосовувалися порівняльно-історичний, статистичний, типологічний та інші методи дослідження.

Зазначені зміни позначилися і на змістовній трансформації поняття «народ» у народницько-позитивістському історіописанні. Якщо романтики переважно наділяли цей термін ідеалістичним смислом, то народники прагнули осмислити «народ» у логіці модерних теорій – як надорганізм (за аналогією з будовою та функціями живого тіла), як результат еволюційних або соціологічних закономірностей, інколи – як соціальний чи соціально-психологічний тип. Показовим прикладом такого підходу стала праця В. Антоновича «Три національні типи народні» (1888).

Водночас витоки народницького прочитання історії в українській науці пов'язують із М. Костомаровим, який одним із перших послідовно висунув і наполегливо проводив у своїх працях ідею «народної історії». Його спадщина охоплює понад 300 історичних, публіцистичних та літературних творів. Провідні праці в доробку вченого – «Богдан Хмельницький» (у 3-х томах, 1876), «Руїна» (1879–1880) про драматичні події після смерті гетьмана, «Мазепа» і «Мазепинці» (1882–1884), а також фундаментальна синтетична праця «Російська історія в життєписах її найважливіших діячів» (1874–1876), де запропоновано критичні біографії ключових діячів давньоруської, української та російської історії.

Народницький напрям набув інституційної визначеності у діяльності так званої київської школи В. Антоновича – дослідника, автора понад 300 праць з історії, археології та етнографії України, редактора 9 томів «Архива Юго-Западной России», що стосуються історії Правобережної України XVI–XVIII ст. Сформована у 1880-х рр. наукова школа Антоновича об'єднала низку визначних учених: Дмитра Багалія, Петра Голубовського, Никандра Молчановського, Михайла Грушевського, Олександра Грушевського, Дмитра Дорошенка, Наталію Полонську-Василенко, Олександра Оглоблина та ін.

У 1880–1890-х рр. В. Антонович здійснив значну організаційно-педагогічну роботу, спрямовану на залучення здібної молоді до досліджень середньовічної історії України: він заохочував участь в археографічних експедиціях, системну роботу в архівах, пропонував тематику конкурсних і дипломних робіт, а також магістерських і докторських дисертацій за продуманим планом. У результаті за порівняно короткий час було виконано низку монографічних студій з історії окремих регіонів і земель України – у практичний спосіб реалізуючи костомаровську ідею «землі» («області») як політичної одиниці. Саме тому київську школу первісно нерідко називали «обласною», хоча реальні інтереси її представників значно виходили за межі історико-географічних реконструкцій.

Зосереджуючись на широкому колі проблем – політичній та духовній історії, історії соціальних відносин, джерелознавстві, археографії – учні В. Антоновича започаткували нові дослідницькі лінії й згодом сформували власні наукові осередки. Їх об’єднували спільні принципи: комплексність, ґрунтовна джерельна база, розвинений науковий апарат, прагнення проникати в сутність явищ, а не обмежуватися описом фактів. Сукупний доробок київської школи став одним із найвагоміших внесків у національну історіографію і дає підстави розглядати її як першу національну школу наукового дослідження історії України.

Важливим здобутком народницького напряму стало висунення й аргументування концепції безперервності українського історичного процесу та його самостійності щодо загальноросійської історичної схеми. Рубіжним етапом в утвердженні національного обличчя української історичної науки стала діяльність Михайла Грушевського (1866–1934) – історика, археолога, соціолога, літературознавця, організатора науки, громадсько-політичного й державного діяча, академіка ВУАН і академіка АН СРСР.

Як вихованець Університету Св. Володимира і учень В. Антоновича, Грушевський ще в студентські роки розгорнув системні студії з української історії (зокрема «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца

XVI века»). Його магістерська дисертація, присвячена Барському староству, спиралася на великий масив оригінальних джерел, що засвідчило його ранню прихильність до документальної строгості. У 1894 р. він переїхав до Львова, де обійняв посаду професора кафедри всесвітньої історії з окремим узагальненням історії Східної Європи. У львівський період Грушевський розгорнув масштабну науково-організаційну та громадську діяльність, насамперед у Науковому товаристві ім. Т. Шевченка, яке очолював у 1897–1913 рр., редагував «Записки» і спрямовував роботу історико-філологічної секції, послідовно перетворюючи НТШ на установу академічного типу європейського рівня.

На час прибуття Грушевського до Львова в галицькому інтелектуальному середовищі вже сформувалася якісно нова ситуація в історико-філологічних студіях: під впливом ліберального просвітництва, романтизму та позитивізму, за активної участі духівництва, посилився поворот до національної проблематики. Представники романтичного напряму пов’язували суспільні ідеали з самобутністю історії кожного народу, утверджували «народність» історії, стимулювали інтерес до народної творчості. Локальні й водночас принципові для національного розвитку проблеми порушували у своїх працях галицькі історики А. Петрушевич, С. Шараневич, Ю. Целевич, а також діячі культури та публіцисти І. Франко, М. Павлик, О. Барвінський та ін. Унаслідок цього Галичина дедалі більше перетворювалася на всеукраїнський культурний, літературний і науковий центр – своєрідний «П’ємонт» національного відродження. Тому приїзд уже відомого київського історика був сприйнятий у Львові з особливим піднесенням, очікуваннями й надіями – тим паче, що ці настрої збігалися з особистими планами Грушевського, спрямованими на синтез українського минулого.

В інавгураційній промові у Львівському університеті вчений сформулював наукове кредо, споріднене з традиціями київської школи документалізму: необхідно постійно шукати, не вважати істину раз і назавжди

здобутою, не приймати нічого на віру. На його переконання, сама евристика (пошук джерел) є недостатньою без скрупульозної критики: факти слід перевіряти, до джерел ставитися зі стриманим скептицизмом, аналізувати їхню надійність і контекст, аби видобувати «зерно правди». Його львівська діяльність охопила одночасно кілька напрямів: розбудову НТШ і видавничих проєктів, формування фундаментальної історії України на широкій джерельній основі, а також виховання нової генерації істориків.

Особливе місце у своїй стратегії Грушевський відводив підготовці фахівців з української історії з числа студентської молоді. Довкола професора гуртувалися патріотично налаштовані юнаки: вони відвідували лекції, брали участь у неофіційних зустрічах, де обговорювали проблеми історії та майбутнього України. Найобдарованіші з них стали ядром його наукової школи. Серед вихованців – О. Терлецький, М. Кордуба, С. Томашівський, О. Целевич, В. Герасимчук, С. Рудницький, І. Джиджора, І. Кревецький, І. Крип'якевич та ін. Об'єднавчим стрижнем школи стала нова схема української історії, розроблена Грушевським: вона доводила самобутність, окремішність і безперервність історичного буття українського народу. Саме ця концепція лягла в основу фундаментальної «Історії України-Руси», перший том якої побачив світ у Львові 1898 р.

Запропонована модель істотно похитнула великодержавницьку «офіційну» схему «загально-російської народності», що її репрезентували М. Карамзін, М. Погодін, С. Соловйов та ін. На думку Грушевського, Київська держава, право і культура були творінням українсько-руської народності, тоді як Владимиро-Московську державу формувала інша – великоруська – народність. Київський період, за цією логікою, переходив не у владимиро-московський, а в галицько-волинський, згодом у литовсько-польський етап, тоді як московська держава «виросла на своїм корені» і не була ані спадкоємицею, ані прямою наступницею Києва.

Оскільки в Російській імперії концепцію Грушевського часто ігнорували або замовчували, він прагнув до її популяризації на Заході. Під час читання

курсу історії України в Парижі (1903) було порушено питання про публікацію його схеми французькою, згодом – німецькою мовами. У 1904 р. вчений оприлюднив українською мовою працю «Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства» у збірнику Петербурзької академії наук «Статьи по словяноведению». Новизна підходу полягала в тому, що він орієнтував дослідників на вивчення історії кожного східнослов’янського народу окремо, переносячи акцент із державоцентричної історії Росії на історію народів як самостійних суб’єктів.

Надалі провідні ідеї цієї схеми було викладено в передмові до другого видання «Очерка истории украинского народа» та в третьому виданні першого тому «Історії України-Руси». Власне ця концепція стала переломним моментом у розвитку української історіографії, сприяла кристалізації її національної ідентичності й визначила інтелектуальний горизонт новітньої української історичної думки.

Основними осередками львівської школи Грушевського були історичний семінар університету та історико-філософська секція НТШ. На засіданнях семінару особливу увагу приділяли методології, пошуку й критичному опрацюванню джерел, їх порівнянню та контекстуалізації. Домінантною історіософською орієнтацією був позитивізм, тому на перший план виходили вимоги до об’єктивності, аналітичності та доказовості. Важливим чинником професійної підготовки молодих дослідників було також ознайомлення з методологічним підручником Е. Бернгейма, оволодіння техніками академічної дискусії та рецензування, формування навичок роботи з бібліографією і зарубіжною літературою. На практичних заняттях проводилися «історичні вправи», що включали застосування методів дипломатики, хронології, палеографії, сфрагістики, геральдики, іконографії, історичної географії тощо.

Серед учнів Грушевського на зламі XIX–XX ст. виразно окреслюються перші дослідження Мирона Кордуби (1876–1947) – випускника Львівського й Віденського університетів, знавця давньої та середньовічної історії України,

історії слов’ян і історичної географії. У «Записках НТШ» він опублікував розвідки «Перша держава слов’янська» (1896), «Суспільні верстви та політичні партії в Галицькому князівстві до пол. XIII ст.» (1899). Він локалізував осередок першої слов’янської держави у межах тодішньої Чехії, а історію Галицько-Волинської держави осмислював у паралелі з західноєвропейськими державотворчими процесами (тема докторської дисертації, захищеної у Відні 1898 р.). Спираючись на матеріали Віденського державного архіву, Кордуба підготував працю «Венецьке посольство до Хмельницького» (1907), де на підставі звітів австрійських дипломатів висловив висновок про плани Венеції схилити Б. Хмельницького до спільних воєнних дій проти Туреччини. Тим самим він став одним із піонерів українських досліджень дипломатії доби Хмельниччини («Акти до Хмельниччини» та ін.), водночас розпочав роботу над підручниками з історії Буковини (1906) та збирав матеріали до історико-географічного словника Галичини.

Виразним джерелознавчим талантом серед учнів вирізнявся Іван Крип’якевич (1886–1967), згодом дійсний член НТШ, академік АН УРСР. Уже 1905 р. він дебютував студіями з історії Львова, його ролі у торговельних зв’язках між Заходом і Сходом, а також з історії Галицько-Волинського князівства («Матеріали до історії торгівлі Львова», «Львівська Русь у першій половині XVI ст.»). Важливою стала його робота в Археографічній комісії НТШ: за її дорученням він опрацював джерела в архівах Кракова, Варшави та Москви, а результатом став окремий том «Жерел до історії України-Руси», що включив 233 документи з історії козацтва. До збірника він написав фундаментальну вступну статтю «Матеріали до історії української козаччини», яка суттєво поглибила знання про генезу козацтва та його вольності; цій проблемі була присвячена і його докторська дисертація (1911). Діапазон зацікавлень ученого охоплював судочинство і право, релігійне життя, краєзнавство, джерелознавство й спеціальні дисципліни (сфрагістика, історична географія, топоніміка, геральдика, дипломатика тощо). Особливість

його творчості полягала в органічному поєднанні евристики і публікації джерел з їхнім аналітичним осмисленням, а також у прагненні реконструювати історичний процес крізь призму ролі державності на тлі європейської та світової історії.

Серед членів УНТ, які працювали на перетині історії, археології, антропології та етнографії, важливе місце посідає Федір Вовк (1847–1918). Повернувшись з еміграції 1905 р., він долучився до діяльності Наукового товариства, маючи за плечима ґрунтовну підготовку у Франції з антропологічної теорії та методики антропометричних досліджень. Вовк – автор понад 200 праць, зокрема «Антропометричні досліди українського населення Галичини, Буковини й Угорщини», «Антропологические особенности украинского народа», «Студії з української етнографії та антропології» та ін. Його студії заклали підвалини української антропології, яку розвивали учні І. Раковський, С. Руденко, Б. Крижановський, Л. Чикаленко та ін. Учений аргументував автохтонність українців на своїй землі й відмінність українського антропологічного типу від інших слов'янських етносів, зокрема від росіян. Міжнародного розголосу набула праця «Шлюбний ритуал і обряди на Україні», видана французькою й українською мовами. Вовк також був одним з ініціаторів першої української енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1916, Петербург).

Активним діячем УНТ був і Микола Василенко (1867–1935) – історик держави і права, громадський та державний діяч. Він співпрацював із часописом «Киевская старина», редагував «Киевские отклики», був співредактором «Записок» УНТ. Однією з ранніх праць з української історіографії стала його розвідка «До історії малоросійської історіографії і малоросійського суспільного устрою» (1894). Він досліджував політичні погляди М. Драгоманова, опублікував «Нариси з історії Західної Русі і України» (1916) та інші студії.

Відчутним був і внесок члена УНТ Павла Митецького (1836–1911) – філолога, етнографа, історика, громадського діяча, співробітника «Киевской

старины», який розширював поле гуманітарних знань і підтримував наукові ініціативи доби.

Водночас, попри персональні та інтелектуальні зв'язки М. Грушевського з народницьким середовищем, його світогляд і науковий стиль формувалися на ширшій основі (позитивізм, неоромантизм). Тому протиставлення «народницького» й «державницького» напрямів в українському історіописанні початку ХХ ст. значною мірою зумовлювалося політико-ідеологічними потребами, що актуалізувалися після поразки Української революції 1917–1921 рр. і в умовах міжвоєнної дійсності 1920–1930-х рр. Низка сучасних дослідників слушно наголошує, що межі між цими напрямами були не завжди чіткими, а в реальній науковій практиці – нерідко розмитими.

ТЕМА 8
УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ НА ТЛІ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Початок ХХ ст. позначився остаточним інституційним оформленням української національної історіографії, у межах якої поступово виокремилися кілька провідних інтелектуальних орієнтацій: народницька (народно-демократична), державницька та соціально-економічна. Водночас подібна класифікація є радше аналітичною моделлю, адже межі між напрямами залишалися рухомими: відмінність здебільшого полягала не в “несумісності” підходів, а в ієрархії пріоритетів, які історики надавали предмету дослідження.

Представники народницької традиції висували на перший план народ як головний суб’єкт і рушійну силу історичного процесу. Прибічники соціально-економічного бачення концентрувалися переважно на господарському житті, виробничих відносинах і матеріальних підвалинах суспільства. Натомість історики державницької орієнтації трактували державу та її інститути як ключовий чинник історичного розвитку. На початку ХХ ст. саме державницький підхід набував особливої актуальності, оскільки в українському визвольному русі та ширшому суспільно-політичному житті різко загострилася проблема відновлення національної державності. Українське суспільство наближалося до політичного, національного й соціального вибуху, і ця перспектива вимагала відповідей, зокрема й у площині історичного знання.

Показово, що М. Грушевський, який уособлював вершину народницького напряму, дедалі виразніше усвідомлював потребу спеціальних студій про роль держави та аналіз державницьких традицій українського народу. Це завдання підхопили й розвинули його учні та послідовники – С. Томашівський, О. Терлецький, І. Крип’якевич, М. Андрусяк, Б. Крупницький та ін. Водночас чітко державницьку лінію у своїх працях

проводили В. Липинський, Д. Дорошенко, І. Огієнко, М. Василенко, М. Біляшівський та інші науковці. Саме становлення державницької течії, її інтелектуальні засади та ключові праці провідних репрезентантів заслуговують на окремий розгляд.

Визнаним лідером державницького напряму, який найповніше відобразив ідеї національної революції та прагнення до відновлення української державності, був В'ячеслав Липинський (1882–1931) – історик, активний громадсько-політичний діяч і один із провідників українського консерватизму. Уже ранні його студії – «Данило Братковський», «Генерал артилерії Великого князівства Литовського», «Шляхта на Україні» (1909) – спрямовували увагу на місце провідної верстви (зокрема шляхти й козацтва) в історії української державності та обґрунтовували роль еліт у державотворчих процесах. У 1910–1912 рр., спираючись на опрацьовані в Кракові матеріали, Липинський підготував низку дискурсів – «Назва Русь і Україна та їх історичне значення», «Станіслав-Михайло Кричевський», «Богдановим шляхом», «Документи Руїни». У цих працях, по-перше, наголошувалося на визначальності державного чинника в українській історії, а по-друге – утверджувалася думка про державотворчу спроможність народу, поєднаного спільною традицією, вихованням, працею та історичною пам'яттю.

У період Української революції Липинський, перебуваючи в Австрії як дипломатичний представник Української держави та УНР, оприлюднив монографію «Україна на переломі. 1657–1659», безпосередньо присвячену проблемам творення Української держави в козацько-гетьманську добу, а також аналізу причин її кризи. Під "переломом" учений розумів зміну політичних орієнтирів гетьманської держави після смерті Б. Хмельницького, намагання її провідників дистанціюватися від Москви й утвердити незалежність. У трактуванні Липинського Хмельниччина постає водночас як період інтенсивного державобудування й піднесення національної свідомості, але й як початок системного процесу поглинання України Москвою, активізованого після Переяславської угоди. Звідси випливала і його

принципова оцінка Переяславської ради та Березневих статей 1654 р.: Липинський рішуче відкидав інтерпретацію Переяслава як “добровільного возз’єднання”, вважаючи абсурдним твердження, ніби повстання проти Польщі було підняте “заради” приєднання до Московії. Тактичну мету гетьмана він пов’язував із пошуком союзника для спільних дій проти Речі Посполитої, тобто йшлося про міждержавний союз, а не про самозречення української політичної суб’єктності.

Як прихильник монархічно-гетьманської моделі державного устрою, Липинський виводив її витоки з доби Хмельниччини. У його концепції гетьман – спадковий монархічний правитель – уособлює державу в міжнародних відносинах, підтримує її авторитет, забезпечує внутрішній правопорядок і дисципліну. Таким чином, державницька проблематика у Липинського поєднувала історичний аналіз із програмою політичного мислення, орієнтованою на відродження національної держави.

Державницькою ідеєю пройнята й наукова спадщина Степана Томашівського (1875–1930) – історика, громадського й політичного діяча, випускника Львівського університету, вихованця школи М. Грушевського. Досліджуючи історію України від княжої доби до XX ст., він послідовно підкреслював провідну роль державного життя. У праці «Українська історія. Старинні і середні віки» (1919) навіть найпростіші форми державності інтерпретуються як інструмент освоєння території, чинник формування нації та пояснення історичного відокремлення українських земель після розпаду Київської Русі. Томашівський надавав особливого значення утворенню Галицько-Волинської держави, розглядаючи її як результат націєтворення і дистанціювання від Владимиро-Суздальського центру. Водночас у його працях помітні дискусійні моменти: схильність перебільшувати регіональні відмінності між Галичиною та Наддніпрянщиною, сумніви щодо реальності соборності, а також гіперболізація ролі церкви в державотворчому процесі.

У ширшому вимірі державницький напрям, взаємодіючи з іншими течіями української історіографії, сприяв піднесенню історичної, політичної й

національної свідомості, консолідації суспільства навколо ідеї державності та формуванню інтелектуальної бази для обґрунтування шляхів відновлення незалежності. Під потужним впливом Української революції та практики державотворення різко прискорився процес національної самоідентифікації: змінювалася парадигма історичної свідомості, а перед історичною наукою поставали нові запити. Зросла потреба в працях – як наукових, так і популярних – здатних відповідати на "болючі" питання минулого і сучасності.

У 1918–1919 рр. з'явилися українською мовою низка узагальнювальних видань, серед яких називають «Коротку історію України» І. Крип'якевича, «Історію України та її народу» О. Єфименко, «Коротку історію України» Б. Грінченка, «П'ятнадцять лекцій з історії України» П. Клепатського, «Як Москва нищила Україну» В. Бузиновського та ін. Наукові студії М. Грушевського, Д. Дорошенка, Д. Багалія стали прикладом осмислення подій не лише минулого, а й актуальної доби. Історична наука отримувала шанс повноцінно реалізувати свою місію – подавати правдиву й аргументовану картину історичного процесу та сприяти громадянському й освітньому вихованню.

Показовим зразком поєднання наукової й державницької діяльності був Дмитро Дорошенко (1882–1951) – історик, випускник Варшавського, Петербурзького й Київського університетів, державний і громадсько-політичний діяч, член Української Центральної Ради, міністр закордонних справ в уряді П. Скоропадського. Революцію він зустрів як уже сформований дослідник, джерелознавець і видавець, пов'язаний із НТШ. Виходячи з потреб нової історичної ситуації, Дорошенко адаптував частину своїх праць для робітничої, селянської та молодіжної аудиторії («Коротенька історія Чернігівщини», «П. О. Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність», «Про минулі часи на Поділлю», 1918–1919). Водночас він усвідомлював необхідність синтетичних узагальнень на основі цілісного бачення українського минулого та послідовно обстоював державницьку ідею як науковий і світоглядний принцип.

Дорошенко був також одним із піонерів створення навчальних посібників: його підручник «Історія України», який охоплював період від найдавніших часів до революції 1917 р., тривалий час використовувався у школах Наддніпрянської та Західної України. У ньому пропонувалася інтерпретація назв «Русь» і «Україна», характеристика політичного та суспільного устрою Русі-України, козацької доби, Хмельниччини й Гетьманщини; курс було апробовано в університетських лекціях у Кам'янці-Подільському. В еміграції дослідник підготував фундаментальний «Нарис історії України» і «Огляд української історіографії», а для розуміння політичних реалій революційного часу вагомими є його мемуари «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918)».

Відгуком на відновлення української державності стали і нові українознавчі праці Дмитра Багалія (1857–1932) – історика, архівознавця, громадського діяча, ректора Харківського університету (1906–1911), одного з перших академіків Української академії наук (1918). Його фундаментальна «Історія Слобідської України», завершена 1917 р. і видана в Харкові 1918 р., мала принципове значення для утвердження концепції цілісності України. Уже в передмові автор підкреслював, що народ творить власну історію та форми державного устрою, а тому її необхідно вивчати змалку – розуміти, цінувати й любити. Спираючись на значний і достовірний джерельний матеріал, Багалій доводив українськість Слобожанщини, аналізував причини її зросійщення, а соціально-економічний, політичний, культурний та релігійний розвиток краю розглядав у контексті загальноукраїнського історичного процесу (не замовчуючи водночас українсько-російські взаємини). Символічним виглядав фінальний розділ – «Харків яко українське місто», де висвітлено національне відродження Харкова в XIX ст. як відповідь на русифікаційну політику царизму та показано українознавчі зацікавлення Харківського університету і частини його професорів (зокрема П. Гулака-Артемовського, М. Костомарова, І. Срезневського та ін.).

Плідною для розвитку історичної науки в Катеринославі була також діяльність Василя Біднова (1874–1935) – історика, публіциста, громадського діяча, дослідника історії православної церкви. Він редагував місцевий «Вісник» товариства «Просвіта», український відділ газети «Наше життя», очолював філію Всеукраїнської учительської спілки, у травні 1917 р. був обраний головою губернського українського національного з'їзду, а згодом став членом Української Центральної Ради. Особливу увагу Біднов приділяв виявленню та введенню до наукового обігу архівних документів з історії церкви й козацтва («Документи, относящиеся к истории Екатеринославской духовной семинарии», «Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений» та ін.). Пізніше в еміграції він очолив Українське історико-філологічне товариство в Празі та став одним із фундаторів Музею визвольної боротьби України.

ТЕМА 9
ІСТОРИЧНА НАУКА В ЛЕЩАТАХ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1920-ТІ – 1991 Р.)

ПЛАН

1. Становлення української радянської історіографії

2. Українська радянська історіографія у повоєнний період

1. Становлення української радянської історіографії

Після поразки Української революції 1917–1921 рр. на більшій частині України утвердилася радянська влада. Спираючись на ленінські настанови щодо «партійності» культури та класового підходу в гуманітарному знанні, а також абсолютизуючи марксистські догми, більшовицьке керівництво від початку узурпації влади розгорнуло системне ідеологічне підпорядкування історичної науки. Історикам нав’язували комуністичні цінності, задані інтерпретаційні схеми й політичні орієнтири. Через тенденційне трактування ключових проблем українського історичного процесу та національно-визвольного руху, а також шляхом замовчування доробку національної історіографії, ідеологи більшовизму прагнули переформатувати історичну свідомість українців.

Політика усунення «старих буржуазних спеціалістів», у тому числі й учених-істориків, від науково-педагогічної роботи та їх перевірка на лояльність до режиму спричинили зростання числа фахівців, які були змушені емігрувати або втратили можливість працювати в академічній сфері. В еміграції опинилися М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Огієнко, В. Винниченко та ін.; виїхали за кордон і провідні церковні історики – зокрема В. Біднов, О. Лотоцький.

Разом із тим, під тиском антибільшовицького повстанського руху та опору української інтелігенції Москва була змушена тимчасово скоригувати національну політику, запровадивши курс «українізації» як складову загальносоюзної «коренізації» (1923). Офіційно її проголошували як підтримку культур і мов «корінних» національностей і залучення їх до «соціалістичного будівництва». Фактично ж ключова мета полягала в тому, щоб послабити спротив населення, насамперед селянства, забезпечити масову підтримку режиму та перехопити ініціативу національної інтелігенції. У сфері історичної науки пріоритетом оголошувалося вивчення класової боротьби та історії Жовтневої революції.

У 1921 р. в Харкові створено Всеукраїнську комісію з історії української (у радянському трактуванні – «соціалістичної») революції і КП(б)У – Істпарт ЦК КП(б)У. Паралельно засновувалися науково-дослідні кафедри з історії України та історії української культури. Так, при Харківському інституті народної освіти кафедру історії України очолив Д. Багалій; вона мала секції історії України, історії Росії, історії українського права, етнології та краєзнавства. У роботі кафедри брали участь В. Барвінський, А. Ковалевський, В. Романовський, О. Татаринова-Багалій та ін. Подібні структурні осередки виникли в Ніжині, Одесі, Катеринославі, Чернігові, Полтаві та згодом в інших містах.

Водночас влада намагалася жорстко контролювати їхню діяльність і впливати на тематику досліджень. Перед кафедрами ставили завдання пропонувати марксистські інтерпретації минулого – передусім у координатах класової боротьби. На противагу установам ВУАН у Києві формувалися ідеологізовані центри історико-партійної науки в Харкові: у 1921–1922 рр. розпочали роботу Інститут червоної професури, Український інститут марксизму-ленінізму, Комуністичний університет ім. Артема; як орган Істпарту виходив журнал «Літопис революції». У 1928 р. було створено Українське товариство істориків-марксистів, яке проголошувало першочерговим завданням розробку марксистської методології історії та

«ознайомлення мас» із досягненнями марксистів. Історик у цій системі мислився як ідеологічний «боєць партії» і пропагандист її політики; марксизм-ленінізм ставав основою професійної підготовки науковців.

Однією з нових домінант стала історико-партійна галузь історичних знань, де висунули фігуру Матвія Яворського (1884–1937) – історика, вихованця Львівського та Віденського університетів. Із 1922 р. він працював у профільних марксистських інституціях, очолював Товариство істориків-марксистів, був головою Наукового комітету Наркомату освіти. Яворський став автором перших марксистських підручників з історії України: «Нарис історії України» (1923–1924), «Коротка історія України» (1927), «Історія України у стислому нарисі» (1928) та ін. У них обґрунтовувалася «марксистська схема українського історичного процесу», яка прагнула підігнати національну історію під теорію соціально-економічних формацій, класів і класової боротьби. Показовою є доля самого автора: ведучи ідейну полеміку проти «буржуазних істориків» і насамперед проти М. Грушевського, Яворський водночас зазнав критики з боку російських істориків-марксистів (зокрема школи М. Покровського) за «націоналістичні перекручення» і згодом був репресований.

У грудні 1923 р. М. Грушевського заочно обрали академіком ВУАН по кафедрі історії українського народу, а в березні 1924 р. він прибув до Києва й активно включився в науково-організаційну роботу. Його стратегічний задум полягав у створенні єдиного координаційного центру історичних досліджень (фактично – окремого інституту історичної науки), який мав об’єднати представників різних наукових напрямів. Реалізацію плану він розпочав із заснування науково-дослідної кафедри історії України та ініціювання широких археографічних експедицій в Україні й за її межами (Москва, Ленінград, Варшава, Краків, Берлін, Львів тощо). Це сприяло започаткуванню серійних видань («Пам’ятники українського письменства», «Український архів», «Український археографічний збірник»), появі тематичних документальних публікацій і збірок української народної пісенної творчості.

За короткий час навколо вченого сформувалася потужна мережа установ і співробітників, однак радянські спецслужби швидко визначили цю діяльність як загрозу. Уже влітку 1925 р. органи ДПУ поширили циркуляр із твердженням про «ворожість» і «шкідливість» багатотомної «Історії України-Руси». У січні 1929 р. Грушевського обрали академіком АН СРСР; у квітні він порушив питання про створення Інституту української історії, проте ініціатива не була підтримана. Натомість розгорнувся масштабний наступ на українську науку й дискредитація її лідера: арештовували учнів та аспірантів, закрили Науково-дослідну кафедру історії України (1930), а в 1931 р. Грушевського примусово вивезли до Москви під приводом його статусу академіка АН СРСР, посиливши нагляд.

До середини 1930-х рр. режим фактично перетворив ВУАН на інструмент ідеологічного контролю, водночас підтримуючи марксистські структури історичної науки як провідників офіційної доктрини. У 1931 р. Й. Сталін опублікував у журналі «Пролетарская революция» лист «Про деякі питання історії більшовизму», який остаточно закріпив партійний диктат у гуманітаристиці й догматизм як норму. У ньому знецінювалась роль джерел, запроваджувався відбір лише таких документів, що не суперечили «правильній» схемі, а партійно-класовий підхід проголошувався обов’язковим. Паралельно із середини 1930-х рр. доступ учених до архівів було суттєво обмежено або закрито. У результаті історична наука втрачала автономію і перетворювалася на ідеологічну прислужницю режиму, знаряддя сталінізації суспільної свідомості.

Прямо або опосередковано істориків торкнулися резонансні процеси другої половини 1920-х рр. («Шахтинська справа», процеси над «Промпартією», Народною революційною соціалістичною партією, «Українським національним центром» тощо). Відчутного удару українознавство зазнало у 1929–1930 рр. у зв’язку з процесом Спілки визволення України (СВУ). Серед заарештованих були академіки ВУАН С. Єфремов, М. Слабченко, а також історики О. Гермайзе, В. Дурдуківський

та ін., яким інкримінували підготовку повстання для повалення радянської влади.

Особливо показовою стала доля Михайла Слабченка (1882–1952) – представника державницької традиції; йому закидали «націоналістичні» праці з історії права та державного устрою Запорозької Січі й Гетьманщини («Соціально-правова організація Січі Запорозької», 1926; «Паланкова організація Запорозьких вольностей», 1929). Засуджено було й історика-археографа Осипа Гермайзе (1892–1958) – голову Археографічної комісії ВУАН (1924–1929), співробітника структур, пов'язаних із Грушевським; він працював над публікацією актів про гайдамаччину та архівом Коша Запорозької Січі.

Ім'я М. Грушевського неодноразово фігурувало в контексті справи СВУ, що стало сигналом підготовки кримінального переслідування: його усували від впливу на історичні установи, знищували створені ним серійні видання («Студії з історії України», журнал «Україна», збірники «За сто літ» тощо). У Москві в 1931 р. Грушевського заарештували, звинувативши у причетності до «Українського національного центру». Після звільнення він під наглядом продовжував працювати над томами «Історії України-Руси» та студіями з історіографії XVII–XVIII ст., однак у листопаді 1934 р. помер після загадкової операції в Кисловодську; похований у Києві на Байковому кладовищі.

До жертв «розстріляного українського відродження» належить і Гнат Хоткевич (1877–1938) – письменник, композитор, етнограф, історик, автор художніх творів на історичні теми (зокрема тетралогії «Богдан Хмельницький», роману «Берестечко») та науково-популярної «Історії України» у трьох частинах. Його національно-орієнтовані інтерпретації минулого, публіцистична й культурницька активність викликали різку реакцію партійної влади: у 1930-х рр. він зазнав переслідувань, був звільнений з роботи, заарештований і в жовтні 1938 р. розстріляний як «ворог народу».

Отже, боротьба з «буржуазно-націоналістичною історіографією» завершилася утвердженням сталінської псевдомарксистської моделі: кожен

історик в УСРР мав дотримуватися принципу партійності та історичного матеріалізму, функціонуючи як ідеологічний агент режиму.

Доба Другої світової війни стала драматичним випробуванням і для української історичної науки: війна змінювала тематику досліджень, ідейні акценти й особисті траєкторії вчених. Після радянсько-німецького договору та таємних протоколів (23.08.1939) Німеччина напала на Польщу, а 17 вересня 1939 р. Червона армія вступила в Західну Україну, яка згодом була включена до складу УРСР; у 1940 р. аналогічні процеси відбулися щодо Північної Буковини та Бессарабії. Радянізація зачепила університети, наукові товариства й українознавчі інституції, насамперед НТШ, «Просвіту» та інші організації, діяльність яких було припинено; фонди й бібліотеку НТШ передавали новоствореним установам АН УРСР у Львові, зокрема Відділу Інституту історії України.

Влада посилила ідеологічний контроль над гуманітаристикою, насаджуючи «марксистську схему» історії України та вилучаючи праці «буржуазно-націоналістичної» школи М. Грушевського. Заборонялися роботи не лише самого Грушевського, а й багатьох його учнів, особливо державницької орієнтації – С. Томашівського, І. Джиджори, І. Кревецького; обмежень зазнав і І. Крип’якевич, зокрема щодо підручникових проектів («Велика історія України», «Історія українського війська», «Всесвітня історія» тощо). Паралельно до західноукраїнських міст направляли кадри з Москви, Ленінграда, Києва й Харкова для організації радянських наукових та освітніх структур.

Ректором Львівського університету призначили історика Михайла Марченка (1902–1983) – вихованця Інституту червоної професури, співробітника Інституту історії України. Його діяльність, спрямована значною мірою на українізаційні практики університету, викликала настороженість партійних органів, і восени 1940 р. його відкликали до Києва. У Львові створено кафедру марксизму-ленінізму, а кафедру історії України очолив Іван Крип’якевич, якого влада прагнула перетворити на лояльну опору в

інтелігентському середовищі. Йому було присвоєно звання професора та ступінь доктора історичних наук; він очолив відділ Інституту історії України у Львові, до роботи в якому залучалися О. Терлецький, Й. Пеленський, Ф. Срібний, І. Карпинець та ін. Відділ мав досліджувати історію Західної України, історіографію та джерелознавство.

У воєнні роки дослідження істотно скорочувалися, однак повністю не припинялися. Водночас включення Західної України та Буковини до складу СРСР супроводжувалося насильницькою радянізацією й ідеологізацією місцевих осередків історичної науки та блокуванням діяльності тих учених, які не приймали радянський режим. Частина істориків, що опинилася на окупованих територіях, була змушена емігрувати на Захід, поповнюючи інтелектуальні ресурси української діаспори.

2. Українська радянська історіографія у повоєнний період

У повоєнний період діяльність історичних установ України ще тісніше підпорядковувалася загальносоюзним інституціям, насамперед Інститутові історії АН СРСР. У грудні 1947 – лютому 1948 рр. на спільних засіданнях учених обох інститутів у Москві під головуванням Б. Грекова було вироблено узгоджену методологію й єдину схему викладання історії України, а також затверджено уніфіковану періодизацію на засадах формаційного підходу, обов’язкову для історії всіх народів СРСР. Ця концептуальна рамка стала підґрунтям двотомного видання «Історія Української РСР», перший том якого вийшов 1953 р. українською та російською мовами. У ньому етногенез російського, українського і білоруського народів трактувався як наслідок політичної, економічної та культурної консолідації східних слов’ян, що нібито завершилася формуванням «давньоруської народності» – спільної етнічної основи «трьох братніх народів». У такий спосіб закріплювалася концепція

Давньоруської держави як спільної «колиски» для росіян, українців і білорусів.

У рамках цього курсу перед істориками УРСР ставилося завдання розвивати контакти та співпрацю як з ученими союзних республік, так і з науковими колами країн «народної демократії» (Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Угорщини тощо). Відповідно 1949 р. в Інституті історії України було створено нові відділи – історії країн народної демократії, загальної історії та міжнародних відносин, покликані забезпечити марксистське трактування «історії соціалістичних країн».

Помітно активізувалися й археологічні студії, координацію яких здійснював Інститут археології АН УРСР. Дослідницький фокус спрямовувався на історію первісного та феодального суспільств на теренах України й на підготовку «Нарисів історії УРСР», робота над якими затягнулася до середини 1960-х рр. Відновлювалася видавнича інфраструктура: 1947 р. започатковано міжвідомчий збірник «Археологія», з 1949 р. видавалася серія «Археологічні пам’ятки УРСР». У цей час з’явилися й помітні праці з тематичних напрямів, зокрема дослідження В. Довженка «Військова справа в Київській Русі» (1950) та робота П. Єфименка «Первобитное общество» (1953).

Паралельно відновилася діяльність Українського філіалу Інституту Маркса–Енгельса–Леніна–Сталіна при ЦК ВКП(б). Його робота концентрувалася на перекладі й виданні українською мовою творів класиків марксизму-ленінізму, підготовці збірників документів із історії революційного руху та більшовицьких організацій в Україні. При інституті формувався партійний архів ЦК КП(б)У. З метою посилення ідеологічного контролю та виконання директив ЦК КП(б)У було усунено з посади директора Інституту М. Петровського і призначено Олександра Касименка (1905–1971) – історика, який невдовзі став одним із впливових адміністраторів радянської історіографії.

О. Касименко спеціалізувався на середньовічній історії України та проблематиці російсько-українських взаємин. Його докторська дисертація (1959) була присвячена подіям 1648–1651 рр. і вийшла друком як монографія ще 1955 р.; показовою для ідеологічного тренду стала й науково-популярна праця «Возз'єднання України з Росією і його історичне значення» (1954). На посаді директора Інституту історії України він перебував 17 років. За його керівництва змінено назву установи на Інститут історії (1953), реалізовано великі видавничі проєкти, зокрема багатотомну «Історію міст і сіл Української РСР», за яку в складі авторського колективу він був посмертно відзначений Державною премією СРСР (1976). Водночас період його керівництва супроводжувався кадровими «чистками», ідеологічними «проробками» та залученням до роботи у відділах низки вузівських істориків (А. Введенський, В. Голобуцький, В. Жебокрицький, С. Королівський, П. Лавров та ін.).

Основні зусилля Інституту зосереджувалися на підготовці праць, які мали обслуговувати ключові ідеологічні пріоритети: історію соціалістичного будівництва, «взаємозв'язки» народів СРСР, історію робітничого класу, боротьбу проти «націоналістичних перекручень» у трактуванні минулого України. Програмним проєктом став «Короткий курс історії України» – задуманий як нормативний зразок для всіх подальших досліджень і підручник для освіти. Він мав, зокрема, «викривати» концепції українських націоналістів про «безкласовість» і «безбуржуазність» українського народу в минулому. Рукопис готувався під прямим контролем відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У, багаторазово обговорювався на нарадах у Києві та Москві із залученням рецензентів із Білорусі й Молдови; хід роботи О. Касименко регулярно доповідав керівництву партії, зокрема М. Хрущову (1948) та Л. Мельникову (1951).

У листопаді 1950 р. Л. Мельников заявляв, що в макеті «Курсу історії Української РСР» нібито виявлено грубі помилки: окремі факти подано «у відриві» від історії СРСР, не враховано положення сталінських праць з мовознавства, недостатньо підкреслено зв'язки України з Росією та

«російською культурою». Показово, що відповідальність за підручник покладалася не на наукову інституцію, а на партійну організацію, що цілком відповідало логіці радянського тоталітаризму. Через розростання рукопису до обсягу двотомника перший том вийшов друком 1953 р. – у рік смерті Сталіна – і майже одразу вважався «морально застарілим». Його «здобутками» декларували марксистсько-ленінську періодизацію, демонстрацію класових протиріч, підкреслення «вічних зв'язків» українського й російського народів та їх «спільної боротьби», а також возвеличення ролі Леніна, Сталіна й партії. Фактично ж замість наукового аналізу українського історичного процесу текст відтворював і закріплював партійно-класові оцінки та ідеологічні штампи як обов'язковий стандарт.

Критика культу особи Сталіна в добу хрущовської «відлиги» відкрила певний шанс для часткового відновлення дослідницьких функцій історичної науки. «Відлига» означала певне послаблення суспільно-політичного тиску, обмежену реабілітацію жертв репресій, перегляд окремих догм та деяке розширення прав союзних республік. Водночас цей процес був суперечливим: дозволялося повертати окремі імена, але не реабілітувалися ідеї й концепції, пов'язані з національною альтернативою радянському історіописанню. На короткий час ставало можливим обережне згадування М. Грушевського, однак це не змінювало загальної рамки: історія УРСР залишалася просякнутою «викриттям» відхилень і боротьбою з «українським буржуазним націоналізмом».

Попри страх і самоцензуру значної частини істориків, у другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр. з'явилися праці, що частково відрізнялися від апологетичного стилю сталінської доби. В. Дядиченко в «Нарисах суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII–XVIII ст.» (1959) помітно коригував оцінки Гетьманщини, представляючи її як автономну частину Російської держави з окресленими правами та компетенціями гетьманського уряду. Новими підходами до економічної історії селянства й робітництва вирізнялися праці І. Гуржія («Зародження робітничого класу

України…», 1958; «Боротьба селян і робітників України…», 1962), які пропонували іншу періодизацію історії робітничого класу й нагромаджували фактичний матеріал про джерела його формування та національний склад, хоча й не уникали марксистської риторики.

У працях М. Марченка, І. Крип'якевича, В. Голобуцького, О. Апанович, присвячених козацтву та Визвольній війні середини XVII ст., козацький чинник дедалі частіше окреслювався як активна суспільна сила українського народу, що поєднувала національні та соціальні прагнення. Особливо показовою була діяльність В. Голобуцького: попри ідеологічні штампи, його дослідження відіграли роль у формуванні суспільного уявлення про самобутність козацької історії; симптоматично, що вже у 1990-х рр. деякі тексти вийшли очищеними від тоталітарних нашарувань.

На тлі «відлиги» та нової хвилі українського руху опору формується покоління «шістдесятників», для яких критика сталінізму ставала кроком до ширшої демократизації й національної емансипації. Зростання інтересу до «білих плям» історії (голодомори, репресії, русифікація) та поширення заборонених праць сприяли тому, що частина істориків почала обережно відмежовуватися від офіційної доктрини.

Одним із символів інтелектуального спротиву став М. Брайчевський. Його монографія «Коли і як виник Київ» запропонувала альтернативну схему передісторії Києва на основі синтезу археологічних і писемних джерел, а подальші праці про походження Русі та слов'янську державність ставили під сумнів усталені доктрини. Найгострішим викликом радянській історіографії стала робота «Приєднання чи возз'єднання?» (1966), що поширювалася самвидавом і критикувала офіційні «Тези» до 300-річчя «возз'єднання». Наслідком стала його фактична професійна маргіналізація – у 1968 р. вченого звільнили з Інституту історії під формальним приводом скорочення.

Водночас партійно-цензурний контроль посилювався. Під нагляд ставилися інститути, університетські кафедри, редколегії провідних видань, наукові збірники; структура Інституту історії неодноразово

реорганізовувалася з метою підпорядкування «потребам соціалістичного будівництва» і зміцнення «ленінської партійності». Відбувалися кадрові призначення адміністративно-ідеологічного характеру (зокрема зміна директорів, створення «спеціальних» груп для викриття «буржуазних» і «буржуазно-націоналістичних фальсифікацій»).

Протестом проти нової хвилі русифікації стала праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», поширювана самвидавом і опублікована за кордоном. Репресивна реакція влади засвідчила, що межі «відлиги» були вузькими. У цьому ж контексті слід бачити переслідування істориків і джерелознавців, зокрема О. Апанович і Я. Дзири, яких звільняли під формальними приводами, а їхні праці піддавалися остракізму як «націоналістичні».

Попри часткові зрушення, радянська історіографія жорстко табуювала цілу низку тем: голод 1921–1922 рр., Голодомор 1932–1933 рр., голод 1946–1947 рр., масштабний український спротив режиму в періоди колективізації, масових репресій і «великого терору». Натомість ці явища редукувалися до «труднощів» або пояснювалися «куркульським і націоналістичним бандитизмом», підтримуваним «зовнішніми центрами».

Водночас важливим ресурсом розвитку регіональних студій стало видання «Історії міст і сіл Української РСР» у 26 томах (1967–1974). Значною мірою воно пов’язане з організаторською діяльністю П. Тронька, який зумів залучити до проєкту не лише професійних істориків, а й широке коло архівістів, музейників, учителів та аматорів-краєзнавців. Це двомовне видання сприяло зростанню історичної обізнаності населення, активізації краєзнавчого руху й накопиченню джерельної бази, хоча існувало в межах дозволеного ідеологічного поля.

ТЕМА 10
ВІДРОДЖЕННЯ ТРАДИЦІЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1990-І РР. – XXI СТ.)

Політичні трансформації на зламі 1980–1990-х рр. – «оксамитові революції», падіння тоталітарних режимів у країнах Центральної та Східної Європи, об'єднання Німеччини, демонтаж «залізної завіси», лібералізація внутрішньополітичного життя – створили принципово нові умови для інтеграції українських істориків УРСР у національну й світову історіографію. У червні 1989 р. неподалік Неаполя вчені з УРСР та української діаспори заснували Міжнародну асоціацію україністів (МАУ). Того ж року у Львові було відновлено діяльність Наукового товариства ім. Т. Шевченка, яке очолив О. Романів. Паралельно посилювався рух за державний суверенітет України, що закономірно актуалізувало перегляд методологічних і історіософських орієнтирів у гуманітаристиці. Дедалі очевиднішою ставала безперспективність радянської схеми історії: вона виконувала передусім ідеологічні функції, не витримувала критерію науковості й остаточно дискредитувала себе в очах суспільства та міжнародної наукової спільноти.

Перед кількома тисячами дипломованих радянських істориків постало принципове питання: або й надалі триматися збанкрутілих концептів «спільної історії» українського та російського народів і легітимації радянської державності (фактично – бездержавності України), або повернутися до національних традицій української історіографії, пов'язаних з іменами В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Дорошенка, В. Липинського, О. Оглоблина, І. Крип'якевича та ін. Водночас значна частина істориків, сформованих радянським монізмом, не мала базових уявлень про історіософські течії національної історіографії. Тому переломною стала поява можливості повернення «забороненої» спадщини: вихід із спецфондів бібліотек і перевидання праць В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Багалія,

О. Єфименко, М. Аркаса, Д. Яворницького, І. Крип'якевича; публікація досліджень Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, В. Липинського, О. Оглоблина; приїзди до України істориків діаспори (О. Пріцак, Т. Гунчак, Л. Винар, А. Жуковський, О. Субтельний тощо) та їхні виступи на конференціях і в університетських аудиторіях. Сукупно ці чинники сприяли залученню колишніх радянських дослідників до національно-державницької схеми української історії.

Утвердження пріоритету національного в історіографії наштовхувалося на активний опір шовіністично-проімперських сил, які відтворювали ідеологеми «малоросійства» й «молодшого брата», культивували ностальгію за СРСР та трактували історію України як підрозділ «спільної історії». Важливим здобутком патріотичної громадськості стало ухвалення в жовтні 1989 р. «Закону про мови в Українській РСР», що надав українській мові статус державної. Не менш істотним був і закон про свободу друку та заборону цензури, який розширив інформаційний простір і створив передумови для публічного викриття лженауковості марксистської парадигми, матеріалістичного редукціонізму та партійно-класового трактування минулого.

У 1988–1991 рр. помітно загострилася полярність поглядів на ключові проблеми української історії, що відбивалося у пресі, зокрема в «Українському історичному журналі». Частина авторів зберігала лексику й схеми радянської ідеології – наприклад, І. Хміль у статті «Петлюра і петлюрівщина» (1990, № 3) продовжував таврувати провідників Української революції. Водночас у публічний обіг почали входити теми, раніше табуйовані або спотворені: І. Рибалка в статті «Сталінщина і розселянювання країни» (1989, № 10–11) аналізував соціальні наслідки сталінської політики, С. Кульчицький у праці «1933: трагедія голоду» (1989) порушував проблему Голодомору, Г. Касьянов привертав увагу до репресивних практик у Донбасі 1928 р. («Під прапором ленінізму», 1989, № 22). На історіографічну ситуацію безпосередньо впливали процеси демократизації: створення Народного Руху України (1989), поява

нових партій, поступове руйнування політичної монополії КПРС і перехід до багатопартійності. Взаємодія суспільної, національної та історичної свідомості виходила на новий рівень, а повернення до історичної правди – насамперед щодо української державності та визвольних змагань – ставало моральною опорою руху за суверенітет і незалежність.

Показовим симптомом зрушень стала стаття С. Білоконя в «Літературній Україні» (21 липня 1988 р.) про М. Грушевського, яка викликала жорстку реакцію партійного керівництва: В. Щербицький трактував такі підходи як «виправдання націоналістичних позицій». Разом із тим на розвиток історичної думки впливали і події символічного та духовного характеру: святкування 1000-ліття Хрещення Русі, легалізація УГКЦ, відновлення УАПЦ, утворення Київського патріархату УПЦ.

Під тиском незаперечних фактів КПУ, прагнучи зберегти керованість ситуації, змушена була допустити обмежені кроки до переоцінки минулого. Прикладом стала публікація збірника «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» (керівник авторського колективу Р. Пиріг, 1990). У червні 1990 р. ЦК КП України скасував низку постанов 1940-х рр., у тому числі «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», визнавши, що вони спричинили суб’єктивістські перекручення в критиці низки істориків. Однак перебудовні процеси в Інституті історії значною мірою гальмувалися керівництвом Ю. Кондуфора, якого вважали «людиною Щербицького». Паралельно оприлюднена «Республіканська програма розвитку історичних досліджень…» (УІЖ, 1990, № 10, 12) зберігала інерцію старих підходів і не передбачала системного включення праць істориків діаспори, хоча й декларувала публікацію джерел і класиків (М. Грушевський, Д. Яворницький, М. Драгоманов тощо).

Відчутні позитивні зрушення пов’язувалися з кадровими змінами. 1990 р. заступником директора став С. Кульчицький – один із перших радянських істориків, хто відкрито критикував теорію та практику сталінізму.

Його праці «Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні» (1989), «Сталінізм на Україні: 20–30-і рр.» (1991), «Ціна “великого перелому”» формували новий аналітичний горизонт для осмислення репресій і Голодомору. Важливою була й його участь у науковому редагуванні україномовного видання книги О. Субтельного «Україна: Історія» (1991), що стала помітним чинником у переорієнтації навчального та популярного історичного знання.

1991 р. заступником директора з наукової роботи став В. Смолій – представник нової генерації, фахівець з історії середньовіччя та козацько-гетьманської доби. У 1993 р. він очолив Інститут; 1991 р. установі повернули назву й статус Інституту історії України. Паралельно формувалася оновлена інституційна мережа історичної науки: створено Інститут української археографії (1991; згодом – та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, директор П. Сохань), Інститут суспільних наук у Львові реформовано в Інститут українознавства ім. І. П. Крип’якевича (директор Я. Ісаєвич), перебудовувалася діяльність Інституту археології.

У 1990 р. вийшла збірка «Маршрутами історії» (упорядник Ю. Шаповал), що позначилася на переосмисленні радянського періоду як найбільш міфологізованого й спотвореного. Вона демонструвала, що частині правлячої верстви була вигідна «дозована» критика конкретних епізодів і персоналій заради збереження системи, тоді як глибший перегляд подій 1920–1980-х рр. неминуче тягнув би за собою ревізію ширших фальсифікацій минулого. У цьому контексті проривним виглядав висновок С. Кульчицького про штучний характер голоду 1932–1933 рр. і його політичну мотивацію; на основі власної методики він окреслював сукупні демографічні втрати України щонайменше у 3 531 тис. осіб. У 1990 р. побачив світ збірник «Репресоване краєзнавство (20–30-ті рр.)» (керівник П. Тронько), який уперше системно артикулював драму українських краєзнавців у контексті «розстріляного відродження». У 1992 р. опубліковано працю В. Мороза «Україна в ХХ ст.» (Тернопіль, 1992), а також книгу В. Кондратюка «Державність України (1917–

1920)» (1992), що підсилювали суспільний запит на історію державотворення та визвольного руху.

Разом із тим перехід до національно-державницької парадигми ускладнювали брак сучасної навчальної літератури, інерція частини викладачів і вчительства, а також тривала дія стереотипів радянських підручників. Велику роль у формуванні нових підходів відігравали університетські осередки – передусім львівський, київський, харківський, дніпропетровський, чернівецький. Концептуальному переосмисленню радянської доби сприяли монографії про сталінізм та долю інтелігенції (В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький, О. Рубльов, Ю. Черченко та ін.). Водночас методологічній переорієнтації допомагали переклади праць західної соціально-філософської думки – зокрема К. Поппера («Відкрите суспільство та його вороги», 1994) і А. Тойнбі («Дослідження історії», 1995), де обґрунтовувався нелінійний, поліцентричний погляд на історичний розвиток.

На початку 2000-х рр. осмислення методики викладання історії та подолання упереджень у публічній пам’яті активізувалося в межах професійних дискусій. Міжнародний семінар «Інноваційні підходи до вивчення та викладання історії в школі» (Київ, 2001) акцентував значущість формування критичного мислення, уміння учнів працювати з різними інтерпретаціями та джерелами. На цьому тлі особливо актуальною стала проблема поширення популярної (в тому числі зарубіжної) літератури з неадекватними оцінками української історії, що вимагало від фахової спільноти протидії міфологізації й некритичному засвоєнню стереотипів. У 2001–2002 рр. розроблялася Концепція історичної освіти середньої школи, орієнтована на особистісно-центричну парадигму історичної культури та поетапно-ступеневий принцип формування історичної свідомості.

Методологічна переорієнтація істориків відбувалася в контексті ширшої трансформації суспільства – від авторитаризму до демократії – та взаємодії з суміжними дисциплінами (філософія, політологія, правознавство, культурологія, соціологія). Іван Дзюба наголошував: Україні доводиться

розв'язувати не лише «сучасні» виклики XX–XXI ст., а й проблеми, успадковані з попередніх століть, що робить українське проблемне поле складнішим, ніж у багатьох модерних націй. У цьому руслі історіографія почала виконувати не тільки пізнавальні й виховні функції, а й ширшу соціокультурну роль – як інструмент формування історичної та національно-державницької свідомості, насамперед молоді.

Водночас на розвиток української історіографії негативно впливали деукраїнізованість частини суспільства, інерція «інтернаціоналістської» риторики, тривало нав'язуваний культ «старшого брата», комплекс меншовартості та брак ресурсної підтримки науки з боку держави. Не всі історики виявилися готовими до методологічного «переозброєння» та відповіді на нові виклики. Проте поступова інтеграція української науки в світовий простір, посилення національно-державницької парадигми, формування нового покоління дослідників і розвиток інституцій стали ключовими умовами виходу з системної кризи.

Координатором наукових досліджень з історії України в пострадянський період виступає Інститут історії України НАН України (директор – академік В. Смолій), у якому працює широке коло відомих фахівців та функціонують відділи, що охоплюють усі періоди минувшини – від середньовіччя до новітньої історії, а також напрями історіографії, джерелознавства, міжнародних відносин, регіоналістики. Значущими проектами стали багатотомні видання, зокрема «Енциклопедія історії України», «Історія української культури», серія «Реабілітовані історією» тощо.

Сучасний етап української історіографії визначається розширенням джерельної бази, оновленням методології, посиленою увагою до етногенезу, державотворення та «вузьких місць» минулого, які тривалий час або замовчувалися, або тлумачилися в межах ідеологічних догм. Колективні праці («Етнічна історія давньої України», 2000; керівник авторського колективу П. Толочко; продовження підходів «Давньої історії України») та дослідження Л. Залізняка, Р. Іванченка, О. Моці, В. Рички, П. Толочка й інших

демонстрували прагнення до наукового осмислення процесів формування Київської держави та розвитку давньої історії. В 1990-х – на початку 2000-х рр. чільне місце посіла козацько-гетьманська проблематика (О. Апанович, Ю. Мицик, В. Смолій, В. Степанков, О. Гуржій, В. Горобець, С. Плохій та ін.), а також студії з історії українського національного руху та «українського питання» в Російській імперії. Відчутним стало й пожвавлення енциклопедичних та узагальнюючих видань («Історія України: Нове бачення», «Україна крізь віки», «Енциклопедія сучасної України», «Політична історія України. XX ст.»), які засвідчили поступовий поворот до національно-державницької історіософії та включення українського досвіду в європейський і світовий контекст.

Попри складні соціально-економічні умови, повільність реформ і ресурсні обмеження, корінною ознакою сучасного етапу є тенденція до відновлення соборності української історичної думки, подолання тривалого розколу між «материковою» та діаспорною наукою, консолідації фахової спільноти навколо творення наукової історії України та вироблення власного бачення світового історичного процесу. Якщо за радянських часів тяглість розвитку національної історичної науки була перервана, цілі покоління фахівців знищені, а масова свідомість деформована міфами, то нині є підстави стверджувати: українська історична наука відроджується, повертає суспільству історичну правду і зміцнює підвалини незалежної демократичної України.

ТЕМА 11
АНТИЧНА ІСТОРІОГРАФІЯ

ПЛАН

1. Історична думка Античної Греції

2. Історична думка Стародавнього Риму

1. Історична думка Античної Греції

Батьківщиною історіографії традиційно вважають Античну Грецію. Саме тут у I тис. до н.е. виникли тексти, автори яких уперше спробували вибудувати послідовну й зв'язну картину минулого. Давньогрецькі письменники не просто фіксували пам'ять про давні події, а прагнули зберегти її для наступних поколінь, надаючи минулому значення, важливе також для розуміння сучасності. Вирішальним кроком стало те, що грецькі мислителі дедалі частіше почали сприймати минуле не як прикрашену легенду, а як реальність, що вже відбулася, а знання правди про неї може допомогти краще організувати теперішнє людське життя.

Сучасні історики зазвичай відмежовують ці ранні форми осмислення минулого, що існували в межах міфологічного світогляду, від зрілої історіографії, називаючи їх «протоісторіографією». Такі пам'ятки, як месопотамські й єгипетські «списки царів», аннали, царські написи на скелях, стелах і плитах, хоча й містять фактичний матеріал, усе ж не є повноцінними історичними творами, оскільки в них ще відсутнє розвинене історичне мислення. Водночас деякі близькосхідні тексти, насамперед Старий Заповіт Біблії, демонструють поодинокі прояви історизму – спроби зрозуміти минуле як процес, що має сенс і внутрішню логіку.

Тривалий час у східних культурах не було сталої категорії «історичного часу»: жерці та царські писці не володіли досконалими засобами його

визначення. Однак поступово, коли чиновники й священнослужителі почали занотовувати відомості про значні події, з’явилися практичні орієнтири для впорядкування часу минулого. Важливою віхою тут став текст «Палермського каменя» – пам’ятка, яка вважається не лише одним із найдавніших історичних документів, а й свідченням першого чіткого означення історичного часу. Для давніх єгиптян цей час нерозривно пов’язувався з правлінням перших фараонів у межах 3400–2700 рр. до н.е. Саме тому найзручнішим способом структурування минулого стали періоди правління династій або окремих володарів.

Для авторів Старого Заповіту точкою відліку виступало створення світу, адже для давніх євреїв – нащадків кочових спільнот Аравії – лінійне уявлення про час було природнішим, ніж модель «вічного кругообігу». Не відразу стабілізувалася система літочислення й у античному світі: у Греції протягом архаїчного, класичного та елліністичного періодів час часто рахували за олімпіадами.

В епоху архаїки у свідомості еллінів поступово закріплюється уявлення про лінійність часу. Коли ця концепція стала інтелектуальним надбанням грецьких філософів, виникли сприятливі умови для формування історіописання. Лінійне бачення часу дозволяло систематизувати події минулого у послідовності їх розгортання, а також помічати повторювані риси явищ і збіги між окремими ситуаціями. Водночас така впорядкованість відкривала можливість встановлювати, що певні події зумовлюють інші. Саме в класичну добу грецької культури утверджується підхід, коли минуле осмислюють через причинно-наслідкові зв’язки і групування фактів у більш-менш цілісні історичні комплекси.

Поява античної культури як цілісного феномена була зумовлена розвитком особливого типу господарства та соціальних відносин. У VIII–VI ст. до н.е. на півдні Балканського півострова, у Пелопоннесі, Аттиці та на островах Егейського моря виникають і міцнішають міста-поліси. Демократичні елементи суспільного устрою, активний розвиток землеробства,

ремесел і торгівлі сприяли загальному піднесенню Греції. Демографічний вибух і посилення соціальної напруженості в полісах стали поштовхом до масштабної колонізації: за короткий час греки заснували багато колоній на узбережжях Середземного, Чорного й Азовського морів. Цей рух супроводжувався інтенсивним культурним обміном із місцевими народами, що прискорило розвиток еллінської культури та посилило її внутрішню різноманітність.

Освоєння нових територій і потреба вдосконалювати господарську діяльність формували практичне мислення греків. У VII–VI ст. до н.е. в античному світі відбулася своєрідна духовна революція: замість міфологічного світобачення утверджувався світогляд, оснований на раціональному осмисленні довкілля та місця людини в ньому. Перші «любомудри» почали шукати першооснову буття не через міфологічні сюжети, а шляхом розумового аналізу. Наслідком цього прориву стало виникнення філософії, поезії, театру, образотворчого мистецтва.

Поява філософії зменшила роль релігії як універсального пояснювального механізму світу. Інакше стали дивитися елліни й на власне минуле. Однак розрив із міфологічними уявленнями тут відбувався повільніше, ніж в інших сферах духовного життя. До формування історії як спеціального способу знання провідну роль у репрезентації минулого відігравала літературна епічна традиція, насамперед твори Гомера й Гесіода.

Поеми «Іліада» та «Одіссея» Гомера (IX–VIII ст. до н.е.) містять розгорнуті описи подій, у яких вчинки героїв пояснюються не лише волею богів, а й психологічними, соціальними та економічними чинниками їхнього життя. Олімпійські боги у гомерівському епосі майже не відрізняються у своїй поведінці від людей: вони заздрять, гніваються, сваряться, кохають і втручаються у земні справи, керуючись цілком «людськими» мотивами. Водночас Гомерові ще не властиве власне історичне мислення, адже події

минулого в його поемах залишаються складовою міфо-епічної картини світу, а не предметом раціонального аналізу.

Помітним кроком уперед на шляху формування історизму стала творчість Гесіода (VIII–VII ст. до н.е.). Упорядковуючи корпус давньогрецьких міфів у поемі «Теогонія», поет був змушений звернутися до елементів хронологічного мислення. У результаті Гесіод запропонував одну з перших у європейській культурі схем послідовної зміни епох людського буття. Саме тут уперше вводиться поняття «золотого віку», що означає час гармонійного й безтурботного співіснування людей і богів. Йому на зміну приходить «срібний вік», позначений людською гординею та занепадом шанування богів, що призвело до втрати злагоди між божественним і людським світами. Далі йде «мідний вік» – епоха жорстоких людей, колишніх землеробів, які присвятили своє життя війні. Особливе місце в гесіодівській схемі займає «вік героїв», час доблесних воїнів, що прославилися у Троянській війні. Завершується ця хронологія «залізним віком» – добою, сучасною самому авторові, яка, на його переконання, характеризується занепадом моральних чеснот, поширенням егоїзму, підступності, жадібності та безсоромності.

Практичний характер мислення давніх еллінів, демократичні форми устрою більшості полісів, а також активні контакти з народами Сходу зумовили потребу раціонального осмислення місця греків у тодішньому світі. Для цього був необхідний і новий погляд на минуле. Спочатку давньогрецькі «любомудри» зосереджувалися на дослідженні природи, проте з часом об’єктом їхнього інтелектуального інтересу стає людина та суспільство. Саме тоді дієслово *historeo* («досліджую», «запитую») почало означати не лише вивчення природних явищ, а й пізнання соціальної реальності. Перехідною ланкою між філософією та власне історіописанням стали логографи – перші прозаїчні автори античної Греції.

Логографія виникла в Іонії у VI ст. до н.е. Прийнято розрізняти два покоління логографів. До старшого покоління (VI – перша половина V ст. до

н.е.) належать автори, чиї твори були присвячені ранній історії грецьких міст і сусідніх країн; до молодшого (друга половина V ст. до н.е.) – ті, хто вже ширше застосовував хронологічний принцип викладу. Логографи прагнули відтворити легендарну історію полісів, генеалогії аристократичних родів, історію «варварських» народів, спираючись на міфи, усні перекази та власні спостереження. Частина їхніх творів ґрунтувалася на особистих подорожніх враженнях, завдяки чому вони містять цінні географічні й етнографічні відомості.

Одним із найдавніших логографів вважався Кадм Мілетський, якого антична традиція називала засновником літературної прози. Йому приписували твір «Заснування Мілета і всієї Іонії» у чотирьох книгах (до нашого часу не зберігся), а також участь у вдосконаленні грецького алфавіту. Найвідомішим представником старшого покоління логографів був Гекатей Мілетський (550–490 рр. до н.е.), чиї праці поєднували історичний і географічний матеріал. Він створив твори «Мандрівка по світу» та «Генеалогія», у яких застосував топографічний принцип опису країн Європи, Азії та Африки, подаючи відомості про населення, природні умови й визначні пам’ятки. Його описи поєднували реальні спостереження з міфологічними уявленнями, що добре ілюструє перехідний характер логографії.

У «Генеалогії» Гекатей намагався раціонально переосмислити міфологічні перекази, доповнюючи родоводи короткими викладами пов’язаних із ними подій. У цьому виявляються риси наївного скептицизму та перші спроби критичного підходу до традиційних міфів. Молодші логографи пішли ще далі, залучаючи міські хроніки, списки посадових осіб і прагнучи подати події в хронологічній послідовності. Найвідомішим зразком такого типу історіописання стала «Аттіда» – літопис історії Афін та інших полісів.

Загалом логографи виходили з переконання, що в основі епічної традиції лежать реальні історичні події, які з часом були прикрашені фантастичними елементами. Вони намагалися відокремити історичне зерно від міфологічної оболонки шляхом раціоналістичного тлумачення переказів і усунення

надприродного. Таким чином, логографія стала новим стилем осмислення минулого, що поєднував міфологічну спадщину з прагненням до раціонального опису та підготував ґрунт для виникнення класичної грецької історіографії.

Загальноприйнято вважати, що фундатором історії як окремої галузі знання був Геродот з Галікарнасу (бл. 484 – бл. 424 рр. до н.е.). Саме завдяки вислову Ціцерона він назавжди закріпився в європейській культурній традиції під почесним іменем «батька історії». За походженням Геродот належав до знатного роду, однак ще в молодому віці був змушений залишити рідний Галікарнас через політичні переслідування тирана Лігдаміда. Разом зі своїм родичем Панасідом він долучився до змови проти правителя; заколот зазнав поразки, Панасід загинув, а самому Геродотові довелося рятуватися втечею.

Упродовж більш ніж десяти років він перебував у постійних мандрах, відвідуючи різні регіони Середземномор’я. Деякий час Геродот мешкав на острові Самос, згодом побував у Єгипті, Лівії, Вавілоні, Ассирії, Персії, відвідав малоазійські землі та район Геллеспонта. Особливе місце у його подорожах займало Північне Причорномор’я, де він, зокрема, відвідав Ольвію. Під час цих мандрівок Геродот уважно спостерігав за способом життя різних народів, їхніми звичаями, віруваннями, суспільним устроєм, збирав перекази та свідчення очевидців. Увесь цей різнорідний матеріал згодом став основою його історичних студій.

Після тривалих подорожей Геродот оселився в Афінах, де зблизився з Періклом – найвизначнішим політичним діячем класичної Греції. Перебуваючи в його оточенні, Геродот узяв участь в організації грецької колонії Фурії на півдні Італії та, за переказами, керував її заснуванням. Існує версія, що саме у Фуріях він завершив свій життєвий шлях, однак деякі джерела вказують на можливе повернення Геродота до Афін, де він помер між 431 і 425 рр. до н.е. Таким чином, питання про точне місце його поховання залишається відкритим.

Найбільшу славу Геродотові принесла праця «Історія», що складається з дев'яти книг і присвячена опису греко-персидських воєн кінця V ст. до н.е. Ці війни стали серйозним випробуванням для грецьких полісів і всієї античної цивілізації, адже поставили перед еллінами питання свободи й незалежності та змусили їх до політичного і військового об'єднання. Водночас Геродот не обмежився викладом воєнних подій: значну частину твору він присвятив минулому й сучасному стану народів тодішньої Ойкумени.

Джерельну базу його дослідження становили твори логографів, власні спостереження, записи, усні розповіді учасників подій і народні перекази. У вступі до «Історії» Геродот чітко сформулював мету свого твору, зазначивши, що прагне зберегти пам'ять про минуле, аби великі та дивовижні діяння еллінів і варварів не були забуті, а також з'ясувати причини їхніх воєнних зіткнень.

За своїм характером «Історія» істотно відрізняється від творів логографів. Геродот постає не просто оповідачем минулих і сучасних йому подій у Греції та Персії, а дослідником, який намагається пояснити й оцінити історичні факти з погляду моралі та суспільної користі. Залишаючись людиною свого часу, він зберігає повагу до традиційних вірувань, проте роль богів у його наративі значно обмежується. Надприродне втручається переважно в долі видатних особистостей, тоді як перебіг подій дедалі більше залежить від людських вчинків. Таким чином, у Геродота людська активність, громадянська позиція й конкретні дії набувають пріоритетного значення порівняно з божественним чинником.

Поділ «Історії» на дев'ять книг був здійснений уже після смерті автора античними видавцями, які також надали кожній книзі ім'я однієї з дев'яти муз. За змістом твір умовно поділяється на дві великі частини. Перші чотири книги та початок п'ятої присвячені процесу формування і зростання могутності Персидської держави. Геродот простежує шлях Персії від незначного азійського утворення до найбільшої імперії свого часу, починаючи з правління Кіра II (559 р. до н.е.), який започаткував масштабні завойовницькі війни.

Підкоривши Малу Азію та Єгипет, Персія перетворилася на домінуючу силу в Азії.

Описуючи ці події, Геродот детально зупиняється на характеристиці підкорених народів і земель, вводячи до тексту численні географічні, побутові та міфологічні відступи. Ці відступи мають відносну тематичну й композиційну самостійність і разом із основним текстом називаються логосами. Серед них виділяються лідійський, єгипетський, скіфський та інші логоси. Паралельно автор розглядає і питання внутрішньої історії Персії.

Перша книга «Кліо» містить лідійський логос – виклад історії держави Лідія до її завоювання Кіром. Тут розповідається про походження Кіра, його сходження на престол, завойовницькі походи та загибель у війні з масагетами. У такий спосіб Геродот поступово підводить читача до другої, центральної частини твору – історії греко-персидських воєн, яку сам автор вважав головною і мав намір продовжити. Отже, перша частина «Історії» виконує функцію розгорнутого вступу до основного наративу.

Прагнучи з’ясувати витоки конфлікту між еллінами і персами, Геродот звертається до глибшого минулого, простежуючи ланцюг взаємних образ і протистоянь, що зрештою переросли у відкриту війну. Таким чином, він намагається виявити причинно-наслідкові зв’язки історичних подій, розглядаючи їх передусім у площині міждержавних і зовнішньополітичних відносин.

Для елліна покоління Геродота греко-персидські війни постали як найвизначніша подія цілого століття. У його сприйнятті це було значно більше, ніж збройне протистояння з агресором, який посягнув на свободу батьківщини. Перемога над варварами уособлювала для нього тріумф еллінського способу життя над варварським, утвердження вільного громадянина над безликою масою царських підданих, торжество еллінського духу над рабською психологією персів.

«Історія» Геродота вражає масштабністю задуму та здатністю вписати конкретний воєнний конфлікт у ширший контекст віковічного протистояння

Заходу і Сходу. Цю тему історик розгортає в глибокій історичній перспективі, використовуючи її як своєрідний концептуальний «каркас», на який нанизується надзвичайно різноманітний і багатий матеріал. Саме така ідея єднає розрізнені сюжети в цілісну картину.

Грандіозність задуму «Історії» та витонченість композиції виразно засвідчують Геродота як новатора, що істотно перевершив логографів. Водночас у певних стилістичних рисах він ще зберігає зв'язок із цією традицією. У першій частині твору домінують численні екскурси, відчутна фольклорна стихія, яка поєднується зі спробами раціонального пояснення міфологічних сюжетів. Саме в такому ключі подані його міркування щодо міфів про Іо, Європу, Медею, Єлену та інших персонажів. Проте, попри прагнення раціоналізувати дивовижне, Геродот не відмовляється від віри в існування вищої божественної сили, що керує світом і карає людей за нечестивість, злочини предків або надмірне щастя. Яскравим прикладом цього є розповідь про лідійського царя Креза. Подібним чином, на переконання Геродота, божественна відплата спіткала і персидського царя Ксеркса за його намагання здобути більше, ніж було визначено долею.

У другій частині «Історії» Геродот уже постає насамперед як історик сучасності. Хоча через свій юний вік він не був безпосереднім учасником греко-персидських воєн, під час написання твору ще жили ветерани й ключові діячі тієї доби, а самі події залишалися свіжими в колективній пам'яті греків. Тому в цій частині значно менше відступів і новел. Водночас історик включає кілька важливих екскурсів, присвячених історії Пісістратидів, Алкмеонідів та Спарти. Загалом стиль другої частини вирізняється більшою стриманістю і суворістю.

Незважаючи на чітке протиставлення Сходу і Заходу, Геродот прагне зберігати об'єктивність. Описуючи звичаї та культуру варварських народів, він уникає зневаги, а розповідаючи про їхні доблесні вчинки, робить це так само спокійно, як і при викладі негідних дій власних співвітчизників – еллінів.

Разом з тим Геродоту не вдалося повністю уникнути тенденційності. У висвітленні боротьби греків він особливо підкреслює роль Афін у перемозі над персами. Частково це відповідало дійсності, адже саме Афінська республіка під проводом талановитого стратега Фемістокла змогла згуртувати еллінів перед спільною загрозою і довести боротьбу до переможного завершення. Однак післявоєнні суперечності між Афінами та Спартою з їхніми союзниками далися взнаки і в тексті «Історії». Геродот, наприклад, виправдовує Аргос, який під час війни перебував на боці персів, водночас різко критикує Корінф – союзника Спарти, хоча саме корінфський флот відіграв важливу роль у перемозі біля Саламіну.

Попри це, головною метою Геродота залишається пошук істини. Він уважно добирає свідчення, а коли їх бракує для точного відтворення подій, відверто зізнається: «Щодо мене, то мій обов'язок передавати все, що розповідають, але, звичайно, вірити цьому я не зобов'язаний. І цьому правилу я буду слідувати в усій моїй історичній праці». У цій позиції простежується перший крок до формування історичної критики.

Ще за життя автора «Історія» Геродота набула великої популярності. Наголошуючи на необхідності всебічного вивчення минулого із залученням власних спостережень і свідчень очевидців, «батько історії» підкреслював також, що історичний твір має приносити читачеві естетичне задоволення. Його «Історія» вирізняється надзвичайно високим літературним рівнем навіть у контексті класичної грецької словесності й належала до найбільш читаних творів античної доби. Відомо, що сам Геродот неодноразово публічно читав уривки зі своєї праці.

Цілком інший підхід до осмислення минулого запропонував сучасник і своєрідний опонент Геродота – Фукідід (бл. 460–400 рр. до н.е.). На його переконання, історія має служити не стільки джерелом естетичної насолоди, скільки засобом набуття практичного досвіду, корисного для сучасного життя.

Як і Геродот, Фукідід походив з аристократичної родини. Його предки переселилися до Афін із північної області Фракії та виводили свій рід від

фракійського царя Олора. Молоді роки Фукідіда минули в Афінах у напружений період, що передував Пелопоннеській війні, коли місто було ареною боротьби між аристократичним угрупованням Кімона і демократичним табором Перікла. Незважаючи на родинні зв'язки з Кімоном, Фукідід підтримав Перікла і активно включився в політичне життя. Під час Пелопоннеської війни (431–404 рр. до н.е.) він обіймав посаду стратега, однак зазнав поразки, був засуджений афінським судом і відправлений у вигнання. Понад двадцять років Фукідід провів у Фракії та Македонії, де, перебуваючи осторонь політичних потрясінь, створив свій головний твір – «Історію» у восьми книгах. Наприкінці життя йому вдалося повернутися до Афін.

Центральним предметом дослідження у «Історії» Фукідіда стала Пелопоннеська війна, насамперед її політичні та воєнні аспекти. У першій книзі автор подає стислий огляд грецької історії до початку війни, тоді як сім наступних книг детально висвітлюють перебіг бойових дій на суші й на морі. Фукідід прагнув показати, наскільки справедливими були дії кожної зі сторін на різних етапах конфлікту. Оскільки він сам воював на боці Афін, певної упередженості уникнути не вдалося, проте історикові вдалося проникливо розкрити приховані механізми збройного протистояння. Для цього він широко застосовував риторичний прийом – вкладав у промови персонажів свої уявлення про наміри, розрахунки й аргументи воюючих сторін. Така манера була характерною для античного історіописання і зумовлювалася усною, «слуховою» орієнтацією грецької культури, зокрема традиціями театру. Надалі цей прийом отримав широке поширення у світовій історіографії і зберігався аж до доби Романтизму.

Дослідницькому стилю Фукідіда притаманні уважність до деталей, критичність і прагнення об'єктивності. Йому вдалося чітко сформулювати глибинну, хоча й не завжди очевидну, причину Пелопоннеської війни. На його думку, справжнім рушієм конфлікту став страх союзників перед зростанням економічної та військової могутності Афін. У цьому контексті Фукідід демонструє зразок політичного раціоналізму, зауважуючи, що могутність

афінян спирається на фінансові надходження від союзників, а у війнах вирішальними чинниками є розсудливість і гроші. Розкриваючи приховані течії військово-політичної реальності, історик був переконаний, що таке знання може бути корисним для поточної політики та державного управління. Важливо й те, що його «Історія» ґрунтується не лише на особистому досвіді, а й на широкому колі політичних документів – договорах, законах, деклараціях, листах, що надавало викладові особливої доказовості.

На переконання Фукідіду, сутність історії визначається боротьбою за владу, багатство й почесті між окремими людьми, державами та народами. Він виходив із уявлення про існування в суспільному житті природного закону – права сильного панувати над слабшим, а війну розглядав як один із головних проявів цього закону. Реалізація означеного принципу, за Фукідідом, відбувається через базові риси людської природи: страх, жадібність, егоїзм і честолюбство.

Водночас боги, на думку історика, не керують безпосередньо людськими вчинками, а визначають лише моральні межі поведінки, в рамках яких людина діє самостійно. Порушення цих меж неминуче веде до поразок і втрат. Отже, Фукідід надає людині значно більшої свободи дії, ніж його попередники: доля індивіда та його здатність залишити слід в історичній пам’яті залежать насамперед від власної волі й рішень. Божественне ж постає у вигляді надособистісного морального імперативу.

Творчість Фукідіда розгортається в період, коли праці Геродот уже здобули широку популярність. Фукідід добре знав їх, однак ставився до них критично, вважаючи, що в геродотовому викладі надмірно багато літературних прикрас і художніх відступів. Подібно до Геродота, він проголошував пошук істини головним завданням історика, але принципово інакше вибудовував метод дослідження. Свій підхід Фукідід протиставляв методам логографів, до яких зараховував і Геродота, звинувачуючи їх у механічній передачі свідчень без належного критичного аналізу. Він рішуче відкидав легендарне й міфологічне, не боячись, що через це його твір втратить

привабливість, і наголошував, що його історія створена «як надбання навіки, а не для хвилинного успіху в слухача».

Основні засади свого методу Фукідід чітко формулює вже в першій книзі «Історії», підкреслюючи, що він описує події не з чуток і не за власними здогадками, а спирається або на власну участь у них, або на ретельно перевірені повідомлення інших. Просте відтворення «всього, що розповідають», характерне для попередньої традиції, він замінює аналізом і критикою джерел, що знаменує собою початок наукового історичного критицизму. Паралельно з цим у його праці чітко простежується прагнення використати історичний матеріал для осмислення й впливу на сучасне політичне життя – тенденція, яка згодом стане однією з провідних у світовій історіографії. Не випадково чимало істориків наступних епох виводили «науку історії» радше від Фукідіда, ніж від Геродота.

Саме Геродот і Фукідід започаткували подвійний шлях історичного пізнання: з одного боку – описову, наративну історію, зорієнтовану на розповідь і естетичне сприйняття, з іншого – прагматичну історію, покликану служити практичним потребам політики й державного управління. Ці два напрями впродовж століть розвивалися паралельно, періодично перетинаючись або вступаючи в суперечність.

Їхні твори стали взірцем для багатьох грецьких, а згодом і римських істориків. Одним із найпомітніших продовжувачів цієї традиції був афінянин Ксенофонт (бл. 430–355 рр. до н.е.) – автор численних історичних, філософських і літературних праць. Ймовірно, саме він став першим видавцем «Історії» Фукідіда. Як і його попередник, Ксенофонт походив зі знатного роду, однак на відміну від нього був послідовним прихильником аристократії, що зумовило його яскраво виражене спартанофільство. Це ідейне спрямування відбилося передусім у його «Грецькій історії».

Високий рівень освіченості Ксенофонта засвідчує його близькість до кола учнів Сократа, образ якого він змалював у творах «Спогади про Сократа» та «Апологія Сократа». До прагматичної лінії історіописання належать і його

історичні праці, зокрема «Анабазис», де описано похід загону грецьких найманців у Персію під проводом царевича Кіра Молодшого. Уже тут Ксенофонт виявляє симпатію до сильної одноосібної влади.

«Грецька історія» Ксенофонта продовжує оповідь з 410 р. до н.е., тобто з того моменту, на якому зупинився Фукідід. Перші дві книги присвячені завершенню Пелопоннеської війни, падінню Афін, правлінню «тридцяти тиранів» і їх поваленню. На відміну від Геродота і Фукідіда, Ксенофонт подає матеріал із виразно спартанських позицій: він не спотворює факти, але схильний замовчувати або не акцентувати ті події, що були несприятливими для Спарти. З цієї причини в його творі мало уваги приділено фіванським полководцям Пелопіду й Епамінонду, зате значно звеличено діяльність спартанського царя Агесилая, з яким автора пов’язували особисті стосунки. Таке бачення відповідало і його уявленням про історію, де вирішальну роль відіграє видатна особистість.

Попри те що Ксенофонт поступається масштабністю Геродотові й глибиною аналізу Фукідідові, його «Грецька історія» має надзвичайно важливу перевагу: події в ній подано «зсередини», очима сучасника й активного учасника історичних процесів. Навіть за умов спартанофільської позиції Ксенофонт залишається достатньо об’єктивним і сумлінним дослідником, а його лаконічний, врівноважений і відточений стиль вважається класичним зразком давньогрецької прози.

Давньогрецька філософія не стояла осторонь проблем збереження й реконструкції минулого, адже осмислення історичного досвіду ставало важливим елементом побудови цілісних світоглядних систем. Щоправда, ранні «любомудри» насамперед зосереджувалися на загальних питаннях буття – першооснові світу, «єдиному», субстанції. Рішучий поворот до людини як головного предмета роздумів відбувся в класичну добу і був започаткований Сократом (469–399 до н.е.).

Сократ не залишив письмових творів, однак його інтелектуальна програма – дослідження людини як «мікрокосму» в єдності з «макрокосмом»

природи – стала переломною. Він по-новому переосмислив грецький імператив «пізнай самого себе», спрямовуючи пошук істини всередину людини, у сферу самопізнання. Звідси – постановка ним фундаментальних питань: про сенс людського існування, природу мудрості, критерії істини, моральні підвалини поведінки. Центральною стала думка, що зло походить від незнання, а отже подолання зла можливе через пізнання і самопізнання, які відкривають людині благо та мету буття. Такі уявлення мали прямий вплив і на історіографію: увага змістилася від міфічної оповіді до етичного й раціонального осмислення людських учинків, мотивів, відповідальності.

Цю лінію поглибив найвидатніший учень Сократа – Платон (бл. 429–347 до н.е.), який розгорнув масштабну філософську систему. В її центрі – теза про існування трансцендентного світу ідей, незалежного від мінливого чуттєвого світу. Ідеї, за Платоном, вічні та незнищенні; матеріальна реальність є лише похідною і недосконалою «тінню» ідейного порядку. Звідси випливає й платонівське розуміння людини як єдності тіла й душі, де вирішальною є саме душа, споріднена «душі космосу». У такій перспективі особливого значення набувають мораль, ідея Добра, а також уявлення про доброчесність як шлях до щастя й до осягнення найвищого – божественного. Для історичного мислення це означало: події минулого можуть оцінюватися не лише як «що сталося», а як простір реалізації (або втрати) моральних ідеалів.

Вагомий внесок у теоретичний фундамент античної історіографії зробив учень Платона – Арістотель (384–322 до н.е.). Якщо Платон віддавав пріоритет світові ідей, то Арістотель наполягав: пізнання має виходити з дослідження матеріальних речей, даних у чуттєвому досвіді. Саме досвід, на його думку, дає людині знання про властивості предметів і відкриває шлях до розуміння їх сутності.

Ключовим для Арістотеля є поняття «форми»: реальні речі розвиваються від менш досконалих форм до більш довершених. Ця установка сприяла осмисленню розвитку як закономірного процесу, а не випадкового ланцюга подій. Божество в його системі постає першопричиною руху й змін, що

підводило мислителя до глибших роздумів над часом і простором. Уже в IV ст. до н.е. Арістотель висловлює ідею про взаємозв'язок часу й простору як мірил змін – міркування, важливі для формування історичного погляду на реальність.

В антропології Арістотеля людина – істота найвищого біологічного рівня, бо здатна мислити, узагальнювати, поєднувати чуттєвий досвід із понятійним. Вона керується розумом, а не сліпою Долею; вчинки залежать від волі й розуміння ситуації, а метою діяльності є загальне благо. Таке трактування розширювало можливості історичного пояснення: рушійними стають людські рішення, інтереси, політичні розрахунки, а не втручання надприродного.

Особливо важливо, що Арістотель розвинув ідею людини як істоти, яка природно прагне суспільної єдності. Соціальність проходить стадії – сім'я, громада, держава – а сама держава й народи мисляться як «живі організми», що переживають народження, зростання, старіння і загибель. Ці уявлення підготували ґрунт для трактування історії як послідовності закономірних змін у суспільстві та політичних формах.

Загалом давньогрецькі мислителі суттєво поглибили уявлення про людину, суспільство й державу та сприяли переходу до бачення історичного процесу як такого, що визначається людськими чинниками. Це стало інтелектуальною основою для розвитку класичної історіографії й її прагнення пояснювати події через мотиви, інтереси, структури влади та моральні вибори.

Нарешті, епоха еллінізму, що розпочалася після східних завоювань Александра Македонського, радикально змінила культурну модель, сформовану в класичний період. Грецька мова й культура стали домінантними на величезних просторах Європи й Азії; характерним став синтез античних і східних традицій. Імперський масштаб, багатомовність, різнорідність релігій і звичаїв зумовили космополітичний характер елліністично-римської культури. Усе це неминуче вплинуло й на історіописання: минуле дедалі частіше сприймалося не як локальна пам'ять окремого поліса, а як ширший,

«ойкуменічний» досвід різних народів та держав, що підштовхувало історичну думку до більш масштабних узагальнень (зокрема до ідеї всесвітньої історії, яку згодом яскраво реалізує Полібій).

На зміну замкненому світові грецьких полісів приходить реальність гігантської імперії, у межах якої спільними стають не лише щоденні практики життя, а й уявлення про минуле. У таких умовах виникає об'єктивна потреба у створенні «всесвітньої історії», здатної охопити події різних країн і народів у єдиному часовому та смисловому полі. Очевидно, що описати настільки розлогий світ, спираючись виключно на живі свідчення очевидців, було вже неможливо. Саме тому в елліністичну добу утверджується метод компіляції, тобто зіставлення й поєднання текстів, створених попередніми авторами. Застосування цього методу дозволяло формувати нові історичні твори різного обсягу та спрямування. Як наслідок, в елліністичний період з'являється значна кількість «всесвітніх історій», праць з історії окремих народів і регіонів, історико-географічних описів, а також біографій визначних історичних постатей.

Історіописання нового типу утвердилося в культурному житті Греції майже синхронно з розвитком красного письменства. У цей час історію сприймали як різновид ораторського мистецтва, а отже до історичних текстів почали застосовувати вимоги, властиві риториці. Так, відомий античний оратор Ісократ закликав істориків подавати події минулого у формі, максимально привабливій для слухача або читача. Історичний твір, на його переконання, мав не лише навчати, а й спонукати до дії, розважати, зворушувати. Майстерно вибудувана оповідь повинна була викликати широкий спектр емоцій – від захоплення до огиди, від співчуття до відрази, від подиву до байдужості, від сміху до жаху.

У межах елліністичної історіографії досить швидко сформувалася усталена композиційна схема історичного твору, побудована за зразком переконливої ораторської промови. Як і риторичний виступ, історична праця мала складатися з трьох основних частин:

- вступу, де автор формулював мету свого дослідження;

- основної оповіді, що містила виклад події, перелік її учасників, опис обставин, характеристику країни та місця дії, а також наведення свідчень і вигаданих промов дійових осіб;

- заключення, обов'язковим елементом якого був підсумковий морально-дидактичний висновок.

Важливу роль відігравали й моральні вимоги, які в елліністичну добу висувалися до історичного письма. Історія, за уявленнями письменників цього часу, повинна була виховувати чесноти, притаманні «доброму мужу». До них зараховували мужність, побожність, вірність, гідність, стриманість, справедливість, милосердя, людяність, стійкість, серйозність, розсудливість, передбачливість, щедрість, турботу про «загальне благо», поміркованість і скромність. Формально майже всі історики елліністичної епохи проголошували своєю метою правдивий виклад минулого, проте морально-дидактична спрямованість їхніх творів, а також прагнення догодити сильним світу цього нерідко повністю нівелювали задекларований ідеал об'єктивності.

Елліністична доба дала чимало істориків, різних за талантом і науковими зацікавленнями. Важливо, що значна частина їхніх праць збереглася. Серед них особливе місце посідає «Сіцілійська історія» у 38 книгах Тімея з Тавроменія (350–260 рр. до н.е.), в якій автор подав узагальнений опис земель, розташованих на захід від Греції. Помітною є також спроба Тімея звести до спільної системи різні способи літочислення, що існували в Афінах, Спарті та Олімпії. Його праця має характер компіляції творів попередників, доповненої численними переказами. Залишаючись у межах традиційної грецької історіографії, Тімей щедро наситив свою оповідь вигаданими промовами, за що зазнав гострої критики з боку сучасників. Один із них – Полемон – навіть створив окремий полемічний твір проти «Сіцілійської історії», обсяг якого сягав майже третини праці Тімея.

Ще за життя Александра Македонського, під час його грандіозного східного походу, сформувався новий жанр – «придворна історіографія». На

догоду правителям історики свідомо спотворювали реальність, перекручували факти, вигадували подвиги. Хрестоматійним став епізод з підручним істориком Александра Арістобулом, який приписав цареві вигаданий героїчний вчинок – нібито одним ударом списа він убив слона, на якому сидів індійський володар Пор. Почувши цей уривок, роздратований Александр іронічно зауважив, що автор заслуговує, аби з ним повелися так само, як із тим слоном.

Якщо самому Александрові ще вистачало критичності стримувати надмірне підлабузництво істориків, то за правління діадохів цей тип історіописання розквітнув повною мірою. Історики при дворах Птолемеїв, Селевкидів та Антигонідів практично відмовилися від принципу правдивості, перетворюючи свої твори на яскраве, доступне й сенсаційне читво. Прикладами такої літератури є праці Філарха та Гекатея з Абдер: перший прагнув шокувати читача описами тортур, придворних інтриг і приватних скандалів, другий узагалі створив фантастичний твір про країну гіпербореїв. Водночас серед цього масиву з'являлися й справді цінні історичні праці. Так, Агафархід з Кніда залишив детальний опис повсякденного життя робітників копалень у творі «Червоне море», а Посідоній з Апамеї зафіксував повстання рабів на Сіцілії та змалював звичаї і традиції давніх германців і кельтів.

Осібне, виняткове місце в еллініcтичній історіографії належить Полібію (бл. 200–120 рр. до н.е.). Він походив з аристократичної родини в Аркадії. Після поразки греків у війні з Римом у 168 р. до н.е. Полібій опинився серед заручників і був перевезений до Риму разом із бібліотекою македонських царів. Тут він став бібліотекарем і вихователем дітей римського патриція Емілія Павла, а згодом увійшов до кола прихильників римської політики, обіймаючи військові й дипломатичні посади.

Саме в Римі Полібій завершив свою головну працю – «Всесвітню історію» у 40 книгах. До нашого часу повністю дійшли лише перші п'ять книг, тоді як решта відомі у фрагментах, збережених завдяки цитуванню в працях інших авторів. Основним науковим завданням Полібія було поєднати в єдиній

історичній картині минуле елліністичного Сходу і римського Заходу. Гостро критикуючи більшість елліністичних істориків за белетристичність стилю й дріб'язковість тем, він прагнув створити справді «вселенську історію». Хронологічно його оповідь зосереджується переважно на подіях 220–168 рр. до н.е. – періоді, коли елліністичний світ опинився під владою Риму. Полібій намагався з'ясувати, чому стало можливим підкорення «всіх відомих частин землі» римлянами, а також подати сучасникам зразки високого мистецтва політики. У такий спосіб його твір став вершиною прагматичної лінії античної історіографії, піднісши її на якісно новий рівень.

Для Полібія характерним є прагнення до всебічного, докладного й ретельно вибудуваного викладу історичних подій. Водночас він цілеспрямовано шукає причинно-наслідкові зв'язки у розвитку минулого, чітко розмежовуючи безпосередній привід події та її справжню причину. Керівним принципом, що, за Полібієм, визначає дії окремих людей і цілих спільнот, виступає Доля (Тихе, або Немезида). Саме в його творчості антична історіографія вперше набуває чіткого уявлення про причинну зумовленість (детермінованість) історичного процесу. Завдяки такому підходу історик переконливо доводить, що піднесення Риму не було випадковістю. На його переконання, Рим досяг світового панування внаслідок наполегливої праці та активної діяльності своїх громадян, а також завдяки досконалому політичному устрою. Оскільки ж римляни, на думку Полібія, створили найкращу форму людського співжиття, вони отримали не лише право, а, можливо, й історичний обов'язок панувати над іншими народами.

Полібій увів до наукового обігу історіографії ідею, близьку за змістом до сучасного поняття «закономірності». У його концепції держава уподібнюється людині: кожне державне утворення проходить етапи юності, зрілості, старіння та остаточного занепаду, після чого поступається місцем іншій, ще «молодій» державі. Як глибокий знавець грецької філософії, Полібій творчо переосмислив платонівську ідею кругообігу, тобто уявлення про вічне «повторення часів» у межах космічних циклів платонівського Великого Року.

За Платоном, упродовж такого циклу небесні світила повертаються до початкового положення, космос гине у всесвітньому вогні, але згодом відтворюється в тих самих формах, що існували раніше.

Подібне бачення історичного процесу слугувало для Полібія потужним аргументом на користь повчальної функції історії. Адже знання помилок минулого, вважав він, дає змогу уникнути їх повторення в майбутньому.

У своїй творчості Полібій намагався теоретично поглибити й розвинути прагматичну лінію античної історіографії. У XII книзі «Всесвітньої історії» він окреслив власне розуміння історичної науки:

«Наука історії є потрібною: по-перше, це заняття з писаними документами і укладання матеріалу, здобутого з них; по-друге, топографія, вигляд міст і місць, опис рік і портів і, говорячи загалом, особливі властивості морів і країв та їх взаємні відстані; по-третє, політичні проблеми… Особливою галуззю історії є передусім встановлення – які слова вжито в дійсності, а потім пізнання, як це відбулось, і чому певна політика або дії вдалися чи ні…».

У цьому програмному фрагменті чітко простежуються кілька ключових методологічних положень: достовірні знання про природу, населення, суспільний устрій і звичаї народів мають ґрунтуватися насамперед на документальних джерелах; історик зобов’язаний глибоко розуміти політику, її цілі, способи реалізації та наслідки; отримані висновки повинні мати практичну цінність для сучасності й майбутнього.

Для Полібія історія принципово відмежовується від трагедії та поезії як форм інтелектуальної діяльності. Якщо поезія й трагедія створюють лише ілюзію правди, то справжнє завдання історії полягає у наданні «допитливим людям невмирущих уроків і настанов шляхом правдивого запису діянь і промов». Продовжуючи традицію свого попередника і духовного авторитета Фукідіда, Полібій наполягав, що правдивість має бути головною ознакою історичного твору, яка відрізняє його від інших різновидів літератури.

Суттєвою характеристикою історичної концепції Полібія є універсалізм. Він був переконаний, що історичний розвиток усіх народів і держав

закономірно зливається в межах єдиної могутньої Римської держави, яка здобула це право завдяки створенню найдосконалішої цивілізаційної моделі.

Значне місце у своїй праці Полібій відводив видатним історичним особам. Саме думки, плани й розрахунки політичних і військових діячів, на його переконання, визначають напрям і зміст історичних подій. Народні маси при цьому постають радше пасивним елементом історичного процесу. Показовою є його відома метафора:

«З будь-яким натовпом буває те саме, що й з морем… Так і натовп завжди проявляє ті самі властивості, якими відрізняються його вожді і порадники».

Виняткову увагу Полібій приділяв історичним джерелам як носіям достовірної інформації. Його джерельну базу становили письмові твори попередників, свідчення очевидців, власні спостереження та різноманітні перекази. З метою перевірки фактів історик особисто спілкувався з провідними державними й військовими діячами Риму, відвідував місця, де розгорталися ключові події. Використовуючи джерело, він зазвичай зазначав місце його зберігання. «Всесвітня історія» Полібія насичена текстами офіційних документів – договорів, законів, листів. Водночас історик не відмовлявся й від риторичних прийомів, вкладаючи в уста багатьох дійових осіб вигадані промови, проте завжди намагався узгодити їхній зміст із конкретним історичним контекстом.

Для Полібія ключовою і визначальною сферою історичного пізнання була політика. Спираючись на платонівську ідею «кругообігу», учений пояснював політичний розвиток як послідовний процес, що проходить етапи єдиновладдя, тиранії, олігархії, демократії і зрештою знову повертається до вихідної стадії. Важливим науковим прозрінням Полібія стало також усвідомлення зв’язку між політикою, формами державного устрою та природно-кліматичними умовами. Фактично, задовго до Монтескьє він був переконаний, що природне середовище є суттєвим чинником історичного

процесу. Саме завдяки Полібієві до давньоримської історіографії у повному обсязі була перенесена грецька антична традиція історіописання.

Після Полібія низка істориків еллініcтичної доби намагалася створити цілісне бачення минулого в масштабах усієї тодішньої Ойкумени. У цьому контексті заслуговує на увагу «Історична бібліотека» у 40 книгах Діодора Сіцілійського (бл. 90 – 21 рр. до н.е.). У цій праці автор прагнув подати синхронний виклад історії Греції та Риму від міфологічних часів до епохи Юлія Цезаря.

Історики грецького походження посідали помітне місце і в римській античній історіографії періоду імперії. Серед них особливу славу здобув Плутарх (бл. 46 – бл. 125 рр.). Його батьківщиною була Херонея у Беотії. Освіту Плутарх здобув в Афінах, а згодом відвідав багато провідних міст Римської імперії, зокрема Александрію та Рим. У Римі він зблизився з Квінтом Сенеціоном, представником найближчого оточення імператора Траяна. Освіченість і талант Плутарха були високо оцінені самим імператором, який надав йому звання консуляра і всіляко сприяв його діяльності. Водночас Плутарх залишався відданим патріотом рідного міста і використовував свій вплив насамперед для його користі. Зберігся каталог його творів, укладений сином історика Лампрієм, що налічував 210 праць. Світову славу Плутархові принесли «Порівняльні життєписи» – 46 парних і чотири поодинокі біографії визначних діячів Греції та Риму. Значний історичний інтерес становлять і його «Моралії».

Хоча «Порівняльні життєписи» містять надзвичайно багатий історичний матеріал, сам Плутарх не вважав себе істориком. Його позиція чітко окреслена у вступі до біографії Александра Македонського, де він наголошував, що пише не історію, а біографії, оскільки характер людини часто розкривається не у великих битвах, а в дрібних учинках, словах чи жартах. Подібно до художника, який передає схожість в обличчі, Плутарх прагнув проникнути в внутрішній світ особистості й через нього змалювати її життєвий шлях.

Для Плутарха етична мета у «Життєписах» безперечно переважала власне історичну. Йому вдалося істотно розвинути жанр історичної біографії, надавши йому форми психолого-біографічного нарису. Оскільки класична антична історіографія майже не зверталася до внутрішнього світу індивіда, творчість Плутарха засвідчувала зміну ставлення до особистості в пізньоантичну добу.

Грецький мислитель був переконаний, що людський розум природно тяжіє до доброчинності, а завдання виховання полягає у підтримці цього прагнення. Саме тому його життєписи мають яскраво виражений моралізаторський характер. Серед численних постатей античності Плутарх особливо виділяв Нуму Помпілія та Лікурга, вбачаючи в них взірці не лише особистої доброчинності, а й діяльності, спрямованої на моральне вдосконалення громадян. Справжня мета виховання, за Плутархом, полягає у виправленні характерів.

Виховання набуває особливої ваги й тому, що, на думку Плутарха, поведінка людини визначається не божеством, а нею самою. Боги лише надають поштовх волі, тоді як спосіб реалізації цього імпульсу залежить від особистого вибору. Саме недоліками виховання Плутарх пояснював, наприклад, моральну деградацію Коріолана, тоді як Нума Помпілій, за його словами, самовихованням приборкав ниці бажання і відсторонився від пристрастей, характерних для відсталих народів.

Негативне ставлення до суспільних крайнощів спонукало Плутарха критикувати як охлократію – нічим не обмежену демократію, так і деспотичне єдиновладдя. Викриваючи демагогів, що маніпулюють натовпом (як-от Клодій), він водночас рішуче засуджував і тиранів. У біографії Коріолана Плутарх підкреслював: *«Підло лестити народу, але й безчесно його давити»*.

Ідеальним державним устроєм античності Плутарх уважав устрій Спарти. Обмежена монархія лакедемонян, на його переконання, створювала найсприятливіші умови для виховання громадян у дусі високої доброчинності.

Вихваляючи суворі закони Лікурга, він, утім, не оминав критики жорстокого ставлення спартіатів до ілотів.

Оспівуючи доблесні й гідні наслідування вчинки, Плутарх водночас викривав і людські вади. Темні барви переважають у життєписах Коріолана, Алківіада, Марія, Сулли, які постають як негативні приклади. Проте й у цих випадках автор прагнув зрозуміти причини морального падіння своїх антигероїв.

Своє ставлення до історії Плутарх виразив так: *«…дивлячись в історію як у дзеркало, я намагаюся змінити на краще власне життя й влаштувати його за прикладом тих, про чиї доблесті розповідаю»*. Його твори були надзвичайно популярними вже з античних часів, а «Порівняльні життєписи» стали вагомим здобутком світової історіографії.

Грецькі історики, що працювали в умовах республіканського, а згодом імператорського Риму, загалом зберігали власні традиції історіописання. Показовою у цьому сенсі є діяльність Флавія Арріана (95–175 рр.). Учень стоїка Епіктета, за правління імператора Адріана він обіймав посаду пропретора в провінції Каппадокія. Арріан залишив низку історичних творів – «Анабазис Александра», «Індія», «Періпл Понту Евксинського». У своєму історіописанні він свідомо наслідував Ксенофонта. Трактат «Індія» безпосередньо пов’язаний з основною працею – «Анабазисом Александра». Для стилю Арріана характерні простота, ясність викладу та відповідальне ставлення до джерел, що й забезпечило популярність його творів уже в античну добу.

Отже, давньогрецькі історики здійснили справжній переворот у сфері пізнання минулого. Їхня діяльність збагатила світову культуру не лише видатними літературними пам’ятками, а й фундаментальними методологічними принципами нової галузі знання – історії.

2. Історична думка Стародавнього Риму

Римська традиція історіописання складалася під відчутним впливом елліністичної історіографії. У багатьох рисах вона продовжила загальноантичні підходи, однак мала й власні витоки. На відміну від грецької, що бере початок від логографів, римська історіографія виросла з літописної практики. Найдавнішими її пам'ятками стали щорічні записи жерців-понтифіків на спеціальних таблицях – так звані «аннали» («річники»). Спочатку вони мали переважно календарно-довідковий характер, але з часом у них почали фіксувати списки консулів – вищих посадовців, яких обирали на рік і за іменами яких позначали роки. Поряд із цим занотовували найважливіші політичні події, а також окремі астрономічні та кліматичні явища. Таблиці виставляли для загального огляду біля адміністративного будинку головного жерця. Такі записи велися від V ст. до н.е., а їх упорядкована обробка фактично перетворилася на перші хроніки. У II ст. до н.е. понтифекс максимус Публій Муцій Сцевола оприлюднив зведення всіх щорічних записів, починаючи від року заснування Риму. Пізніше цей корпус отримав назву «Великий літопис» у 80 книгах. Після його появи ведення таблиць припинилося, що, своєю чергою, активізувало розвиток власне історичних студій.

Справжня римська історіографія формується під грецькими впливами з III ст. до н.е. Перші римські історики писали грецькою мовою, оскільки латина ще не виробила необхідної наукової термінології. Вони літературно опрацьовували храмові таблиці, через що й отримали назву «анналістів». Ці автори намагалися викласти римську історію від найдавніших часів, нерідко включаючи матеріал з історії італійських міст, оповіді про культи, звичаї та походження окремих традицій. Прийнято поділяти анналістів на «старших» і «молодших». До старших зараховують Квінтія Фабія Піктора, Луція Цинція Алімента, Гая Ацілія, які писали грецькою мовою; до латиномовних старших – Марка Порція Катона та Луція Кальпурнія Пізона Фругі. Саме Катон Старший (234–149 рр. до н.е.) фактично започаткував римську історіографію

латинською. Він із підозрою ставився до всього грецького, закликав до патріотизму, вважаючи, що грецька мова і культура підточують засади традиційного римського способу життя. Обіймаючи високі державні посади, Катон намагався використати свій авторитет для охорони «старих добрих звичаїв». Він залишив чимало праць з різних галузей знань, а у творі «Початки» спробував подати цілісний виклад римського минулого. Парадоксально, але навіть у його тексті помітний вплив грецької традиції: він, зокрема, виводив походження італіків від греків, а латинську мову – від грецької. Після Катона сформувалося коло його послідовників-анналістів, які здебільшого перебували в центрі політичного життя Риму, походячи із заможних і впливових верств. Серед них вирізнялися Луцій Целій Антипатр, Публій Семпроній Аселліо, а пізніше – Ліциній Макр, Корнелій Сізенна, Валерій Анціат.

Особливо показовою в контексті методологічного зсуву є постать Публія Семпронія Аселліо. Описуючи війни римлян з Ганнібалом, він орієнтувався на вимоги Полібія і наполягав, що однієї лише фіксації подій замало: необхідно з’ясовувати мотиви дій та причини явищ. Він підкреслював, що просте повідомлення про те, за якого консула війна почалася і за якого завершилася, хто відсвяткував тріумф чи які ухвали приймали сенат і народні збори, без розкриття причин і смислу, перетворює історію на дитячі оповідки, а не на серйозне знання. Саме ця позиція виразно виявляє різницю між старшими анналістами та молодшим поколінням. Старші викладали події послідовно, майже не вдаючись до критичного аналізу; їх цікавив здебільшого зовнішній бік подій, а пошук причин не був для них основним завданням. Молодші ж, навпаки, охоче робили великі відступи, писали більш вишуканим і «цвітистим» стилем, прагнули тлумачити події під злободенним кутом зору, нерідко підпорядковуючи минуле політичній кон’юнктурі сучасності.

Інший представник молодших анналістів – Луцій Целій Антипатр – у праці про Другу Пунічну війну орієнтувався на тих елліністичних авторів, для яких літературна форма була чи не головною. У його тексті багато вигаданих

промов історичних персонажів, чимало уваги приділено другорядним, сенсаційним деталям, які мали розважити і вразити читача. Загалом усі анналісти писали з позиції «вищості» римлян над іншими народами, пояснюючи її доблестю та патріотизмом. Ідеалізація Риму й римського народу часто вступала в суперечність із вимогою правдивості, і з часом це почали помічати найпроникливіші історики.

Подальший розвиток римського історіописання визначався політичними потрясіннями: громадянські війни та руйнування республіканського ладу різко змінили атмосферу суспільного життя. Драматизм епохи переорієнтував інтелектуалів від віддаленого минулого до осмислення подій сучасності. Багато впливових діячів прагнули закріпити у пам'яті нащадків власну версію великих подій, у яких вони брали участь або були очевидцями. Показовими є «Записки про галльську війну» та «Записки про громадянську війну» Гая Юлія Цезаря. Написані витонченим стилем, ці твори містять унікальну інформацію, відсутню в інших джерелах. Хоча Цезар намагався виглядати об'єктивним (зокрема, розповідаючи про себе в третій особі), його виклад залишається тенденційним і спрямованим на виправдання власних дій.

Високою майстерністю стилю відзначилися й праці сучасника Цезаря – Гая Саллюстія Кріспа (бл. 86–34 рр. до н.е.), автора «Змови Катіліни» та «Югуртинської війни». Він жив у переломний період: наприкінці республіки, в часи громадянських війн і напередодні становлення імперії. Саллюстій пережив і диктатуру Цезаря, і його загибель. Походив зі стану вершників, поєднував письменницьку діяльність з політичною кар'єрою, був прихильником Цезаря, обіймав важливі посади, а після вбивства диктатора відійшов від політики й зосередився на історії.

Найвідоміша праця Саллюстія – «Змова Катіліни» – стала новаторською насамперед через вибір жанру: замість анналістичного викладу він звернувся до монографії, описуючи окремий вузол подій як симптом епохи. Він прямо писав, що вирішив описувати діяння римського народу «по частинах», відбираючи те, що, на його думку, варте пам'яті. Змова Катіліни, на його

переконання, була «безприкладним злочином», а негативні приклади здатні не меншою мірою служити моральній меті, ніж позитивні. Подібною логікою керувався він і в «Югуртинській війні», де показав, як жадібність і продажність охоплюють римське суспільство, перетворюючи політичне життя на простір торгу і користолюбства. Заангажований у політичних оцінках, Саллюстій прагнув довести, що римська аристократія вже не здатна ефективно керувати державою; він шукав причини погіршення управління, вбачаючи їх у моральній деградації вузького кола еліти. «Змову Катіліни» він починає міркуваннями про співвідношення «духу» і «тіла», підкреслюючи внутрішній розлад як джерело суспільних конфліктів: прагнення влади і збагачення псує дух, породжує боротьбу, яка й стає рушієм історії. Вплив на розвиток можливий лише через моральне очищення і вдосконалення особистості, і саме історія покликана цьому сприяти.

Наприкінці життя Саллюстій працював над «Історією» – найбільшою й, на його думку, найдосконалішою працею, де звернувся до опису громадянських війн у період 78–67 рр. до н.е. Він формулював вимогу до історика: виклад має бути стислим, ясним і достовірним. Критикуючи інших авторів за захоплення другорядними сенсаціями, він прагнув виявити витоки «падіння» моралі римського громадянства і переносив причинні зв’язки у сферу людських взаємин, тобто морального. Його монографії прикрашені портретами, характеристиками, промовами, а оповідь часто переривається відступами, які розширюють і доповнюють зміст. Проте ця увага до людей інколи шкодить фактичній точності й об’єктивності: у «Змові Катіліни» Саллюстій применшує роль Ціцерона і певною мірою виправдовує Цезаря, якого підозрювали у зв’язках із змовниками.

Уже в I ст. до н.е. стає очевидним, що одні й ті ж події різні автори подають по-різному – звідси посилення інтересу до методології. В центрі цих дискусій опинився Марк Туллій Ціцерон (106–43 рр. до н.е.), який як юрист, оратор і мислитель багато зробив для популяризації грецьких філософських шкіл. В оцінці історії він тяжів до концепції еллініст: історик, подібно до

ритора, має «переконувати, хвилювати, приносити насолоду». Він недооцінював представників класичної грецької історіографії, які уникали «прикрас» і не підлаштовувалися під естетичні запити читача. Водночас Ціцерон наполягав на обов'язку історика дотримуватися правди: не допускати брехні, не боятися істини, не писати з озлобленням, зберігати хронологічну послідовність, передавати картину обставин, пояснювати задуми діячів, їх реалізацію й наслідки.

Римські інтелектуали визнавали, що греки перевершили римлян у філософії, мистецтві та літературі, однак першість Риму вони вбачали у практичній сфері: державному устрої, управлінні, господарстві, юриспруденції та військовій справі. Цей практицизм зумовив і ставлення до історичного знання: історія мала служити практично-виховній меті. Саме тому історіографія опинилася в центрі уваги державців і стала справою великої політики. Вплив політики на історію був настільки сильним, що навіть Ціцерон змушений був визнавати: похвальні промови й панегірики, виголошувані на честь політиків і полководців, «затьмарюють» реальне минуле – вигадані тріумфи, численні консульства, навіть штучно сконструйовані родинні зв'язки заповнюють історичну пам'ять помилками.

Практична затребуваність знань сприяла поширенню «прикладних» творів довідкового характеру, де стисло або розлого викладали інформацію з різних сфер. В історії такі праці анналістичного типу особливо активізувалися в I ст. до н.е. Серед авторів згадуються Корнелій Непот, Помпоній Аттик та інші. Особливе місце належить Марку Теренцію Варрону (116–27 рр. до н.е.), якого можна вважати першим римським енциклопедистом. За дорученням Цезаря він заснував бібліотеку в Римі, опублікував численні наукові праці. Його «Дисципліни» у 9 книгах стали першою енциклопедією римських знань, а історичні праці («Помпей», «Аннали», «Троянські роди», «Життя римського народу», «Старожитності» тощо) розвивали ідею «кращих давніх часів», коли звичаї та мораль нібито були досконалішими.

Вершиною римської історіографії стала творчість Тіта Лівія (59 р. до н.е. – 17 р. н.е.). Він був одним із перших, для кого історія стала професією: уникав державних посад і все життя присвятив науковій праці. Найвідоміший його твір – «Римська історія від заснування міста» – грандіозний за масштабом (142 книги, збереглося 35). Мета Лівія – показати велич і історичне покликання римського народу та держави, переконати сучасників брати за взірець давні чесноти – доблесть, мужність, справедливість, коли панували «добрі звичаї». Він ідеалізував римлян, часом вдавався до вигадок і легендарних мотивів. У передмові Лівій прямо наголошує на повчальності історії: читач має бачити приклади для наслідування і зразки того, чого потрібно уникати. Його текст розгортає широку панораму воєн, усобиць, сенатських засідань, церемоній, промов, спираючись на документи, перекази й літературні джерела, хоча об’єктивність використання матеріалу не завжди бездоганна. Виклад у Лівія загалом тримається анналістичної традиції: строго хронологічний рух, поділ на книги та об’єднання їх у декади. При цьому він може лише згадувати деякі події, а інші описувати докладно – залежно від того, наскільки вони, на його думку, здатні впливати на душу читача та виконувати виховну функцію. З наукової точки зору Лівія не завжди можна назвати найціннішим джерелом для сучасного дослідника, однак його дидактична настанова й блискуча майстерність роблять його одним із найвидатніших істориків античності.

Після остаточного утвердження імперії умови для історика різко змінюються: досліджувати недавні події стає небезпечно, бо благополуччя автора залежить від того, наскільки він уміє улестити імператора чи його оточення. Якщо ж історик не готовий йти на компроміс із совістю, йому залишається або писати «в шухляду», чекаючи кращих часів, або перейти в сферу художньої літератури. На цьому тлі особливо значущою постаттю став Публій Корнелій Таціт (бл. 55 – бл. 117 рр.), який зміг працювати відносно вільніше лише на початку II ст., за «добрих» імператорів. Він походив із заможної родини вершників, зробив блискучу кар’єру (квестор, претор, консул

за Нерви, намісник провінції Азія), що допомогло йому добре розуміти межі можливого в імперській державі. Ідеальним для нього було поєднання сильної імператорської влади з владою аристократичного сенату. Він обрав предметом дослідження правління імператорів I ст., насамперед «страшних» часів тиранії та узурпації – Тіберія, Калігули, Нерона, Доміціана, розкриваючи причини й наслідки зловживань владою. Таціт приділяв значну увагу особистим якостям правителів, їх психології, мотивації, а також загальному стану держави. Його стиль – риторично сильний, драматичний, спрямований на морально-дидактичний ефект, що інколи вед_unpackовує оповідь і водночас може спричиняти втрати об'єктивності. Найвідоміші його твори – «Германіка», «Історія» і «Аннали». У «Германіці» Таціт подає етнографо-географічний опис племен за Рейном, інколи з симпатією до «варварів», хоч і визнає їх відсталість. «Аннали» охоплюють період від смерті Августа у 14 р. до смерті Нерона у 68 р., а «Історія» – від 69 р. до 96 р., епоху Флавіїв. Таціт сам наголошує, що зі встановленням єдиновладдя історики втратили свободу: правду почали спотворювати або через незнання державних справ, або через бажання лестити, або через ненависть до правителів. Він обіцяє писати, не керуючись ні любов'ю, ні ненавистю, і хоча гнівний тон у його викладі відчутний, неприязнь до тиранії, сервілізму й лицемірства є визначальною рисою його історіописання. Він прагне відновити не лише зовнішній плин подій, але й їх смисл і причини, шукаючи їх переважно в природному порядку речей і моральному стані суспільства, а не у втручанні богів.

Своєрідну нішу в римській історіографії посів Гай Светоній Транквілл (бл. 70 – бл. 140 рр.). Він також походив зі стану вершників, був пов'язаний із колом Плінія Молодшого, певний час користувався прихильністю імператора Адріана й навіть обіймав посаду його особистого секретаря, але згодом утратив милість і відійшов від політики. Від його творів майже повністю збереглося лише «Життя дванадцяти цезарів». Светоній широко використовував архіви й бібліотеки, проте в центрі уваги тримав не політичну історію як таку, а біографічний вимір: особисті риси правителів, деталі побуту,

скандальні епізоди, приватні звички. Політичні події з’являються радше як тло. Біографії побудовані не за суворою хронологією, а за тематичними рубриками – від походження й дитинства до характеристик характеру та обставин смерті. Для Светонія імператорська влада має майже самоочевидний сакральний статус, а воля імператора постає головною силою, що визначає долю держави. Його виклад прагне виглядати добросовісним і включає як позитивні, так і негативні риси персонажів. Моралістичний пафос Лівія і Таціта у Светонія слабший: він більше дбає про захопливість оповіді, інколи жертвуючи важливими фактами заради яскравих дрібниць. Саме ця «літературність» і зробила його твір надзвичайно популярним серед освіченої публіки імперії.

Загальна атмосфера лестощів і придворного служіння, характерна для значної частини імперського письменства, викликала спротив у думаючих сучасників. У II ст., в добу «добрих імператорів», з’являється сатиричний трактат Лукіана з Самосати (бл. 120 – 180 рр.) «Як слід писати історію». Лукіан не створив власне історичного твору, але гостро висміяв практику істориків-підлесників, які перетворюють опис війн і політики на поетичний вимисел і панегіричне чтиво. Він іронізує над неправдоподібними «героїчними» деталями, над захопленням описами другорядного на шкоду головному, над безмірною любов’ю до вигаданих промов і прикрас. На противагу цьому Лукіан формулює ідеал історика: він має знати те, про що пише; розуміти, що історія – не поезія; служити істині й лише істині; бути незалежним, безстрашним і непідкупним; у разі небезпеки – писати для майбутнього. Історик, за Лукіаном, має бути схожим на чисте дзеркало, що відображає події без викривлень і підфарбувань: усе вже відбулося – потрібно лише зібрати матеріал і правильно його викласти.

Серед грецькомовних авторів імперського періоду важливе місце посідає Аппіан, александрієць, який писав «Римську історію» у 24 книгах. Він отримав римське громадянство, належав до вершників, обіймав адміністративні посади й дотримувався монархічних та романоцентричних

поглядів, схиляючись перед величчю Риму. Його праця побудована нетрадиційно: замість суто анналістичного викладу він створює низку тематичних монографій, у межах яких події розгортаються хронологічно. Частина книг збереглася, а опис громадянських війн є особливо цінним завдяки використанню джерел, що не дійшли до нашого часу.

Завершальним великим представником римської історіографічної традиції став Амміан Марцеллін (330–400 рр.). Він походив із знатної грецької родини з Антіохії, здобув добру освіту, зробив кар'єру на римській службі, брав участь у війнах, був свідком важливих подій правління Констанція II та Юліана, а також поразки римлян під Адріанополем у 378 р. Попри грецьке походження, Амміан служив «римській ідеї» і належав до кола «останніх римлян», що намагалися зберегти давні традиції. Єдиний його великий твір – «Діяння» / «Римська історія» у 31 книзі – написаний латиною і охоплює події від правління Нерви до загибелі Валента. Збереглися книги XIV–XXXI, у яких містяться описи імператорської політики, воєн, суспільних станів, а також численні відступи географічного, соціального, релігійно-філософського й біографічного характеру. Амміан працює в анналістичній манері та наголошує, що замовчування подій є не меншим обманом, ніж вигадування небувалого. Він прагне істини й намагається осмислити причини повільного занепаду імперії, пов'язуючи його зі зниженням освіченості, втратою інтересу до культури і мистецтва, виснаженням у боротьбі з численними ворогами, огрубінням суспільства. На цьому тлі особливо негативно змальована моральна деградація аристократії, а також нестабільність низів, схильних до бунтів і заколотів. Засуджуючи жорстокість державної машини, він у темних барвах описує багатьох імператорів, хоча й прихильно ставиться до Юліана. Водночас він не демонструє відвертої ворожості до християн. Таким чином, творчість Амміана Марцелліна постає гідним завершенням розвитку давньоримської історіографічної традиції, у якій історичний погляд остаточно відділяється від міфологічного синкретизму, а рушійні причини подій шукаються у сфері людських вчинків, політики, моралі та психології.

ТЕМА 12
СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІОГРАФІЯ VI-XIV СТ.

За доби пізньої Римської імперії в IV ст. християнство набуло статусу офіційної релігії. Імператори Константин і Феодосій надали новій вірі державну опіку та захист. Унаслідок цього християнство, яке донедавна асоціювалося насамперед із релігією бідних і знедолених, поступово почало набувати ознак вчення, що узгоджується з інтересами панівних верств. Воно оформлюється в чітко впорядковану й ієрархізовану структуру – церкву. Християнський культ входить у щоденну практику різних прошарків населення імперії, у тому числі й у придворне життя. Разом із цим мешканці держави отримують новий світогляд, нове розуміння світу та місця людини в ньому. Відповідно змінюється й сприйняття минулого: формуються інші принципи історичного мислення.

Християнська свідомість засвоїла низку ключових ідей іудаїзму, зокрема лінійне розуміння часу. Повноцінний історизм неможливий без такого бачення часової послідовності. Однак християнські богослови внесли до цієї концепції принципово нові смислові вузли – хресну смерть і воскресіння Ісуса Христа. Саме вони розмежували історію на два якісно відмінні відтинки: «час Бога-Отця» і «час Бога-Сина». Від моменту спокути людських гріхів Христом для людей відкривається шлях до спасіння, а людство від цих подій «всесвітнього значення» рухається до завершальної мети історії – Страшного Суду. Ним, згідно з віровченням, закінчиться земна історія й розпочнеться Царство Боже.

Історіографічні уявлення раннього середньовіччя розвивалися в межах теології. Одним із перших мислителів, хто систематично звернувся до проблеми тлумачення історії, став єпископ Кесарії Євсевій (бл. 263–339 рр.). Він залишив такі праці, як «Хроніка», «Церковна історія» та «Житіє Константина». Через його тексти проходить провідна ідея Божественного

Провидіння, яке керує людством і набуває найповнішого вираження у втіленні Ісуса Христа. У науці цю установку прийнято називати провіденціалізмом. Виходячи з неї, Євсевій поділяв історію на два великі періоди – «до Різдва Христового» і «після Різдва Христового»: перший трактувався як підготовка до пришестя Спасителя, а вся подальша історія – як здійснення пророцтва про настання «Царства Божого». Цей підхід знайшов продовження у багатьох послідовників, які у провіденціалістському ключі переосмислювали минуле, часто спираючись на античних авторів.

Найбільш завершеного вигляду теологія історії раннього християнства набула у творчості Августина Аврелія (Блаженного) (354–430 рр.), єпископа Гіппона в Північній Африці, насамперед у трактаті «Про Град Божий». Твір формувався в атмосфері гострої історичної драми: у 410 р. Рим було захоплено і пограбовано вестготами Аларіха. Багато освічених сучасників сприйняли цю подію як знак «кінця світу» і не могли пояснити, як «володар всесвіту» і «взірець цивілізації» став здобиччю варварів. Реагуючи на цю кризу, Августин, опираючись на Святе Письмо, запропонував християнське бачення історичного розвитку, яке на довгі століття визначило структуру середньовічного світобачення.

У центрі цього світогляду опиняється не античний Космос, а Бог – творець усього сущого, наділений ознаками трансцендентності, незмінності, всевідання, безмежності та всемогутності. Саме Бог створив і спрямовує єдиний світ Неба і Землі, існування якого, за християнськими уявленнями, триває близько шести тисяч років від «Дня творення». Земний світ, де живе людина, постає лише тьмяним і недосконалим відбитком божественного порядку. Людське життя в цьому світі складне й небезпечне, сповнене страждань і непевності; воно є наслідком гріхопадіння і перемоги ворожих сил. Противагою земному виміру Августин ставить потойбічний, трансцендентний світ, який він називає «Градом Божим». Досягнення цього «Граду» має стати головним сенсом буття і призначенням кожної людини.

Важливою для розвитку історизму є й августинівська антропологія. Людина, за Августином, – істота двоїста: її тіло належить природі й, як і все живе, прагне земного щастя, натомість душа, що має розум, волю та здатність до духовного оновлення, відкриває можливість єднання з Богом. Смерть не знищує людину остаточно, а лише переводить її до іншого виміру існування. Саме Бог відкриває людині шляхи спасіння і спрямовує до нього; без Бога людське буття втрачає сенс і вагу.

Звідси випливає, що Августин принципово відходить від античного бачення людини, де підкреслювалися її сили, активність і позитивна роль у світі. Якщо в античній традиції людська діяльність тлумачилася крізь призму природних і соціальних умов, то Августин значною мірою пов'язує її також із станом суспільної моралі. Важливим кроком у напрямі історизму стала й думка про єдність людського роду та універсальність його історичного шляху. Щоправда, цей універсалізм у християнському варіанті означає не спільність політичної чи культурної долі, а спрямованість усіх людей – незалежно від мови, племені чи віри – до Бога. Така картина суспільства істотно відрізнялася від античних уявлень.

Для християнства історія набуває особливого статусу, адже події «священної історії», пов'язані з народженням, земним життям і діяннями Ісуса Христа, стають центральними для віровчення. У цьому сенсі християнство можна назвати найбільш «історичною» релігією: воно не лише оперує історичними подіями, а й вибудовує навколо них цілісну картину світу. У межах теології активно розробляється ідея історії, щоправда у формі теології історії – тобто такого пояснення минулого, яке виводить смисл подій із Божого задуму. Проте навіть ця форма мислення відкривала перспективу для зародження філософії історії, бо містила тезу про єдність історичного процесу та його спрямованість до провідної мети. Відтак виникала потреба відшукувати прояви головної ідеї в конкретних подіях.

Узагальнюючи августинівське бачення минулого, можна сказати, що історія людства постає як боротьба добра і зла, точніше – віри та невір'я. Вона

розгортається в часі й просторі, проходить низку етапів від «Початку» до «Кінця», а людина в цьому русі є знаряддям Божої волі – Провидіння. Провіденціалізм для Августина стає не лише основою теології історії, а й її методом: у подіях земного життя слід бачити прояви Божого задуму, і будь-яке інше пояснення він трактує як введення людей в оману.

Августин також залишив глибокі роздуми про природу часу. Він підкреслював складність чіткого розмежування минулого, сучасного і майбутнього та, по суті, одним із перших окреслив суб'єктивний вимір часу: час, на його думку, пов'язаний із душею людини, а через віру – з Богом. Час має лінійну спрямованість: від творення світу до пришестя Христа і далі – до Другого пришестя та завершення історії. Жодної циклічності або «повернення» він не припускає. Початок і кінець властиві як окремому життю, так і історії загалом.

У системі Августина присутнє й обґрунтування ідеї розвитку: світовий процес мислиться як перехід від одного стану до іншого. Він виділяє етап «природного стану» (до появи «Закону Божого», тобто Старого Заповіту), далі – етап «Божої милості», пов'язаний з Боговтіленням, який триватиме до Другого пришестя і Страшного Суду.

Для середньовічної свідомості вагомим стало й формування християнської хронології всесвітньої історії, яку розробив Юліан Африканський приблизно у 220 р. Згідно з його обчисленнями, від створення світу до пришестя Христа минуло 5500 років, а після нього до «кінця світу» залишалося рівно 500 років. Ці уявлення, зокрема напередодні 1000 р., породжували в Європі відчутне соціальне напруження, бо створювали очікування близького завершення історії.

Подальше поглиблення середньовічного історизму можна простежити у творчості Йоахима Флорського (бл. 1132–1202 рр.), абата бенедиктинського монастиря в Калабрії. У трактаті «Вічне Євангеліє» він запропонував оригінальне тлумачення «Одкровення Іоанна». На відміну від традиційного поділу світової історії на два періоди – до народження Христа і після нього –

Йоахим висунув тричленну схему. Вся історія, на його думку, має три великі епохи, що відповідають трьом іпостасям Бога: Богові-Отцю, Богові-Сину і Богові-Духу Святому. Відповідно йдеться про період Старого Заповіту, період Нового Заповіту та період «Вічного Євангелія». Кожна наступна епоха трактується як піднесення на вищий щабель шляху до Царства Небесного, а сама «тріада» Флорського суттєво розширила горизонти християнського осмислення минулого.

У середньовічну добу саме церква й монастирі перетворилися на головні осередки освіти та культури, а разом із цим – і на місця, де зосереджувалося історіописання. Священнослужителі та ченці створили значний корпус текстів історичного змісту, який умовно можна звести до трьох великих різновидів: по-перше, теологічні трактати, де історія осмислювалася в межах провіденціалізму; по-друге, аннали й хроніки, що фіксували найважливіші події церковного та світського життя; по-третє, житія святих, тобто агіографічна література.

Аннали, які вели монахи, священики або абати, зазвичай були стислими, «сухими» записами подій за роками. Хроніки мали ширший масштаб: поряд із порічною фіксацією подій у державі чи певному регіоні вони часто містили й розгорнуту «всесвітню історію», до якої вплітали місцевий матеріал. Окремий тип середньовічних історичних творів – це «історії», що вирізнялися тим, що їх укладали безпосередні очевидці або учасники описуваних подій.

Переважна частина середньовічних хронік мала компілятивний характер. Укладачі широко залучали тексти античних письменників та істориків, включали різноманітні документи і нерідко переробляли їх так, аби вони узгоджувалися з інтересами церковної або світської влади. Хронікальні оповіді часто насичувалися розповідями про чудеса й дива, пов’язані з вірою та церковним життям. Якщо реконструювати «техніку» праці таких хроністів, постає доволі виразна картина: взимку вони робили виписки з джерел на воскові дощечки, а влітку ретельно переносили ці нотатки на дорогий пергамент. Важливо й те, що тексти хронік нерідко змінювалися з часом: їх

доповнювали та коригували відповідно до політичної кон'юнктури або династичних потреб.

Середньовіччя традиційно поділяють на ранній, високий і пізній періоди, кожен із яких має власні особливості господарського, економічного, політичного та соціокультурного розвитку. Відповідно й кожна з цих епох виробляла специфічну традицію історіописання.

Для раннього середньовіччя характерним було збереження відчутного античного компонента. «Варварські королі» часто прагнули, бодай зовні, наслідувати високі зразки античної культури, що й сприяло появі численних компіляцій античних авторів. Водночас, використовуючи античні сюжети й постаті, середньовічні автори намагалися надати їм християнського смислу та тлумачення. Нерідко історики працювали на «замовлення» правителів: історія мала довести «законність» їхнього панування на землях колишньої Римської імперії. Так, Кассіодор уже 519 р., на прохання наступника Теодоріха Остготського, створив «Всесвітню історію», у якій обґрунтовував ідею всесвітньо-історичної ваги примирення та поєднання варварів і римлян задля збереження й нового розквіту римської спадщини.

Подібну функцію виконувала й «Ґетика» Кассіодора: у ній автор мусив «вибудовувати» давнє коріння готів, пов'язуючи їх із фракійськими племенами ґетів, що мешкали на Балканах задовго до приходу готів. До цього ж типу ідеологізованого історіописання долучився й Йордан, який уклав трактат «Про походження і діяння ґетів», де оспівував «славні вчинки» готських племен та їхніх вождів. У подальшому така практика – використання хронік та історичних текстів для звеличення правителів – стала стійкою традицією.

Якщо Кассіодор і Йордан своїми працями служили остготам, то Григорій Турський (540–593 рр.), єпископ міста Тур, спрямовує головний твір «Історія франків» на висвітлення діянь франкських правителів і становлення церкви в Галлії. Його виклад подається крізь призму августинівської опозиції Граду Небесного і Граду земного: кривава, злочинна історія франкських

королів контрастує з духовною та подвижницькою історією церкви. Текст насичений переказами про дива й чудесні події, пов’язані з поширенням християнства. Показовою є оповідь про навернення Хлодвіга: правитель, за Григорієм Турським, довго залишався язичником і лише після чудесного порятунку в бою змінив ставлення до віри. Під час сутички з аламанами, коли франки опинилися на межі поразки, Хлодвіг, за переказом, звернувся до Ісуса Христа з проханням про допомогу і пообіцяв охреститися після перемоги; одразу ж, згідно з «логікою дива», вождь аламанів загинув, а їхнє військо розбіглося. Далі Хлодвіг урочисто прийняв хрещення від єпископа Реймського Ремігія. Попри далеко не «християнський» характер правління Меровінгів, автор жодного разу не ставить під сумнів справедливість їхнього перебування при владі. У гуманітарній традиції Григорій Турський утвердився як «батько французької історіографії».

Серед ранньосередньовічних авторів помітно вирізняється Ісидор Севільський (570–636 рр.), який тривалий час очолював іспанську церкву. Він був очевидцем переходу вестготів від аріанства до ортодоксальної, нікео-константинопольської форми християнства. Зібравши значну бібліотеку античних текстів, Ісидор створив масштабний твір «Початки або Етимології» у двадцяти книгах – своєрідну «скарбницю знань», призначену для підвищення освіченості духовенства. У цій праці містилося багато витягів із грецьких і римських авторів; античне знання він прагнув підпорядкувати утвердженню християнського віровчення.

Окремо Ісидор написав і суто історичний твір – «Історія готів, вандалів і свевів», де подав значний матеріал про варварські завоювання Піренейського півострова. Водночас політичні реалії змушували автора проводити думку, що саме готи нібито були найбільш здатними до управління державою та наведення ладу.

У англійській традиції раннього середньовіччя ключовою постаттю став Беда Венерабіліс (Високоповажний) (637–735 рр.), якого часто називають «батьком англійської історіографії». Перебуваючи в монастирі Ярроу, він

створив фундаментальну «Церковну історію народу англів» у п’яти книгах. Його інтелектуальні інтереси не обмежувалися історією: Беда був теологом, працював над питаннями хронології, географії, господарювання, державного устрою, і ця широта поглядів позначилася на його головному історичному тексті. «Церковна історія» охоплює великий проміжок – від ранніх контактів бретонців із римлянами за Августа до подій 731 р. У першій книзі йдеться про церковне та світське життя, гоніння на християн і хрещення Британії святим Августином, архієпископом Кентерберійським; у другій – про перші покоління англосаксонських християн і становлення церкви англів, місіонерську діяльність у Нортумбрії; третя описує початкові етапи існування нортумбрійської церкви; четверта зосереджується на ролі Феодора Тарсійського й Адріана Кентерберійського, які сприяли церковному об’єднанню; п’ята відтворює сучасний авторові стан церковного життя в Англії. У кожній книзі є оповіді про святих, церковні перекази й приклади агіографічного характеру. Важливо, що Беда уміло вписує історію англійської церкви та народу англів у ширший контекст «всесвітньої» і загальноцерковної історії.

Він здобув популярність також завдяки агіографічним текстам: зокрема «Житіє святих абатів Вермоута і Ярроу» детально змальовує духовне життя засновника монастиря Бенедикта Біскопа та його наступників, а згодом стало взірцем для багатьох обителей Західної Європи. Окрему наукову вагу має й його трактат «Раціональна хронологія», де, спираючись на Августина, Ієроніма та Ісидора Севільського, автор виокремлює шість епох світової історії, а значну частину викладу пов’язує з есхатологічною проблематикою. У цій праці він також пропонує уніфіковану методику обчислення дати Великодня з урахуванням календарних розбіжностей, характерних для тодішнього християнського світу.

До плеяди найвизначніших історіографів доби раннього середньовіччя цілком слушно зараховують і Павла Диякона (720–800 рр.). Період його найактивнішої діяльності припадає на другу половину VIII ст. Життєві

обставини значною мірою вплинули на його подальшу долю й наукову кар'єру. Коли брат Павла був ув'язнений за наказом Карла Великого через участь у змові, історик звернувся до франкського короля з проханням про помилування, викладеним у віршованій формі. Освічений монарх зацікавився цим зверненням і запросив Павла Диякона до свого двору з монастиря Монте-Кассіно, де той перебував на той час. Протягом тривалого періоду Павло мешкав в Аахені, входив до кола вчених і літераторів, які започаткували своєрідний духовний рух, відомий як «каролінгське відродження». Тут він виконував також педагогічні функції, навчаючи дітей у придворній школі. Наприкінці свого життя Павло повернувся до монастиря, де завершив велику історичну працю у шести книгах під назвою «Історія лангобардів». У цьому творі подано розгорнутий виклад історії одного з численних давньогерманських народів – від часу виходу лангобардів зі Скандинавії і аж до 740-х років. Включивши до оповіді значну кількість міфів і легенд, Павло Диякон прагнув піддати їх критичному осмисленню або ж раціонально спростувати. Зміст праці свідчить про його добру обізнаність із творами сучасників, з багатьма з яких він полемізує. Попри те, що історик залишався в межах християнського світогляду, він намагався гармонійно поєднати «священну» історію з реальною історією народів. «Історія лангобардів» здобула значну популярність ще в середньовічну епоху, що підтверджується збереженням понад ста рукописних списків цього твору.

Наступний етап розвитку середньовічної історіографії охоплює IX–XI ст. і пов'язаний із помітною активізацією укладання історичних текстів у період правління Карла Великого та його спадкоємців. Саме тоді відроджується ідея Християнської Римської імперії, у якій суспільне життя мало будуватися на засадах християнської моралі. Пожвавлення політичного, соціального й культурного життя в державі Карла Великого сприяло зростанню кількості історичних творів. Найчастіше це були аннали, створювані ченцями численних монастирів, де автори прагнули зафіксувати минуле власної обителі. Водночас з'являються аннали, укладені за прямим

замовленням і під контролем королівської влади. Такі тексти мали чітко окреслену мету – уславлення діяльності Карла Великого та його наступників і передачу нащадкам уявлення про велич і значущість його правління. Яскравим прикладом подібної тенденційної історіографії стали «Аннали франкського королівства», відомі в медієвістиці як «Лоршські аннали» – за назвою монастиря, де було знайдено їхній текст. Політична заангажованість таких творів була очевидною ще для середньовічних читачів.

Після розпаду імперії Карла Великого офіційна анналістика поступово втратила своє провідне значення, а на її місце прийшли історичні праці, зосереджені на локальних і регіональних проблемах. У цей час поширюються хроніки, створювані монахами на замовлення місцевих князів, графів і герцогів. З одного боку, це свідчило про зростання освітнього рівня світської знаті, а з іншого – більшість таких творів залишалися компіляціями попередніх анналів і хронік. До цього типу належали, зокрема, «Муассонська хроніка» та «Хроніка Фрекульфа». Останню уклав єпископ із Лізьє в Нормандії на замовлення канцлера короля Людовіка Благочестивого з навчальною метою – для виховання спадкоємця престолу Карла Лисого.

«Каролінгське відродження» позначилося також зростанням інтересу до історії як такої. Освічений соратник Карла Великого Ейнгард (770–840 рр.) створив відомий біографічний твір «Життя Карла Великого». Працюючи над ним, автор спирався як на власні спостереження, так і на доступні йому документи доби. Текст демонструє глибоке знання латинської мови й літературних прийомів античної історіографії, зокрема творчості Светонія. Ейнгард зумів створити привабливий образ Карла Великого, використовуючи характеристики, подібні до тих, якими Светоній наділяв «зразкових» римських імператорів – Веспасіана, Тіта і Тіберія. Попри орієнтацію на античний біографічний канон, автор подав значну кількість цінних фактів, що стосуються реального перебігу правління Карла. Надзвичайна популярність цього життєпису підтверджується тим, що до нашого часу збереглося понад вісімдесят його списків.

Після занепаду Каролінгської імперії історіописання загалом переживає спад, однак у X–XI ст. Західна Європа дала кількох хроністів, чиї твори залишили помітний слід у середньовічній історіографії. Серед них особливо виділяється французький канонік Реймського собору Флодоард (894–966 рр.). Йому належать «Аннали» та «Історія Реймської церкви», де послідовно викладено події політичного й церковного життя, а також зафіксовано природні явища. Стиль його літописання добре ілюструє характер середньовічної анналістики: поряд з описами вторгнень норманів і угорців, феодальних конфліктів та єпископських призначень він детально фіксує незвичні природні явища, неврожаї, чудеса. У своїх працях Флодоард широко використовував доступні йому письмові джерела.

Його справу продовжив монах Ріхер (940/950 – після 998 рр.) із монастиря Святого Ремігія в Реймсі, автор твору «Чотири книги історій». Ця праця містить важливі відомості про політичне життя Франції наприкінці раннього середньовіччя, хоча дослідники встановили, що вона залишилася незавершеною і фактично має характер чернетки. Ріхер походив із родини рицаря Родульфа, який служив королю Людовіку IV Заморському. Освіту він здобув у монастирі під керівництвом Герберта Орільякського – майбутнього папи римського. У тексті Ріхера простежуються описи хвороб провідних політичних діячів, що свідчить про його медичні знання і практику лікування. Твір було створено між 991 і 998 роками. Оповідь починається з загального опису будови світу і Галлії, після чого подається історія правління Карла Простуватого, Людовіка Заморського та засновника династії Капетингів Гуго Капета. Значне місце відведено боротьбі між Каролінгами і Капетингами за владу, а також унікальним відомостям про стан освіти того часу, церковні реформи та ранню діяльність Герберта. Використовуючи матеріали Флодоарда, Ріхер не обмежується простим переписуванням, а розгортає їх у ширші, художньо прикрашені оповіді. Оскільки він не був безпосереднім свідком подій, детальні сцени битв і довгі промови персонажів мають радше літературний, ніж суто історичний характер.

Вагоме місце серед західноєвропейських істориків X ст. належить також єпископу Кремони Ліутпранду (920–971 рр.). Відомості про його життя відомі переважно з власних творів. Народившись у Павії – столиці лангобардської держави в Північній Італії – у знатній родині, близькій до королівського двору, він здобув класичну освіту в придворній школі. За правління короля Беренгарія Ліутпранд виконував обов'язки особистого секретаря і як дипломат відвідав Константинополь. Згодом, через розрив із Беренгарієм, він опинився при дворі німецького короля Отона I вже як політичний емігрант. Саме там, за порадою єпископа Рецемунда – посла халіфа Абдурахмана III, – Ліутпранд узявся за написання історії сучасної йому Європи та діянь її володарів. У 958–962 рр. з'являється його перший історичний твір «Антаподосис або Відплата». Пізніше, виконуючи дипломатичну місію Отона I в Константинополі, Ліутпранд намагався домовитися з імператором Нікіфором Фокою про династичний шлюб, однак зазнав невдачі. Цей досвід знайшов відображення в подальших працях – «Діяння Отона», де прославляється правління німецького імператора, та «Звіт про посольство до Константинополя», що поєднує історичний опис із особистими спостереженнями автора.

Найбільшою за обсягом працею Ліутпранда стала шестикнижна «Відплата» («Антаподосис»), спрямована насамперед проти Беренгарія: автор прагнув викрити лангобардського короля й осоромити його в очах сучасників і нащадків. Водночас повністю реалізувати цей задум йому не вдалося, адже оповідь доведено лише до 949 р. – тобто до межі, за якою починалася його перша дипломатична місія до Константинополя. У цілому ж у «Антаподосисі» Ліутпранд виклав події західноєвропейської історії за 887–949 рр. Перші три книги зосереджені на Італії та Німеччині й охоплюють період 887–931 рр., однак істотнішу цінність має друга частина твору, де автор уже виступає не лише оповідачем, а очевидцем і безпосереднім учасником багатьох подій. У четвертій книзі він подає матеріал про Німеччину, про її королів Генріха та Отона, а наскрізною темою в цій частині залишається історія правління короля Гуго. У своїх характеристиках Ліутпранд надзвичайно тенденційний:

Беренгарій постає як уособлення всього найгіршого, тоді як Отон змальований майже винятково у світлих, піднесених барвах. Історичний виклад у Ліутпранда часто переривається барвистими замальовками побуту, новелами й анекдотами, нерідко доволі двозначного змісту. Як лангобардський патріот, автор демонструє непримиренну ворожість до «чужинців», котрі загрожували Італії: арабів, угорців, візантійців.

Описуючи невдале посольство до імператора Нікіфора Фоки у своєму «Звіті», Ліутпранд мимоволі показав, наскільки глибокою залишалася культурна й ментальна прірва між Заходом і Візантією, попри дипломатичні спроби зближення. Для візантійців західні посли й надалі були варварами – грубими, неотесаними ненажерами; для західноєвропейців же греки виглядали брехливими, розніженими, користолюбними й такими, що не варті рівнятися з «доблесними», «сміливими» та «благородними» германськими володарями. Саме в такому різко полемічному ключі Ліутпранд протиставляє імператора Отона й «імператора греків» Нікіфора. Таким чином, на відміну від Флодоарда чи Ріхера, Ліутпранд постає найбільш політично заангажованим серед тогочасних авторів: його історіописання перетворюється на інструмент боротьби, виправдання союзів і дискредитації противників.

Сучасником Ліутпранда був германський історик Відукінд (919–973 рр.). На відміну від лангобардського автора, він провів життя в стінах Корвейського монастиря, що забезпечувало йому відносно спокійні умови праці. На прохання доньки Отона I, абатиси Кведлінбурзької Матильди, Відукінд уклав твір «Діяння саксів» у трьох книгах. Спираючись на давні саги, пісні, перекази, античні й середньовічні джерела, а також на власні знання, він подав історію саксів і королів Саксонської династії – Генріха I Птахолова та Отона I. Оповідь доведено до 967 р. Помітне місце в «Діяннях саксів» займають описи воєнних зіткнень між саксонцями й слов'янами: тут автор прославляє саксів як носіїв християнства й цивілізованості, переносників «правильного» порядку на землі, що здавна належали слов'янському світові.

Наприкінці IX ст., за правління короля Уессексу Альфреда Великого (849–899 рр.), зароджується англосаксонська традиція літописання. За його ініціативи у 891 р. було розпочато укладання зводу, який згодом дістав назву «Англо-саксонські хроніки». Цей найдавніший літописний корпус Англії охоплює час від римського завоювання до 1154 р. Його формування збіглося із завершенням мерсійських та уессекських хронік, а також із активним використанням усних переказів. До нашого часу збереглося дев’ять рукописів, написаних англосаксонською мовою й частково латиною. Первісні скупі записи згодом стають дедалі розлогішими, поповнюються вставками та доповненнями; особливо значущими є повідомлення про події IX–XI ст., які загалом відносно слабко представлені в інших історіографічних джерелах.

Новий період західноєвропейського середньовічного історіописання припадає на XII–XIV ст. Його тлом стали економічне пожвавлення, формування перших національних держав, інтенсивне зростання міст, комунікацій і суттєве розширення контактів зі східними цивілізаціями. Подією загальноєвропейського масштабу, яка визначально позначилася на колективній пам’яті, стали Хрестові походи. Водночас боротьба між папством та імперією спричинила активізацію літературного життя: полеміка між світською та церковною традиціями не могла не вплинути на способи осмислення минулого і на характер його інтерпретацій. Провіденціалізм і надалі залишався наріжним каменем історіописання, проте ускладнення соціальної реальності вимагало від теологів нових аргументів для пояснення теперішнього й минулого. Оскільки готових пояснювальних схем бракувало, частина інтелектуалів дедалі охочіше зверталася до античної історіографічної спадщини. У цей час помітно розширюється й жанровий спектр історичної літератури: поряд з анналами, хроніками та «історіями» з’являються «посібники», «енциклопедії», «міські хроніки», твори полемічного спрямування. Монастирі поступово втрачають монополію на історичне знання: провідними осередками освіти й культури стають університети, де концентрується значна частина середньовічної інтелектуальної еліти.

Вузька провіденціалістська схема всесвітньої історії дедалі менше задовольняла мислителів, і виникла потреба її ускладнення та уточнення. Певну «модернізацію» теологічного підходу до історії здійснив монах паризького монастиря Сен-Віктор Гуго (1096–1141 рр.). У своїх «Замітках до П'ятикнижжя» та трактаті «Про Писання» він наголошував не лише на прихованому, алегоричному смислі біблійного тексту, а й на необхідності враховувати його буквальний і історичний вимір. У коментарях до Біблії Гуго дедалі більше уваги приділяє свідомій діяльності людини в межах кожного історичного періоду, відходячи від механічного застосування традиційної провіденціалістської схеми. Його цікавить особистість у взаємозв'язку з довкіллям і конкретними обставинами щоденного життя; формується нове бачення «сходження людини до Бога», але вже не поза світом, а в умовах земного буття. Послідовники Гуго Сен-Вікторського, розвиваючи ці інтенції, пропонували розглядати історію церкви й світську історію як процес неперервних змін, у ході яких людство, докладаючи зусиль, поступово наближається до істини – тобто до глибшого пізнання Провидіння. Людина в такому баченні перестає бути пасивним знаряддям: вона набуває активної ролі й постає співучасником історичного руху, що веде до осмислення вищого задуму.

Почесне місце серед істориків означеного часу посідав єпископ Фрейзингенський Отон (1111–1158 рр.). Він походив із знатного й впливового роду, був онуком німецького імператора Генріха IV і дядьком іншого уславленого правителя – Фрідріха I Барбаросси. У Парижі Отон здобув добру, як для своєї епохи, освіту, а після завершення навчання вступив до Цистерціанського ордену й став одним із найпалкіших прихильників Бернара Клервоського. На посаді єпископа Фрейзингена (в Баварії) він опинився в самому осерді політичних протистоянь свого часу. Саме тому його головна праця «Про дві держави» набуває особливої ваги: у ній відбилося бачення епохи людиною, котра належала до найпомітніших діячів доби. Центральний зміст восьми книг трактату становить протиставлення двох царств – «Царства

Божого» і царства земного, що розгортається в руслі августинівської концепції. Цей твір цілком можна трактувати як своєрідну філософію історії. У перших семи книгах Отон говорить про лихоліття, які людство переживало від часу Адама і ще має пережити до завершення земної історії. У восьмій книзі він окреслює перспективи майбутнього: прихід Антихриста, кінець світу, а згодом – вічне блаженство праведників, яке різко контрастує з земним, скорботним життям. Загальний пафос твору спрямований на те, щоб переконати читача в необхідності зневажати світські радощі й не покладати надій на минущі блага.

Німецький хроніст при цьому фактично не проводить чіткої межі між античною та середньовічною історією. Оповідь про Римську імперію в нього розгортається від заснування міста й доходить до початку правління Фрідріха Барбаросси. Падіння Західної Римської імперії у 476 р. Отон сприймає як «трансляцію» – перенесення імперії із Заходу на Схід. Починаючи з VIII ст., історія Римської (візантійської) імперії в його викладі доповнюється історією Франкського королівства: імперія ніби «переміщується» з Константинополя до франків, а невдовзі – до Священної Римської імперії. Внаслідок цього в Отонового бачення немає виразного розриву між античністю й «середніми віками»: історія Риму та історія західноєвропейського середньовіччя, як йому здавалося, становлять останній великий період буття людства – період Римської імперії у найширшому значенні.

Майбутнє у «Про дві держави» вимальовується доволі похмуро. Якщо Римська імперія прямує до завершення, то, на переконання автора, до кінця наближається й сам земний світ, адже Римська імперія – остання світська імперія історії. Отон, як і більшість людей середньовіччя, сприймав світ як старий, немічний і такий, що доживає останніх днів. Саме тому у восьмій книзі трактату він особливо розгортає тему кінця світу та його оновлення у формі «Царства Небесного».

Подальший розвиток середньовічного історіописання проявився і в творчості абата Гвіберта Ножанського (1053–1124 рр.). У межах традиційного

провіденціалізму він написав твір «Діяння Бога через франків», у якому міститься докладна оповідь про Перший хрестовий похід. Водночас цей автор вирізнявся критичнішим ставленням до низки «чудес», які більшість освічених людей епохи приймала без сумнівів. На його думку, серед численних «див», що передували походу, були й «істинні» чудеса, і чудеса «несправжні». Вводячи таке розрізнення, Гвіберт прагнув убезпечити церкву від звинувачень у підтримці відверто абсурдних вірувань. Так, він доволі скептично оцінював діяльність Петра Ам'єнського: у його розповіді помітна іронія, коли йдеться про те, з яким пієтетом прихильники «святого» ставилися до його мула, намагаючись навіть висмикувати шерсть тварини для виготовлення амулетів. Натомість до «справжніх» див Гвіберт зараховує «явлення» під час облоги Антіохії «списа», яким, за переказом, було проколото Ісуса Христа під час розп'яття. Загальна спрямованість твору при цьому залишається традиційною: прославити французький народ, що, на думку хроніста, став знаряддям Божої волі.

У цей же час у Західній Європі з'являються нові твори жанру «світової хроніки», серед яких найкращою вважали «Хроніку» валлонського ченця з Жамблу Сігеберта (1030–1113 рр.). Спираючись на значний корпус хронік, історій і анналів, Сігеберт знову підтвердив офіційну середньовічну схему історії «чотирьох царств». Всесвітню історію він розпочав від 381 р. і довів до 1111 р. Сігеберт відомий також своєю позицією під час гострого конфлікту між імператором Генріхом IV і папою Григорієм VII з приводу інвеститури: у цьому протистоянні він став на бік імператора. У його праці подано цікаву версію походження гунів та опис їхнього антропологічного типу, а у вступних розділах автор неодноразово згадує народи Скіфії.

Окреме й дуже помітне місце серед історичних творів цієї доби належить «Церковній історії» англійського священика Ордеріка Віталія (1075–1142 рр.). Саму назву він запозичив у Беди Венерабіліса. Спершу його задум обмежувався хронікою монастиря святого Евруля, однак поступово, заглиблюючись у матеріал, Ордерік значно розширив горизонти й перетворив

початкову монастирську хроніку на загальний літопис свого часу. До абатства святого Евруля нерідко прибували доживати віку норманські рицарі з Сіцілії, Південної Італії та Англії; сюди навідувалися священики зі споріднених англійських монастирів. Важливим було й те, що на Британських островах монастир мав численні земельні володіння, надані Вільгельмом Завойовником. Усе це створювало сприятливі умови для збирання найрізноманітніших відомостей про сучасний світ і їх використання під час укладання хроніки.

«Церковна історія» Ордеріка складається з трьох великих частин. Книги I–II мають найменшу історичну цінність, оскільки тут викладається загальна історія християнства від часів Ісуса Христа без суттєвих нових додатків. Книги III–VI присвячені історії монастиря святого Евруля; особливо важливими є розділи про події 1067–1071 рр., тобто про перші роки після норманського завоювання. Книги VII–XIII містять багатий матеріал з політичної історії епохи: церковним питанням тут відведено значно менше місця, натомість Ордерік подає стислий огляд історії Франції доби Каролінгів і ранніх Капетингів, а далі детально викладає події від 1082 р. У цих книгах багато фактів стосується Священної Римської імперії, папства, норманських держав Південної Італії. Значний простір відведено Першому хрестовому походу, однак найбільше уваги автор приділяє сучасній йому історії Англії та Нормандії. Окремі розділи присвячені Роберту Куртгезу, Вільгельму II Рудому, Генріху I Боклерку і містять унікальні свідчення, які не підтверджуються іншими повідомленнями. Особливу цінність становлять спостереження Ордеріка щодо звичаїв і уявлень його доби, а також проникливі зауваги про загальні тенденції історичного розвитку. У підсумку «Церковна історія» є одним із ключових джерел для вивчення ранньонорманського періоду і водночас найповнішим зібранням фактів з історії Нормандії XI – початку XII ст.

Норманському завоюванню найбільшу увагу, зрозуміло, приділяли саме англійські середньовічні хроністи. Праця Ордеріка Віталія доповнювалася

хроніками Еадмера, Вільяма Мелмсберійського, Іоанна Солсберійського та інших авторів. У своїх творах вони докладно відтворили перебіг завоювання Англії норманами, простежили, як після приходу Вільгельма Завойовника формувалися нові механізми влади і поступово складалися засади англійської державності.

У німецькому світі XI ст. визначальною темою стала боротьба імператора Генріха IV з папою Григорієм VII. Саме тому німецькі хроністи – насамперед Отон Фрейзінгенський і Ламперт Герсфельдський – значну частину своїх праць присвятили цьому конфліктові. Їхнє теологічне бачення всесвітньої історії зумовлювало підтримку принципу супрематії, тобто пріоритету духовної влади над світською, вищості римського папи над імператором. Водночас чимало зусиль німецькі імператори спрямовували на східний напрям. Політика «Drang nach Osten» передбачала завоювання земель полабських слов'ян, витіснення прибалтійських народів з їхніх територій, а також поширення католицизму. І тут німецькі автори висвітлювали протистояння німців і слов'ян у руслі, вигідному для церкви та імперії: у хроніках Титмара Мерзенбургського, Адама Бременського, Гельмольда, Арнольда Любекського можна знайти чимало тенденційних описів суспільного устрою та звичаїв слов'ян.

Італійська історична думка розвивалася дещо окремішньо порівняно з французькою, німецькою й англійською традиціями. Більшість італійських хроністів часто компілювали тексти своїх колег з інших країн. Проте саме в Італії сформувався особливий різновид середньовічного літописання – «міська хроніка». Демократичні інститути північноіталійських міст, гостра внутрішньополітична боротьба між угрупованнями, зіткнення партійних інтересів і впливи зовнішніх сил визначили зміст і тональність такого письма. На відміну від «звичайних» хронік, де релігійний чинник здебільшого домінував, «міські хроніки» мали виразніший світський характер: їхні автори зосереджувалися на конкретних політичних конфліктах, позиціях сторін, логіці міських суперечностей і не квапилися пояснювати суспільні процеси

провіденціалістськими схемами. При цьому політичні симпатії хроніста часто визначали саму інтерпретацію подій. Показовим прикладом є Мілан XI ст., де виникли дві «Міланські хроніки» з однаковою назвою й майже про ті самі події: диякон Арнульф описував їх з позицій міської аристократії та церкви, тоді як Ландульф подавав погляд представників єретичного патаренського руху.

У XIII ст. помітним став процес удосконалення міських хронік. Символом цього розвитку можна вважати «Хроніку Салімбене», створену францисканським монахом із північноіталійської Парми – Салімбене Пармським (1221–1288). У своєму творі він висвітлив не лише внутрішні суперечки в ордені францисканців, а й широкий спектр світських подій, передусім в Італії, хоча знайшлося місце й для фактів з тодішнього життя Франції. Чимало мандрів Європою дало хроністові змогу описувати явища політичного й соціального життя як очевидцеві; зокрема, він став одним з небагатьох авторів, хто залишив відомості про «повстання пастушків». Загалом його праця є своєрідним сплавом всесвітньої хроніки, міського літопису, особистих спогадів і навіть довідника для проповідника. Салімбене не цурався «народної латини», щедро вводив прислів'я, пісеньки, відгуки простолюду на актуальні події; водночас у тексті трапляються анекдоти, плітки, чутки, що створює особливу живу фактуру оповіді. Майже на кожній сторінці він цитує Біблію – для узагальнень, повчання, підтвердження «істини» або як авторитетний аргумент. І хоча «Хроніка Салімбене» демонструвала високий рівень розвитку історіографії XIII ст., практичного впливу на тодішню історичну думку вона майже не справила: невдовзі після написання твір загубився в архівних сховищах францисканського монастиря. Значною мірою це пояснюють не надто толерантним ставленням автора до світських і церковних можновладців.

Четвертий хрестовий похід став поштовхом до виникнення нового жанру – військових мемуарів. Відомо, що «визволителі Гроба Господнього» не дійшли до Єрусалима, натомість спрямували свою агресію проти

одновірців – православних християн. Навесні 1204 р. хрестоносці захопили й жорстоко пограбували Константинополь. Усвідомлюючи сумнівність власних дій і бажаючи виправдати їх перед нащадками, окремі освічені учасники походу почали фіксувати події зі свого погляду. Найвідомішим твором цього кола стали мемуари одного з керівників експедиції – маршала Шампані Жоффруа Віллардуена (1150–1212/18) під назвою «Історія завоювання Константинополя». Свій текст він продиктував 1207 р., тобто невдовзі після подій, однак подавав їх тенденційно: деякі факти перекручував, особливо компрометуючі моменти замовчував, натомість добирав інформацію так, аби показати хрестоносців «героями» завоювання і грабунку столиці Візантії.

Іншу оптику запропонував Робер де Кларі – дрібний рицар з Пікардії, також учасник походу. У своїх спогадах «Завоювання Константинополя» він не прагнув прикрасити власну роль або надати акції урочисто-героїчного блиску. Його текст наповнений деталями, що дозволяють побачити події очима рядових учасників, відтворити їхній менталітет і повсякденне сприйняття війни, а отже – реконструювати соціальну психологію більшості хрестоносців.

Найвизначнішим істориком XIV ст. у Європі став Жан Фруассар (1337–1404), автор масштабного чотирикнижжя «Хроніки Англії, Франції, Іспанії та сусідніх країн (від кінця правління Едуарда II до коронації Генріха IV)». Французький літописець походив із низів: його батько у Валансьєні (провінція Ено, сучасна Бельгія) був ремісником, який виготовляв дворянські герби. Молодий Жан спробував себе в торгівлі, згодом працював писарем, а вже у 24 роки при дворі короля Богемії отримав репутацію придворного поета. Далі його кар’єра стрімко розвивалася: у 1361–1369 рр. Фруассар служив придворним хроністом при англійському дворі королеви Філіппи – дружини Едуарда III. Ця посада відкрила йому можливість багато подорожувати Британськими островами та континентальною Європою. У 1367–1368 рр. він побував в Італії й познайомився з Петраркою. Після смерті Філіппи у 1369 р. Фруассар перейшов під покровительство герцогині Брабантської Іоанни; при

її дворі він зміг зосередитися на улюбленій роботі. За свої здобутки герцогиня винагородила його маєтком в Ено, що дало можливість історикові за власний кошт відвідувати місця описуваних подій і поповнювати джерельну базу. У 1395 р. він знову ненадовго відвідав Англію й став свідком істотних суспільних змін та занепаду традиційного войовничого рицарського духу.

«Хроніки» Фруассара вирізняються блискучою літературною манерою. На відміну від багатьох монастирських компіляторів, які описували політичні події переважно зі слів інших, Фруассар подав оповідь людини з великим придворним і політичним досвідом, у присутності якої відбувалися найважливіші колізії європейського XIV ст. Орієнтиром для себе він обрав античну традицію; навіть його авторська «Передмова» за стилістикою нагадує інтонації Геродота: він прагне зберегти «для вічної пам’яті» славні діяння й військові подвиги, щоб на них рівнялися наступні покоління. Важливо, що першу книгу «Хронік» Фруассар неодноразово переробляв: у ранньому варіанті події трактувалися на користь англійського монарха, а після редагування отримали більш профранцузьке забарвлення. Цей розділ охоплює 1322–1377 рр. і є найбільш насиченим фактами: тут і повалення Едуарда II, і сходження на престол Едуарда III, і роздуми про витоки Столітньої війни, і описи ключових битв першого етапу (Слейс, Кресі, Пуатьє), і згадки про наслідки «чорної смерті» для Європи, і матеріали про внутрішні потрясіння у Франції (Паризьке повстання, Жакерія тощо). Другу книгу Фруассар присвятив Великій схизмі та повстанню Уота Тайлера; у третій і четвертій чимало місця відведено подіям у містах, народним рухам селян і міщан проти гнобителів.

Особливістю Фруассарової оповіді стало прагнення, наслідуючи античних авторів, пояснювати причини подій не провіденціалістськими схемами, а людськими мотивами та рисами характеру: жадібністю й егоїзмом, підступом і жорстокістю або ж, навпаки, хоробрістю, вірністю, благородством видатних діячів. У такий спосіб він фактично повернув до європейської історіографії категорію вільної волі людини – одну з базових для античної

традиції. Саме ця близькість до античних зразків згодом дала підстави називати його «Геродотом середньовічної історіографії».

Водночас середньовічна історіографія формувалася і в іншому соціокультурному середовищі – у Візантійській імперії. Візантію не підкорили варвари, і після падіння Західної Римської імперії вона взяла на себе місію збереження багатьох античних традицій. Християнський світогляд, безперечно, визначав життя східної держави, проте античні духовні цінності посідали тут набагато помітніше місце, ніж у Західній Європі. Поєднання східного варіанта християнства з античною спадщиною зумовило специфіку візантійського історіописання. Жанрове розмаїття візантійської історичної літератури загалом нагадувало західну, проте суттєві відмінності проявлялися у змісті: візантійські тексти частіше насичені деталізованими описами подій, характеристиками діячів і спробами раціональніше пояснювати причини та обставини історичного процесу. Значна увага надавалася боротьбі імперії з «варварським натиском», а також динаміці палацових переворотів.

Загальний тон візантійській історіографії задав видатний хроніст Прокопій Кесарійський (500–565). Отримавши якісну освіту, ще замолоду він став секретарем і радником найближчого соратника імператора Юстиніана – полководця Велізарія. Перебуваючи поруч з ним, Прокопій став очевидцем масштабної спроби Юстиніана відновити Римську імперію у традиційних межах. Починаючи з 527 р., він супроводжував Велізарія під час розгрому королівства вандалів в Африці, придушення повстання «Ніка» у Константинополі, воєнних дій в Італії проти готів, війни з Персією та інших кампаній. Прокопій не лише бачив ключові події правління Юстиніана, а й мав майже необмежений доступ до інформації, включно з даними найвищого, інколи й секретного рівня.

Прокопій залишив «Історію війн імператора Юстиніана з персами, вандалами і готами» у восьми книгах, а також винятковий за відвертістю текст – «Таємну історію», де показав закулісся імперської політики. Його уважність

і спостережливість дали змогу зібрати матеріал великої цінності, докладно описати епоху і зафіксувати події, учасником або свідком яких він був.

Наймасштабнішим за обсягом твором Прокопія стала «Історія війн», у якій він описав військові кампанії, очолювані Велізарієм: «Війну з персами», «Війну з вандалами» та «Війну з готами». Поряд із безпосередніми воєнними свідченнями ці книги містять чималий матеріал з етнографії народів і географії територій, що їх відвідував автор, подають психологічні портрети учасників подій і навіть побутові замальовки. Як у «Історії війн», так і в написаному згодом творі «Про побудови» Прокопій постає істориком, який підкреслює велич діянь імператора Юстиніана й прагне уславити його як правителя-реформатора та будівничого.

Натомість у «Таємній історії» він проявляє себе зовсім інакше: тут перед читачем – оповідач суворий і, за враженням, максимально відвертий, який без прикрас показує недоліки візантійського двору та поведінку найвищих осіб держави. Юстиніан у цьому тексті вже не постає величним творцем «відновленої імперії», а виглядає слабовольним і нерідко недалекоглядним політиком, що значною мірою залежить від впливу дружини – імператриці Феодори.

Сучасні дослідники пояснюють цю подвійність позиції Прокопія тим, що він був римським патріотом і справді захоплювався зовнішньополітичними успіхами Юстиніана, тоді як реалістичне висвітлення внутрішнього життя імперії створювало враження своєрідної «візантійської дволикості» автора. Втім, і в панегіричних, і в критичних текстах Прокопій, по суті, залишався щирим у ставленні до матеріалу: він різко засуджував необмежену імператорську владу, а ідеалом для нього була римська модель управління з вагомими повноваженнями сенаторської аристократії.

У IX–XI ст. візантійська культура пережила піднесення. В імперії формуються науково-освітні осередки: за підтримки імператора у IX ст. в Константинополі відкривають університет, де навчалися представники аристократичних родин, а для підвищення освітнього рівня духовенства

засновують Патріаршу академію. Пожвавлюється літературне життя, з'являються оригінальні філософські концепції та вчення. Серед імператорів було чимало освічених покровителів культури, а коло істориків поповнювали навіть перші особи держави. Так, Константин Багрянородний (905–959) залишив низку праць історико-політичного спрямування – «Про феми», «Про управління імперією», «Про церемонії візантійського двору». Саме з «Про церемонії…» можна довідатися про перебування у Константинополі великого посольства Русі на чолі з княгинею Ольгою, а в дев'ятому розділі «Про управління імперією» автор подає стислий опис економічного та політичного устрою Русі.

Вагомий внесок у візантійське історіописання зробив Михайло Пселл (1018–1096). Його «Хронограф» містить біографічні характеристики більш ніж десятка імператорів, частину з яких він знав особисто. Орієнтуючись на античні взірці біографічного жанру, Пселл описує риси характеру правителів, їхню зовнішність, головні діяння й обставини смерті. Він прагне показати імператорів не як бездоганні символи влади, а як звичайних людей зі слабкостями, страхами і пристрастями. Багаторічне перебування вченого при дворі дало йому можливість переконливо змалювати атмосферу палацових інтриг, аморальні вчинки верхівки та механізми придворної боротьби. Текст «Хронографа» щедро насичений їдкими авторськими коментарями, а загальна картина морального занепаду у сфері високої політики підводить читача до думки про гріховність і минущість земного світу.

Багато песимізму й моралізаторства відчутно і в праці Анни Комніни (1083–1153) «Алексіада», написаній у XII ст. Її визнають одним із найцінніших джерел – фактично єдиним твором, де послідовно, систематично й максимально повно викладено історію Візантії кінця XI – початку XII ст. Анна, старша донька імператора Алексія Комніна, отримала класичну освіту і поставила собі за мету закарбувати героїчний образ батька, продовживши працю свого чоловіка Нікіфора Врієнія. До історіописання вона взялася вже у зрілому віці – близько 55 років. Дотримуючись хронологічного викладу,

авторка відтворює добу правління Алексія, причому найповніше висвітлює саме зовнішню політику імперії 1081–1118 рр. У тексті багато матеріалу про відносини Візантії із Заходом, війни з норманами, турками-сельджуками, печенігами та слов'янами.

Найбільшу джерельну вагу має частина «Алексіади» (X–XI книги), присвячена Першому хрестовому походу. Західні хроністи зазвичай описували лише те, що бачили в межах власного загону, тому не могли охопити похід у цілому. Анна ж змогла подати широку панораму руху хрестоносців з позицій автора, який не прив'язаний до «польової» оптики одного відділу. У її викладі видно і щиру віру багатьох простих воїнів у «святу місію», і водночас наявність серед ватажків відвертих авантюристів та грабіжників на кшталт Боемунда, для яких похід був насамперед шляхом до здобичі та влади.

Разом із тим «Алексіада» містить і важливі відомості про внутрішню політику Алексія, хоча Анна частіше акцентує на змовах, заколотах і релігійних конфліктах. Ці епізоди потрібні їй, аби рельєфніше підкреслити чесноти батька – справедливість, милосердя, мудрість і політичну далекоглядність.

Візантійський історик цього часу Никита Хоніат (1155–1213) у своїй «Хроніці» створив яскраву й трагічну картину Четвертого хрестового походу. Після його опису захоплення та пограбування Константинополя хрестоносцями не залишається сумнівів щодо справжньої природи хрестового руху в цій фазі. Хоніат подає власні міркування про причини катастрофи, що спіткала християнську імперію: на його переконання, падіння колись могутньої держави стало наслідком занепаду моралі візантійських правителів і їхнього оточення.

Отже, середньовічна історична думка збагатила світову історіографію уявленнями про універсальність людської історії, категоріями джерела, змісту та смислу історичного процесу, ідеєю нерозривного зв'язку минулого, сучасного й майбутнього, а також специфічними способами пояснення

людських учинків через трансцендентний, надприродний чинник. Теологія історії стала першою формою філософії історії і водночас першим підходом до її осмислення.

ТЕМА 13
ГУМАНІСТИЧНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Епоха Ренесансу (Відродження) стала переконливим свідченням переходу європейської цивілізації на принципово інший щабель розвитку. Зміни торкнулися не лише соціально-економічних форм існування, а передусім самої духовної та інтелектуальної основи культури. Утверджується новий тип світобачення, в центрі якого перебуває вже не Бог, а Людина. Саме такий спосіб мислення дістав назву гуманістичного. Перетворення світоглядних орієнтирів неминуче позначилося і на розумінні минулого людства, тобто на загальній системі уявлень про історію. В добу Ренесансу формуються нові підходи до її осмислення і дослідження.

Завдяки науковому інтересу до античної мистецької та літературної спадщини італійські інтелектуали пізнього середньовіччя отримали можливість побачити інші, відмінні від суто християнсько-теологічних, способи тлумачення світу і місця людини в ньому. Мова, філософія, література і поезія класичної античності стали підґрунтям для переоцінки ключових світоглядних установок середньовічної культури.

Визначальною рисою гуманістичного світогляду став антропоцентризм. Людина з її розумом, силою волі, здібностями, емоціями почала розглядатися мислителями-гуманістами як головний чинник буття. Такий підхід виник унаслідок різкого розширення горизонтів людської діяльності після великих географічних відкриттів, утвердження в науці геліоцентричної системи світу, появи книгодрукування тощо. Дослідники підрахували, що вже в середині XVI ст. в Європі існувало понад 250 друкарень, які випустили більш як 40 тис. назв книжок.

Перші гуманісти розпочали творення нової культури з уважного і скрупульозного вивчення античних рукописів. У центрі їхніх зацікавлень опинилися тексти Горація, Овідія, Вергілія, Ціцерона. Працюючи з античною

спадщиною, вони змогли виявити численні спотворення, які були внесені в тлумачення ідей і цінностей грецьких та римських мислителів середньовічною схоластикою. Мислителі раннього Ренесансу заново перечитали класичні тексти й побачили в них гармонію слова і думки, тіла і душі, розуму і почуття, людини і природи, притаманну культурі давніх Греції та Риму.

У 1396 р. до Флоренції з Константинополя прибув філолог Мануїл Хрисолор, який протягом чотирьох років викладав у місцевому університеті грецьку мову. Саме завдяки поширенню знання грецької стало можливим перекласти латинською мовою твори раніше майже невідомих у Європі геніїв античності: Гомера, Софокла, Геродота, Фукідіда, Демосфена, Плутарха, Арістофана, Платона. Це сприяло відновленню порушеного середньовічною схоластикою зв'язку між тілом і душею, між раціональним і чуттєвим началами. Не відкидаючи християнства остаточно, гуманісти водночас запропонували нове прочитання античної культурної спадщини.

Гуманістичний рух почав активно поширюватися серед італійських інтелектуалів із початку XV ст. Поступово вони гуртувалися у таких центрах, як Флоренція, Мілан, Рим, Неаполь, Венеція. Виникли вільні об'єднання на зразок Римської академії Лета, Платонівської академії Фічіно у Флоренції, Академії Альда у Венеції. З часом гуманісти почали опановувати університети, де під їхнім впливом утверджується викладання «моральних наук» – граматики, риторики, філології, історії, педагогіки, філософії. Багато гуманістів опинилися поблизу важелів влади як радники, канцлери, секретарі, дипломати і безпосередньо включилися в політичне життя італійських міст-держав. Класична освіченість зробила їх затребуваними й при папському дворі. Католицька церква спочатку активно користувалася їхніми послугами: так, Микола Кузанський був кардиналом, перекладач грецьких філософів Амброджо Траверсарі очолював чернечий орден, а папа Пій II – Енео Сильвіо Пікколоміні – пишався знанням античних мов і філософії. Лише Реформація змусила папський двір істотно змінити ставлення до гуманістичної творчості.

Передвісником італійського Ренесансу традиційно вважають Данте Аліг'єрі (1265–1321 рр.). У його «Божественній комедії» звучить гуманістична ідея: спасіння людині приносять не стільки приписи Провидіння, скільки власні праведні вчинки і помисли. Людина, за Данте, гідна щастя і на небі, і на землі.

Історіописання в Італії доби Ренесансу також набуває нових, раніше не властивих йому рис. Формуються інші методи, завдання і підходи до вивчення минулого. Поряд із безперечними здобутками можна, однак, помітити й деякі риси, що певною мірою гальмували розвиток історичної думки.

Вже поет Петрарка (1304–1374 рр.) намагався створити низку історичних творів. Зокрема, йому належить збірка біографій 21 видатного діяча античного Риму від Ромула до Цезаря під назвою «Про знаменитих мужів». Його метою було показати велич і масштаб постатей та епохи давнього Риму на тлі, як йому здавалося, убогості й пересічності сучасної Італії. Проте захоплення цим задумом призвело до того, що образи вийшли надто схематичними і неживими. У Тіта Лівія, звідки Петрарка черпав матеріал, герої виглядають значно реалістичнішими, оскільки поєднують у собі як чесноти, так і вади.

Інший представник раннього Відродження, Боккаччо, створив твір «Про славних жінок». Завдання, яке він перед собою поставив, було передусім літературним: книга являла собою збірку моралізаторських оповідей з елементами анекдоту. Письменник продемонстрував ґрунтовне знання античних авторів, але загалом і цей твір, як і праці Петрарки, був радше захопливою літературою, ніж власне історичним дослідженням.

Справді історичні твори гуманістичного спрямування з'являються у Флоренції наприкінці XIV ст. Прикладом є «Історія Флоренції в XII книгах» Леонардо Бруні. Уже сам вибір слова «історія» замість традиційної «хроніки» мав принципове значення. Саме Леонардо Бруні відкрив низку італійських істориків-гуманістів доби Ренесансу.

Визначальною рисою гуманістичної історіографії став рішучий відхід від католицької традиції тлумачення минулого. Історики, шукаючи причинно-наслідкові зв'язки, вже не апелювали до Бога чи Божественного Провидіння. У їхніх трактатах зникають середньовічні оповіді про дива і чудеса. Водночас вони й не вступають у відкриту конфронтацію з католицькою церквою.

Історія більше не сприймається як просте здійснення Божественного задуму. Відбувається поступовий перехід від релігійного до світського розуміння історичного процесу. Папський престол перестає трактуватися як вершина світового порядку і розглядається лише як один із європейських монарших тронів. У цьому чітко відчувається вплив античних істориків, у творах яких церква взагалі не посідала центрального місця. Так само історики-гуманісти не виявляють особливого пієтету і до «Священної Римської імперії».

Відомо, що середньовічні хроніки спиралися на теорію «чотирьох імперій» – Римської імперії, імперії Костянтина, імперії Карла Великого та імперії Оттона Великого, не проводячи чіткої межі між античністю і середньовіччям. Проте вже Петрарка ввів у вжиток поняття «темні віки», а згодом поширився і термін «середні віки». Таким чином гуманісти виразно відокремили період, що настав після загибелі античного світу, означивши його як час занепаду, тоді як власну епоху вони сприймали як відродження класичної традиції. Саме відтоді в історіографії утверджується так звана «трьохчленка» – поділ історії на давню, середню і нову.

На відміну від середньовічних хронік, де минуле навіть невеликої місцевості вписувалося в контекст всесвітньої історії, гуманістичні трактати зазвичай присвячені окремим народам і державам. Це було зумовлено ослабленням «Священної Римської імперії» та початком формування національних держав у Європі.

Якщо для істориків раннього середньовіччя було природним поєднувати античну манеру письма з християнством та біблійною традицією, то гуманістична історіографія дедалі рішучіше бере за взірець саме античність – передусім Тіта Лівія. Оскільки політична історія, війни та конфлікти містять

багато драматизму й напруження, історики-гуманісти вибудовували свої трактати так, ніби життя людських спільнот майже цілком складається з битв, заколотів, бунтів, переворотів і боротьби за владу. У їхніх текстах соціальна повсякденність, господарський розвиток або духовні практики відходять на периферію або ж узагалі губляться. Характерною ознакою цих творів стає і риторизм – прагнення надати викладові літературного блиску, зокрема шляхом уведення вигаданих промов історичних діячів, які мають посилити ефект драматургії та переконливості.

Намагаючись досягти «класичної чистоти» латини, гуманісти нерідко на шкоду змістові намагалися уникати або витісняти терміни, що були введені в латинську мову середньовічними хроністами та теологами. Їхня мовна «аскетика» мала продемонструвати спорідненість із римськими авторами, однак водночас створювала труднощі: нові суспільні явища, установи, реалії часу нерідко або передавалися штучними перекладами, або ховались за туманними описами. Проте саме ця боротьба за точність і доречність слова, парадоксально, підштовхнула гуманістів до розвитку елементів історичної критики: щоб писати «як античні», треба було навчитися виявляти пізні нашарування, розрізняти стильові пласти, уважно звіряти мову і зміст джерел.

Водночас історикам-гуманістам слід віддати належне за їхню невтомну працю зі збирання рукописів, документів, стародавніх манускриптів. Буває, що заради придбання кодексів вони жертвували власними статками, але саме завдяки таким пошукам до нас дійшов величезний масив цінних пам’яток як античної доби, так і середньовіччя. Історики Відродження не лише «відкривали» джерела, а й упорядковували їх, систематизували, описували, формували колекції – тобто створювали матеріальну базу майбутньої наукової історіографії.

Леонардо Бруні Аретіно (1374–1444 рр.) став одним із перших істориків раннього Ренесансу, які свідомо зосередилися на локальній історії. Подібні автори прагнули в історичному трактаті піднести славу власного міста чи держави, обґрунтувати її претензії на спірні території, а також зміцнити

громадянську єдність, порядок і політичну стабільність. Не випадково Бруні за «Історію Флоренції в XII книгах» здобув звання почесного громадянина Флоренції: його праця виконувала не тільки «культурну», а й виразно політичну місію. Водночас саме з Бруні пов'язують становлення одного з перших напрямів італійської гуманістичної історіографії – риторичного.

Хоча Бруні користувався Тітом Лівієм, Орозієм, Павлом Дияконом, хронікою Джованні Віллані та іншими джерелами, його текст часто нагадує драматичну сцену або майстерно поставлену промову на міській площі. Так, описуючи події 1293 р., відомі у флорентійській історії як «Встановлення справедливості», Бруні вкладає в уста лідера міських низів цілу «ораторську тираду». Джано делла Белла нібито звертається до натовпу зі словами, що фактично створені самим автором і в його творі займають майже дві сторінки. Під впливом цього красномовства, як випливає з тексту, флорентійська біднота одразу ухвалює рішення виступити проти патриціату – «нобілів», здійснює переворот і запроваджує нові порядки. Така постановка подій – з промовою, реакцією натовпу, швидким переломом ситуації – явно відтворює лівієвський прийом, де емоційне слово стає двигуном історії. У подібній манері Бруні подає й іншу ключову подію флорентійського минулого – повстання чомпі 1378 р. Він майже не заглиблюється у причини виступу ремісників-чесальників шерсті: для нього народний вибух є насамперед художнім засобом, що посилює драматизм оповіді та підкреслює напруження політичної боротьби. Додає складнощів і мовна стратегія Бруні: прагнучи зберегти «античну» латину, він або уникає сучасних термінів, або передає їх перекладними конструкціями, через що зміст стає менш прозорим і місцями затемнюється.

До риторичного напряму гуманістичної історіографії належить і Поджо Браччоліні – сучасник Бруні. У трактаті «Вісім книг історії народу Флоренції» він, на відміну від Бруні, не веде розповідь від заснування міста, а концентрується на конкретнішій темі – війнах Флоренції з міланськими герцогами наприкінці XIV – на початку XV ст. Риторики в Поджо, однак, ще

більше: історичний матеріал подається як послідовність політичних зіткнень і героїчних напружень, де важлива не стільки буденна тканина життя, скільки ефектна драматургія подій. Показово, що, звертаючись до повстання чомпі, Браччоліні мимоволі окреслив і ставлення гуманістів до соціальної історії. Він не приймає популярного тоді пояснення, нібито причиною флорентійської смути стала ворожнеча міста з папою, а сам бунт – «кара Божа» за нечестя. Натомість Поджо трактує повстання як закономірний наслідок внутрішньої боротьби партій у республіканській системі. Таким чином, принаймні на рівні інтерпретації, він відступає від провіденціалістських схем і робить крок у бік політичного аналізу.

У різних італійських містах з'являлися й інші твори, подібні до праць Бруні й Браччоліні, метою яких було звеличення власної держави, її політичної традиції та історичної місії. До цього кола можна віднести, наприклад, «Історію Венеції у 12 книгах» кардинала Бембо, де велич Венеційської республіки постає як центральний сюжет, а минуле подається як аргумент на користь державної винятковості.

Серед італійських істориків першої половини XV ст. особливе місце посідає неаполітанський гуманіст Лоренцо Валла (1407–1457 рр.). Слава прийшла до нього рано: уже в двадцять три роки його обрали професором Павійського університету. Згодом він обіймав помітні посади при королівських дворах і в папській курії, багато подорожував, кілька років працював секретарем неаполітанського короля Альфонса. На замовлення свого патрона Валла написав «Історію Фердинанда, короля Арагона у 3 книгах», призначену для прославлення батька Альфонса – Фердинанда. Попри апологетичність і тенденційність, цей твір виявив літературний хист автора та його вміння залучати джерела, підбирати матеріал і вибудовувати переконливий образ монарха.

Однак справжню репутацію гуманіста-історика Валла здобув завдяки іншій праці – «Трактату про підробність Костянтинового дару». Упродовж усього середньовіччя папська курія спиралася на документ «Donatio

Constantini» («Костянтинів дар»), використовуючи його як найважливіший аргумент на користь своїх претензій на світську владу. Текст цієї грамоти вирізнявся не тільки обсягом, а й надзвичайно розгорнутим «вступом» з майже романним сюжетом. У ньому розповідається, як імператор Костянтин захворів на проказу і не міг зцілитися. Нібито жерці запропонували йому крайній засіб – купіль із крові невинних немовлят, для чого зібрали сотні дітей із найшанованіших родин Риму. Різанина вже була підготовлена, але Костянтин, зворушений співчуттям, пожалів дітей і наказав розвезти їх додому. За це милосердя до нього уві сні прийшли апостоли Петро і Павло, порадивши звернутися до папи Сильвестра: хрещення мало принести повне зцілення. Костянтин прибув до Сильвестра і, впізнавши на іконі тих самих апостолів, прийняв хрещення; після купелі він нібито вийшов «білішим за сніг». Далі «дар» описує низку жестів імператорської вдячності: наказ викопати мощі Петра і Павла, покласти їх до бурштинової раки, замкнути золотим ключем, розпочати будівництво храму, а також принести на власних плечах дванадцять мішків землі – за числом апостолів. Після цього Костянтин нібито виголошує велику промову з детальним викладом християнської догматики – про гріхопадіння, первородний гріх, природу Христа як другої іпостасі Трійці, про рай, пекло, Страшний Суд. Нарешті документ повідомляє про перенесення столиці з Риму до Константинополя, бо «там, де встановлено панування священиків і глави християнської релігії Царем Небесним, там не може земний імператор тримати владу». Папа Сильвестр, згідно з текстом, отримує від Костянтина імператорський пурпур і тіару, що мали стати знаками його прав і становища.

Валла взявся за аналіз цього тексту за підтримки неаполітанського короля Альфонса, а сприятливим тлом його роботи став і конфлікт усередині самої католицької церкви. Варто пам’ятати, що сумніви щодо справжності «дару» висловлювалися й раніше: зокрема, Марсилій Падуанський за аргументовану критику документа був папою Іоанном XXII відлучений від

церкви. Ба більше, папський двір ухвалив постанову, за якою будь-які сумніви в «Костянтиновому дарі» автоматично робили людину єретиком.

Дотримуючись риторичних звичаїв гуманістичної школи, Валла подає низку аргументів у формі блискучих промов. Спочатку «говорять» сини Костянтина, які дивуються, як батько міг передати Рим папі й фактично позбавити власних спадкоємців і друзів належного. Потім «виступає» римський Сенат, нагадуючи, що навіть якщо імператор нехтує своїми правами, він не може знехтувати правами сенату і римського народу; сенат погрожує боронити територію та гідність громади. Нарешті промову «виголошує» сам папа Сильвестр, наголошуючи, що винагорода за зцілення суперечить настановам Христа, який велів зціляти «задарма» і так само «задарма» віддавати цей дар. У цих сценах Валла використовує морально-богословську логіку: «дар» постає як спокуса і навіть прокляття, а не як благочестива нагорода.

Після цього Валла переходить до історичної аргументації. Він вказує, що історія не знає «царства Сильвестра», що імперські права за свідченнями джерел перейшли до синів Костянтина, а також що не існує монет чи інших матеріальних слідів, які б підтверджували появу «світського правління» папи в той час. Далі гуманіст уважно розбирає сам текст і знаходить у ньому терміни та формули, які не могли належати добі Костянтина: наприклад, згадка про «сатрапів» не відповідає імперській адміністративній практиці, а титулатура використовується неправильно. Валла звертає увагу і на очевидні анахронізми: назва «Константинополь» за життя Костянтина ще не була усталеною в тому значенні, яке приписує їй документ, і тим більше не могло йтися про константинопольський патріархат у тій формі, яка стала реальною пізніше. Звідси він робить принциповий висновок: автор «Костянтинового дару» жив значно пізніше від описуваних подій. Нарешті Валла аналізує мову документа і доводить, що для IV ст., коли латина перебувала у розквіті, настільки грубий, неоковирний і безграмотний стиль є неможливим. Саме тут гуманіст продемонстрував повноцінний зразок історичної критики:

зіставлення фактів, термінології, інституційних реалій і мовних характеристик для виявлення фальсифікату.

Італія Відродження була ареною напруженої політичної боротьби на різних рівнях, і чимало гуманістів опинилися в самій гущі цього вирування. Відповідно зростав попит на історію як на інструмент впливу на сучасність. Історики-гуманісти, що поєднували наукову працю з державною службою, сприймали минуле як сховище політичного досвіду, з якого можна виводити правила і приклади для сьогодення. Водночас вони підходили до історичного дослідження як до простору, де можна обґрунтувати власну програму, легітимізувати певний політичний курс або довести перевагу тієї чи іншої форми правління. Подібний підхід мав античні корені – у Фукідіда, Полібія, Арістотеля – але в італійській гуманістичній традиції він набув нової сили. Найповніше ці тенденції відобразили Нікколо Макіавеллі та Франческо Гвіччардіні, які вже писали свої історичні праці не латиною, а італійською мовою, адресуючи їх ширшому колу освічених читачів і свідомо вплітаючи історію в тканину актуальної політичної думки.

Нікколо Макіавеллі (1469–1527 рр.) упродовж тривалого часу перебував у самому центрі політичного життя Флорентійської республіки. Як секретар Ради Десяти він не просто вів канцелярську роботу, а фактично був одним із ключових виконавців державної волі: готував документи, узгоджував рішення, формував офіційну позицію республіки. Дипломатичні доручення приводили його до європейських дворів, де він на власні очі бачив механізми влади, логіку монархічних режимів, силу інтриг і домовленостей, а під час війни проти Пізи він мав досвід організації військових і управлінських заходів. Коли ж до влади повернувся клан Медічі, Макіавеллі опинився поза політикою: відставка стала для нього не просто зміною служби, а різким переломом життєвого сценарію. Саме в цей період, відірваний від практики щоденної державної роботи, він дедалі більше переходить до літературної та інтелектуальної діяльності й у низці своїх творів – «Державець», «Роздуми з приводу перших десяти книг Тіта Лівія», «Життя Каструччо Кастракані з

Лукко», «Історія Флоренції у восьми книгах» та інших – намагається осмислити політичний досвід минулого і сучасного, а також вивести з нього власну систему поглядів на державу, владу й суспільство. Для Макіавеллі історія не є «оповіддю заради оповіді» – це своєрідний політичний полігон, де перевіряються ідеї, випробовуються моделі поведінки правителів і громадян, шукаються формули успіху й поразки.

Те, що Макіавеллі писав італійською мовою, стало важливою прикметою його стилю і мислення. З одного боку, він звільнявся від виснажливої гонитви за «класичною» латиною, від потреби штучно підганяти сучасні реалії під античний словник і риторику. З іншого боку, сама італійська мова ніби захищала автора від механічного наслідування античних істориків: він міг орієнтуватися на їхню глибину, але не був змушений копіювати їхню словесну оболонку. Макіавеллі не крокує «за слідом» Тіта Лівія чи Фукідіда, проте античні приклади й узагальнення стимулюють його до самостійних висновків. У ньому відчувається особливе тяжіння до узагальнень: конкретний факт цікавить його не сам по собі, а як матеріал для висновку, як доказ на користь певного політичного правила або як ілюстрація того, що повторюється в різні епохи під різними назвами.

За своїми переконаннями Макіавеллі тяжіє до республіканізму: йому близька ідея політичної спільноти, де існують громадянські свободи, відповідальність за державу, механізми контролю за владою. Водночас ця республіканська позиція не заважала йому уважно придивлятися до постатей авторитарного типу і навіть захоплюватися ними як ефективними політичними діячами. У його уявленні сильна влада не обов’язково тотожна беззаконню: абсолютистський правитель, якщо він здатний упорядкувати державу, приборкати хаос і забезпечити справедливість, може виконати функцію «лікаря» суспільного організму. Це не романтизація тиранії, а радше тверезий розрахунок: у ситуації роздробленості, внутрішніх конфліктів і зовнішньої загрози саме міцний центр може стати умовою виживання держави.

Найкращою формою правління Макіавеллі вважав змішану систему, де поєднуються елементи участі народу і відповідальність правлячих верств. Народ, за такої моделі, має володіти певними реальними правами: обирати посадових осіб, контролювати правління, здійснювати судові функції чи принаймні впливати на них. Аристократія, яка живе визиском селян і замкнена у власних привілеях, у його очах є ґрунтом тиранії: така верхівка не служить державі, а використовує її для захисту свого збагачення. Натомість міський патриціат – верхівка громадянського стану – повинен, за задумом Макіавеллі, бути включеним у державну роботу: займати посади, нести відповідальність, виконувати функції управління. Але при цьому його діяльність має перебувати під пильним контролем народу, який не дозволяє перетворити владу на приватну власність. Ідеалом такої збалансованої політичної конструкції для Макіавеллі виступає Римська республіка: не як музейний образ, а як приклад системи, де конфлікти між станами були не лише загрозою, а й джерелом життєвої енергії держави.

Показово, що під «народом» Макіавеллі найчастіше розумів не найбідніші верстви, а передусім заможну частину міського населення – «popolo», тобто людей, які мають власність, певну освіту, відчуття громадянської гідності й інтерес до справ республіки. Він загалом позитивно оцінює політичну боротьбу партій, оскільки вважає її природною: різні групи мають різні інтереси, і зіткнення цих інтересів неминуче. Проте ця боротьба, на його думку, повинна залишатися в межах загальної користі держави. У цьому місці Макіавеллі формулює одну з найжорсткіших своїх установок: держава – понад приватним, понад партійним, понад особистим. Громадянин може мати власні цілі, партія – власну програму, але коли це руйнує спільне тіло державності, воно перетворюється на злочин проти політичного життя як такого.

Його мрія про єдність виходила далеко за межі Флоренції: Макіавеллі мислив категоріями всієї Італії. Він бачив у папському дворі один з головних чинників італійської роздробленості: папство, за такою логікою, було

зацікавлене у тому, щоб між містами й князівствами не виник центр, здатний підпорядкувати собі півострів. Звідси – складне ставлення Макіавеллі до сильних політичних фігур. Якщо Чезаре Борджіа, який у «Державці» постає як взірець практичного правителя, застосовує хитрість, підступ і жорстокість заради консолідації влади, а зрештою – заради об'єднання Папської держави і потенційно всієї Італії, то така «темна» політика для Макіавеллі може виглядати як благо, бо веде до вищої мети – створення міцної державності. Однак справді ідеальними діячами для нього залишаються здебільшого постаті історичної величі, що уособлюють розумне правління і моральну міру: Траян, Марк Аврелій, Солон, Лікург. У цих образах він шукає не ефектність влади, а її цивілізаційний сенс.

Як історик Макіавеллі найвиразніше проявив себе в «Історії Флоренції». Структура цього трактату демонструє його прагнення поєднати локальне з загальноіталійським: перша книга присвячена історії всієї Італії від початку варварських нашесть. Далі три книги зосереджені на флорентійському розвитку до встановлення влади Медічі у 1434 р., а наступні чотири книги докладно розгортають події до 1492 р. Такий поділ не випадковий: він відображає ідею тяглості причин, коли загальноіталійські процеси створюють рамку для історії міста, а внутрішні флорентійські конфлікти є частиною ширших тенденцій.

У цьому творі Макіавеллі демонстративно розриває з середньовічною схемою «чотирьох імперій», яка накладала на історію готовий каркас спадкоємності. Для нього Західна Римська імперія справді загинула у V ст., і після цього починається нова епоха, що не є простим «продовженням» античності. Показово й те, що він фактично не приділяє уваги імперії Карла Великого: флорентієць не вибудовує історію навколо сакральної ідеї «перенесення імперії», йому важливі реальні об'єднувальні або руйнівні сили на італійському ґрунті. Він навіть схильний високо оцінювати тих варварських правителів, які сприяли політичній консолідації Італії, особливо остготського

короля Теодоріха. Натомість хаотична зміна правителів після нього, на думку Макіавеллі, підірвала державні основи й посилила роздроблення.

Ставлення Макіавеллі до християнства і церкви в історичному трактаті теж є різким і провокативним. Він вважає, що на зорі середньовіччя християнство принесло в італійське суспільство смуту через боротьбу течій і розколів, що підривали єдність. Більше того, на відміну від античного язичництва, яке, як йому здається, виховувало громадянські чесноти – мужність, дисципліну, відданість республіці, – християнство, за Макіавеллі, могло мати розслаблювальний ефект: переносило увагу з активного громадянського життя на спасіння душі й покору, послаблюючи фундамент політичної енергії. У такому ракурсі він пояснює і загальні причини занепаду імперської традиції.

Не менш критично Макіавеллі ставиться до папства – і це при тому, що саму «Історію Флоренції» він писав на прохання кардинала, а згодом папи Климента VII. Неприязнь він обґрунтовує тим, що саме папи запросили в Італію франків: цей крок, на його думку, став одним із механізмів закріплення політичної роздрібненості. Папська політика, таким чином, постає не як духовне керівництво Європи, а як один із факторів геополітичної слабкості півострова.

Пояснення причин Хрестових походів у нього теж має не теологічний, а суто політичний характер. Макіавеллі подає це так, ніби папа Урбан II, втрачаючи авторитет у самій Італії й зазнаючи внутрішньої ненависті, був змушений вирушити до Франції, до Клермона, а там – аби відновити свій підупалий статус і перевести напругу в інший бік – ініціював проповідь походу до Єрусалиму. І тут Макіавеллі, попри загальну новаторську тональність, частково наслідує античний прийом: вигадує промови історичним діячам, зокрема й лідерові повстання чомпі, аби надати оповіді драматичного ритму та показати логіку мотивів.

Втім, у «Історії Флоренції» Макіавеллі ще не виступає як критик джерел у повному науковому розумінні. Частину матеріалу він запозичує у Флавіо

Бьондо та інших авторів, а сам трактат має помітний компілятивний шар. Тенденційність викладу очевидна: історик підбирає факти так, щоб підкреслити руйнівність партійного егоїзму, слабкість моралі в політиці, згубність роздробленості. Однак саме в цьому є і сильний бік твору: Макіавеллі намагається пояснити причини і перебіг боротьби партій у Флоренції не «карою небесною», а внутрішньою логікою інтересів, суперництвом груп і розподілом влади. У цьому прагненні прочитується ще дуже грубо, але все ж окреслено, ідея соціально-політичного конфлікту як рушія історії, яку згодом інші мислителі розвиватимуть у складніших теоріях.

У «Житті Каструччо Кастракані з Луккo» Макіавеллі намагається створити привабливий образ освіченого державця – вождя гібеллінів. Йому потрібен приклад енергійного правителя, здатного поєднувати силу, розум і політичний талант. Проте тут виникає напруга між реальністю й авторським ідеалом: історичний Каструччо був значно суперечливішим і далеко не завжди відповідав тій «правильній» моделі, яку намагається вибудувати флорентійський гуманіст. Тому біографія стає не просто оповіддю про людину, а радше лабораторією, де Макіавеллі «конструює» тип правителя, потрібний його політичній доктрині.

Новаторські політичні й історичні твори Макіавеллі справили величезний вплив на духовне життя Європи – настільки великий, що викликали і жорстку реакцію церковної влади. Папа римський наказав внести його праці до «індексу» заборонених книг, а в середині XVI ст. ім’я флорентійця стало символом «безбожної» політики, відокремленої від традиційної моралі. У 1559 р. за ініціативи папської курії опудало Макіавеллі привселюдно спалили як єретика й нечестивця, демонструючи, що його доктрина сприймається як загроза духовному порядку. Та попри офіційні анафеми, тверезий і прагматичний погляд гуманіста на владу, державу і методи політичної боротьби виявився надзвичайно привабливим для багатьох впливових європейців. Його тексти читали ті, хто реально керував державами, вів війни, укладав союзи і будував централізовані режими; недарма навіть

політичні успіхи кардинала Рішельє в подальшій традиції пов’язували з макіавеллівською доктриною. Так Макіавеллі, засуджений церковною цензурою, фактично став одним із тих мислителів, що навчили Європу бачити політику такою, якою вона є, а історію – як безперервний досвід боротьби інтересів, характерів і державних потреб.

Молодший сучасник Макіавеллі та один із перших його опонентів Франческо Гвіччардіні (1483–1540 рр.) так само належав до кола провідних флорентійських політиків, проте соціальне походження й політичний темперамент різко відрізняли його від автора «Державця». Якщо Макіавеллі був виразником покоління активних міських діячів, тісно пов’язаних із торгово-лихварським середовищем і практикою республіканського урядування, то Гвіччардіні представляв іншу епоху й іншу суспільну опору влади. На зміну «грошовим людям» міської Флоренції поступово приходить покоління, чиє багатство й політична вага спиралися на великі земельні володіння. Лихварський капітал ренесансної Італії активно «осідав» у землі: купівля маєтків, перетворення кредитних статків на латифундії, включення в мережу земельної ренти ставали способом стабілізації багатства й піднесення статусу. Родина Гвіччардіні якраз і належала до цієї верхівки: вона була однією з найбільших землевласницьких фамілій не лише Флоренції, а й ширше – італійського простору. Тому й погляди Франческо на державу та історію були значною мірою антимакіавеллістськими. Державою, вважав він, повинні керувати найзнатніші й найбагатші, бо саме вони є найосвіченішими, найбільш досвідченими та здатними до відповідальної політики. Під «найкращими» Гвіччардіні розумів передусім ту саму лихварсько-латифундистську верству, до якої належав і сам, – тобто еліту, що поєднувала фінансові ресурси з земельним пануванням і родовою престижністю. Його кар’єра це підтверджує: він займав впливові позиції у флорентійській сеньйорії, працював у системі папської влади й виконував служби, пов’язані з іспанською короною, що давало йому досвід великої політики на кількох рівнях.

Першим історичним досвідом Гвіччардіні стала «Історія Флоренції», де розглядалися події 1378–1509 рр. Цей твір не готувався для публіки й не мав на меті літературний успіх: він був радше внутрішньою роботою, інструментом самонавчання і самоозначення. Працюючи з матеріалом, Гвіччардіні прагнув уточнити власну політичну позицію, розібратися в логіці конфліктів і механіці флорентійського державного життя. Саме тому текст позбавлений риторичних прикрас, ефектних промов і декоративних вставок, характерних для багатьох гуманістичних істориків. Його манера – сухіша, діловіша, ближча до політичної записки, ніж до «історії як красного письма». Важливо й те, що автор відверто зневажливо говорить про народ і навіть не припускає ідеї демократичного правління. Для Флоренції, на його переконання, найкращою була б модель аристократичного устрою на кшталт Венеції: влада повинна зосереджуватися у вузькому колі найбагатших родин, які можуть забезпечити стабільність і порядок. Пояснюючи мотиви політичних діячів, Гвіччардіні майже завжди шукає їх у царині егоїстичних інтересів: честолюбство, користь, страх втратити вплив, боротьба за прибуток і становище – ось головні пружини політичних рішень. Навіть монархічний режим Лоренцо Медічі не викликає в нього симпатії не тому, що це «тиранія», а тому, що Медічі, на думку історика, відтісняли від влади земельну аристократію, натомість просували «нових людей», формуючи іншу елітну опору правління.

Друга велика праця Гвіччардіні – «Історія Італії» – була написана на схилі літ, коли за плечима автора вже лежав величезний багаж державного досвіду. Якщо «Історія Флоренції» була першою пробою пера, до того ж приватною, то «Історія Італії» виглядає як підсумок політичного життя, як інтелектуальний звіт людини, що бачила закуліси влади, знала дипломатичні механізми і вміла читати приховані мотиви державних акторів. Хронологічно автор охоплює дуже широкий період – від 1190 до 1532 рр. Проте найбільша вага в цій картині припадає на події ближчі до його епохи, коли Італія стала ареною вторгнень, союзів, зрад і боротьби великих держав за вплив. Як історик

Гвіччардіні виглядає ретельнішим у роботі з джерелами і точнішим у формулюваннях, ніж Макіавеллі: він прагне перевіряти факти, уважніше ставиться до документів, скрупульозніше відтворює послідовність подій і конкретику рішень. Але водночас його соціальна обмеженість не дозволяє йому зрозуміти глибину республіканської «твердості» флорентійців, їхньої готовності відстоювати політичну автономію та участь у владі. Він не схильний бачити в цьому моральну або громадянську мотивацію – радше трактує подібну впертість як різновид впливу групових інтересів. Так само він не відчуває потреби в об'єднанні Італії: ідея загальнонаціональної консолідації для нього не є історичною необхідністю, а швидше небезпечною утопією, що може порушити баланс сил і статус еліт.

У своєму розумінні історичного процесу Гвіччардіні виходить із того, що хід подій визначають видатні особистості, а головний двигун їхніх дій – егоїстичний інтерес. Честолюбство, амбіції, прагнення влади, багатства й почестей у нього стають універсальними пояснювальними ключами. Проте навіть ці «пружини» не гарантують результату: успіх чи провал, за Гвіччардіні, дуже часто залежить від випадку – від «фортуни». Тут він ніби поєднує тверезий політичний реалізм із визнанням обмеженості людського розрахунку: люди можуть планувати, інтригувати, домовлятися, але остаточний підсумок здатен перекинутися під впливом непередбачуваних обставин – війни, смерті союзника, зміни настрою натовпу, помилки посла, раптового повороту міжнародної кон'юнктури.

Добросовісне використання джерел та фактична точність ведуть Гвіччардіні до більш «приземленого» розуміння політики. Він помічає економічні й фінансові чинники поведінки людей, зв'язок між ресурсами і рішеннями, залежність політичної волі від можливостей казни, кредиту, податків, земельних прибутків. Саме тому його виклад часто має характер протоколу великої політики: він прагне уникати літературщини, триматися науково-ділового стилю, не захоплюватися ефектними узагальненнями. Проте така манера робить його твори для читача «важкими»: вони здаються сухими,

перевантаженими деталями, обтяженими численними іменами, датами, дипломатичними нюансами, що не завжди легко утримати в голові без спеціальної підготовки. Ще в добу Відродження ходив анекдот, який нібито передавав сприйняття цієї «сухості»: засудженому до каторги на галерах запропонували вибір – або веслувати, або прочитати всі трактати Гвіччардіні; той, спершу обравши читання, не витримав і половини та попросився назад на галери. Гіпербола тут показова: вона фіксує репутацію Гвіччардіні як автора, чия точність і серйозність межують із «нестерпною» науковою прісністю.

Поруч із гучними іменами флорентійської гуманістичної історіографії в Італії сформувалася ще одна важлива течія. Її представники були менш відомі широкій публіці, ніж Бруні, Макіавеллі чи Гвіччардіні, зате їхній внесок у становлення наукового історіописання став надзвичайно вагомим. Пізніше цю групу назвуть «ерудитською критичною школою». Її головне досягнення полягає в тому, що вона вперше системно обґрунтувала підвалини наукової критики джерел. Ці вчені були менш втягнуті в політичні баталії, їхня праця була копіткою й послідовною: вони збирали рукописи, звіряли варіанти текстів, накопичували документи, порівнювали свідчення, працювали з археологічними знахідками і топографією. Збирання, зіставлення та перевірка матеріалу ставали основою для реконструкції середньовічної історії не через блискучі «концепції», а через підтверджені факти. Ерудити не прагнули грандіозних узагальнень і не вибудовували великих політичних доктрин: для них важливішим було забезпечити точність опису, послідовність викладу і достовірність базових тверджень.

Засновником цієї «школи ерудитів» вважають Флавіо Бьондо (1392–1463 рр.), який сам називав себе Flavius Blondus. Його життєва доля теж була позначена політичними бурями: молодого Бьондо вигнали з рідного міста з політичних причин, і згодом він понад тридцять років служив апостольським секретарем папської курії. Визнання прийшло до нього не відразу: стиль Бьондо здавався сучасникам «нелітературним», надто сухим і позбавленим риторичного блиску, який високо цінували гуманісти. Водночас він не був ані

придворним лестцем, ані майстром догідництва: його приваблювала не похвала сильним світу цього, а тривала праця зі збирання та впорядкування матеріалу з історії Риму й Італії. Особливе місце в його спадщині посідають археологічні та топографічні дослідження. У праці «Відновлений Рим» він уважно відтворює простір античного і середньовічного міста, прагнучи поєднати текстові свідчення з реальними «слідами» минулого. Його «Описання Італії по районах і провінціях» можна вважати своєрідною історико-географічною енциклопедією, а «Керівництво до вивчення археологічних старожитностей» демонструє намагання систематизувати підходи до матеріальних пам’яток.

Однак Бьондо був важливий не лише як археолог і топограф, а й як автор масштабної історичної праці «Декади історії від часу падіння Риму», де викладено події від 412 до 1440 рр. Вражає сам вибір стартової точки: він починає оповідь із дати, що в сучасному розумінні близька до «початку середніх віків». Завершивши працю 1452 р., історик ще не міг знати, що вже наступного року припинить існування Візантійська імперія – одна з ключових опор європейського середньовічного світу. «Декади» складаються з 31 книги: двадцять із них охоплюють період 412–1400 рр., а решта одинадцять – події перших сорока років XV ст. Оцінюючи епоху, Бьондо вдається до теологічної символіки: середні віки він інтерпретує як покарання людства за гріхи, як час «поховання» античної культури й думки. Звідси й його емоційний заклик: збирати, зберігати й оберігати історичні пам’ятки минулого, аби відновлення культури не стало повторним забуттям.

«Декади» не вражають читача ні філософськими відступами, ні вигаданими промовами, ні сміливими політичними узагальненнями. У них немає театральності Бруні, немає доктринальної напруги Макіавеллі чи психологічної розлогості інших гуманістів. Зате в них відчутний дух історичного дослідження: уважний добір фактів, критичне ставлення до джерел, обережне використання документів. Особливо підозріло Бьондо ставиться до середньовічних хронік, переповнених химерними сюжетами: але

навіть там він намагається «вилущити» зерно достовірності, відокремити факт від легенди. Його методи критики були ще простими, інколи грубими: він прагнув, по можливості, спиратися на найдавніші й найближчі до події джерела, вважаючи, що пізніші свідчення менш надійні. Така установка, хоч і не завжди бездоганна (бо ранній текст може бути тенденційним, а пізній – спиратися на втрачені першоджерела), усе ж давала результат: Бьондо міг переконливо спростовувати легенди, наприклад про «Хрестовий похід Карла Великого», а також ставити під сумнів поширене у хроніках твердження, ніби Петро Пустельник був справжнім ініціатором Першого хрестового походу.

Попри реальний внесок у пізнання античності й середньовіччя, творчість Бьондо довго залишалася на периферії гуманістичної слави. Причини цього були зрозумілі: у нього не було «великих» політичних ідей, він не давав блискучих філологічних ефектів і писав латиною, яка видавалася сучасникам недостатньо «красивою» й «правильною». У середовищі, де витонченість стилю часто сприймалася як головний критерій учености, це могло стати вироком навіть для справді новаторського дослідника.

Методологію ерудитів активно використовував учень Лоренцо Валли Юлій Помпоній Лет (1428–1498 рр.). Як і чимало гуманістів, він був пов’язаний із папським двором доби Пія II (Пікколоміні), але зміна політичного клімату в курії швидко показала небезпеку гуманістичних симпатій: новий папа Павло II, відомий своєю підозріливістю й культурним консерватизмом, наказав усунути гуманістів з курії. Сам Помпоній у Римі згуртував навколо себе коло інтелектуалів, яке назвали Академією (Братством) Лета, або «Помпоніаною». Їхнє захоплення античністю не обмежувалося читанням текстів: вони ставили п’єси Плавта, намагалися відтворювати форми античного побуту й навіть елементи язичницького ритуалу, називали один одного античними іменами – Каллімах, Платіна та інші – перетворюючи ці «псевдоніми» на символ гуманістичної ідентичності. Святкування дня заснування Риму й спроба вести літочислення від цієї події для них були радше інтелектуальною грою, але для Павла II це виглядало як політична й духовна

загроза. У 1468 р. більшість членів «Помпоніани» за наказом папи заарештували, звинувативши у підготовці державного перевороту. Помпоній і його однодумці зазнали тортур і близько року провели у в'язниці. Зрештою, прямих доказів змови не знайшли: папа, остерігаючись конфлікту з кардиналами (бо багато «академіків» мали з ними родинні зв'язки), був змушений звільнити заарештованих, фактично визнавши безпідставність звинувачень.

Як історик Помпоній Лет чітко належить до «школи ерудитів». Його фундаментальна праця «Про старожитності Риму» зберігала авторитет протягом століть, а серед гуманістів цінували й його «Цезарів». Він наслідував традиції Бьондо: працював системно, застосовував ґрунтовну критику джерел, викривав помилки й «нісенітниці» середньовічних хронік та церковної літератури, намагаючись відокремити правду від нашарувань пізнішої вигадки. Помпоній був прихильником повернення до ідей раннього християнства та очищення віровчення від пізніших додатків, але водночас він не підмінював історію моралізаторською проповіддю: для нього історія була способом віднайти достовірні образи подій і людей, повернути минулому реальні контури. Саме тому йому приписують формулу, що добре передає гуманістично-ерудитський пафос: історія впливає на дух так само благотворно, як землеробство – на тіло; вона є лікуванням, що рятує людину від духовної смерті, і водночас – образом життя, який навчає бачити правду в мінливості часу.

Показовими для розуміння еволюції гуманістичних уявлень про минуле є роздуми філософа-гуманіста Франческо Патріці (1529–1597 рр.) – автора праці «Десять діалогів про історію». Власне, Патріці виявився мислителем, який у низці тез значно випередив інтелектуальний горизонт своєї доби: він прямо заявив, що історія має розглядатися як самостійна наука, а не як допоміжний жанр риторики чи додаток до моральної філософії. Науковий статус історії, за Патріці, виявляється передусім у її прагненні дати максимально докладне й правдиве знання про минуле людського суспільства.

Подібно до філософії, історія спрямована на встановлення істини, однак робить це іншим способом і в іншій предметній площині. Якщо філософія, за своєю сутністю, намагається осягнути першооснови буття, пояснити засади всього сущого та віднайти універсальні принципи світу, то історія має більш «земну» і конкретну мету – з'ясувати факти реальної дійсності, відтворити те, що справді відбулося.

Патріці підкреслював: факти, встановлені істориком, не є абстракціями – вони відбивають політичну, станову, соціальну й навіть предметну реальність: структуру влади, порядок співжиття спільнот, форми власності, інститути, речові сліди діяльності людини. Діяння минулих поколінь – те, що було втілене у волі, розумі, почуттях, у конкретній праці рук – залишає тривкі «відбитки» у світі: у письмі й документах, на камені та металі, у пам'ятниках, будівлях, написах. Тому завдання історії полягає у тому, щоб відновити ці діяння у їхній реальній послідовності, змісті та формах, реконструювати те, що зникло як живий досвід, але збереглося як слід. Саме це – реконструкція людських учинків і подій через їхні зафіксовані прояви – і надає історії права бути окремою дисципліною, переконував Патріці.

В історіографічній спадщині Патріці особливо запам'яталася його оригінальна схема всесвітньої історії. Він намагався мислити історичний розвиток не як хаотичний ланцюг випадковостей, а як певну закономірність, що може бути описана у формі циклів. Природна історія, стверджував мислитель, складається з кількох великих періодів-циклів, кожен з яких проходить дві фази: піднесення (зростання) та спад (занепад). Водночас історію людства він пропонував розглядати ширше й глибше, ніж просто «історію правителів» або «історію битв». На відміну від традиції, де політика часто витісняла всі інші сфери життя, Патріці розділяв людську історію на три складники: історію думки, історію слова та історію дії. Історія дії – тобто політика, війни, державне управління, конфлікти за владу – не вичерпує всієї повноти людського буття. Минуле, наголошував він, є насамперед історією культури у найширшому розумінні: історією форм мислення, мовних практик,

традицій, символів і цінностей, а не лише переліком політичних рішень і змін режимів.

Разом із тим, ці проникливі спостереження і сміливі інтуїції Патріці не були доведені ним до завершеної системи. Причина полягала в тому, що він залишався передусім філософом – людиною, яка окреслює принципи і горизонти, але не завжди розгортає їх у послідовний дослідницький метод. Тому його «геніальні прозріння» у сфері історичного знання існували радше як набір надзвичайно перспективних ідей, ніж як оформлена наукова програма.

Окремо слід зупинитися на творі Джорджо Вазарі (1511–1574 рр.) «Життя найбільш відомих художників, скульпторів і архітекторів». Гуманістична історіографія, захоплена політичною тематикою, свідомо обходила питання церковно-релігійного життя та майже не торкалася проблем культури як самостійного предмета історії. Ба більше, гуманісти загалом не надавали особливого значення біографічному жанру, який був добре відомий ще від античних часів. Вазарі своєю працею компенсував цей брак: він створив збірку життєписів найвидатніших італійських митців – від Чімабуе до Тіціана – і тим самим відкрив перспективу культурно-мистецької історії як важливої ділянки гуманітарного знання.

У книзі Вазарі не лише зібрано біографічний матеріал, а й зроблено спробу першої періодизації розвитку мистецтва в Італії. Його дослідницький задум полягав у тому, щоб «виловити» найцікавіші подробиці, факти і життєві деталі, що дозволяють відчути атмосферу творчої доби, побачити механізм формування таланту, зрозуміти середовище й умови, у яких працювали митці. Водночас слід враховувати специфіку автора: Вазарі належав до спільноти художників, жив у середовищі майстерень і покровителів, чув безліч розмов і легенд, тож поряд із цінними відомостями у його життєписах присутні плітки та чутки. Задля пожвавлення оповіді він інколи додавав деталі, які важко перевірити, а подекуди – й відверто домислював, підпорядковуючи матеріал художньому ефекту. Проте саме завдяки цьому поєднанню фактографії з

«живим» анекдотичним елементом його книга стала впливовим свідченням культури Ренесансу.

Ідеї італійського гуманізму впродовж XV–XVI ст. поступово поширилися по всій Європі, але в кожному регіоні вони набували особливого звучання. Однією з найпотужніших форм їхньої трансформації стала Реформація – грандіозний соціально-духовний рух, який на певному етапі перетнувся з ренесансним гуманізмом, а згодом пішов власним шляхом. Урешті ці два процеси – Ренесанс і Реформація – розійшлися: Реформація не дала світові істориків масштабу італійських гуманістів, однак її лідери, зокрема Мартін Лютер і Філіп Меланхтон, істотно вплинули на рівень університетської освіти. Вони наполягали на потребі берегти пам’ятки історії та літератури, плекати грамотність, дбати про тексти й традицію. Водночас історія у протестантському середовищі часто розглядалася не як автономна дисципліна пошуку істини, а як знаряддя боротьби проти католицької церкви, як аргумент у великій конфесійній полеміці.

Яскравим втіленням такого підходу стала колективна 13-томна праця протестантських теологів та істориків «Церковна історія окремих століть» (1559–1574 рр.), відома під назвою «Магдебурзькі центурії». Кожен том послідовно описував історію християнської церкви від народження Ісуса Христа до завершення XIII ст. Новаторство цього гігантського видання полягало насамперед у його колективному характері: це була робота, організована майже як інституційний проєкт. Учасників поділили на три групи: «студенти» займалися пошуком і виписками з матеріалів у монастирських та капітульних бібліотеках різних країн; «архітектори» аналізували, добирали й класифікували документи відповідно до затвердженої хронології; «історики» під проводом Ілірія Флаціуса писали й редагували остаточний текст. З педантичною систематичністю кожен том починався теологічним вступом, після чого подавався виклад подій і «діянь». При цьому укладачі підкреслювали, що світські історики нібито не здатні зрозуміти сенсу

«священної історії», а тому їхні праці позбавлені справжньої доцільності. Загальна спрямованість «Центурій» була відверто антикатолицькою.

Католицька церква не залишилася осторонь і відповіла протестантам власним масштабним проєктом. Під керівництвом Цезаря Бароніуса (1538–1607 рр.), якого традиція згодом назвала «батьком церковної історії», а також Рейнальда було підготовлено 12-томне видання «Церковні аннали від народження Христа до року 1198» (1588–1607 рр.). Папське завдання укладачам було сформульовано жорстко й однозначно: спростувати тези протестантських істориків і підтвердити правомірність основ католицизму – примат духовної влади над світською, непогрішимість папи, легітимність церковних інституцій. Бароніус застосував у роботі над джерелами нові для конфесійної полеміки підходи: кожне твердження він намагався підперти документом, а факти церковного життя будував на матеріалах папського архіву і бібліотеки. Сенс методики був очевидним – зробити текст максимально «непробивним» для критики з боку протестантів і гуманістів. Бароніус, зокрема, наполягав, що фальшивки, викриті дослідниками (на кшталт «Костянтинового дару»), нібито створювалися поза церковним середовищем, а отже церква не може нести за них відповідальності.

Вплив гуманізму відчутно позначився і на французькій історичній думці. Після активного проникнення ренесансних ідей у Францію (зокрема під час італійських воєн короля Карла VIII) інтелектуальне життя країни помітно пожвавилося. Оскільки саме у Франції у своєрідний спосіб переплелися тенденції Реформації та Контрреформації, то й історіографія зазнавала одночасного тиску двох полюсів: гуманістичного раціоналізму та теологічної полеміки. Перші «нотки» італійського гуманізму проступають уже в творчості аристократа, політика й письменника Філіппа де Комміна (1447–1511 рр.). Він тривалий час був радником короля Людовіка XI, а у своїх знаменитих «Мемуарах» дав розгорнутий опис власної політичної діяльності. Через призму особистої долі Коммін висвітлював ключові події міжнародної політики другої половини XV ст., демонструючи практичний розум, тверезий

прагматизм і схильність до раціональних пояснень. Причини політичних явищ він бачив не в містичних знаменнях чи церковній символіці, а в амбіціях, інтересах, честолюбстві й прагненні вигоди великих діячів епохи. Водночас, попри скепсис щодо «див», Коммін не відмовлявся повністю від ідеї Провидіння: на його переконання, історична логіка все ж «промальовується» Божим задумом, але цей задум діє через людський розум і людські рішення. Саме Коммін фактично започаткував у французькій традиції політичний напрям – політичну історію як аналіз реальних механізмів влади.

Серед французьких гуманістів особливе місце посідає Гійом Бюде (1467–1540 рр.). Він перекладав французькою античних авторів, працював над грецькою мовою, а у трактаті «Виховання монарха» постав як прибічник освіченої монархії, сподіваючись на ідеал «короля-філософа». Коли в Європі посилилися переслідування протестантів, Бюде написав трактат «Про перехід від еллінства до християнства», в якому показав драматичну трансформацію церкви: від гнаної спільноти – до державної сили, що сама починає переслідувати інакодумців, відновлює мракобісся й культивує схоластичні практики. Через міцні позиції католицької церкви гуманісти у Франції часто були змушені шукати непрямі шляхи інтелектуальної реалізації – і одним із таких шляхів став «правовий гуманізм», започаткований саме Бюде. Поставивши питання про роль римського права в суспільному житті, він відкрив перспективу поєднання історичного методу з юриспруденцією. Згодом вивчення римського права в університетах органічно зрослося з історичним підходом, що сприяло формуванню історико-правового напряму в європейській гуманістичній історіографії.

У 1561 р. Франсуа Бодуен (1520–1573 рр.) опублікував трактат «Про обґрунтування всесвітньої історії та її поєднання з юриспруденцією», де чітко сформулював принципи інтеграції історичного методу з правознавством. Бодуен доводив, що історіописання не повинно обмежуватися простим переказом фактів: його обов’язок – виявляти причини подій і встановлювати наслідки, тобто перетворювати опис на пояснення. Історія, в його розумінні,

має бути прикладною гуманітарною дисципліною, корисною для набуття політичної мудрості й практичного досвіду. Аналізуючи закони та правові норми, Бодуен дійшов висновку: вони є продуктом суспільного розвитку, отже мають власну історію. Звідси випливає вимога: справжній історик повинен бути добре підготовленим у царині юриспруденції. Окрім цього, Бодуен запропонував власне бачення всесвітньої історії як універсального процесу співрозвитку держави і церкви у контексті часу та географічного простору, а також поставив питання про загальну мету історії, яку пов'язував із відновленням духовної цілісності церкви.

Остаточне оформлення історико-правового напряму відбулося у творчості Жана Бодена (1530–1596 рр.). Він народився у сім'ї цехового кравця в Тулузі, освіту здобув у кармелітів, згодом студіював юриспруденцію в Тулузькій академії, певний час викладав, а потім переїхав до Парижа для адвокатської практики. Тут він приєднався до впливового гурту «Політиків», які виступали проти крайнощів обох конфесійних партій (католиків і протестантів), обстоювали сильну королівську владу та віротерпимість. Свої історичні погляди Боден сформулював у трактаті «Метод для легкого засвоєння історії», а через десять років розвинув їх у головній праці «Про державу». Він прямо підкреслював: історія є самостійною наукою, бо має власний метод, а її завдання – складніші навіть за завдання природничих дисциплін, оскільки історія має справу з надзвичайно мінливим об'єктом – людством. Саме роздуми над мінливістю людської спільноти підвели його до ідеї еволюції – переходу від стану дикунства до цивілізації. Боден звертав увагу й на технічні здобутки, які змінюють суспільство (книгодрукування, вогнепальну зброю), хоча до чіткої концепції прогресу він ще не дійшов, зупинившись переважно на ідеї мінливості соціального буття. Центральний зміст історії, за Боденом, зосереджений у циклі життя держав: зародження, становлення, розвиток, розквіт і загибель.

Мислитель поставив і питання про рушійні сили історичного процесу, пов'язуючи їх із вільною волею людей – творців історії – та їхніми

«розумовими інтересами». Обов’язок історика, на його думку, полягає у виявленні цих інтересів, а для їхнього правильного пояснення необхідно враховувати географічні умови: вони формують психологію, звичаї народів, впливають на культурні типи й характер суспільних практик. Як юрист, Боден багато відкриттів зробив через порівняння законодавств: зіставляючи норми різних країн, він помічав спільні риси і доходив висновку про подібність політичних інститутів у різних державах, що відкривало можливість типологізації державних форм та історії.

Важливою методологічною інновацією Бодена стала його своєрідно сформульована ідея об’єктивізму. Він говорив про те, що кожен історик має власну «фальшиву свідомість», тобто систему релігійних і політичних переконань, яка непомітно спотворює образ минулого. Тому, вважав Боден, особливо цінними та відносно об’єктивними є ті автори, які описують події, учасниками яких вони були, і водночас є професіоналами практики – полководцями, державцями, управлінцями. Іншою далекоглядною тезою Бодена стало твердження про універсальність історії: вона нібито «вміщує» у собі інші науки й має служити не розвагам, а засвоєнню досвіду минулих поколінь, глибшому осмисленню сучасності та навіть передбаченню майбутнього. Не випадково у французькому збірнику 1576 р. «Мистецтво історичного писання» праця Бодена посіла одне з провідних місць.

У колі історіографічних пошуків доби Відродження важливе місце займає Йосиф Юст Скалігер (1540–1609 рр.), який, осівши в Лейденському університеті в Голландії, зосередився на хронології та метрології як ключових допоміжних дисциплінах історичного знання. Його рання праця «Виправлення хронології» була спрямована проти календарної реформи папи Григорія XIII. Скалігер вірно вловив політичний сенс цієї реформи як спроби посилити папський вплив у Європі, однак за суттю його критика виявилася недостатньо професійною. Значно більш вагомою стала монографія «Скарбниця часу», де він зібрав, упорядкував і зіставив різні системи літочислення, показавши їхню роль у конструюванні історичного наративу.

Цікавими є і погляди Агріппи д'Обіньє (1552–1630 рр.) – насамперед тому, що він був активним учасником релігійного протистояння у Франції між католиками та гугенотами. Військовий, талановитий поет, близький до Генріха Бурбона (майбутнього короля), д'Обіньє виступив і як історик. Його найбільший, хоча й незавершений твір «Загальна історія» охоплює події 1553–1602 рр. Автор, загалом, продемонстрував добросовісність: спирався на твори сучасників і документи, уважно аналізував джерела й піддавав їх критичному розгляду. Водночас текст виразно віддзеркалював гугенотську інтерпретацію подій громадянської війни, тому дві перші книги за ухвалою Паризького парламенту 1620 р. були публічно спалені як такі, що нібито «повні вигадок і наклепів на знатних осіб». Саме цей факт дав змогу д'Обіньє виголосити знамениту сентенцію: «Вогонь, на якому спалювали мої книжки, освятив їх». Свою працю він залишав потомкам як застереження і як свідчення про «безумства і слабкості людей», які історія, попри пристрасті та ідеології, зобов'язана зберігати у пам'яті.

Загалом історіографія Ренесансу здійснила помітний крок уперед порівняно із середньовічним історіописанням. Передусім це проявилося у поступовій секуляризації історичної думки, у відриві від прямої залежності від теології. Хоча зв'язок із провіденціалізмом не зник миттєво і остаточно, гуманісти дедалі частіше виходили з того, що хід історії значною мірою визначається людиною – її інтересами, амбіціями, прагненнями, практичними цілями. По-новому було осмислено роль держави: вона розумілася як природна форма соціальної організації, а не лише як «тінь» сакрального порядку. Важливим кроком стало й усвідомлення значення історичного джерела – на цій основі зароджувалася елементарна, але принципово нова критика джерел. Нарешті, історики Відродження помітили залежність суспільної ідеології від характеру епохи: думки, уявлення і цінності спільнот виявилися історично зумовленими.

Проте слід пам'ятати, що історична думка Ренесансу ще довго зберігала помітну прив'язаність до теологічних схем. Теологія давала завершену

картину всесвітньої еволюції людства, забезпечувала «цілісність» пояснення, і саме тому утримувала сильні позиції у гуманітарному знанні. Гуманісти, навіть коли секуляризували метод і раціоналізували пояснення, не завжди наважувалися на остаточний розрив із християнською моделлю світобудови. Отже, Ренесансна історіографія стала проміжним, але надзвичайно продуктивним етапом: вона вже виходила з-під прямої опіки теології, однак ще не повністю розірвала з нею інтелектуальний зв’язок, який продовжував визначати горизонт історичних уявлень.

ТЕМА 14
ІСТОРІОГРАФІЯ ЕПОХИ ПРОСВІТНИЦТВА

Упродовж усього XVII ст. європейська історіографія жила в умовах глибокого внутрішнього роздвоєння. З одного боку, діяли історики, які вели конкретні дослідження минулого: вони розшукували рукописи, вводили до наукового обігу нові документи, упорядковували архіви й поступово вибудовували масиви джерельної бази. З іншого боку, існували філософи історії та суспільства, котрі прагнули всю складність людського співжиття підвести під універсальні схеми, звести багатоманітність історичних явищ «до одного знаменника», знайти єдину формулу соціального порядку і причинових залежностей. На одному полюсі – накопичення факту і джерела, на другому – вироблення загальних закономірностей і концепцій. Проте між цими двома напрямами не виникало справжнього взаємопроникнення: історична наука й суспільна філософія розвивалися паралельно, майже не зустрічаючись, і саме це уповільнювало формування повноцінного наукового історіописання.

Лише в добу Просвітництва цей розрив почали долати. Просвітництво стало тим інтелектуальним середовищем, де конкретний історичний матеріал вперше намагалися осмислювати у ширшій теоретичній перспективі, а філософські уявлення про суспільство – підкріплювати фактами й документами. Найяскравішим осередком цього руху була Франція, де «дух епохи» набув особливої інтенсивності в творчості Вольтера, Монтеск'є, Дідро, енциклопедистів та цілого кола мислителів, які перетворили філософію й історію на справу публічної дискусії.

Для цього інтелектуального напряму визначальною стала віра в розум як у найвищий і остаточний авторитет. Просвітителі виходили з переконання, що історичний процес не є довільним нагромадженням випадковостей і не пояснюється лише «таємничою волею» надприродного чинника. Він підлягає закономірностям – таким самим, які діють у природі. Ці закономірності, за

їхнім уявленням, могли бути створені Богом як первісним законодавцем світу, але далі вони вже діють самі по собі й не змінюються навіть самим Творцем. Внутрішня суперечність такої позиції очевидна: визнаючи божественне походження законів, просвітителі фактично «обмежували» божественне втручання, відсуваючи його від повсякденної реальності історії й суспільного розвитку. Проте саме ця напівдеїстична логіка відкривала шлях до секулярного мислення: світ можна пояснювати без апеляції до чудес і містики.

Відтепер під ґрунтовний перегляд потрапляли майже всі ключові питання світової історії, включно з проблемою походження релігії. Сам факт постановки такого питання означав якісний злам у свідомості: історія переставала бути лише оповіддю про «сакральні смисли» і дедалі більше перетворювалася на дисципліну раціонального аналізу. Відкинувши містичні компоненти історичного знання, просвітителі не обмежилися суто формальним підходом до критики джерел, який був характерний для ерудитів. Вони прагнули ще й теоретично, філософськи обґрунтувати саму необхідність критики: чому документ може бути неправдивим, як упередження автора або інституційний інтерес впливають на текст, яким чином традиція й авторитет перекручують пам’ять про минуле.

Для істориків-просвітителів типовою стала всесвітньо-історична перспектива – своєрідний універсалізм. Їх цікавила не лише історія окремої держави чи біографія видатної постаті, а людство як ціле та ті загальні завдання, які воно розв’язує в різні епохи. У цій логіці історія почала розумітися як велика сцена розвитку цивілізації, де важливі не тільки війни й зміни династій, а й стан знань, освіти, моралі, права, господарства, техніки, культурних практик.

Ще однією рисою, яка різко відрізняла просвітителів від попередників, була їхня віра в суспільний прогрес. Мислителі XVIII ст. відчували себе речниками «нового» й «прогресивного» класу – буржуазії, що набирала сили. Відчуття історичної перспективи цього стану переносилося на загальну картину минулого: якщо прогресують знання, то повинні прогресувати й

економіка, суспільні відносини, політичні форми. Така впевненість у майбутньому надавала їхнім творам енергії, оптимізму й водночас – виразної ідеологічності: минуле трактувалося як низка помилок і забобонів, які людський розум має виправити.

Однак, продовжуючи лінію раціоналістів XVII ст., просвітителі нерідко мислили суспільно-історичний процес механістично. Людина для них часто виступає як «атом», що вступає у взаємодію з іншими «атомами-людьми», а суспільство – як комбінація таких одиниць, яку можна «перебудувати» правильними знаннями. В цій оптиці історія наближалася до «соціальної фізики»: варто поширити істинні ідеї, ліквідувати невігластво – і суспільні негаразди зникнуть, а людство неминуче прийде до справедливого устрою. Прогрес знань, як вони вважали, забезпечують освічені й талановиті особистості, тобто насамперед самі філософи. Невелика спільнота мислителів нібито є двигуном цивілізації, а історичний процес – це безупинний рух знання, що веде до вдосконалення суспільного порядку.

На відміну від раціоналістів XVII ст., які поширювали свої концепції в порівняно вузькому середовищі вчених, просвітителі звернулися до значно ширшої публіки. Їх читала освічена верства – інтелігенція, що здебільшого походила з «третього стану». Саме вона формувала «громадську думку», а отже ідеї просвітителів набували резонансу, перетворювалися на соціальний чинник і входили у політичні дебати. Ба більше, нова філософія цікавила не лише буржуазну інтелігенцію: нею захоплювалася й частина аристократії. Європейські монархи, прагнучи виглядати «сучасними» і водночас використати ідеологічний ресурс нової думки, почали загравати з мислителями. При дворах Фрідріха II Великого, Катерини II, Густава III з’являються Вольтер, Дідро, Руссо та інші діячі інтелектуального світу. Філософія виходить із тиші кабінетів і стає предметом гарячих дискусій у салонах, академіях, у середовищі публіки. Сам термін «філософія» набуває нового змісту: це вже не лише дисципліна, а світогляд, сповнений новизни, сукупність моральних, політичних, наукових проектів. В епоху Просвітництва

відбувається інтенсивний пошук універсального методу – такого «наукового духу», що зміг би охопити всі галузі знання і надати їм внутрішньої єдності.

Важливою рисою просвітительського світогляду стала непримиримість до релігії та церкви, особливо до католицької інституції як опори «темряви» й забобонів. Але ця антиклерикальна боротьба містила в собі подвійність: критикуючи церковні догми і соціальну владу духовенства, просвітителі нерідко продовжували вважати релігію потрібною як засіб утримання «неосвіченої черні» від хаосу. Народ, у їхніх уявленнях, часто постає як інертна, сіра маса, яка не здатна бути творцем прогресу і яку мудрий правитель може перебудувати згори, спираючись на «правильні» ідеї. Тому вони переоцінювали роль видатних особистостей, передусім «освічених монархів», і недооцінювали творчу силу широких мас. Їхні апеляції адресувалися насамперед до освічених станів – до інтелігенції, чиновництва, міської еліти, тобто до тих груп, які могли перетворювати ідеї на політику.

Попри ці обмеження, просвітителі загалом вирізнялися оптимістичним поглядом на історію. Для них людина і її можливості – головний предмет історичного знання. Минуле давало колосальний матеріал для підтвердження соціально-філософських концепцій і для розгортання критики всіх форм несвободи. Вони з пристрастю викривали факти приниження, експлуатації, свідомого тримання мас у невігластві, жорстокості й мракобісся, яке пов’язували насамперед із католицькою церквою та феодальними порядками. Таке «педалювання» темних сторін минулого надавало їхнім творам політичної енергії, але одночасно породжувало однобічність, тенденційність і схильність до насмішки над тим, що шанували попередні покоління. Все, що належало феодальному світу, оголошувалося застарілим, реакційним і таким, що гальмує рух уперед. Історія церкви у їхньому викладі часто ставала не просто аналізом, а полемічним інструментом.

Водночас просвітителі вважали, що історія має бути повчальною: вона повинна прищеплювати моральні цінності й «передові» політичні погляди. У цьому контексті вони нерідко посилалися на уявний «ідеальний» устрій

Китаю, де мудрий імператор править, спираючись на мандаринів – освічених конфуціанців. Такі приклади працювали як риторичний аргумент: мовляв, державне управління може бути раціональним, якщо керівники опираються на освіченість і мораль.

Серед найважливіших інновацій Просвітництва в історичній науці слід назвати започаткування історії культури як повноправного поля дослідження. Просвітителі принесли в історіописання принципову ідею цінності окремої людської особистості, не лише як «засобу» політики, а як носія гідності. Вони значною мірою послаблювали європоцентризм: поряд із Європою починали помічати інші континенти, країни, цивілізації й культури, вводячи їх у ширшу картину людської історії. Важливим і симптоматичним стало також подолання старої «стіни» між ерудитським накопиченням фактів і раціоналістичними схемами. Якщо ерудити (на кшталт мавристів чи болландистів) збирали величезний матеріал, але часто не систематизували його на основі концептуального бачення суспільства, а раціоналісти будували «соціальні механіки» без реальної опори на фактичне минуле, то просвітителі прагнули поєднати обидві лінії: факти вони викладали згідно з уявленнями про «розумне», «прогресивне», «досконале» суспільство, і тим самим «прив’язували» джерело до теорії.

Просвітителі також зламали традицію зосередження лише на політичній історії. У новій перспективі культурні, наукові, мистецькі здобутки почали оцінюватися як значно важливіші за придворні інтриги та описи кампаній. Показовим тут є знаменитий афористичний випад Вольтера: він образно стверджував, що шлюз каналу, картина Пуссена, велика трагедія або відкриття нової істини незрівнянно цінніші за всі літописи двору й перекази про військові походи. У цій логіці формується тривка традиція інтересу до історії культури, економіки, промисловості, торгівлі, науково-технічного розвитку, тобто до тих сфер, де народжується реальний поступ цивілізації.

Найяскравішим утіленням нових історіографічних ідей став Вольтер. Франсуа-Марі Аруе (1694–1778 рр.) народився у сім’ї чиновника місцевого

суду, здобув добру освіту в єзуїтському коледжі, але замість юридичної кар'єри обрав літературний шлях. Тривалий час він мешкав в Англії, уважно вивчаючи її культуру, політичні інститути, філософію і соціальний лад, що суттєво вплинуло на його погляди. Ранні твори з антирелігійним, антиклерикальним звучанням спричинили політичні переслідування, змусили його емігрувати і жити за межами Франції. Він перебував при дворі «просвіченого монарха» Фрідріха II Великого, але після конфлікту з ним оселився у Швейцарії, де й провів значну частину життя. Лише в дуже похилому віці, коли йому виповнилося 84 роки, мислитель зміг повернутися до Парижа, де його постать уже сприймалася як символ епохи, що зробила розум і критику головними інструментами осмислення історії та сучасності.

Історіографічна еволюція Вольтера справді розгортається у двох взаємопов'язаних, але відмінних за акцентами фазах. На ранньому етапі він мислить історію насамперед як розповідь про культуру суспільства: про стан освіти, наук, мистецтв, звичаїв, про те, як формується «дух» епохи і як ця духовна тканина змінює людину. На пізнішій стадії, не відмовляючись від культурної проблематики, просвітитель дедалі виразніше зміщує фокус на матеріальне підґрунтя цивілізації – на господарську силу країни, фінансову стабільність, механізми добробуту й ті практичні умови, що роблять можливими і культурні злети, і політичну рівновагу. Таким чином, його історія поступово перетворюється з «історії духу» на аналіз суспільства як цілісного організму, де інтелектуальне і матеріальне взаємно живлять одне одного.

Першою спробою Вольтера в історичному жанрі стала «Історія Карла XII». У цій книзі автор ще не виглядає академічним дослідником у строгому сенсі – твір значною мірою читається як захопливий історичний роман: драматична біографія шведського короля, динаміка кампаній, небезпечні повороти долі, ефектні сцени політичної боротьби. Проте за зовнішньою «романністю» приховано важливу новацію. Вольтер уперше починає вимагати від історика не обмежуватися царинами двору, дипломатії та війни. На його переконання, не можна зрозуміти правління Карла XII, якщо не заглянути у

фінансові можливості держави, у її господарський ресурс, у те, як війна виснажує бюджет, як податки й торгівля підтримують або руйнують політичні плани. Тому в книзі з'являються роздуми про економічне й фінансове становище Швеції – елементи, які до нього майже не ставали окремим предметом уваги історика.

Куди зрілішим результатом його історичної методології стала монографія «Вік Людовіка XIV». Тут Вольтер уже послідовно демонструє новий принцип історіописання. Він відмовляється ганятися за сенсаціями, «цікавими випадками» при дворі, приватними скандалами та екзотичними пригодами, що так легко приваблювали читача. Його цікавить інша «механіка величі»: як працює управлінський апарат, як організовано фінанси, що відбувається у сфері церковних справ, як держава стимулює або гальмує культуру, науку й освіту. Вольтер не просто описує правління «великого монарха» – він аналізує систему, яка робить можливим або неможливим процвітання.

Особливо показовим є його розрив із суворо хронологічною манерою середньовічних і ранньомодерних наративів. Автор будує текст не як «стрічку подій», а як аналітичний блоковий розгляд. Він може простежити один ланцюг явищ (скажімо, логіку політичного управління чи фінансових реформ), довести цю тему до певного висновку, а потім повернутися назад у часі й розпочати інший ланцюг – наприклад, церковну політику чи культурні зрушення – щоб з'ясувати внутрішні зв'язки між сферами. Такий прийом для сучасної історичної науки є звичним, але в контексті XVIII ст. він означав вихід із рамок «літописання» до справжнього аналізу.

Композиція «Віку Людовіка XIV» вибудувана відповідно до цієї логіки. Спершу Вольтер показує події, пов'язані з Фрондою і боротьбою за внутрішню стабілізацію, наголошуючи на тому, що державний лад не може бути сильним без встановлення миру й дисципліни. Далі він переходить до зовнішньополітичних війн монарха, потім – до устрою управління, фінансів, церковних справ. І лише наприкінці, як своєрідний підсумок ефективності

правління, демонструє культурні, освітні й наукові здобутки, подаючи їх не як «додаток», а як симптом зрілості державного організму.

Наймасштабнішим задумом Вольтера став його головний твір – «Дослідження про звичаї та дух народів і про головні історичні події». Це вже не біографія монарха і не історія однієї країни, а спроба загального огляду всесвітньої історії від найдавніших часів до епохи самого автора. Центральним нервом книги стає полеміка з історико-теологічними доктринами – насамперед із авторитетною схемою Боссюе, яка в очах багатьох освічених європейців і далі виглядала переконливою. Вольтер прагне продемонструвати, що фанатизм і «священні схеми» не пояснюють історію, а лише маскують незнання, виправдовують насильство й нав’язують минулому наперед визначений сенс.

Важливо, що критика Вольтера тут не завжди опирається на систематичне архівне вивчення джерел – значною мірою вона базується на «здоровому глузді», на раціональній перевірці правдоподібності тверджень і на зіставленні відомих фактів. Але саме ця критика виходить за межі формального «вичитування» текстів, характерного для багатьох ерудитів. Вольтер атакує не тільки помилки, а й сам механізм виготовлення історичних міфів: показує, як авторитет, інституційний інтерес, богословська доцільність і пропаганда породжують легенду, а легенда потім видається за «священну істину».

Цю працю можна вважати одним із перших справді наукових – у широкому просвітницькому сенсі – досліджень всесвітньої історії. Вольтер відходить від вузького європоцентризму і систематично звертає увагу на історію азійських народів: Китаю, Індії, Персії, Аравії. При цьому для нього Схід – не «екзотичний фон», а важливий співучасник світового розвитку. Саме Вольтер одним із перших у європейській інтелектуальній традиції наполегливо підкреслює взаємозалежність Заходу і Сходу, їхній обмін ідеями, технологіями, віруваннями, товарами, культурними моделями.

Його історична критика йшла далі, ніж у «мавристів» чи «болландистів», які часто зводили критику до встановлення справжності документа, до датувань і текстології. Вольтер робить критику «сутнісною»: він викриває фальш не лише як підробку, а як спосіб мислення. Для нього не існує недоторканних авторитетів: він може однаково іронічно розбирати легенди церковних письменників, хиби середньовічних хроністів або наївність античних авторів. Сарказм і легка насмішка в нього виконують не декоративну роль, а функцію методологічної атаки: показати, що абсурд, навіть освячений традицією, лишається абсурдом.

Окремим внеском Вольтера стало теоретичне положення про соціальну зумовленість позиції історика. Він фактично формулює думку, що зміст і спрямування історичного твору визначаються становищем автора у суспільстві, інтересами тієї групи, яку він свідомо або несвідомо представляє, і політичним чи релігійним табором, до якого він тяжіє. Іншими словами, історик не пише «в порожнечі»: на нього впливають епоха, моральні стандарти, система влади, механізми цензури та очікування його середовища.

Водночас реконструкція найдавнішої історії у Вольтера зберігає риси просвітницького раціоналізму й механіцизму. Він схильний пояснювати розвиток культури передусім розвитком знарядь праці: ніби технологічний рівень автоматично визначає інтелектуальні і моральні результати. Найдавнішою формою влади, на його думку, є теократія – панування жерців. Вольтер трактує її як найтриваліший і найнебезпечніший тип устрою: влада, що проголошує себе «божественною», стає найбільш деспотичною й кривавою, бо виправдовує будь-яке насильство сакральним статусом. Виняток він охоче приписує Китаю, вбачаючи там модель державної мудрості, яка нібито змогла обійти теократичну пастку.

У висвітленні античності Вольтер знову діє як полеміст проти усталених «піднесених» образів. Для нього найвищою цінністю давніх греків була свобода думки, що й забезпечило їм славу народу мудрості. Історію євреїв він свідомо «де-ексклюзивізує»: не визнає її винятковою порівняно з історією

інших народів, ставить її в один ряд із греками, скіфами, римлянами. Римляни в його інтерпретації – не романтизовані герої гуманістів, а плем'я завойовників, у яких любов до батьківщини часто означала практику грабунку й підкорення. Падіння Римської імперії він пояснює не стільки зовнішнім ударом варварів, скільки внутрішнім розбратом – релігійним і політичним – який розклав пізню імперію і зробив її нездатною до єдності.

Середньовіччя у Вольтера стає головним полем битви з Боссюе. Просвітитель систематично розвінчує висновки теологічної історіософії, поєднуючи раціональний аргумент із зверненням до джерел. Він висміює, наприклад, твердження про апостола Петра як єпископа Риму, наголошуючи, що в ранній церкві ще не існувало сталого ієрархічного апарату, а сама інституція єпископства сформувалася значно пізніше; тексти, що «доводять» перебування Петра в Римі, він трактує як пізні фабрикації. Особливо нищівною є його критика житій святих: у них, на його переконання, нагромаджено суцільне безглуздя, що культивувало забобони й підміняло реальний зміст історії морально-фантастичними конструкціями. У підсумку Вольтер пов'язує католицьку церкву й феодалізм із грандіозним падінням культури та з поширенням найбільш абсурдних страхів і омани.

Отже, історіографічний внесок Вольтера полягає не тільки у гучній антиклерикальній полеміці. Він реально розширив предмет історії: поставив завдання вивчати не лише династичні події чи церковні суперечки, а також економічні механізми, культурні процеси, стан науки й освіти, адміністративні практики, «дух народів» і звичаєві структури. Він зробив крок до всесвітньої історії як до історії людства, а не лише Європи, і водночас підштовхнув істориків до усвідомлення критики як методу.

Поруч із Вольтером визначною постаттю Просвітництва був Шарль-Луї де Секонда Монтеск'є (1689–1755 рр.). Як і його сучасник, Монтеск'є побував в Англії, де англійська філософія й політичний досвід справили на нього тривале враження, сформувавши багато засад його мислення. Як історик і соціальний мислитель він шукав пояснення сили держави не в «таємних

благословеннях», а в громадянському духові населення – у здатності ставити спільний інтерес вище приватного. У праці «Міркування про причини величі і падіння римлян» Монтеск'є доводив, що велич Риму трималася на громадянських чеснотах, на дисципліні, моральних нормах і готовності служити спільноті; занепад же пов'язував із розкладом цих якостей.

Втім найважливішим відкриттям Монтеск'є стала ідея залежності суспільного устрою, способу життя й політичних форм від природно-географічних умов. Він намагався показати, що клімат, простір, рельєф, тип господарства і загалом середовище існування формують звичаї, психологію та інституції народів. У цьому ж руслі він розробив і свою знамениту теорію поділу влади на гілки, які мають врівноважувати одна одну, – як практичний механізм запобігання тиранії. Так історичне мислення Просвітництва в його виконанні поєднувало аналіз політичного досвіду з прагненням віднайти «закони» суспільного життя, що діють поза волею окремих правителів, але водночас реалізуються через людські інтереси, пристрасті й моральні установки.

Концепція залежності суспільного устрою від природно-географічного середовища найповніше й найвпливовіше була розгорнута Монтеск'є у фундаментальній праці «Дух законів». Тут він намагається пояснити, чому в різних регіонах світу формуються відмінні звичаї, політичні інституції та правові норми, і виводить «характер народів» із широти проживання, клімату, родючості ґрунтів, типу господарювання. Логіка мислителя побудована так, ніби природа задає стартові умови людській моралі й політиці, а право вже або посилює ці тенденції, або, навпаки, здатне їх стримувати.

У міркуваннях Монтеск'є про Південь і Північ чітко видно спробу пов'язати соціальні інститути з «темпераментом» населення, що нібито виростає з клімату. Так, рабство він трактує як явище, характерне передусім для південних країн: мовляв, спека породжує розніженість, лінощі, бездіяльність, а тому людину Півдня важко примусити до важкої праці інакше, як загрозою покарання. Звідси Монтеск'є робить подальший крок – до

пояснення «сімейного рабства»: рання фізична зрілість жінок у південному кліматі, на його думку, поєднується з відносною «незрілістю» інтелекту, що нібито виправдовує підпорядкування жінки чоловікові; пристрасність південців, продовжує філософ, начебто робить потрібним ізолювати жінку від «вулиці». У тій самій логіці він приписує мешканцям Півдня нестачу мужності й хоробрості, а підсумковим політичним продуктом такого «характеру» проголошує східний деспотизм.

Важливим у цій побудові є й мотив ґрунтів. Родючий ґрунт, твердить Монтеск'є, схиляє до ледарства, бо дає результат за мінімальних зусиль, і саме тому в родючих землях легше укорінюється деспотичне правління. Натомість бідні ґрунти нібито формують працьовитість і прагнення до свободи: виживання в суворіших умовах вимагає дисципліни, ощадності, самостійності. Так мораль, «дух» і політичний устрій народів у нього опиняються в тісній зв'язці з кліматом і землею. Водночас Монтеск'є не зводить людину до природи повністю: він підкреслює, що закони держави можуть або підсилювати негативні ефекти географічного середовища, або нівелювати їх завдяки розумному правлінню й продуманим правовим нормам. У цьому – практичний сенс його теорії: вона не лише пояснює різноманітність історичного світу, а й підказує, як інститути здатні коригувати «природні схильності» суспільства. Значною мірою ця лінія Монтеск'є спрямована проти історичної концепції Буленвільє, адже французький мислитель намагався підважити расово-станові пояснення історії, підставивши на їх місце географічно-правову логіку.

Саме тому поруч із Монтеск'є у французькій просвітницькій історіографії важливе місце посідає граф Анрі де Буленвільє (1658–1722 рр.). Він не був професійним істориком і багато в чому залишався дилетантом, проте зумів запропонувати впливову соціально-історичну схему Франції, викладену у тритомній «Історії». В центрі його конструкції – теза про завоювання: франки, які прийшли до Галлії у V ст., нібито повністю підкорили місцеве населення, відібрали в нього землю та політичні права і перетворили

галлів на кріпосних, проміжних між рабом і вільним. Франки ж, як «носії свободи», стали володарями. З часом, за Буленвільє, ці дві групи трансформувалися у дворянство (нащадки франків) і «чернь» (нащадки галлів). Поступово він навіть починає вживати термін «раса», щоб підкреслити, що соціальний статус є, мовляв, похідним від племінного походження.

Із цієї схеми Буленвільє робить політично заряджений висновок: історично «панівна раса» франків нібито втратила своє належне становище через дві події – звільнення селян від кріпосної залежності та роздавання королями дворянських титулів представникам «підкореної» галльської спільноти. Абсолютистська монархія, яка усунула стару франкську еліту й сперлася на «потомків галлів», постає у нього як несправедлива порівняно зі становою монархією розвиненого феодалізму. Так Буленвільє, фактично, пояснює устрій Західної Європи раннього середньовіччя завоюваннями германців: вони встановили порядок, що ґрунтувався на свободі, але свободі винятково для завойовників – «раси володарів». Галло-римляни, навпаки, у його інтерпретації не мають політичних традицій і лишаються безправною масою. Ці ідеї дали імпульс цілому напряму медієвістичної історіографії – германістам, які виводили європейський феодалізм і становий лад із германського «завойовницького» початку.

Відповіддю на теорію «двох рас» стала велика праця секретаря Французької академії абата Жана Дюбо (1670–1742 рр.) «Критична історія встановлення французької монархії в Галлії». На відміну від Буленвільє, Дюбо намагається спертися на джерела й показати іншу картину: франки, стверджує він, не завойовували Галлію, а оселилися на її території як федерати – союзники Римської імперії. Титули франкських королів і формальне право управляти Галлією походили від римського імператора; а отже, правонаступність і легітимність влади виводиться не з «права меча», а з імперського політико-правового механізму. Ба більше, навіть отримавши управлінські повноваження, франкські правителі, за Дюбо, майже не ламали

місцевих інституцій: у Галлії співіснували римські й франкські елементи – галло-римське право і Салічна правда, старі адміністративні практики й нові звичаєві форми. Місцеве і прийшле населення, у його баченні, жило в близьких умовах, а поділ на аристократію і кріпосних селян виник значно пізніше – як результат природного розвитку феодальних інституцій, а не наслідок одноразового завоювання. Так Дюбо закладає основи романістичного напряму (романістів), які наголошували на тяглості римської спадщини й на еволюційному, а не завойовницькому походженні французького середньовічного ладу.

У межах просвітницької історіографії помітним є також внесок абата Габрієля де Бонно де Маблі (1709–1785 рр.), чиї історичні погляди безпосередньо випливають із його соціально-філософської програми. Маблі виходить з переконання, що суспільство постає з природної соціальності людини: індивід схильний до взаємодії, співжиття, спільної діяльності. Першою формою суспільства він вважає комуністичну – зі спільним володінням землею та загальною рівністю. Невелика чисельність населення, мисливство й рибальство нібито не створювали ґрунту для приватної власності. Але зростання населення приводить до переходу до землеробства; спершу, за Маблі, і землеробство могло бути «рівним» і колективним, однак далі через невігластво й моральні помилки людей виникає приватна власність на землю. Саме тут, у його системі, відбувається «падіння»: приватна власність трактована як руйнація природного закону і як першопричина жадібності, егоїзму, жорстокості, а в підсумку – соціальної диференціації та класового поділу.

Найбільша історична праця Маблі – «Зауваження з приводу французької історії» – підпорядкована цій песимістичній лінії. Історія людства для нього виглядає радше регресом: послідовним відходом від природної рівності та від «правильного» устрою. Особливо він загострює критику після XVI ст., коли швидко розвивається торгівля, посилюється потяг до розкошів, а отже – зростає моральна зіпсованість. Торговець у Маблі – майже символ

космополітичної безпринципності, «людина без батьківщини», мануфактури – чинник розбещення робітників, а багатство держави – сумнівна цінність, бо фінанси й борги, на його думку, відкривають шлях до корупції та воєн. Він навіть формулює парадоксальне твердження, що в історії нібито перемагали переважно «бідні народи», для яких нужда була джерелом сили й дисципліни.

У трактуванні раннього середньовіччя Маблі займає проміжну позицію між Буленвільє та Дюбо, але водночас сперечається з обома. Проти Буленвільє він наполягає: після приходу франків і галли, і франки утворили спільний народ; варварську демократію франків могли перейняти й галло-римляни, отже на початку політичного розвитку Франції могла існувати своєрідна германська демократія. Але, заперечуючи Дюбо, Маблі майже не визнає значення галло-римських правових і міських (муніципальних) інституцій, ніби вони не мали реального впливу на життя нового суспільства. Карл Великий у його наративі постає як правитель-філософ, що керує з позицій природного права й захищає інтереси «третьої верстви», хоча тут історик допускається істотних помилок, зокрема приписує заснування Генеральних штатів добі Карла Великого, тоді як як становий інститут вони виникли значно пізніше – за Філіпа IV. Маблі вважає фатальною помилкою поділ французького народу на три стани, бо спадкові посади, судові права сеньйорів та інші феодальні нововведення начебто закріпили владу аристократії й усунули народ від управління. Особливе зло він убачає у ліквідації Генеральних штатів королем Карлом V, після чого, за його логікою, Франція начебто вступає в смугу поразок і втрат. Тому відновлення станово-представницького інституту мислитель розглядає як потенційний засіб поліпшення становища країни в другій половині XVIII ст.

Таким чином, у межах просвітницької історичної думки формуються одразу кілька ліній пояснення минулого: географічно-правова модель Монтеск’є, «завойовницько-расова» схема Буленвільє, джерельно-критична романістична позиція Дюбо та морально-соціальна, антивласницька і песимістично-регресивна історіософія Маблі. Всі вони по-своєму

демонструють, що історія в XVIII ст. стає не просто оповіддю про події, а полем боротьби за пояснювальні принципи: що є головним у суспільному розвитку – природа й середовище, завоювання й походження, еволюція інституцій чи морально-економічна структура власності.

Цілком у дусі просвітницької моралістики Маблі не обмежувався загальними міркуваннями про минуле, а сформулював у трактаті «Про спосіб писати історію» низку вимог до самого історика й до призначення історіописання. Для нього історія не є нейтральною оповіддю або «красивою літературою»; вона має бути свідомою працею розуму й совісті, спрямованою на вдосконалення суспільства. Тому, вважає Маблі, учений насамперед повинен ясно уявляти мету власного дослідження, і ця мета має виходити з потреб загального блага, а не з марнославства автора чи з бажання розважити читача.

Відповідно, Маблі висуває до історика вимогу широкої теоретичної підготовки. Історик має знати природне право як фундамент морального й політичного порядку: без розуміння природного права, переконує абат, неможливо оцінити справедливість або хибність державного устрою. Поряд із цим історик зобов’язаний розуміти походження державної влади й суспільства, усвідомлювати права та обов’язки людини як громадянина і як посадовця. Тут Маблі фактично підводить історіописання до політичної науки: минуле слід вивчати не лише як низку подій, а як поле дії законів, обов’язків, інституцій та моральних норм.

Особливе місце у його «методичних» вимогах посідає знання політики. Але політика у Маблі не є однорідною: він розділяє її на два типи. Перший тип – політика, заснована на природному праві, тобто на принципах справедливості й загальнолюдської рівності, які відповідають «закону Природи». Другий тип – політика, що виникає зі страхів, забобонів і темних пристрастей, які затьмарюють людський розум. Вивчивши обидва різновиди, історик, на думку Маблі, здатен виміряти, наскільки конкретна держава наближена до ідеалу: чи підтримує вона природні права, чи, навпаки, будує

порядок на залякуванні, підозрі, фанатизмі та насиллі. До цього абат додає ще одну важливу категорію – «політика пристрастей». Саме вона, підкреслює Маблі, панує у повсякденному житті, адже люди здебільшого керуються амбіціями, заздрощами, жадобою вигоди, честолюбством, а не тверезим розрахунком. Політика пристрастей перекручує управління державою, робить закони знаряддям приватної користі й руйнує загальне благо. Отже, історикові недостатньо фіксувати факти: він повинен розуміти внутрішні психологічні механізми влади й суспільної поведінки.

Звідси випливає і другий, не менш принциповий постулат Маблі: історія мусить не тільки просвітлювати розум, а й формувати серце. В його уявленні справжня історія виховує, спрямовує людину до добрих справ, суспільного блага, любові до батьківщини й соціальної справедливості. Історик, отже, має виконувати моральну функцію: підносити зразки чеснот і водночас викривати хиби суспільства, яке відійшло від закону Природи. Саме тому Маблі може високо оцінювати твори Боссюе: він бачить у них не тільки опис історичного процесу, а й зразок повчального, морально спрямованого наративу, який дисциплінує читача і нагадує про відповідальність перед вищими принципами.

Поряд із «моральним історіописанням» Маблі у просвітницьку думку потужно входить ще один напрям – соціально-філософські реконструкції походження нерівності й держави. Саме тут ключовою постаттю стає Жан-Жак Руссо (1712–1778 рр.), який у трактаті «Міркування про походження і причини нерівності між людьми» пропонує широку історико-антропологічну схему еволюції людства. На відміну від багатьох просвітителів, Руссо не ідеалізує «цивілізацію»: він будує критику сучасного суспільства через уявну реконструкцію первісного стану, протиставляючи «природну людину» зіпсованій людині соціуму.

За Руссо, людство пройшло стадію досуспільного існування, що мало чим відрізнялася від тваринного стану. Первісна людина, вважає мислитель, керувалася двома базовими імпульсами: себелюбством (самозбереженням) і жалем до інших. Саме жалість поступово народжує доброчинність – не як

витвір моралі держави, а як природну схильність, що стримує жорстокість. Первісні люди були щасливими, стверджує Руссо, бо не знали пригноблення і не жили в умовах соціальної залежності. Однак розмноження і необхідність добувати їжу змусили їх шукати нові засоби існування: так з'являються знаряддя праці й використання вогню. Винайдення житла прискорює утворення родини, а інтенсифікація праці дає несподіваний результат – вільний час. Саме наявність вільного часу, за Руссо, створює простір для нових винаходів, зручностей, ускладнення побуту, що у певний момент виглядає як «щасливий період» людства.

Проте цей період, у Руссо, не триває вічно. Поворотним пунктом стає перехід до землеробства і початок широкого використання металів. Саме тут виникає власність, а разом із нею – соціальна нерівність і експлуатація. З'являються грабіж, сутички, вбивства: цивілізаційний «прогрес» обертається моральним і соціальним розпадом. У підсумку заможні, налякані хаосом і бажаючи законсервувати набуте, ініціюють створення держави. Важливо, що Руссо знімає з держави ореол природної необхідності: для нього держава постає як відповідь не на «потребу порядку взагалі», а на потребу захисту майна і привілеїв.

У незавершеному трактаті «Про суспільний договір, або принцип політичного права» Руссо деталізує зміст цієї угоди. Держава виникає тому, що багаті пропонують «договір», який обіцяє кожному недоторканність майна і особисту безпеку. Але, підкреслює мислитель, держава не тільки народилася з нерівності – вона її посилила, перетворившись на механізм охорони привілеїв. Суспільний договір у Руссо – не документ, а неписана угода, сукупність принципів, що закладені в самому понятті держави. Проте надалі панівні верстви ці принципи порушили, зокрема ідею прямого народоправства. Тому політична справедливість для Руссо не зводиться до формальної законності: її мірило – реальна участь громадян у спільній волі.

Ідеалом держави Руссо вважає невелике утворення, де всі громадяни (дорослі чоловіки) здатні безпосередньо брати участь у політичному житті.

Водночас він відмовляється від сліпого захоплення античністю: Афіни й Рим не можуть бути ідеалом, бо їх демократія ґрунтувалася на рабстві. У ширшому плані Руссо демонструє різко критичне ставлення до культури як до ознаки «старості» людства: культура є закономірною, але небажаною стадією, адже множить потреби, залежності, нерівність. Найкращою формою співжиття він бачить патріархальну родину, що сама виробляє все потрібне, майже не потребує купівлі й грошей, живе натуральним обміном, а приватну власність тримає у жорстких межах. Звідси – загальний пафос Руссо проти усталених соціальних форм, які породили несправедливість та експлуатацію, і його тяжіння до простих, «природних» моделей життя.

На цьому тлі особливо оригінальною виглядає позиція Жана Антуана Кондорсе (1743–1794 рр.), який під час переслідувань у добу якобінського терору написав «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму». Центральним відкриттям Кондорсе стає ідея прогресу як головного змісту історії. Прогрес, за ним, полягає у розвитку окремої особистості; суспільний прогрес – це сума індивідуальних удосконалень, помножених на свободу. Необхідними умовами прогресу Кондорсе називає політичну й духовну свободи: без них наука не розкриває кращі властивості людської природи. Проте в цій концепції міститься й елітарний мотив: розвиток наук і знань, на думку мислителя, розділяє людство на класи, адже освічені й мислячі фактично панують над неосвіченими. Сенс історії він значною мірою зосереджує в розвитку мислячої верхівки, тоді як більшість лише пасивно прилучається до здобутків інтелектуальної еліти.

Кондорсе підпорядковує історію логіці зростання освіченості й наукового мислення, тому вибудовує періодизацію всього людства у вигляді десяти епох. Перша епоха – виникнення племінних об’єднань і початок суспільства; друга – перехід до землеробства; третя – розвиток землеробських спільнот аж до появи алфавітного письма; четверта – інтелектуальний прогрес Греції до моменту розчленування цілісного знання на окремі науки; п’ята – від цього розподілу наук до їх занепаду після падіння Римської імперії. Шоста

епоха охоплює час від занепаду освіченості до її відновлення в добу Хрестових походів: походи, вважає Кондорсе, відкрили європейцям духовні надбання Сходу; він високо оцінює роль Мохамеда і наголошує, що саме через арабський світ Європа отримала великий масив античних знань. Сьома епоха – від перших успіхів науки до винайдення книгодрукування; восьма – поширення знань через книгу й руйнування панування духовних та інтелектуальних авторитетів; дев'ята – поступове політичне визволення поряд із визволенням розуму. Десята епоха – майбутня: подолання нерівності між націями, встановлення соціальної рівності в межах держав і справжнє удосконалення людства. У цьому прогнозі Кондорсе звучить утопічно, але саме тому його бачення виявляється «довгограйним»: воно виходить за горизонт XVIII ст. і проектує історію як відкритий процес.

Паралельно з французькою просвітницькою традицією розвивається англійська історіографія, яка відчувала вплив французів (насамперед Вольтера і його підходу до «віку» монарха), але зберігала більшу прихильність до традиційної манери оповіді. Англійські історики намагалися поєднати повчальність із привабливістю тексту: історія має виховувати і водночас приносити читачеві задоволення. Через це їхній стиль часто набував наставницького, навіть самовпевненого тону, а об'єктом зазвичай ставала національна історія, а не всесвітні узагальнення.

Найтиповішим представником такої лінії вважається Девід Юм (1711–1776 рр.) з його багатотомною «Історією Англії від вторгнення Юлія Цезаря до революції 1688 р.». На відміну від французьких просвітителів, Юм майже цілком концентрується на політичній історії й діяльності окремих діячів, залишаючи на другому плані економіку, культуру, науку. Люди в його трактуванні діють здебільшого з холодного розрахунку, а середньовіччя він інтерпретує в руслі поширеної просвітницької схеми занепаду і варварства. Натомість значно ретельніше аналізує епоху Тюдорів: на його думку, саме тоді парламентська демократія фактично була зведена нанівець, а режим наблизився до абсолютної монархії. Звідси Юм робить контроверсійний

висновок: Стюарти не порушували «народних прав», а лише намагалися продовжити вже сформовану політичну практику. Причини Англійської революції він вбачає насамперед у релігійному фанатизмі, нетерпимості, сектантстві й грубості пуританського середовища, хоча визнає і помилки Карла I як фактор, що підштовхнув конфлікт. «Славна революція» 1688 р. у його очах завершується появою найкращої конституції у світі й утвердженням політичних свобод.

Подальший крок уперед у англійській просвітницькій історіографії пов'язують із Вільямом Робертсоном (1721–1793 рр.), який спробував підсумувати бачення середньовіччя й вибудувати більш послідовну концепцію цього періоду як частини всесвітньої історії. Свої міркування він виклав у вступі до «Історії царювання Карла V». Робертсон оцінює Римську імперію як світову державу, що дала підкореним народам мир і матеріальне благополуччя, але не створила умов для вдосконалення духовності, моралі та інтелекту – для розвитку «духу». Він пояснює падіння Риму не лише зовнішнім тиском, а внутрішнім виснаженням: важкі податки, засилля воєнщини, корупція чиновників, звичка до покірності, розкіш еліти і економічний занепад підірвали бойовий та громадянський потенціал. У такому стані, підсумовує Робертсон, суспільство не могло довго триматися, і прихід варварів лише прискорив неминучий фінал.

Отже, в просвітницькій історіографії одночасно співіснують різні «настанови» щодо того, якою має бути історія: Маблі наполягає на моральному й природно-правовому призначенні історика; Руссо радикалізує критику цивілізації, виводячи нерівність із власності й державності; Кондорсе перетворює історію на траєкторію прогресу розуму й знання; англійці ж, на зразок Юма і Робертсона, зберігають тяжіння до національної політичної оповіді, але поступово намагаються осмислювати великі періоди й структурні причини історичних зламів.

Робертсон вважав, що варвари фактично знищили римську культуру і впровадили власні форми життя, а початкова анархія поступово

трансформувалася у феодальну систему. Феодалізм він пояснював як військову організацію оборони: кожен вільний воїн частково поступився своєю свободою через васалітет заради безпеки. Земельні пожалування та ієрархія васальних зв'язків привели до політичної роздробленості, а спадковість титулів і посад породила аристократію, дедалі незалежнішу від монарха, що спричинило феодальну анархію. Загальне зростання насильства та грубості, в такій схемі, підривало культуру і спотворювало релігійне життя, а найнижча точка припадала на середину XI ст. Перелом, за Робертсоном, пов'язаний із Хрестовими походами: вони відкрили контакт із культурою Сходу, спричинили перерозподіл власності та посилення королівської влади, адже рицарі продавали землі, багато хто гинув або залишався за морем, що послаблювало феодальну верству. Паралельно зростали міста, отримували свободи та привілеї; монархи у боротьбі з феодальною анархією спиралися на городян, що стимулювало також поступове звільнення селян. Посилення королівської влади зміцнювало правопорядок: заборонялися приватні війни і судові поєдинки, розвивався королівський суд, підточувалася феодальна юрисдикція; змінювався й інститут рицарства через поширення куртуазності та «цивілізованих» норм поведінки. Загалом ці ідеї Робертсона згодом вплинули на медієвістику XIX ст.

Своєрідні міркування про історіописання висловив лорд Генрі Сент-Джон Болінгброк (1678–1751) у «Листах про вивчення і користь історії», що були опубліковані після його смерті й викликали значний резонанс. Хоч форма звернення до молодого історика була епістолярною, Болінгброк виклав низку принципових тез. Передусім він підкреслював необхідність поєднання новітньої філософії з історичним дослідженням: людський досвід бере початок в об'єктивному світі, а моральні норми виникають у процесі задоволення потреб та інтересів у взаємодії з природою й іншими людьми. Саме потреби та інтереси породжують «закон соціабельності» – прагнення до спільноти. Суспільство проходить, за Болінгброком, дві фази – політичну (малі держави) і громадянську; він окреслював ідеальний лад як державу з «ідеальним

монархом» та «рівновідповідальними станами». Болінгброк розрізняв два типи історіописання: «поетичний», спрямований на почуття, і «раціональний», який впливає на розум; тільки останній може дати «справжню історію». Справжня історія, на його думку, повинна бути філософською: не тонути в дрібницях, а відкривати загальні правила та закономірності, корінені в етиці, моралі й психології. Факти самі собою не дають істини, істина здобувається узагальненням і розумовим аналізом. У цьому контексті Болінгброк формулював і предмет історії: людина є центральним об'єктом будь-якої історії, а завдання історика – показати й зрозуміти людину в різних епохах, країнах і формах життя.

Знаменитим англійським істориком XVIII ст. став Едуард Гіббон (1737–1794), автор праці «Історія занепаду і руйнування Римської імперії». Він убачав головну причину падіння імперії в християнстві, яке, на його погляд, було вороже римській культурі, громадянській доблесті й моральним підвалинам державності та внесло в імперське життя розлад і анархію. Серед інших чинників він називав послаблення військового духу, вплив провінціалів із «рабською мораллю», розкіш, моральний занепад і податковий тягар. У його інтерпретації Рим загинув би й без варварів, а германці лише завершили руйнацію. Візантію Гіббон трактував як продовження Римської імперії, де процес занепаду розтягнувся майже на тисячу років, і саме таке бачення на довгий час стало домінантним у європейській традиції.

У XVIII ст. в Единбурзі сформувалася шотландська філософсько-історична школа, що спиралася на ідеї Просвітництва, але активніше вводила до аналізу соціально-господарські аспекти минулого. Адам Фергюсон наголошував на значенні соціальних суперечностей і конфліктів, що зумовлюються різними уявленнями про добро і зло. Джон Міллар підкреслював взаємозалежність матеріальної, політичної та культурної діяльності людини: відмінності у поглядах визначаються відмінностями соціальних відносин у конкретному суспільстві. В межах просвітницької

парадигми шотландські історики намагалися навіть залучати статистичні підходи до вивчення соціальних проявів людської діяльності.

Німецька історіографія Просвітництва розвивалася під сильним впливом Реформації, що проявлялося у переважному інтересі до морально-теологічних проблем минулого. Значна частина інтелектуалів була пов'язана з клерикальним середовищем, а довготривала відсутність політичної єдності Німеччини стимулювала розробку тематики державного права. Тому історичні студії у Німеччині тривалий час тісно переплітalися з наукою державного права і питаннями юридичного устрою. Ідеї Просвітництва тут не мали такого масового поширення, як у Франції: ними обережно користувалися переважно університетські професори та окремі філософи. Для багатьох німецьких істориків цієї доби був характерний еклектизм – некритичне поєднання різних, часом несумісних історико-філософських підходів. Загалом же ключові історичні ідеї в Німеччині часто формувалися в рамках філософії історії, і саме в цьому напрямі значний внесок зробив Імануїл Кант, який по-новому означив смисл історії, поставивши в центр її змісту й самоцілі Людину.

У своїй «критичній філософії» Кант окреслив прогресивний шлях еволюції людини й суспільства, в основі якого лежать пізнавальні можливості людини та накопичений нею досвід. Історія людства, за Кантом, – це історія свободи: від її зародкових форм до рівня «категоричного імперативу», коли свобода проявляється в усвідомленні людиною принципу, за яким людина є метою, а не засобом у бутті природи та суспільства, і втіленні цього принципу у власній поведінці.

Кант розглядає історичний процес як розвиток людської здатності користуватися розумом, що проходить три «стани». На першому люди лише вчаться застосовувати розум; на другому – використовують його для впорядкування взаємин; на третьому – розум стає інструментом удосконалення відносин на основі пізнавального досвіду. У результаті людина виходить із «царства природної причинності та необхідності» й входить у «царство вільного вибору» – моралі та свободи, що відображає досягнутий

рівень духовного розвитку. Уся історія постає ареною боротьби двох начал – природно-чуттєвого та культурно-розумового, а суспільні конфлікти й розлад поступово долаються завдяки безперервному вдосконаленню пізнавальної діяльності.

Серед німецьких просвітителів було чимало творчих постатей, для яких історія мала особливу вагу. До них належить і поет Фрідріх Шіллер (1759–1805), який працював позаштатним професором всесвітньої історії в Єнському університеті. Йому належать праці про відокремлення Об'єднаних Нідерландів від іспанського панування, про Тридцятилітню війну, а також тексти, присвячені розумінню універсальної історії та її цінності.

Його історичні студії тісно переплітались з поетичною творчістю, але при цьому Шіллер не сприймав як мету прогресу майбутній «золотий вік». Він вважав, що завдання історії як науки – якомога точніше показати реалії минулого: мову, право, державу, суспільні інституції. Шіллер розрізняє два типи історика: історика-фактолога та філософа-історика. Перший збирає «голі» факти, другий – намагається «вжитися» в них, переосмислюючи минуле через власний досвід і почуття, тому саме він, на думку Шіллера, відіграє важливішу роль в історіографії. Поет-історик порушив також проблему відповідальності історичної особи перед суспільством: часто цілі, яких прагне окрема людина, дають небажані або навіть шкідливі наслідки для спільноти.

Оригінальне бачення всесвітньої історії запропонував Йоганн-Готліб Гердер (1744–1803) у праці «Ідеї до філософії історії людства». Він починає історію людства з історії Сонячної системи, формування земної кори, розвитку рослинного й тваринного світу. Природа й історія, за Гердером, підпорядковані тим самим загальним законам; природа для нього – жива істота, а людство – особливий організм, «світова душа». Людина є продуктом природи, а закони її розвитку – продовженням законів природи. Від тварини людину відрізняє культура. Уся історія постає як рух до вищої мети – людяності й гуманності, яка закладена в самій людині та досягається шляхом

розвитку її природних властивостей, звільнення духу, що й становить зміст історичного поступу.

Гердер наголошував, що попри поділ людства на народи й нації, воно є цілісним у своїй основі. В історії, на його думку, нічого не повторюється: кожен ступінь розвитку унікальний і глибоко індивідуальний. Кожен народ привносить у загальний процес щось своє, досягаючи найбільшої досконалості в певній сфері. Важливими є й його міркування про відносну сталість національного характеру: культура кожної нації розвивається органічно, «генетично» і не може бути механічно перенесена в інше середовище. Так Гердер вводить у науковий обіг поняття національного характеру.

У XVIII ст. в німецькій історіографії особливе місце посіла геттінгенська історична школа. При Геттінгенському університеті було створено Історичний інститут, який розпочав систематичне видання джерел. Ініціатором виступив Йоганн Крістоф Гаттерер (1727–1799), який докладав значних зусиль, аби перетворити історію на справді наукову дисципліну. Він сформулював чотири умови такого переходу: чітке визначення предмета історії, створення теорії історичного пізнання, розробка методики дослідження та організація спеціалізованих історичних установ. На його думку, історія повинна виявляти рушійні сили суспільного розвитку й приховані зв’язки між причинами та наслідками. Це можливо лише за умови системного вивчення духовних і матеріальних основ подій, географії та клімату, соціально-політичних відносин, торгівлі, демографії, вірувань, науки й мистецтва. Гаттерер чітко окреслив два головні методи історичного дослідження – хронологічний і синхронний, а через абстрактність філософсько-історичних конструкцій особливо підтримував розвиток допоміжних дисциплін: дипломатики, хронології, нумізматики, генеалогії.

Професор Геттінгенського університету Карл Тройґот Готліб Шенеман у 1788 р. опублікував «Основи енциклопедії історичних наук» – одну з ранніх спроб подати довідник із історичного знання та методології історичних досліджень.

Суттєвим поштовхом для розвитку історичної науки в Німеччині XVIII ст. стало й так зване «гомерівське питання». Воно постало ще в античності й включало проблеми авторства «Іліади» та «Одіссеї», відповідності записаного тексту первісному, зв'язку поем з попередньою усною епічною традицією, а також питання історичності гомерівських героїв. Наприкінці XVIII ст. німецький історик Ф. А. Вольф доводив, що поеми не належать одному авторові, а текст, що дійшов до Нового часу, є механічним поєднанням окремих усних сказань, пов'язаних лише спільною тематикою. Його послідовники – «аналітики» – намагалися виокремити в поемах «малі пісні» або первісне «ядро». Противники – «унітарії» – відстоювали єдність задуму і тексту, визнавали історичність Гомера (зокрема Г. В. Ніч, К. О. Мюллер). Унаслідок цієї дискусії утвердилося розуміння, що поеми є продуктом тривалого розвитку усної народної творчості, а їм передували більш короткі сказання; «Іліада» сформувалася наприкінці VIII – у середині VII ст. до н. е., а «Одіссея» виникла приблизно на півстоліття пізніше.

Німецька історіографія цього часу поповнилася й працями Йоганна Вінкельмана (1717–1768). У фундаментальній «Історії античного мистецтва» він заклав підвалини осмислення культурного значення класичного мистецтва, застосував до нього наукову критику, відкрив послідовність стилів у давньому мистецтві та показав античне уявлення про прекрасне. Таким чином, до поля історичної науки він увів і історію культури та мистецтва.

Особливе місце в німецькій просвітницькій історіографії належить Юстусу Мьозеру (1720–1794), одному з перших німецьких медієвістів. Свою концепцію він виклав у головній праці «Історія Оснабрюка», і вона була наскрізь консервативною. Мьозер ідеалізує традиційні цінності та відкидає нові соціальні відносини й навіть моду. Ядром німецької нації він вважав селянство, яке на початку середньовіччя було вільним. Найдавніші поселення, за Мьозером, складалися з окремих дворів із відносною земельною рівністю, де господар був необмеженим власником наділу та виступав «королем і жерцем» на своїй території, паном над життям родини й рабів. Кожен двір був

ніби окремою «державою», що перебувала з іншими такими «державами» у стані миру або конфлікту. Приватна власність на землю і двір, на його переконання, становила первісну основу життя германців. У кожному дворі перебував воїн племінного ополчення, а сам господар ще не був залежним від сеньйора; вільним хліборобам були властиві честь і почуття гідності. З часів Карла Великого, на думку Мьозера, починається занепад, який посилюється за Людовіка Благочестивого. Водночас він визнає, що поряд із приватною власністю існувала й спільна – на ліси, луки, болота, пасовища, дороги. Загальний занепад відбувався через поступову втрату свободи общинниками та формування засад феодального ладу.

Мьозер звернув увагу й на залежність земельного устрою від родючості ґрунту: мораль, закони й навіть релігія, за його уявленням, мають пристосовуватися до природних умов, а тому знання землезнавства повинно входити до компетенцій історика. Зосередившись на селянстві, Мьозер фактично здійснив одну з перших спроб подати соціальну історію.

Отже, просвітницька історіографія зробила помітний крок уперед – як у розумінні минулого людства, так і в удосконаленні техніки історичного дослідження.

ТЕМА 15
ІСТОРІОГРАФІЯ РОМАНТИЗМУ

Більшість ідей просвітителів щодо суспільного устрою пройшла суворе випробування Великою французькою революцією. Унаслідок цього відбулися помітні зрушення не лише в соціальному житті, а й у суспільній свідомості європейців. З одного боку, ліберальні політичні теорії сприяли поширенню демократичних принципів, утвердженню капіталістичних виробничих відносин і стали теоретичним підґрунтям переходу до нової «індустріальної» доби. З іншого – просвітницькі уявлення про досконале суспільство, побудоване на розумі, під час революційних подій значною мірою були дискредитовані, а тому на перший план виходять інші моделі «правильного» суспільного облаштування.

І Велика французька революція, і криваві наполеонівські війни, що послідували за нею, зумовили розчарування такими ідеями просвітителів, як загальна рівність, гарантована справедливість суспільного устрою та безумовний прогрес. «Царство Розуму» не настало навіть після страти Людовіка XVI: стало очевидно, що суспільство не є механічною сумою «індивідів-атомів», а являє собою складне, внутрішньо суперечливе й важкопізнаване середовище. У реальному історичному процесі люди часто діють не тільки з холодного розрахунку, а й керуються прихованими імпульсами, пристрастями, страхами, або ж піддаються стихійному впливові сильних зовнішніх подразників. Віра в те, що освіта й наука здатні «перекувати» людей у добропорядних, справедливих і моральних громадян, виявилася надто прямолінійною. Раціоналізм, який домінував у просвітницьких концепціях, не дав змоги багатьом інтелектуалам ні адекватно осмислити сутність подій, ні бодай приблизно передбачити їхні наслідки. Відтак починається активний пошук нових орієнтирів у поясненні основ

суспільного буття: філософи й історики дедалі уважніше придивляються до мотивів людської діяльності, які не зводяться лише до розуму.

Нові підходи до осмислення людського буття в першій половині XIX ст. розвивалися в межах унікального інтелектуально-культурного руху, що дістав назву романтизму. Більшість істориків цього часу працювала, спираючись на його філософські засади, і це суттєво змінило обличчя історіописання. Насамперед історики-романтики переосмислили ті періоди минулого, які асоціювалися зі стабільністю та «порядком», що сприяло ідеалізації середньовіччя: у ньому почали бачити гармонію між станами, а також цілісність духовного життя.

Якщо для просвітителів центральною була окрема особистість, то для романтичної філософії та історіографії зростає значення особливої спільноти – «народу-нації» з її неповторними культурно-психологічними рисами, що виявляються в мові, міфології, традиціях, звичаях і колективній психології. Усе це поступово оформлюється в поняття «національного духу». Історики-романтики із захопленням змальовували діяльність видатних історичних постатей, які нібито виражали волю народу, уособлювали його прагнення й характер. Вони відходять від суто раціонального пояснення вчинків людей у кризові часи, надаючи місце ірраціональному: інтуїції, творчому осяянню, «внутрішньому баченню» смислу подій. Саме тому романтичне історіописання тяжіє до вивчення унікальних, неповторних феноменів, а не до побудови універсальних схем історичного процесу.

Відповідно змінюється й вибір предмета дослідження. На відміну від просвітительського універсалізму, історики першої половини XIX ст. дедалі частіше зосереджуються на минулому окремих народів і держав. Для просвітителів джерелом суспільного розвитку були можливості людського розуму; романтики цю тезу відкидають, проголошуючи головним рушієм історичного поступу колективний «народний» або «національний дух», який визначає зміст суспільної свідомості та спрямовує розвиток народів і країн.

Водночас від Просвітництва романтична історіографія успадковує й розвиває ідею історизму. У класичному розумінні історизм означає визнання змінності епох: кожна історична доба має власну свідомість, особливі форми суспільного життя й політичного устрою. Романтики роблять акцент саме на духовних компонентах буття, характерних для конкретної епохи та конкретного народу. Розвиваючи цей принцип, вони запроваджують у дослідження вимогу «вживання» історика в епоху: аби відтворити історичну реальність, дослідник має ніби «втілитися» в людину минулого, відчути її психологію, мотивацію, внутрішній світ. Такий підхід, на їхнє переконання, дає змогу відкрити не лише ментальні виміри історичного життя, а й краще зрозуміти інші його прояви.

Швидке поширення історизму в Європі сприяло зростанню престижу історичної науки. У першій половині XIX ст. відбувається інтенсивна інституціоналізація історії: вона дедалі виразніше відокремлюється від літератури та філософії, виходить на провідні позиції серед гуманітарних дисциплін, а історичне дослідження і викладання перетворюються на окремі професії. В університетах відкриваються кафедри історії, постають науково-дослідні установи, асоціації істориків, спеціалізовані журнали, розбудовуються архіви й музеї. Не випадково Огюстен Тьєрі писав, що саме історія накладе свій відбиток на XIX століття, так само як філософія – на XVIII.

Паралельно активізується публікація документів: у Німеччині від 1826 р. видаються багатотомні «Пам’ятки історії Німеччини», у Франції друкують «Невидані документи з історії Франції» у сотнях томів. Зростання інтересу до минулого проявляється і в масовій популярності історичних видань. Історик стає публічною постаттю: його лекції збирають численні аудиторії, а хвиля «віку історії» відбивається навіть у вибуховій популярності історичної белетристики – від романів Вальтера Скотта до творів Віктора Гюго, Бальзака та Дюма. У цьому сенсі XIX століття справді можна назвати «століттям історії».

Філософські ідеї Гердера, Канта, Фіхте та Шеллінга стали одним із підґрунть романтизму і водночас підготували ґрунт для історіософії. Завершення історіософських пошуків пов'язують із творчістю Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770–1831), який спробував створити універсальне вчення про природний і людський розвиток. Буття природи і людства він розглядав як безперервний, взаємопов'язаний, внутрішньо суперечливий процес, зумовлений діяльністю Абсолютного Духу.

Смисл історії, за Гегелем, полягає в поступі духу до усвідомлення і розкриття свободи. На першому етапі саморозвитку Дух осягає матеріальне буття і стає «природним» – тут його вивчення належить наукам, зокрема антропології. Далі відбувається етап самоусвідомлення через людське мислення та волю. Третій етап – усвідомлення Духом власної ідеальної сутності. У цьому русі зростає і посилюється ідеальне начало: свідомість, самосвідомість і їхній синтез – розум.

Згодом Дух об'єктивується в повсякденності через право і моральність. Право постає як зовнішній бік свободи, а моральність – як внутрішній. На цій основі Об'єктивний Дух підноситься до самоосягнення у формах сім'ї, громадянського суспільства та держави. Ці форми є щаблями його розвитку: від втілення – через самоусвідомлення – до самореалізації. Найдосконалішою з них Гегель вважав державу, оскільки саме вона, на його переконання, здатна знімати суперечності приватних інтересів і надавати історичному рухові впорядкованої, «розумної» форми.

На рівні всесвітньої історії об'єктивний Дух постає у Гегеля як Світовий Дух. Саме він є рушієм історичного процесу, діє у формі прихованої від людського розуму необхідності. Народи, нації, раси підпорядковуються цьому невидимому духові-необхідності, а тому історія осмислюється як поступ свободи, тобто як поступове пізнання необхідності. У світовій історії різні народи й спільноти втілюють різні щаблі розвитку Світового Духу – в цьому й полягає, за Гегелем, сама логіка історії.

Світовий Дух проходить три послідовні ступені, які відповідають трьом «світам»: деспотичному східному, античному греко-римському та германо-християнському. У межах кожного з них народи зі своїми особливими національними рисами роблять внесок у реалізацію ідеї свободи, забезпечуючи поступальний хід історичного розвитку. При цьому Гегель уважав, що саме німці стали найвищим утіленням ідеї Світового Духу. Водночас і інші народи через «національний дух» виступали засобом реалізації Світового Духу. Найвищим проявом національного духу, за гегелівською концепцією, є держава: лише вона здатна піднести народ до рівня суб'єкта всесвітньої історії. Хоча французи, на думку Гегеля, своєю революцією прискорили світовий прогрес, усе ж саме німецький державний устрій він трактував як досконаліший прояв самореалізації Світового Духу.

Загалом Гегель завершив процес становлення «філософії історії». Його концепція набула універсального характеру, оскільки від неї бере початок широкий спектр подальших соціально-історичних теорій – суб'єктивно-ідеалістичних, об'єктивно-ідеалістичних і матеріалістичних. У певному сенсі просвітителі, Гегель, а згодом і Маркс сформували «класичний історизм», тобто уявлення про історію як закономірний процес розвитку суспільства, культури й людини.

Німецька романтична історіографія отримала потужний імпульс у творчості інтелектуалів «йєнського гуртка». До цього угруповання належали Фрідріх і Август Шлегелі, Людвіг Тік, Фрідріх Гарденберг (Новаліс), Фрідріх Шлейєрмахер. У своїх творах вони ідеалізували традиції та цінності Середньовіччя. Патріархальність, камерність, непорушність і тривалість форм життя середньовічних німців представники гуртка сприймали як орієнтир для забезпечення національної єдності. Вони підкреслювали унікальність історичних явищ і заперечували їх повторюваність, а також тяжіли до містицизму та ідеалістичного бачення світу.

Пробудженню національних почуттів німців сприяли й історики «гетінгенської школи». Відсутність єдиної німецької держави, поразки від

наполеонівських військ активізували інтерес студентської молоді до проблем держави та права. На цьому ґрунті виникла «історична школа права». Її засновник, професор Геттінгенського університету Ґустав Гуго, заперечував існування природного права і визнавав лише «позитивне право», що складається історично разом із накопиченням народного досвіду. Джерело права, на його думку, міститься в «народному дусі»: право є породженням національної природи народу, що виникає стихійно як норми спілкування людей. Відповідно розвиток «народного духу» зумовлює розвиток права.

Георг Фрідріх Пухта розвинув ці уявлення, стверджуючи, що право засноване не на розумі, а на свободі. Без свободи як можливості вибору не може існувати правова реальність: саме завдяки свободі людина стає суб'єктом права, і з неї випливають юридичні відносини. Пухта вважав, що справжня історія права починається з формування народів, адже джерелом права є той самий «народний дух» – спільна свідомість, що пронизує свідомість усіх представників народу і духовно їх об'єднує.

Найавторитетнішим представником «історичної школи права» був Фрідріх Карл Савіньї. Він розвивав ідею, що закон і право, які виникають із «національного духу», поширюються через традиції, звичаї й історичну еволюцію. Право не можна довільно створити чи скасувати, бо воно є продуктом історії. Місія права полягає у виявленні властивостей «національного духу» кожного народу, а наступні епохи лише доповнюють і вдосконалюють вже сформовані правові структури. Савіньї переконливо показував, як римське право розвивалося разом із римським народом і занепало разом із падінням римського суспільства та імперії.

Загалом «історична школа права» приділяла значну увагу вивченню й критиці джерел. Подібно до того, як Вольф застосував критичний підхід до гомерівського корпусу, представники школи звернули цей метод до правових джерел. Вони поступово відходили від переважного використання наративних свідчень і дедалі більше спиралися на документальні матеріали – зокрема грамоти.

Найпослідовніше принцип критики джерел реалізував Бартольд-Георг Нібур. Народжений у Данії, він тривалий час працював у фінансових установах Копенгагена, потім у Берліні, але згодом зосередився на філології та історії. Під час дипломатичної служби в Римі Нібур активно вивчав римську історію, а 1823 року став професором Боннського університету. Його лекції були надзвичайно популярними – їх відвідував навіть Савіньї.

Головною працею Нібура стала «Римська історія». У ній він висвітлив події до самнітських воєн (у перших томах) і до Пунічних воєн (у третьому томі, виданому після його смерті). Важливим відкриттям Нібура було твердження, що в історії Риму не існувало «темних віків» у сенсі повної відсутності змістовної історичної реальності раннього періоду. Однак найістотнішим був його підхід до джерел: достовірність інформації з суб'єктивного джерела неможливо оцінити без з'ясування історії походження самого джерела. Нібур фактично першим у світовій історіографії створив історію джерел римської історії, розробляючи принципи філологічної критики, інтерпретації текстів, аналізу правових формул. Він прагнув встановити час і походження кожного джерела та визначити критерії, за якими це можливо зробити.

Нібур уважав, що ранні книги Тіта Лівія спиралися на римський героїчний епос, який не зберігся, і намагався його реконструювати. Для нього було характерним також відтворення окремих фрагментів ранньої історії за аналогією з сучасними формами життя: історик, на його думку, не зможе переконливо відтворити минуле, якщо недостатньо знає сучасність. Нібур вважав, що історик здатен справді описати лише те, що певною мірою сам пережив і відчув. У своїй інтерпретації занепаду Римської республіки він пов'язував переломний момент із відходом римлян від землеробства, адже вільний селянин, на його переконання, є основою національного розвитку. Звідси – критика римських патриціїв, які відбирали землю у хліборобів, підриваючи силу римської піхоти і, врешті, держави. Виходячи з цього, Нібур

навіть схилявся до думки, що «золотий вік» Риму припадав на найдавнішу епоху.

Найвидатнішим німецьким істориком першої половини XIX ст. зазвичай вважають Леопольда Ранке. Вихований у консервативній і глибоко релігійній атмосфері, він зазнав значного впливу Нібура, Фіхте та Вальтера Скотта і вирізнявся винятковою працездатністю: його науковий доробок охопив десятки томів. Уже в першій праці «Історія романських і германських народів з 1494 до 1535 рр.» Ранке заявив про власний підхід до минулого. Він надавав великого значення історичній особистості, прагнучи відтворити її індивідуальність, бо, на його думку, саме особистість є творчою силою історії. Відповідно одним із важливих завдань історика він уважав створення детального портрета історичного героя.

Водночас Ранке послідовно відстоював вимогу об'єктивного викладу подій. Він наполягав, що історик не повинен ні «судити» минуле, ні повчати читача; його мета – показати, «як було насправді». У праці «До критики нової історіографії» він дав критичну оцінку низці гуманістичних істориків. З 1825 р. Ранке став професором Берлінського університету, де започаткував курс загальної історії Західної Європи й активно залучав до роботи нові для того часу джерела, зокрема дипломатичне листування (особливо венеціанських послів). З 1834 року він організував у Берліні семінар для студентів, який став важливим чинником професіоналізації історичної науки. У межах семінару вивчалися проблеми ранньої історії Німеччини, історія салічних і швабських імператорів, а результатом стала публікація студентських досліджень.

Ранке створював великі праці винятково на основі джерел: серед них – дослідження про папство, історію Реформації, прусську, французьку й англійську історію. Його концептуальні погляди зводилися, зокрема, до ідеї, що кожен народ має свою особливу «ідею», яка визначає політичні форми та зовнішню політику. Всесвітня історія в його баченні постає як боротьба національних існувань, а тому в центрі його уваги часто опинялися міжнародні

відносини. У цій боротьбі, на його думку, немає абсолютних «правих» і «винних»: кожен народ має свою правоту, але фактично «перемагають» ті, хто виявився сильнішим у відстоюванні свого існування та інтересів.

Оскільки історичне дослідження має ґрунтуватися на джерелах, Ранке формулював і критерії їх добору: історик повинен звертатися до таких джерел, що дозволяють висвітлити події неординарні, «вищі» за рівнем значущості. Як майстер історичного портрета, він ставив на перше місце ті риси діяча, які виражають зміст епохи, при цьому уникаючи як засудження, так і вихваляння – показовим прикладом є його характеристика Мартіна Лютера.

У ставленні до загальної логіки історії Ранке заперечував ідею прогресу, особливо в гегелівському сенсі. Він уважав, що існують народи, які зупинилися у розвитку або навіть зазнають регресу; певний виняток, на його погляд, становили романо-германські народи. Замість уявлення про суцільний прогрес він говорив про те, що кожна епоха має власну визначальну тенденцію. Він навіть висловлював думку, що найвищі здобутки людства вже відбулися і навряд чи можуть бути перевершені. Ранке також не визнавав існування універсальних історичних закономірностей, а тому вважав, що завдання історика – не «відкривати закони», а досліджувати визначні події. Така установка зумовила його обмежений інтерес до соціальної історії порівняно з політичною та дипломатичною.

Історію Риму німецький історик трактує як універсальну, бо в ній, на його переконання, відбито долі багатьох народів. Римські завоювання в Європі він пояснює прагненням римлян нести варварам культуру й цивілізацію. У цій логіці Рим постає творцем «всесвітньої» літератури, унікального державного і загального права, централізованої монархічної моделі та сили, що піднесла християнство до становища панівної релігії.

Ранке вважав, що давні германці, які прийшли на територію Римської імперії, мали монархію з виразним релігійним підґрунтям. Для них, на його думку, був характерний дружинний устрій, скріплений принципом особистої та спадкової вірності. При цьому германці, як він наголошував, не знищили

римську культуру: навпаки, відбувся продуктивний синтез римського і германського начал. Західна Європа, за такою інтерпретацією, успадкувала від Риму християнську церкву, монархічну владу, адміністративну організацію, право й літературу.

Особливе місце у своїй концепції Ранке відводив добі Карла Великого. Війни цього правителя він тлумачив передусім як зіткнення християнства з язичництвом. Карл постає у нього правителем високої культури, а його діяльність, за оцінкою історика, сприяла формуванню усвідомлення національної ідентичності в Німеччині, Франції та Італії. Водночас Карл у такому викладі більше відчував себе германцем, ніж носієм римської традиції. Розпад його імперії Ранке пояснював переважно міжусобицями наступників.

Період між XI та XIII ст. Ранке означував як «ієрархічну епоху», тобто час посилення теократії, зростання впливу католицької церкви та папства. Хрестові походи він пояснював здебільшого духовними мотивами – прагненням повернути Гроб Господній під владу християн. Головним наслідком цих походів, у його баченні, стало значне зміцнення папської влади.

Наступний відтинок європейської історії – XIV–XV ст. – у Ранке постає як доба падіння авторитету пап, церковного розколу, Столітньої війни й внутрішніх смут у Франції, Англії та Німеччині. Завершенням цього періоду він вважав завоювання Константинополя турками і перенесення центру християнської культури з Візантії до Італії. Ослаблення католицької церкви, на його думку, підживило інтерес до античної спадщини та стимулювало культурне відродження.

Далі у його схемі йде епоха Реформації та релігійних війн XVI–XVII ст. Причини Реформації Ранке виводив із політичного протистояння німецьких князів імператору та римським папам. Селянську війну в Німеччині він також пов’язував переважно з політичними обставинами: через воєнні потреби правителі підвищували податки, що прискорювало народний вибух. Релігійними чинниками він пояснював і загальноєвропейські конфлікти на кшталт Нідерландської революції та Тридцятилітньої війни.

Виникнення й становлення «великих держав» Європи XVII–XVIII ст. Ранке виділяв у самостійну добу: замість домінування церкви тепер, на його переконання, переважає світське правління. Англійську революцію він оцінював як заколот, а Кромвеля називав «батьком царевбивства», що відповідає його консервативному погляду на легітимність влади.

Прагнучи пояснити феномен посилення Росії, Ранке посилався на особливості слов'янського «національного духу», який він вважав більш схильним до монархії та вірності, ніж германський, а також на роль православної церкви як традиційно монархічної опори. Додатковим фактором він називав запозичення Петром I західноєвропейської культури в тих формах і масштабах, що стимулювали матеріальний розвиток країни.

У підсумку Ранке приходив до уявлення про п'ять «головних держав» Європи, кожна з яких спиралася на власні засадничі принципи: Франція – на католицизм і монархізм (романський принцип); Англія – на германо-морський і парламентський принцип; Росія – на слов'яно-грецький принцип; Австрія – на поєднання католицизму, монархії й германізму; Пруссія – на германізм, протестантизм, мілітаризм та адміністративну дисципліну.

Після доби формування великих держав, за Ранке, настає період революцій, витоки яких він пов'язував з ідеологічними суперечностями між філософами та прихильниками католицької теології. Ідеї народовладдя, на його думку, отримали глобальне поширення від Американської революції, були особливо активно сприйняті у Франції й стали одним із чинників Великої Французької революції. Серед причин він називав також вплив матеріалістичної та атеїстичної французької літератури. Радикальну жорстокість революційної стихії Ранке пояснював поступливістю та слабкістю Людовіка XVI, що нібито дозволило насильству вийти з-під контролю.

Останній період європейської історії в його схемі – «конституційна» сучасність, де головним змістом є боротьба двох тенденцій: монархічної та народного суверенітету. Компромісом, який мав би зняти суперечність, він вважав конституційну монархію.

Творчість Ранке, як підкреслюється в цьому викладі, започаткувала «німецьку класичну історію» й набула значної популярності в Німеччині, оскільки в його працях виразно відчувалися національні акценти й ідея державного розширення. Поряд із визнанням його впливу на формування історичної школи, тут наголошується й на суперечливості – еклектизмі та поверховості окремих узагальнень, а також на тому, що певні мотиви його історіописання виявилися співзвучними політичним тенденціям, які згодом посилилися в Німеччині.

Романтична історіографія, у загальних рисах, поділялася на два напрями – консервативний і ліберальний. Консервативна течія особливо розвинулася у Франції доби Реставрації (1815–1830), коли відновилася система вищої та історичної освіти й з'явилося коло оригінальних істориків. Центральною темою дискусій стала Французька революція 1789–1794 рр., перебіг і підсумки якої консервативні романтики здебільшого оцінювали негативно. Сам романтизм у цьому контексті подається як реакція на антиісторизм тієї лінії Просвітництва, що асоціювалася з Руссо.

Фундатором консервативного напряму у французькій історіографії був Жозеф де Местр. Революція змусила його залишити батьківщину, довго перебувати в еміграції, зокрема в Росії як посла. Він спрямовував інтелектуальні зусилля проти просвітницьких ідей, підкреслюючи гріховність людини, її потяг до зла, роль підсвідомих інстинктів і пристрастей у ході історії. Нейтралізацію цих руйнівних імпульсів він пов'язував лише з вірою, моральністю, релігією та державою: релігія, за його уявленням, упокорює душу, а держава стримує тілесне. Як провіденціаліст він вірив у божественну передвизначеність історії, але водночас визнавав і силу «народного духу», який має давнє коріння і проявляється у звичаях, традиціях, забобонах. Французьку революцію він тлумачив як кару за відступ від Бога.

Консервативний романтизм отримав своєрідне художньо-історичне звучання у творчості Франсуа Рене де Шатобріана. Для нього Просвітництво було духовним чинником, що підготував революційну катастрофу. Він

створював привабливий образ середньовічного життя і в «Генії християнства» запропонував позитивну візію Середньовіччя як часу розквіту християнських чеснот. У праці про революції він критикував філософію Просвітництва за нездатність об'єктивно осмислювати суспільне життя і висловлював ідею циклічності історії, вбачаючи в подіях античного Риму передвістя та аналогії до жахів якобінського терору.

Поряд із песимістичною консервативною лінією у Франції зміцнювалася більш оптимістична течія – ліберальний романтизм, для якої першорядним було осмислення феномена народу та його ролі в історії. До фундаторів ліберального напряму зараховують Огюстена Тьєрі. У «Листах з історії Франції» він формулював вимогу відмовитися від історії династій і воєн як головного предмета і перейти до «біографії народів»: не «біографія влади», а саме історія народу й «національного духу» має бути центром наукового дослідження. Народ, а не вожді, виступає головною дійовою особою історії, діючи значною мірою несвідомо під впливом національного духу; вивчення цього чинника, за Тьєрі, дозволяє краще зрозуміти механізми історичного процесу. Саме так він підводив європейську історіографію до проблематики соціальної історії.

Як і представники «історичної школи права», Тьєрі наполягав на необхідності «вжитися» в дух епохи: історик не має права накладати на минуле сучасні шаблони, поняття й категорії. Повноцінна реконструкція, на його погляд, та, яку читач може не тільки зрозуміти, а й відчути. Французьку історію він нерідко подавав як непримиримо боротьбу класів, причому класи інколи трактувалися ним як «раси»: франки-завойовники – «раса» аристократів, галло-римляни – «раса» підданих. У цій схемі саме галло-римський народ зберіг римську культурну спадщину і забезпечив становлення нового ладу, а своє покликання Тьєрі бачив у тому, щоб написати історію цього народу і стати «історіографом французької свободи». Публіцистичне втілення цієї ідеї він дав у памфлеті «Жак Простак», а найбільш масштабно – у фундаментальній праці «Історія завоювання Англії норманами», робота над

якою підірвала його здоров'я: невдовзі він утратив зір і зазнав паралічу, після чого протягом тривалого часу диктував свої тексти помічникам.

У вступі до цієї праці Тьєрі виклав ідею походження класів через завоювання так: вищі й нижчі верстви, що ворогують між собою або змагаються за певні форми влади, в багатьох країнах є не чим іншим, як нащадками колишніх завойовників і колись завойованих. Група переможців, утративши з часом ознаки окремої нації, зберігає привілеї й трансформується у войовниче дворянство – бездіяльне, різке, схильне до насильства. Воно може поступово поповнюватися вихідцями «знизу», однак продовжує панувати над мирною масою трударів доти, доки тримається політико-військова організація, що виросла з факту завоювання. Переможені ж, позбавлені землі, влади та свободи, існують ніби окремим «суспільством» поряд із військовою асоціацією переможців. Водночас саме цей підлеглий прошарок, зберігши в містах рештки римської цивілізації або творчо запозичуючи її елементи, поступово піднімається – у міру ослаблення феодальної організації дворянства, тобто нащадків давніх завойовників. У такому вигляді концепція Тьєрі стала однією з перших спроб пояснити виникнення класів історично – через структуру насильства й спадщину завоювань.

Помітне місце серед французьких істориків першої половини XIX ст. посідає Франсуа Ґізо – політик, державний діяч і водночас впливовий науковець. Свою історичну концепцію він розгорнув у працях на кшталт «Дослідів з історії Франції», «Історії цивілізації в Європі», «Історії цивілізації у Франції». Поділяючи загалом ідею класової боротьби, Ґізо пояснював походження класів не лише давнім завоюванням (як у Тьєрі), а й майновою нерівністю, що виникала внаслідок захоплення землі та накопичення багатства. Він виходив із того, що політичні інститути й державні форми визначаються станом суспільства, його «громадянським побутом», а «громадянський побут» найперше залежить від поземельних, земельно-майнових відносин. Саме вони, на його переконання, формують каркас і громадянського, і політичного життя.

Водночас Ґізо інакше окреслював «третій стан». Він не включав до нього робітників: «третій стан» у нього – це насамперед верхівка міської та сільської буржуазії. Робітників же Ґізо трактував як найвідсталішу частину суспільства: ті, хто має розум, дисципліну, працелюбність, здатні створити капітал, тоді як робітники нібито приречені на бідність, живучи з зарплатні. Така позиція відбиває його консервативно-ліберальне бачення соціальної ієрархії та політичної ролі буржуазії.

В «Історії англійської революції» Ґізо доводив, що події на Британських островах були спричинені не лише політичними причинами. Революцію він пов’язував із глибокими змінами в соціальному та правовому становищі народу, а також із тим, що буржуазія протягом тривалого часу нарощувала економічну силу й суспільний вплив, однак стара політична організація не дозволяла їй реалізувати ці здобутки. Звідси революція постає як зіткнення буржуазії з аристократією, а релігійні та політичні конфлікти – радше як зовнішня оболонка глибинного соціального питання, тобто боротьби класів за вплив і владу. Узагальнення Ґізо в цьому місці зводиться до думки: коли соціальний устрій і політична форма надто сильно розходяться, суспільство стає вразливим до революційного вибуху.

Окремим внеском Ґізо стали його міркування про цивілізацію. Він визначав цивілізацію як поєднання двох ліній прогресу: розвитку громадянського життя й людських взаємин та розвитку особистої діяльності. На відміну від «однопринципних» давніх цивілізацій, де домінував один фундаментальний початок (теократія, каста, демократія тощо), для середньовічної Європи, у його трактуванні, характерна всеосяжна боротьба протилежних принципів. Саме ця тривала конкуренція засад і породжує історичний прогрес свободи, через що західноєвропейська цивілізація оголошується ним найвищою.

У своєму історичному огляді Ґізо показував, як Середньовіччя успадкувало від Риму міста й муніципальний устрій, ідею імперії та абсолютної імператорської влади, а також християнство як нову ієрархізовану

організацію. Християнська церква після падіння імперії, за цією схемою, підкорила варварів духовно; варвари ж принесли принцип свободи. Германське завоювання принесло також військовий патронат і васалітет – ієрархічну аристократичну організацію, що певною мірою співіснувала з особистою свободою й згодом оформилася у феодальну систему. Далі розгортання європейської цивілізації описується як боротьба трьох принципів – теократичного (церква), монархічного (королівська влада) і демократичного (общини). Феодалізм, попри жорсткість, дав Європі низку «лицарських» чеснот і культурних форм – великодушність, відданість, рицарство та його літературу. Звільнення міст із-під феодальної опіки породжує новий стан – буржуазію, яка виходить на арену боротьби проти феодалізму.

У періодизації Ґізо перший великий цикл європейської цивілізації завершується в XII ст. Далі йде відтинок XII–XV ст. – доба Хрестових походів і затяжної, без остаточної перемоги, боротьби принципів. Останній великий період починається з XV ст.: Реформація та Англійська революція тлумачаться як сильні пориви до свободи; у XVII–XVIII ст. Франція стає центром цивілізації; протистояння абсолютизму й «вільного дослідження» врешті вибухає революцією, що приносить і тиранію, і тяжкі наслідки. Політичний ідеал Ґізо він бачить у гармонії всіх провідних принципів і складових європейської цивілізації.

Учнем Тьєрі в історіографії був Франсуа Огюст Міньє. У «Історії Французької революції» він одним із перших запропонував цілісну наукову концепцію революції, трактуючи її не тільки як політичний переворот, а як глибоку зміну «внутрішнього стану нації». Попри ексцеси на кшталт якобінського терору, революція в його інтерпретації ліквідувала середньовічні порядки та започаткувала нові, справедливіші відносини. Він розумів революцію як тривалу боротьбу між привілейованими, «середнім» і пригніченим станами, при цьому в центр ставив саме «середній стан» як носія національних і соціальних цінностей. Для нього провідним принципом «середнього стану» була свобода, тоді як для плебсу – рівність. Полемізуючи

з реакційними істориками, Міньє доводив закономірність революції як історичного явища.

Вплив німецького романтизму найяскравіше простежується у творчості Жуля Мішлє (1798–1874 рр.). У «Вступі до всесвітньої історії» він ставить у центр своїх пошуків «дух народу», трактуючи його як реальну силу, що діє в історії й визначає напрям та характер історичного руху. Мішлє багато розмірковує над природою патріотизму і доходить висновку, що він виростає з прив'язаності людини до землі та прагнення зберегти власну культурно-національну самобутність. Саме тому він протиставляє «ґрунтовий» патріотизм народу космополітизму буржуазії. Для Мішлє історія є постійною боротьбою: людини з природою, духу з матерією. Рушієм історичного процесу він вважає народ, який керується «народним інстинктом». Увага до психологічних основ життя народу привела історика до введення поняття «національного менталітету».

Мішлє різко заперечує соціалістичні концепції, передусім через їхню вимогу ліквідувати приватну власність. На його переконання, моральний і життєвий ідеал справжнього народу, тобто селянства, пов'язаний із наявністю власної землі – поля, ділянки, господарства. Він відкидає й ідею насильницького переоблаштування суспільства у бік соціалізму чи комунізму. Подолання класової ворожнечі Мішлє вбачає не в примусі, а в моральному зближенні верхів із народом – через любов, солідарність і відмову від егоїстичних інтересів. Історик ідеалізує простолюд, оспівує «народний інстинкт», який, на його думку, сильніший за «книжний розум» панівних класів. Народ, вважає він, здатен на подвиг і самопожертву, тоді як вищі верстви здебільшого діють із холодного розрахунку.

Вихід із соціальних суперечностей Мішлє пов'язує з феноменом генія. Геній для нього – гармонійна єдність інстинкту й розуму, що забезпечує особливу творчу продуктивність. Звідси він робить висновок: якщо поєднати раціональність верхніх класів із природною інтуїцією та життєвим відчуттям бідних верств, то це може надати історичному розвитку продуктивного

характеру. Але таке зближення неможливе без морального «лікування» суспільства, і тут Мішлє особливу роль відводить народній школі. Школа, на його задумом, має виховувати соціальну любов і злагоду, причому в ній принаймні два роки повинні навчатися діти всіх класів разом. Дитина, за Мішлє, має через освіту пізнати свою батьківщину й навчитися сприймати її як живу святиню, в яку можна вірити. Ця «віра у божество вітчизни» повинна зміцнювати відчуття єдності з народом, а шкільна спільнота – стати моделлю майбутнього громадянського суспільства. Водночас Мішлє, перебуваючи під впливом гегелівської логіки всесвітньої історії, вважав, що вершина історичного процесу уособлюється Францією. Парадоксально, однак, подібні освітні ідеї в більшій мірі втілювалися не у Франції, а в Англії, яку сам Мішлє часто змальовував як країну егоїзму і пихи.

Особливе місце у французькій історіографії першої половини XIX ст. належить Алексісу де Токвілю (1805–1859 рр.). Прагнучи глибше осмислити стан післяреволюційного суспільства, він вирушив до США нібито для вивчення пенітенціарної системи, але фактично досліджував політичний і соціальний устрій Америки. Підсумком стала праця «Демократія в Америці», де він ставить питання: що таке демократія, які загрози їй властиві й як їх уникнути. Для Токвіля демократія – це представницька система з широким виборчим правом, а також соціальна реальність, у якій ключовою цінністю стає рівність. Принцип рівності, впливаючи на соціальні відносини, породжує індивідуалізм, і саме тут виникає небезпека: демократичний індивідуалізм може привести не до «рівності у свободі», а до «рівності в рабстві», тобто до демократичного деспотизму. Звідси його висновок: свобода і рівність, узяті нарізно, не гарантують людського існування – потрібен баланс, який мають підтримувати відповідні правові й політичні інститути.

Осмислюючи досвід Великої Французької революції, Токвіль формулює парадоксальний «закон» політичної динаміки: найкоротший шлях до свободи може привести до найгіршої форми рабства. На його переконання, країнам без усталених традицій свободи особливо небезпечні різкі реформи й прискорені

зміни, бо маси не встигають освоїти нові правила, а нові цінності не вкорінюються в інституціях. За таких обставин руйнівний потік легко виходить з-під контролю і може завершитися охлократією та тиранією натовпу. Саме ці міркування Токвіля стали важливою підвалиною сучасних уявлень про ризики демократичних трансформацій.

Варто підкреслити, що перша потужна реакція на Французьку революцію виникла в Англії: тут оформилися основні мотиви консервативного романтизму. Розчарування частини англійських інтелектуалів у просвітницьких надіях найяскравіше виразив Едмунд Бьорк (1729–1797 рр.) у «Роздумах про революцію у Франції…». Він показував, як абстрактні й спрощені філософські ідеї, потрапивши в масову свідомість, здатні обернутися катастрофою: революційна стихія перетворюється на руйнівника культурних надбань, створених багатьма поколіннями, і заради «загальнолюдських ідеалів» може відкинути навіть власні національні традиції.

У першій половині XIX ст. англійська історична думка зосереджується також на переосмисленні власного революційного досвіду, зокрема «славної революції» 1688 р. як прикладу політичного компромісу. Серед вігів формується «вігська історіографія», покликана довести переваги англійської політичної системи. Найвідомішим її представником був Томас Бабингтон Маколей (1800–1859 рр.), чия «Історія Англії» стала програмним текстом такого бачення. Спершу Маколей планував охопити період від 1688 р. до 1820 р., але згодом звузив рамки до 1688–1702 рр., ставлячи кульмінацією саме повалення Стюартів. Він високо оцінював Вільгельма III, підкреслював роль станової свідомості англійців у відносно «безкровному» проведенні реформ, хоча у викладі часто вдавався до риторики й сміливих узагальнень, не завжди достатньо підтверджених джерелами.

Інший, надзвичайно популярний серед освіченої публіки історик – Томас Карлейль (1795–1881 рр.). Він прийшов в історіографію з літератури й публіцистики, а найвідомішими його працями стали «Історія Французької

революції», «Герої…», «Історія Фрідріха II». Карлейль вибудував оригінальну концепцію, де вирішальна роль належить великим особистостям: прогрес людства здійснюється через подвижництво героїв, а всесвітня історія постає як сукупність біографій видатних людей. Він скептично оцінював інституції та «голі» знання, натомість підкреслював моральний обов'язок як фундамент цивілізації. Коли героїчне втрачає значення, в суспільстві, за Карлейлем, активізуються руйнівні сили маси – бунти й повстання – аж поки не з'явиться новий герой-вождь на кшталт Кромвеля чи Наполеона. Пізніше цю ідею «культу героя» інтерпретували як одну з ідейних передумов авторитарних доктрин, хоча серед академічних істориків Карлейль не мав такого авторитету, як серед широкого читача.

У підсумку романтична історіографія суттєво розширила межі історичного знання й переоцінила багато просвітницьких уявлень. Вона по-новому відкрила середньовіччя, зміцнила національні історіографічні школи, активніше ввела в дослідження соціальну проблематику та психологічні виміри історичного процесу. Усе це підготувало ґрунт для подальшого переходу історії до більш послідовних наукових підходів.

ТЕМА 16
ІСТОРІОГРАФІЯ ПОЗИТИВІЗМУ

У першій половині XIX ст. промисловий підйом у провідних країнах Європи дав потужний імпульс розвитку природничих наук. Нові відкриття змінювали світогляд, уточнювали наукову картину світу й, як наслідок, спричиняли появу нових підходів до пояснення суспільних явищ.

Серед фундаментальних ідей особливе місце посідає ідея еволюції, яку в науковий обіг увів відомий англійський геолог і археолог Чарльз Лайєль. Щоправда, у нього ця ідея застосовувалася насамперед до геологічних процесів. Пізніше поняття «еволюція» використав Чарльз Дарвін у своїй концепції розвитку органічного світу.

Прогрес природознавства відбився й у формуванні філософського напряму позитивізму. Для позитивізму характерний перехід від раціонально-споглядального способу пояснення буття до раціонально-емпіричного. На зміну абстрактним побудовам про структуру й розвиток світу, типових для частини просвітницької філософії, позитивізм прагнув дати знання, достовірність якого можна перевірити досвідом і експериментом. Важливо й те, що позитивізм намагався поширити методи пізнання природи на вивчення людини й суспільства.

Ідеї позитивізму вплинули майже на всі соціальні науки, зокрема й на історіографію. У європейській історичній думці позитивізм став своєрідним продовженням просвітницького раціоналізму, але з посиленням вимоги емпіричної верифікації. Відчутно це проявилося у творчості Клода Анрі де Сен-Сімона (1760–1825). Його біографія сама по собі показова: походячи з аристократичного середовища, він брав участь в Американській революції, а під впливом демократичних ідей відмовився від титулу й присвятив життя пошукам моделі справедливого суспільного устрою, яку пов’язував із соціалізмом.

Роздуми про соціальну справедливість, гармонію та прогрес привели Сен-Сімона до створення власної соціально-філософської системи, ключові положення якої викладені у працях «Нарис науки про людину» та «Нове християнство». Однією з важливих новацій стало те, що він одним із перших почав розглядати суспільство як систему. Різні сфери людського життя, за його уявленням, становлять елементи цієї системи й перебувають у постійному взаємозв'язку. Єдність і гармонію компонентів суспільної системи забезпечує людський розум. Разом із тим розум у Сен-Сімона виступає і рушієм суспільного розвитку, здатним піднести людство до вершин науки та моралі.

Суспільна система, за Сен-Сімоном, підтримується певними типами політичної та економічної діяльності, ідеологією й наукою. Ці компоненти проходять фази зародження, розвитку, кульмінації та занепаду і з часом поступаються місцем новій системі, де цикл повторюється, але на вищому рівні. Власне рушієм змін соціальних систем мислитель визначив суперечності між старими формами життя і новими, що лише зароджуються у розумовій діяльності людини. Кожна наступна система, з цієї точки зору, є прогресивнішою за попередню; її розвиток триває доти, доки вона не вичерпає свого потенціалу і не увійде в «критичну стадію», коли визрівають підвалини нового, досконалішого устрою. У цьому виявляється цілісне, «соціологічне» бачення суспільства – одна з головних нових рис його концепції.

На основі такого підходу Сен-Сімон виділив чотири послідовні стадії розвитку людської спільноти та три «критичні епохи». Першу стадію – первісне суспільство з низьким рівнем продуктивних можливостей і пануванням фетишистських уявлень – він називав «фетишистською». Далі, після першої «критичної епохи», формується антична стадія, для якої характерні рабство і політеїзм. Друга «критична епоха» завершується становленням «феодально-теологічного» (середньовічного) суспільства, де експлуатація, за його оцінкою, дещо пом'якшується, а провідною релігією стає християнство. Починаючи з XV ст. розгортається нова «критична епоха»,

пов’язана із зародженням наукового мислення та науки і яка, на думку Сен-Сімона, тривала до Великої Французької революції. Революція у Франції, у свою чергу, відкрила четверту – «позитивну» – стадію, на якій має настати час вільної праці, організованої в рамках моралі «нового християнства».

Загалом міркування Сен-Сімона подекуди й справді перегукуються зі спекулятивними схемами просвітницького раціоналізму. Водночас важливо, що він акцентував увагу на реальних відносинах між людьми, які складаються в межах тієї чи іншої соціальної системи. У подальшому саме такий інтерес до структури суспільства й типів соціальних зв’язків став одним із чинників становлення соціології як окремої науки.

Головні ідеї Сен-Сімона про суспільство як цілісну соціальну систему отримали подальший розвиток у працях його учня і особистого секретаря Огюста Конта (1798–1857 рр.). Насамперед Конт запропонував нову класифікацію наук залежно від складності їх предмета. Оскільки найскладнішим об’єктом пізнання він вважав суспільство, то вершину цієї ієрархії мала посідати «соціальна фізика», яку згодом він назвав «соціологією». Основні положення цієї науки Конт виклав у шеститомному «Курсі позитивної філософії», «Позитивістському катехизисі», «Заповіті Огюста Конта» та інших працях.

Для соціології, так само як і для природничих наук, найважливішими, на думку Конта, повинні бути «факт» і «закон», тобто стійкий і повторюваний зв’язок між явищами суспільного життя. Він стверджував, що існують такі ж точні закони розвитку людського суспільства, як і закони падіння тіла в природі. Так само як природничі науки вивчають природу як цілісну систему, соціологія, за Контом, повинна розглядати суспільство як особливий організм. Суспільство постає у нього як упорядкована, внутрішньо різнорідна, але цілісна система, в якій усі елементи взаємопов’язані й виконують певні функції. При цьому мислитель розрізняв два аспекти вивчення суспільства: стан спокою і стан руху, які він назвав відповідно «соціальною статикою» та

«соціальною динамікою». Перша має розкривати будову суспільства, друга – закони його розвитку та змін.

Основним законом суспільного розвитку Конт вважав проходження людством трьох стадій розвитку мислення: теологічної, метафізичної та позитивної. На теологічній стадії люди пояснюють світ за допомогою міфів і релігійних уявлень. На метафізичній – намагаються осмислити буття через абстрактні філософські поняття. Позитивна стадія настає тоді, коли для пізнання природи і суспільства починають застосовувати наукові, емпіричні методи, що дають достовірне, перевірюване знання.

Саме позитивну стадію Конт вважав найвищим етапом розвитку людства. На цьому щаблі суспільне життя, за його уявленнями, повинно впорядковуватися тими верствами, які мислять раціонально і тверезо, – ученими, промисловцями, підприємцями, фінансистами. Будову суспільства він уявляв як гармонійне поєднання матеріальних, духовних і моральних засад, що знаходять своє втілення у державі, церкві та родині. В основі історичного процесу, за Контом, лежить передусім розвиток людського мислення, а головною рушійною силою історії виступають ідеї. Соціальний організм він розумів як сукупність уявлень, поглядів і переконань, які постійно змінюються і через це зумовлюють зміни в інших сферах життя – господарстві, відносинах власності, політиці тощо. Усі соціальні явища Конт зрештою зводив до психології, вважаючи, що вони відбивають стан колективної свідомості, або «людського духу». Історичний процес у його трактуванні постає як незворотний, прямолінійний рух, як тривала еволюція, що відбувається за дією необхідних і сталих законів.

Хоча вчення Конта в багатьох моментах нагадує просвітницький раціоналізм, його соціальна теорія справила величезний вплив на подальший розвиток європейської науки загалом і історичної науки зокрема. Його метод вимагав розглядати суспільство як живий організм, як систему, що безперервно змінюється і розвивається. Водночас Конт наполягав на тому,

щоб історичне дослідження було максимально звільнене від емоційності та суб'єктивних фантазій дослідника.

Позитивізм у історичній науці привів до посилення уваги до «техніки» дослідження, методів роботи з джерелами та принципів підготовки наукових праць. Склалися певні вимоги до історика-позитивіста: він мав бути максимально стриманим, «сухим» у викладі, уникати оцінок і емоційних суджень. Тривала і ретельна робота з джерелами перетворилася на своєрідний еталон науковості. Загалом позитивізм справив дуже сильний вплив на інтелектуальне життя Європи й Америки, а особливо багато прихильників ідей Конта було у Франції, зокрема серед істориків.

До середини XIX ст. у Франції завершився процес оформлення історії як самостійної наукової дисципліни, що яскраво засвідчує існування спеціалізованих навчальних закладів, у яких готували професійних істориків. Так, у Французькому коледжі навчали істориків широкого профілю, у Вищій нормальній школі готували майбутніх учителів історії, а в Школі хартій майбутні архівісти й палеографи здобували ґрунтовні знання з палеографії, дипломатики та генеалогії. Поворот французької історичної науки в бік позитивізму особливо виразно проявився з відкриттям у 1868 р. Практичної школи історичних досліджень, де молоді провінційні історики проходили спеціальну підготовку як дослідники.

Першим активним популяризатором ідей Огюста Конта у сфері історіографії став Габріель Моно (1844–1912 рр.). Саме він протягом тривалого часу очолював Практичну школу історичних досліджень і заснував відомий журнал «Історичний огляд». Навколо цього видання згуртувалися історики найрізноманітніших спеціалізацій – античники, медієвісти, дослідники Нового часу. У своїй програмній статті «Про прогрес вивчення історії у Франції з XVI ст.» Моно закликав колег перетворити історію на справді наукову дисципліну шляхом застосування природничо-наукових методів дослідження. Він вважав, що певне відставання французької історіографії було зумовлене надмірною увагою до релігійних і політичних

пристрастей та недостатнім використанням досягнень критичного методу під час аналізу джерел. «Відтепер, – писав Моно, – журнал буде органом “позитивної науки”, вільним від полеміки, обмеженим сферою фактів і закритим для політичних та філософських теорій».

Найближчим соратником Габріеля Моно був видатний французький медієвіст Ернест Лавісс (1842–1922 рр.). Працюючи спочатку в Нормальній школі, а згодом у Сорбонні, він доклав значних зусиль для впровадження нових форм викладання історії та сучасних методів наукового дослідження. Йому належать відомі праці з медієвістики «Бранденбурзька марка в період Асканійської династії» та «Нариси з історії Пруссії».

Учнями Лавісса стали Шарль Ланглуа (1863–1929 рр.) і Шарль Сеньобос (1854–1942 рр.), які у 1892 р. опублікували працю «Вступ до вивчення історії». У цій книзі було викладено систему методичних рекомендацій щодо пошуку, відбору, критичного аналізу й інтерпретації джерел, а також щодо можливостей узагальнення результатів дослідження на їхній основі. Особливе місце в праці посідає визначення одного з ключових понять позитивістської історіографії – «історичного факту». Автори наголошували, що специфікою історичних фактів є те, що вони пізнаються не безпосередньо, а опосередковано – через сліди, які ці події залишили для наступних поколінь. Вони підкреслювали, що історичний факт не належить до тієї ж категорії фактів, що, скажімо, хімічний елемент або хімічна реакція. Один і той самий факт реальності може бути або не бути історичним залежно від способу його пізнання. «Засідання Сенату для того, хто на ньому присутній, є фактом безпосереднього спостереження, але те саме засідання стає історичним фактом для того, хто вивчає його за звітом», – зазначали дослідники. Узагальнюючи ці міркування, вони формулювали відомий принцип: «Історію вивчають за допомогою текстів».

Методи критики джерел, що розвивалися ще з XVI ст., у праці Ланглуа і Сеньобоса набули чіткої системності та впорядкованості. Логіка історичного дослідження в їх викладі виглядає так: спочатку здійснюється пошук

документів (евристика), далі проводиться аналіз із застосуванням зовнішньої, підготовчої критики, потім – внутрішня критика, яка включає герменевтику (критика тлумачення) та негативну внутрішню критику достовірності через перевірку щирості й точності свідчень, результатом чого стає встановлення окремих фактів. Після цього настає етап синтезу, який у межах позитивістської парадигми досягається шляхом групування встановлених фактів і формування загальних висновків. Завершальним етапом є створення історичної оповіді, або наративу. Кожна стадія цієї роботи, за задумом авторів, є відкритою для наукової спільноти й підлягає перевірці. Праця Ланглуа і Сеньобоса стала своєрідним зразком позитивістського підходу до історичного дослідження.

Позитивістська методологія у французькій історіографії набула подальшого розвитку у творчості Іполіта Тена (1828–1893 рр.). Сферою його наукових інтересів були проблеми методології історії, а також питання літератури, мистецтва, соціології та філософії. Саме він започаткував культурно-історичний метод вивчення літератури й мистецтва. Як послідовник Конта, Тен прагнув запровадити в історичне дослідження суворо наукові, сцієнтичні методи. Він вважав, що історія повинна стати «експериментальною» наукою, а для достовірної реконструкції минулого слід використовувати прийоми біології та психології, навіть називав історію своєрідною «психологічною анатомією».

Предметом наукового пізнання Тен вважав лише ті закони, події, відносини і факти, які ретельно відібрані й докладно описані. Оскільки він найбільше спеціалізувався на літературі та мистецтві, то дійшов висновку, що літературний твір є явищем, закономірно зумовленим тим середовищем, у якому жив і творив його автор. Розглядаючи художній твір як документ епохи, дослідник, за Теном, відкриває психологію окремої душі й водночас психологію цілого часу. Таким чином, вивчаючи психологію, історик фактично пізнає рушійну силу історії, адже людська психіка виступає головним чинником історичного процесу.

Тен поставив перед собою мету відшукати універсальний принцип, який дозволив би об'єднати в єдине ціле розмаїття індивідуальних і неповторних явищ культури. Він сформулював свою ключову ідею про залежність змін у мистецтві від зростання та ускладнення суспільних потреб, побуту, звичаїв і уявлень. Для нього мистецтво є органічною складовою суспільного цілого. Історик визначив і обґрунтував чинники, що зумовлюють своєрідність мистецтва в той чи інший історичний період у межах певної національної традиції. Такими чинниками, на його думку, є: раса як сукупність успадкованих схильностей, пов'язаних з темпераментом і тілесною конституцією; середовище існування, яке охоплює географічне положення країни, моральні уявлення її народу, побут і форму політичного устрою; історичний момент як певний етап буття культури в часі.

Свою теорію раси, середовища і моменту Тен систематично виклав у праці «Історія англійської літератури». Спираючись на багатий матеріал англійської літературної традиції, він намагався виявити головні рушійні сили цивілізації – расу, середовище і момент – та показати внутрішній механізм, завдяки якому варвар-англо-сакс перетворився на англійця. Французький дослідник починає свій аналіз із характеристики ґрунту, неба, моря і клімату, що оточували англо-сакса, простежує вплив клімату на його характер, фізичні риси народу, його харчування, нахили, звичаї, релігію, сімейні й суспільні відносини, а також на літературні пам'ятки. Тен підкреслює значення християнства і латинської культури, а також вплив норманських завойовників. Він виокремив характерні риси англо-саксонської раси й доводив їхню незмінну, майже метафізичну сутність. Хоча ці риси згодом були приховані пізнішими нашаруваннями чужих впливів, викликаних тиском середовища і моменту, проте на кожному повороті історичного процесу саме раса, за переконанням Тена, залишається фундаментом і провідним чинником розвитку англійської художньої літератури.

Унікальність історичного методу Тена визначалася його наполегливим прагненням перетворити вивчення літератури на точну науку, яка за своїм

характером не відрізнялася б від природничих дисциплін, заснованих на експерименті. Однак фактичний матеріал з історії англійської літератури не завжди вписувався у жорсткі рамки теорії трьох факторів, тому Тен був змушений обґрунтувати й запровадити ще один чинник історико-культурного процесу – «пануючу здібність». Під «пануючою здібністю» він розумів своєрідну таємничу творчу силу, незалежну від волі й свідомості митця, яка визначає добір тем, форму і зміст його творів. Саме «пануюча здібність» керує літератором, пояснює його сильні й слабкі сторони, а також схильність підкорятися одним впливам і чинити опір іншим. Таким чином, Тен рішуче відкинув суб'єктивно-емоційне тлумачення художньої творчості й чітко проголосив історію та теорію літератури галуззю позитивної науки. Повагою наукової спільноти він користувався також завдяки своїй праці «Походження суспільного ладу сучасної Франції».

Французька історіографія другої половини XIX ст. істотно розширила коло своїх наукових зацікавлень. Яскравим підтвердженням цього стала діяльність Ернеста Ренана (1823–1892 рр.), якого передусім знали як фахівця з давніх мов і дослідника історії релігій. Найвідомішою його працею стала восьмитомна «Історія походження християнства», перший том якої було присвячено Ісусові Христу. У цій книзі автор застосував метод раціоналістичної критики, намагаючись пояснити чудеса, здійснені Ісусом Христом, з позицій позитивізму. Праця набула величезної популярності в Європі, чому значною мірою сприяв своєрідний стиль Ренана, що поєднував науковий аналіз із художнім змалюванням головних постатей християнської історії та середовища, у якому вони жили й проповідували. Він відтворив яскраву і живу картину початків християнства та його раннього розвитку. Цьому сприяли не лише ґрунтовні знання психології сучасних йому релігійних діячів, а й власний релігійний досвід ученого. Для більш глибокого вивчення життя людей у Палестині Ренан здійснив дві спеціальні подорожі на Близький Схід.

Особливе місце серед французьких істориків другої половини XIX ст. посідає Ньома Дені Фюстель де Куланж (1830–1889 рр.). Уже своєю першою працею «Германське завоювання у V столітті» молодий дослідник привернув пильну увагу наукових кіл. Головною ж його роботою стала «Історія суспільного ладу давньої Франції». У методологічному плані Фюстель де Куланж належав до послідовних позитивістів. Для нього історія була такою ж емпіричною наукою, як і природничі дисципліни. Проте, на відміну від багатьох інших позитивістів, він уважав, що справжнім предметом історії мають бути саме соціальні факти, а сама історія повинна стати повноцінною соціологією. Головне завдання історичної науки, на його переконання, полягає у встановленні закономірних зв'язків і формулюванні широких узагальнень. На перебіг історичного процесу, згідно з його науковою позицією, однаковою мірою впливають як матеріальні, так і духовні чинники. Саме тому кожен історик, вважав Фюстель де Куланж, зобов'язаний вивчати весь комплекс факторів історичного розвитку: право, господарство, інтелектуальне життя, традиції, звичаї та повсякденний побут. Водночас у власних дослідженнях він, розглядаючи ту чи іншу епоху, часто надавав перевагу або духовним, або матеріальним чинникам: античний світ аналізував насамперед через призму релігії, а середньовіччя – крізь осмислення форм земельного володіння. Дотримуючись вимог позитивістської історіографії, Фюстель де Куланж послідовно стояв на позиціях еволюціонізму. Історію він розглядав як повільний і цілеспрямований процес, що ґрунтується на спадкоємності поколінь. Учений категорично заперечував теорію походження класів і рас унаслідок завоювань, вважаючи, що класи виникають із відповідного ставлення людей до власності та їхнього місця в господарській системі. Проте, визнаючи існування класів, він не вважав класову боротьбу визначальним і вирішальним чинником історичного розвитку.

Фюстель де Куланж здобув широку наукову відомість також завдяки запровадженню власного «історичного методу». Сутність цього методу полягала в тому, що справжній історик має піддавати сумніву навіть здобутки

найавторитетніших попередників. Для дослідника, на його переконання, завжди першорядним повинно бути власне бачення минулого, побудоване на глибокому й ретельному аналізі джерел. При цьому французький учений вважав повноцінними джерелами лише писемні пам'ятки – «тексти». Він так формулював вимогу до історика: «Вивчати винятково і безпосередньо тексти в самих дрібних деталях, вірити лише тому, що вони показують, і рішуче усувати з історії минулого сучасні ідеї, занесені брехливою мораллю». Недарма Фюстель де Куланж любив повторювати: «Цілі роки аналізу готують один день синтезу».

Оригінальними були погляди французького науковця на історію античності. Зокрема, він уважав, що досліджувати античні Грецію і Рим слід паралельно, оскільки зміст історичного процесу в античному світі найповніше розкривається тоді, коли врахувати провідну роль релігії як головного джерела суспільних змін. Антична релігія, за Фюстелем де Куланжем, була формою колективної свідомості греків і римлян. Саме виникнення античної цивілізації супроводжувалося появою унікальної релігійної системи, яка забезпечувала цілісність соціального організму. Водночас зміни в суспільному житті неминуче вели до трансформації вірувань, а еволюція вірувань, своєю чергою, спричиняла розвиток усієї духовної сфери – свідомості, світогляду, законів і звичаїв. Тому, на думку історика, розкриття змісту античної релігії дає ключ до розуміння першооснов усіх форм життя та установ, що склалися у давньому світі.

Вчений доводив, що у індоєвропейських народів держава походить від сім'ї, сім'я (рід) формується на основі культу предків, культ предків – із віри у загробне життя, а саме ця віра закладає підвалини поняття домашнього вогнища, моралі й громадського порядку. Вона ж, на переконання Фюстеля де Куланжа, сприяє встановленню влади батька, визначає виникнення власності та спадкового права. Узагальнюючи, дослідник робив висновок: релігія є організуючим духом давнього суспільства. Звідси випливала й його інтерпретація революційних змін античності: виділення аристократії з

первісної патріархальної монархії, відособлення нижчих верств (клієнтів, плебсу), зникнення самостійних громадянських общин через їх об'єднання завоюванням, правом і цивілізацією в єдину державу – все це, вважав історик, було зумовлене передусім революційними зрушеннями у релігійних віруваннях греків і римлян. Він простежував і зміну релігійних форм у Римі: від родових богів – до культу бога-покровителя Риму Юпітера Капітолійського, далі – включення богів підкорених країн у пантеон, згодом – розчинення багатобожжя в ідеї єдиного Бога. Завершальною «революцією» у сфері вірувань, яка, на його думку, зумовила падіння античної держави, суспільства, сім'ї та релігії, стала поява християнства.

Оригінальною була й інтерпретація Фюстелем де Куланжем історії феодалізму в Європі. Передусім він заперечував поширене в тодішній науці пояснення падіння пізньої Римської імперії як неминучого наслідку «остаточного» занепаду інституцій, соціальної енергії та моральних звичаїв чи руйнівного впливу імперського деспотизму. На його думку, імперія ще зберігала значні внутрішні ресурси для подолання кризових явищ у політичній, господарській і морально-релігійній сферах. Водночас історик відкидав уявлення про будь-яку «плідну» роль германського завоювання Західної Римської імперії у творенні нового ладу. Він обґрунтовував підхід, за яким історія не є ланцюгом катаклізмів, а постає як тривалий і послідовний перехід від одного типу існування до іншого під впливом сукупності культурної спадщини, що передається між епохами.

Становлення феодалізму у Західній Європі Фюстель де Куланж описував як процес повільного переродження римської спадщини. Римська імперія утвердила власну культуру на територіях давніх кельтів, які поступово асимілювалися через засвоєння римських форм життя та цінностей. Згодом загальна закономірність трансформації соціальних організмів призвела до послаблення єдності та централізуючої сили імперії. Германці, за цією логікою, принесли у провінції тенденцію розпаду, якій певний час протистояла римська тенденція універсалізму та єдності. В епоху Меровінгів ще тимчасово

переважали римські елементи: у королівстві франків діяли римські правові, господарські й станові форми. Проте в новому поєднанні умов життя ці компоненти римської спадщини зазнали глибоких змін. Карл Великий, на думку історика, намагався об'єднати і спрямувати до культурно-державного розвитку так звані «сеньйоріальні світи», але ці «світи» вже втілювали іншу соціальну систему – феодалізм, тому спроба Карла завершилася невдачею. Отже, феодалізм, за Фюстелем де Куланжем, зароджується в окремих формах пізньоантичного життя, а згодом під впливом повільної дії економічних, соціальних, політичних і духовних умов V–XI ст. виростає в цілісну конструкцію нового суспільного ладу.

Жак Жоффруа Флакк (1846–1919 рр.) запропонував власну, також оригінальну концепцію феодалізму. У праці «Походження давньої Франції» він виклав бачення суспільства як організму, що формується природно й перебуває у стані безперервного розвитку. Цей організм складається з людей, пов'язаних не лише матеріальними інтересами, а й спільними традиціями, мовою, соціальними інстинктами та духовними прагненнями. На думку Флакка, суспільний організм не зникає повністю: відбувається лише його трансформація. Така трансформація, вважав учений, можлива двома шляхами: або через збереження давньої цілісності з включенням нових елементів, які її модифікують, або через повний розпад попереднього устрою і заміну його новою соціальною організацією. Формування феодалізму у Франції він трактував як випадок саме другої моделі – повної заміни одного суспільного устрою іншим.

Відмінністю Флакка як дослідника було й те, що до історичних джерел він зараховував не тільки писемні пам'ятки, а також результати археологічних, топонімічних, лінгвістичних та етнографічних студій. Крім того, він активно використовував порівняльно-історичний метод. Головне завдання історика, на його переконання, – спираючись на комплекс джерел, відтворити живу картину минулого.

Досліджуючи становлення феодалізму у Франції, Флакк охопив широкий спектр явищ суспільного життя IX–XI ст.: персональні та патронімічні зв’язки, розвиток алоду, політичну роздробленість, общинну організацію, формування феодальних відносин, інститут рицарства, взаємини королівської влади з феодалами. Принциповою рисою його підходу було те, що кожен із цих компонентів він розглядав у динаміці розвитку. Основним масивом джерел, на базі яких учений аналізував ранньосередньовічний феодалізм, стали хартії – за його підрахунками, він опрацював їх близько ста тисяч. Окрім цього, Флакк одним із перших у межах позитивістської історіографії залучив до комплексу джерел пам’ятки рицарської епічної поезії, канонічного права і навіть «Житія святих».

Науковим проривом у працях Флакка стало обґрунтування вирішальної ролі особистісних зв’язків у процесі формування феодалізму у Франції. Історик детально дослідив усі різновиди таких зв’язків: родинні, компаньйонажні, відносини комендації, а також васальні відносини. Він простежив їхнє походження ще з давньокельтської, давньоримської та давньогерманської епох. Таким чином, Флакк показав, що феодальні форми залежності не виникли раптово, а мали глибокі історичні корені, які поступово еволюціонували й ускладнювалися.

Ще одним важливим відкриттям ученого в галузі медієвістики стало доведення того, що вільний франкський алод не зник остаточно після падіння імперії Каролінгів, як це тривалий час уважалося загальноприйнятою істиною. Навпаки, Флакк переконливо показав, що на півдні Франції алод зберігся у майже незміненому вигляді, а на півночі існував у модифікованій формі навіть у IX–XI ст., тобто значно довше, ніж припускали його попередники.

На відміну від Фюстеля де Куланжа, Флакк був переконаний, що еволюція давньогерманської общини відіграла помітну роль у підготовці ґрунту для виникнення феодального ладу. Він створив докладну і наочну картину поземельних ієрархічних відносин усередині класу феодалів, зокрема так званих «ф’єфних договорів». Уперше в західноєвропейській медієвістиці

дослідник проаналізував і яскраво описав ґенезу рицарства як особливого соціального й військового стану. Спираючись на надзвичайно широкий джерельний матеріал, Флакк переконливо довів значну роль прямого насильства у процесі формування феодальних відносин.

Флакк визначав феодалізм передусім як політичну систему, що ґрунтується на «ф'єфному контракті», тобто на наданні землі в обмін на військові чи інші повинності. На відміну від більшості медієвістів, які вважали, що феодалізм у Європі остаточно утвердився внаслідок «аграрної революції» VIII–IX ст. і запровадження бенефіціарної системи, Флакк висунув власну періодизацію. Він поділив раннє середньовіччя на три великі етапи: перший – період відносної централізації від часу падіння Риму до початку IX ст.; другий – період сеньйоріального розпаду й домінування особистих зв'язків у IX–XI ст.; третій – власне період феодалізму і панування ф'єфних відносин, що починається з XII ст. Центральним поняттям його концепції були «відносини покровительства». Уся історія західноєвропейського суспільства від найдавніших часів до завершення оформлення феодального ладу постає у Флакка як процес поступових змін провідних форм покровительства: від родинного й кланового в системі франкського приватного покровительства (мундіуму) та королівського покровительства VI–IX ст. – до системи особистого патронату X–XI ст. Таким чином, усю складність історичного розвитку французький історик зводив до глибинних і майже інстинктивних почуттів відданості та потреби в захисті, які, на його переконання, споконвіку притаманні людині.

Англійська історіографія другої половини XIX ст. також формувалася під відчутним впливом позитивістської методології. У центрі уваги англійських істориків цього часу перебували проблеми національної своєрідності, походження і сутності конституційної монархії в Англії, а також питання мирного й еволюційного характеру суспільних змін. Значно активізувалася справа публікації історичних джерел, започаткована ще наприкінці XVIII ст. Архівною комісією. З 1869 р. Архівне управління почало

регулярно друкувати приватні колекції документів, а з 1863 р. розпочалося систематичне оприлюднення рукописів – хронік, листів, наукових і філософських трактатів, поетичних творів середньовічної доби, які отримали назву «Серія сувоїв». Із середини XIX ст. стали регулярно публікуватися реєстри державних паперів, королівських листів, розпоряджень і постанов. Діяли також наукові товариства – «Сельденівське товариство» та товариство імені Кемдена, а з 1887 р. почав виходити авторитетний журнал «Англійський історичний огляд».

Хоча в англійських університетах не існувало окремих історичних факультетів, історія активно вивчалася на історико-філологічних і юридичних відділеннях. Із 70-х рр. XIX ст. Вільям Стеббс започаткував в Оксфордському університеті семінар з історії середніх віків, де, за зразком семінарів Леопольда Ранке, студенти навчалися працювати безпосередньо з джерелами. Згодом подібний семінар з'явився і в Кембриджі. У другій половині XIX ст. в англійській історіографії виразно окреслилися кілька основних напрямів: політичний, історико-правовий, історико-економічний та культурно-історичний.

Упродовж другої половини XIX ст. в Англії остаточно утвердився погляд на історію як на повноцінну науку. Значний внесок у це зробив Генрі Томас Бокль (1821–1862 рр.), який належав до перших англійських соціологів і активно впроваджував соціологічні ідеї в історичні дослідження. Спираючись на нові підходи, Бокль задумав створити багатотомну історію всесвітньої цивілізації, проте згодом змушений був обмежитися європейським матеріалом. У 1859 р. він опублікував двотомну «Історію англійської цивілізації», де розглядав розвиток Англії в контексті загальноєвропейської історії та історії Франції, Іспанії й Шотландії.

На відміну від попередників, які зосереджувалися переважно на політичній історії, Бокль приділяв головну увагу матеріальній стороні історичного процесу. Він закликав досліджувати «нагромадження багатств», тобто результати продуктивної праці людей. Водночас головним рушієм

суспільного прогресу історик уважав знання, людський розум і ідеї. У своїй праці він намагався виявити загальні закономірності, що керують розвитком людського суспільства, і різко критикував тих істориків, які обмежувалися лише встановленням «фактів» та уникали широких узагальнень. Справжнє завдання історика, на його думку, полягає у синтезі величезного матеріалу, накопиченого такими науками, як політична економія, юриспруденція, теологія, філософія, статистика, географія, хімія, механіка та інші.

Суспільний розвиток, за Боклем, визначається дією двох груп закономірностей. Перша – це природно-географічні й кліматичні чинники, які формують матеріальні умови існування людських спільнот. Друга – це розумово-психічні закономірності, що впливають на здатність людей протистояти жорсткій залежності від природи. Учений підкреслював, що на ранніх етапах історії панує перша група чинників, тоді як у добу цивілізації дедалі більшого значення набуває друга. У своїй книзі Бокль спробував подати реконструкцію світової цивілізації, виходячи з моделі розвитку Англії, яку він уважав універсальною. Відхилення в історичному розвитку інших народів від англійського зразка він пояснював насамперед впливом особливих географічних і кліматичних умов.

Помітним явищем у межах позитивістської історіографії Англії безперечно стала наукова спадщина Вільяма Стеббса (1825–1901 рр.). Учений належав до історико-правового напряму англійської історичної науки, а центральним предметом його багаторічних студій була історія англійської конституції. Підсумки своєї тривалої і скрупульозної праці він виклав у великій монографії «Конституційна історія Англії». У ній дослідник охопив надзвичайно широкий хронологічний обрій – від епохи давніх германців і аж до початку правління перших представників династії Тюдорів. У цілому ж інтерпретація конституційного процесу в історії Англії, запропонована Стеббсом, цілком укладається в рамки апології англійського політичного устрою, характерної для націонал-ліберальної традиції вігів.

Зміст історичних поглядів Вільяма Стеббса можна звести до кількох головних тез. Він виходив з переконання, що суспільний лад давніх германців часів Цезаря і Тацита став спільним джерелом історичного розвитку Англії, Франції, Німеччини, Італії та Іспанії в добу раннього середньовіччя. Найважливішою позитивною рисою цього ладу історик уважав існування общинної організації, яка спиралася на демократичні інституції місцевого самоврядування. Не менш істотною була й та обставина, що влада конунга, тобто монарха, не була необмеженою, а стримувалася радою старійшин, або так званою «національною радою». Надалі, однак, історичні шляхи германських народів розходяться, і настає епоха феодалізації. В Англії, на думку Стеббса, феодалізм утверджувався значно повільніше, ніж на континенті. Давні германські общинні інституції в англосаксонському суспільстві зберігалися дуже довго – фактично аж до норманського завоювання. Проте, на відміну від багатьох істориків вігської традиції, Стеббс не вважав таку тривалу консервацію старих порядків безумовно позитивним явищем. Навпаки, він був переконаний, що демократичні общинні традиції англосаксів несли в собі потенціал політичної дезінтеграції і загрожували розпадом державної єдності, і лише норманське завоювання, на його думку, усунуло цю небезпеку.

Події 1066 р. Стеббс оцінював у цілому позитивно, вважаючи, що після норманського завоювання відбулося органічне поєднання «краще консолідованої норманської державності» з «краще організованою англосаксонською системою місцевого управління, яка спиралася на старі вільні германські інституції». Саме на цій подвійній, англо-норманській основі, за його переконанням, і розгортався подальший конституційний розвиток Англії. У період між 1066 і 1300 рр. історик фіксує постійне балансування між двома політичними тенденціями – англосаксонською та норманською. Завершенням цього етапу стало оформлення парламенту за правління Едуарда I. «Велику Хартію вольностей» 1214 р. Стеббс розглядав як першу англійську конституцію, яка істотно зміцнила традицію «народної

свободи», успадковану від англосаксів. У боротьбі за утвердження цього принципу всупереч адміністративному тискові норманської державницької традиції важливу роль, на його думку, відіграв Сімон де Монфор у ході «баронської війни».

Англійський парламент у трактуванні Стеббса постає водночас як станове представництво феодального суспільства і як центр інтеграції давніх місцевих установ дофеодального походження – зборів сотень і графств. У підсумку дослідник доходив висновку, що парламент сформувався внаслідок тривалої боротьби «народу» за свободу проти королівської тиранії.

Найпослідовнішим виявом позитивістської лінії в англійській історіографії другої половини XIX ст. став історико-економічний напрям. Його засновником вважають Торольда Роджерса (1823–1890 рр.), автора численних праць з економічної історії Англії. Наймасштабнішим його твором стала восьмитомна «Історія сільського господарства і цін в Англії з 1259 до 1793 рр.». Стислий виклад основних наукових результатів цього грандіозного дослідження він подав у книжці «Шість століть праці і цін в Англії з XIII по XVIII ст.». Окрім того, Роджерс опублікував курс лекцій з економічної історії, прочитаних в Оксфорді, під назвою «Економічна інтерпретація історії», а наприкінці XIX ст. побачила світ його монографія «Промислова і торгова історія Англії».

Саме Роджерсові належить першість у введенні до наукового обігу теорії «економічної інтерпретації історії». Він також першим систематично залучив і використав найважливіші джерела з аграрної та економічної історії Англії. Англійський учений став у своїй країні першим прихильником вотчинної теорії походження феодалізму в її маноріальному варіанті. Манор у його розумінні – це господарська єдність доменіальної землі та земель утримувачів – вільних поселенців, вілланів, коттерів і кріпаків. Роджерс залишив надзвичайно докладний опис англійського села XIII–XIV ст., способів організації господарства і становища залежного селянства. Він доводив, що матеріальні інтереси лендлордів і закріпачених селян у цілому збігалися:

великі землевласники, на його думку, не були зацікавлені в механічному підвищенні ренти, а намагалися збільшувати свої прибутки передусім через удосконалення технічного рівня сільськогосподарського виробництва, плодами якого користувалися і залежні селяни. Тому феодальна рента в інтерпретації Роджерса постає не як форма експлуатації, а радше як своєрідна винагорода лендлордові «за дозвіл жити на його землі і обробляти її».

Серед історичних проблем, які Торольд Роджерс уперше поставив в англійській медієвістиці, була проблема комутації ренти XIII – початку XIV ст., тобто переходу від відробіткової ренти до грошової. Спираючись на величезний масив фактичних даних, дослідник довів, що вже до середини XIV ст. в англійському селі переважала саме грошова форма ренти. Йому належить також перша спроба системного аналізу економічних і соціальних наслідків «чорної смерті». Саме Роджерс першим поставив питання про економічні передумови повстання 1381 р. під проводом Уота Тайлера. Втім, головну причину цього вибуху він убачав не стільки в катастрофічному погіршенні становища селянських мас, скільки в так званій «феодальній реакції», яка, на його переконання, розгорнулася після трагедії «чорної смерті».

Історик першим серед англійських медієвістів зафіксував занепад у XV ст. господарства, яке базувалося на панщині, та поступове поширення самостійного селянського господарства і фермерства. Роджерс також одним із перших звернувся до економічної історії середньовічних міст. Він обґрунтував тезу, що вирішальною передумовою їхнього виникнення й розвитку стали торгівля та ремесла; водночас частина англійських міст, на його думку, сформувалася з манора. Загалом, концепція Роджерса істотно стимулювала розвиток англійської медієвістики та історико-економічного напряму в історіографії.

Ще одним авторитетним представником історико-економічної течії англійської історіографії був Фредерик Сібом (1833–1912 рр.). Наукову славу медієвіста він здобув працею «Англійська сільська община», у якій виступив

проти «маркової теорії» походження феодалізму Маурера–Мейна. Використовуючи ретроспективний і порівняльно-історичний методи, а також залучаючи, поряд із писемними джерелами, дані археології, лінгвістики та топоніміки, дослідник простежив історію англійської общини. Спершу він проаналізував атавістичні риси давньої сільської общини в сучасному йому сільському житті, що виявлялися, зокрема, у системі відкритих полів і в окремих елементах общинних регламентів. Далі Сібом розглянув відомості про общину в англосаксонський період та детально опрацював матеріали «Книги Страшного Суду». Він також зіставив родові відносини в Уельсі, Шотландії та Ірландії з аграрними й соціальними порядками англосаксонського суспільства. Паралельно дослідник порівняв римські аграрні порядки з маноріальною системою середньовіччя, а останню – з родовою організацією давніх германців епохи Цезаря і Тацита.

Медієвістична концепція Сібома зводиться до таких положень. На ранній стадії розвитку, в період кочового способу життя кельтів Британії, у кельтів і германців, на його думку, панувала родова (кланова) система, що загалом була подібною, а її економічною основою слугували відкриті поля, щорічна зміна орних угідь і колективний обробіток землі. У кельтів така система, за Сібомом, залишалася домінантною майже протягом усього середньовіччя. Натомість у давніх германців під впливом римського права розклад цієї організації почався раніше і значно прискорився після переселення на територію Римської імперії. Перехід до осілого способу життя, зазначав історик, сприяв запровадженню регулярної сівозміни, інтенсифікації рільництва та використанню праці невільних – рабів і колонів. Звідси Сібом робив висновок: вотчина виникла у германців ще в епоху Тацита, а після англосаксонського завоювання Британії остаточно закріпилася. Вотчинна система, на його думку, підсилювалася і римською віллою, що трималася на праці рабів. Отже, аграрні порядки середньовіччя дослідник виводив із системи організації сільськогосподарського виробництва пізньої Римської імперії.

Сібом стверджував, що в англосаксів уже невдовзі після переселення на Британські острови сформувалася закріпачена сільська община. Як складова частина вотчини-манора, вона поступово ускладнювалася й набувала рис середньовічної сільської общини: її члени утримували землю лорда, перебуваючи під його владою, і не мали права вільно передавати наділ у спадок. У перспективі, вважав дослідник, така община трансформувалася у напрямі особистого звільнення її членів та остаточного розпаду общинних структур.

У межах англійської медієвістики Сібом одним із перших системно розробив низку проблем «вотчинної (маноріальної) теорії». Він доводив, що в XI–XIV ст. в Англії панувала маноріальна система господарства: країна являла собою сукупність відносно відособлених, замкнутих маноріальних комплексів, які спиралися на кріпосну общину й працю залежних селян. Дослідник детально проаналізував взаємовідносини між манором і общиною, наголошуючи на особистій залежності кріпосних общинників від феодала та на тягарі повинностей, покладених на селянство.

Водночас Сібом у англійській історіографії середніх віків одним із перших звернув увагу на ранній розвиток приватної власності на землю в англосаксів. Поряд із цим він аргументував, що на аграрний лад Англії суттєво впливали общинні й господарські традиції кельтів і римлян. Така постановка питання зменшувала вагу націоналістично забарвленого германізму, який тривалий час домінував в англійській медієвістиці.

Окреме місце в англійській позитивістській історіографії посідає Джон Аткінсон Гобсон (1858–1940 рр.). Передусім він був економістом і викладав політичну економію в Оксфордському та Лондонському університетах. Гобсон належав до прихильників теорій граничної корисності, граничної продуктивності та недоспоживання. Його головна праця «Імперіалізм» здобула широке визнання; В. І. Ленін, який також аналізував феномен імперіалізму, відзначав, що Гобсон дав «дуже хороший і ґрунтовний опис основних економічних і політичних особливостей імперіалізму». Гобсон

критикував імперіалізм за агресивність і непродуктивність та утопічно закликав повернутися до домонополістичного капіталізму, а найгостріші суперечності капіталістичної системи пропонував пом'якшити шляхом реформ. У праці «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму» Ленін використовував фактичний матеріал і окремі висновки Гобсона.

Таким чином, позитивізм суттєво активізував наукові дослідження в європейській історіографії та сприяв утвердженню історії як дисципліни з розвиненою методикою роботи з джерелами і чіткими вимогами до наукової аргументації. Напрями історіографічних студій, що зазнали його впливу, помітно розширили знання про минуле Європи і світу.

ТЕМА 17
КРИЗА ПОЗИТИВІСТСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

ПЛАН

1. Німецька класична історіографія другої половини XIX ст.

2. Історична думка Стародавнього Риму

1. Німецька класична історіографія другої половини XIX ст.

Після революційних подій 1848–1849 рр. німецькі землі вступили в смугу стрімкого економічного піднесення: активно зростали промисловість і торгівля, модернізувалося господарство, пожвавлювалося культурне життя. Однак водночас упродовж тривалого часу залишалася відкритою ключова проблема – відсутність політичної єдності німецького народу в межах однієї держави. Питання об'єднання Німеччини постало на порядку денному для всіх провідних політичних діячів, і воно турбувало не лише державних мужів, а й представників науки, насамперед істориків. Німецькі дослідники помітно активізували студії, прагнучи віднайти в минулому – передусім у середньовіччі – відповіді на питання про можливі шляхи загальнонімецького об'єднання. Звідси випливала й тематична спрямованість медієвістики: дослідження історії державних установ, розкриття політичних сил та інституцій, які в різні часи сприяли консолідації німецьких земель. Друга половина XIX ст. стала для Німеччини також добою пошуку ефективних моделей розвитку сільського господарства. Проникнення капіталістичних відносин у німецьке село стимулювало інтерес істориків до проблем ґенези давньогерманської общини й вотчини, адже саме ці інституції відігравали визначальну роль у середньовічну епоху; їх аналіз і осмислення здійснювалися переважно в межах німецької медієвістики.

Досягнення політичного об’єднання Німеччини та її входження до кола найрозвиненіших держав світу спричинили помітні зрушення й у самій історичній науці. Відтепер частина досліджень концентрувалася на тих сюжетах минулого, які можна було інтерпретувати у дусі націоналістичних або шовіністичних уявлень. З’явилися праці про військове протистояння давніх германців із поморськими слов’янами та балтійськими народами; при цьому винищення слов’ян-ободритів у ряді робіт трактувалося не лише як військова подія, а і як свідчення культурної «переваги» нібито більш розвиненої германської нації. Поширюються тексти, у яких рух германців на схід («Drang nach Osten») проголошувався історично «закономірним» і «необхідним» – як покликання більш культурного народу розширювати свою присутність на землях, які оголошувалися відсталими та примітивними.

У цей період відбувається й ускладнення предметного поля історичної науки. Німецькі історики дедалі виразніше групуються за спеціалізаціями: античники, медієвісти, дослідники Нового часу. Одночасно розширюється проблематика: поряд із політичною та дипломатичною історією й історією права науковці активніше розробляють питання історії інституцій і установ, історії культури, економіки та аграрного устрою. Зростає кількість публікацій джерел. Показовим маркером нового етапу стала передача в 1874 р. видання «Історичних пам’ятників Німеччини» на державне фінансування та під опіку Імперської дирекції в Берліні. Керівником проєкту став один із найавторитетніших істориків того часу Георг Вайц, який згуртував колектив фахівців і організував вироблення методики наукової критики та публікації документів. Це, у свою чергу, дало поштовх до створення подібних осередків у провінції. Університетська система теж змінювалася: відкривалися нові кафедри історії, що відображали процес диференціації дисципліни. Досвід семінарів Леопольда Ранке поступово поширився на історичну освіту по всій Німеччині. Учасники таких семінарів зазвичай завершували навчання підготовкою і захистом магістерських, а нерідко й докторських дисертацій. Семінарська підготовка давала студентам глибокі, сучасні знання з методики

роботи з історичними джерелами: їх критики, систематизації та використання в дослідженні.

Важливою подією стало заснування у 1859 р. Генріхом фон Зібелем загальнонімецького «Історичного журналу», який на тривалий час посів провідне місце серед наукових видань німецьких істориків. Поряд із ним з'являлися спеціалізовані й локальні часописи. Паралельно в німецьких землях другої половини XIX ст. активно формуються громадські наукові об'єднання – асоціації істориків. Особливо вагомий авторитет мав історичний осередок при Баварській академії наук. Провінційні товариства публікували нові дослідження з історії окремих регіонів і міст. У 1852 р. ці товариства об'єдналися в «Загальнонімецький союз німецьких товариств історії і вивчення старожитностей», який опікувався регулярним проведенням наукових конференцій та мав власне періодичне видання. На цей час припадає й становлення музейної справи: за державної підтримки в Нюрнберзі відкривається Німецький музей, а в Майнці починає працювати Римсько-німецький центральний музей.

Саме в цю добу чіткіше окреслюється й поділ німецьких істориків на напрями: політичний, історико-правовий, культурно-історичний, історико-економічний. Науковці тією чи іншою мірою виявляли залученість до політичного життя Німеччини другої половини XIX ст. Так, Генріх фон Зібель (1817–1895), Йоган Густав Дройзен (1808–1884), Генріх фон Трейчке (1834–1896) належали до кола «політичних істориків», пов'язаних із рухом «малогерманців». На відміну від «великогерманців», вони відстоювали ідею об'єднання під проводом Пруссії без включення Австрії. Як історики, «малогерманці» здобули відомість відкритим визнанням політичної заангажованості автора. Зокрема, Трейчке з цього приводу іронічно зауважував, що в бурхливі періоди історик називається «безпартійним» лише тоді, коли він уже в могилі. Провідним організатором і лідером цієї групи вважався Генріх фон Зібель.

У студентські роки Генріх фон Зібель слухав лекції Леопольда Ранке, а згодом обіймав професорські кафедри в університетах Бонна, Марбурга, Мюнхена. У Баварії він працював секретарем «Історичної комісії», яка за його ініціативи здійснила публікацію актів німецьких імперських сеймів. Уже в молодому віці Зібель окреслив для себе низку принципів історика-науковця. Не заперечуючи прагнення істориків другої половини XIX ст. утвердити історичне знання як наукове – зокрема шляхом використання методів, що нагадували природничі, – він наголошував на специфіці предмета історії, яким є людина та суспільство. Історик, міркував він, істотно відрізняється від дослідника природи, адже в соціальному світі діють не лише матеріальні чинники, а й темпераменти, настрої, думки, переконання, пристрасті та емоції людей. Такі компоненти не піддаються прямому спостереженню. До того ж Зібель виділяв ще одну особливість історичного пізнання – неминучу пристрасність самого історика: політичні переконання, симпатії й антипатії впливають на весь процес дослідження. Достовірність знання, вважав він, можлива лише тоді, коли історик опирається на загальні закономірності суспільного буття, тісно пов’язані із законами «людської природи». Загальним законом людського існування Зібель називав «моральний закон». Поряд із ним на життя людей, на його думку, впливають закони еволюції та суспільного прогресу, хоча «прогрес» він значною мірою ототожнював із розвитком політичної системи, вершиною якої вважав прусську монархію. Не відкидав він і значення економічних та соціальних факторів.

Підсумком ранкеанської семінарської школи для Зібеля стала медієвістична праця «Перший Хрестовий похід». Опрацювавши широкий корпус хронік, молодий історик дійшов висновку, що найбільш тенденційними й ненадійними є тексти Альберта Ахенського та Гійома Тірського, на які звично спиралися багато тогочасних медієвістів. Він стверджував, що ні Петро Ам’єнський (Пустельник), ні Готфрід Бульонський не були провідниками походу в тому значенні, як це приймалося раніше. Зібель прагнув також розвінчати уявлення про хрестоносців як «захисників»

Візантії: у його зображенні ватажки постають жадібними, підступними й жорстокими, а маси рядових хрестоносців – грубими та некерованими.

Наступною працею стала монографія «Виникнення німецького королівства», у якій автор виступив проти романтизованої ідеалізації давньогерманського минулого. На його переконання, не можна механічно ототожнювати соціальну чи державну організацію германців із сучасними німецькими політичними інституціями. Зібель доводив, що варварські племена не могли мати сформованої національної свідомості, а державність постала в них лише після переселення на території Римської імперії. Він визнавав достовірними свідчення Цезаря про родовий характер давньогерманської общини в середині I ст. до н. е., а твердження про її нібито територіальну природу в цей період вважав помилковими та зумовленими бажанням «підняти» культурний рівень предків. Спираючись на широкий комплекс джерел, історик окреслив еволюцію аграрного й соціально-політичного ладу германців: перехід від родових зв’язків до територіальних, перетворення родової общини на територіальну марку, а також поступову трансформацію колективної власності у приватну.

Найвідомішим твором Зібеля стала «Історія французької революції і її часу (1789–1800 рр.)». У цій роботі він одним із перших у європейській історіографії приділив значну увагу міжнародним відносинам напередодні революції. Для нього Французька революція була подією не лише національної, а й світової історії. У монографії розглядаються соціальні проблеми, питання фінансів та аграрних відносин у дореволюційній і революційній Франції; причини перевороту автор пов’язував із відсталими феодальними порядками. Водночас він підкреслював кривавий, плебейський перебіг революційних подій і висловлював думку, що багато змін можна було реалізувати через ефективні реформи, а не через насильницький конфлікт. Його «малогерманська» політична позиція зумовлювала і критичне ставлення до середньовічної «Священної Римської імперії», яку він оцінював як чинник

розпорошення сил нації та посилення партикуляризму і центробіжних тенденцій.

Йоганн Густав Дройзен відомий, зокрема, тим, що мав титул «історіографа Бранденбурзького дому», а також працями «Історія Александра Великого» й «Історія еллінізму». Саме він увів у науковий обіг термін «еллінізм», чіткіше окресливши його зміст. Події життя Александра Македонського Дройзен нерідко зіставляв із ситуаціями сучасної йому Німеччини. Йому належала одна з перших спроб визначити специфіку «німецької історичної школи». На його думку, «класична німецька історична школа» відрізняється від позитивістської європейської історіографії, яка прагнула перенести в історію природничо-наукові методи, тим, що має власний оригінальний підхід. Цей підхід Дройзен формулював як мистецтво «розуміння»: завдання історика – не стільки «істина» в абстрактному сенсі, скільки осмислення, проникнення в сенси й мотиви.

Після революції 1848–1849 рр. світогляд Дройзена еволюціонував від наукового аполітизму в напрямі прусського націоналізму. Надалі його інтелектуальні зусилля значною мірою були спрямовані на доведення «прогресивності» прусської соціально-політичної моделі. Підсумком стала дванадцятитомна «Історія прусської політики від початку зародження Пруссії до 1765 р.». Середньовічний період у цій праці базується на матеріалах Прусського архіву. Хоча Дройзен увів у науковий обіг низку цікавих джерел, його узагальнююча мета полягала в обґрунтуванні провіденційної ролі Пруссії в історичній долі германських земель як у середньовіччі, так і в Новий час. Нерідко, всупереч джерельним даним, він намагався доводити, що головним національним і культурним осередком німців у різні епохи був Бранденбург. У підсумку Дройзена зараховували до тих авторів, які творили так звану «прусську легенду».

Окреме місце серед «політичних істориків» посідав Генріх фон Трейчке. Його найбільшим історичним твором стала п’ятитомна «Історія Німеччини в XIX столітті». У ній він наполягав, що головні здобутки німецького розвитку

від кінця XVIII ст. пов’язані саме з Пруссією, тоді як поразки й втрати німців пояснював впливом Австрії. Трейчке різко критикував католицьку церкву, дрібні князівства, а також ліберально-демократичний рух, вбачаючи в них перешкоду для єдності Німеччини та джерело партикуляристських настроїв. На його переконання, Пруссія виступала істинним носієм німецької культури. Такі висновки він підкріплював фактичним матеріалом із розвитку економіки, культури й літератури на прусських землях. Зокрема, піднесення німецької філософії та літератури XVIII ст. він пов’язував із військовими перемогами Фрідріха Великого. Успіх реформ 1807–1813 рр. та переможний антинаполеонівський похід Трейчке трактував як результат продуктивного поєднання прусської державності та класичної німецької культури. Він рішуче засуджував абсолютизм малих князівств і називав соціалістичні теорії «пагубними», критикуючи на цій підставі соціал-демократичний рух.

Водночас Трейчке відкрито висловлював ворожі до євреїв погляди, що мали характер антисемітизму. Він стверджував, ніби міграція євреїв із Польщі до Німеччини негативно впливає на суспільне життя, проголошував єврейську культуру «чужою» німцям і приписував євреям деструктивні соціально-економічні ролі, звинувачуючи їх у недобросовісній конкуренції, поширенні лихварства та «псуванні» моральних засад праці. Трейчке наполягав на асиміляції євреїв у німецьке суспільство. Подібні висловлювання, слід зазначити, підживлювали антисемітські настрої в умовах імперської Німеччини, які згодом лише посилювалися.

Вагомих результатів у німецькій історіографії другої половини XIX ст. досягли представники історико-правового напряму. Для них минуле насамперед розкривалося через еволюцію права, установ і державного устрою. Вони виходили з уявлення, що саме держава і право визначають вектор суспільного розвитку та прогресу. Попередницею цієї течії була історична школа права доби Романтизму: обидві традиції розглядали суспільство як цілісний організм, що безперервно еволюціонує. Однак, на відміну від романтичних правознавців, історики історико-правового напряму значно

більше уваги приділяли економічній історії, зокрема аграрним відносинам у Німеччині. При цьому інтерес до аграрної тематики був зумовлений не лише науковими міркуваннями, а й прагненням знайти в минулому аргументи на користь «закономірності» й «продуктивності» саме прусського шляху реформування села. Ці науковці поглибили методологічні здобутки романтичної історіографії у сфері пошуку, опрацювання та критики джерел. Спираючись на критичний метод Ранке, вони ретельно аналізували правові й актові матеріали середньовіччя. При цьому німецькі фахівці, працюючи з джерелами дуже скрупульозно, не уникали широких узагальнень та фундаментальних висновків.

Засновником історико-правового напряму вважають Георга Людвіга Маурера (1790–1972). Його головною працею стала серія досліджень з історії германської общини – марки, з якої, на його переконання, виросли феодальні інститути. Узагальнена концепція Маурера про давню історію Німеччини зводилася до таких положень: у прадавні часи германці обробляли землю не як окремі індивіди, а спільнотою. Саме общинний, а не подвірний спосіб організації землекористування і поселення був первинною формою при переході від кочового життя до землеробства. Через щорічні переділи земель приватна власність на землю не могла сформуватися: земля, зайнята родом або племенем, розумілася як спільна, «народна». Цим пояснювалася практика регулярного перерозподілу. Згодом така система поступалася спадковим наділам із черезсмужжям і примусовими сівозмінами, що, однак, теж свідчило про спільність власності в межах марки. Водночас Маурер припускав, що ще за часів Тацита (II ст.) окремі члени марки – вожді, представники родової знаті – отримували при розподілі більші ділянки, ніж інші, але загалом основна маса германців до переселення на римські землі, на його думку, не знала глибокої нерівності.

Осідання на нових територіях у багатьох германських народів, як вважав Маурер, спричинило припинення переділів і перетворення польових ділянок на спадкові наділи. Хоча це одразу не ліквідовувало общинної власності, але

прокладало шлях до становлення приватної. Розпочалося дроблення великих марок на дрібніші, а всередині них – дедалі активніше відчуження жеребкових ділянок. Це сприяло концентрації землі в руках заможніших общинників, скороченню числа «вільних польових общин» і поступовому формуванню великої земельної власності, яка відкривала прямий шлях до феодалізму. Остаточне зникнення марки, за Маурером, завершується лише в XVI–XVIII ст.

Георг Вайц (1813–1886) простежував, починаючи з меровінгської доби, зростання королівських пожалувань, а також еволюцію форм феодального землеволодіння – від алоду до бенефіція і прекарія, і посилення приватної влади великих землевласників у формах імунітету, приватного патронату, васальних відносин. Його науковою заслугою було системне вивчення розвитку ключових феодальних інститутів, аналіз процесу становлення поземельної й особистої залежності: з одного боку – селян, з іншого – більш привілейованих утримувачів, включених у феодальну ієрархію. Джерелом і головною рушійною силою цих змін Вайц вважав приватне право. Отже, феодалізм (ленний лад) він трактував як специфічну правову систему, в основі якої – передача землі та інших форм власності на підставі різних правових режимів.

Пауль Рот (1820–1892), своєю чергою, стверджував, що вже за Тацита германці мали добре організований і централізований державний лад – «союз підданства», де кожен член суспільства був безпосередньо пов’язаний із королем. Такий союз ґрунтувався, за Ротом, на переважанні рівних вільних землевласників, традиціях общинного самоврядування, сильній центральній королівській владі, яка спиралася на загальне ополчення вільних власників. Подальша еволюція германської державності трактувалася ним як тривалий процес деградації та занепаду «союзу підданства» через розвиток феодальних інститутів, насамперед бенефіційної системи. Нові порядки утверджувалися, на його думку, як перемога приватно-правових засад над державно-правовими. Рот виокремлював такі ознаки феодалізму: 1) посадові функції перетворюються на приватне право чиновників; 2) руйнується громадський

порядок; 3) країна стає конгломератом окремих областей; 4) поширюється стан беззаконня; 5) наймогутніші групи населення підкоряються державі не через попередні відносини підданства, а через нові васальні зв'язки. У підсумку і Вайц, і Рот описували феодалізацію як утвердження спершу бенефіційної, а потім феодально-ленної системи; ключовим же наслідком вони вважали втрату вільними общинниками землі та особистої свободи.

Значний внесок у проблематику медієвістики в межах історико-правового напряму зробив також Отто фон Гірке (1841–1921). Його основною працею стала чотиритомна монографія «Германське общинне право». Під впливом Гегеля Гірке сприймав історію як органічний процес, рушієм якого є розвиток ідей у складній діалектичній боротьбі протилежних начал. Людство, за ним, розгортає свою історію через непримиренне протиборство «принципу єдності» і «принципу свободи». «Принцип єдності» породжує прагнення людей до спільного життя, тоді як «принцип свободи» проявляється як ідея «панування». Під дією «принципу єдності» виникають первісні форми соціальної організації – асоціації: сім'я, рід, община. Проте в надрах таких форм поступово формується й посилюється «ідея панування». На певному етапі «принцип єдності» приводить до виникнення держави. Гірке вважав, що німці, англійці, а згодом і американці, вирізнялися особливою схильністю до асоціативності, що оформилося в ідею «співтовариства» і ніби оберігало ці народи від деспотизму, сприяючи тяжінню до громадянської свободи. На цій основі він запропонував власну періодизацію середніх віків у Європі.

Перший період (від найдавніших часів до 800 р.) характеризується, за Гірке, домінуванням ідеї «співтовариства» над ідеєю «панування». У цей час поширюються вільні асоціації на основі особистих і територіальних зв'язків – сотні, гау, марки-общини. Разом із тим уже від Тацита посилювався принцип «панування», який зрештою сприяв появі держави та королівської влади. Спочатку влада короля мала «народний» характер, але з часом перетворилася на владу володаря.

Другий період (800–1200 рр.) він визначав як добу панування феодального ладу, де всі форми взаємодії набувають приватноправового характеру. Вершиною піраміди стає васально-ленна система, що спирається на велике землеволодіння, подвірне улаштування та імунітет. Тобто, провідною стає ідея «панування», хоча традиції «співтовариства» ще не зникають.

Третій період (1200–1525 рр.) відрізняється тим, що ідея «співтовариства» поступово посилюється і втілюється у формах вотчинних союзів, міністеріалів, васалітету і рицарства, феодальних станів, міських корпорацій. У цей час, за Гірке, з'являються передумови вільної єдності Німеччини як добровільної федерації земель під владою імператора. Водночас князі залишаються носіями ідеї «панування», яка ще проявиться в наступній добі.

Четвертий період (1525–1806 рр.) пов'язувався ним із тим, що після жорсткого придушення Селянської війни домінування в суспільстві переходить до князів. «Принцип панування» охоплює майже всі відносини, оскільки раніше до «співтовариств» не були включені селяни, які перебували в залежності й не мали політичних прав. Абсолютизм князів, у гірківському баченні, зрештою забезпечив проникнення народної общинної основи до елементів державної влади й підготував ґрунт для майбутньої «громадянської свободи».

П'ятий період (від 1806 р.) мав, на його думку, привести до органічного поєднання поміркованого конституціоналізму з сильною королівською владою. Такий союз на новому рівні відновить «німецьку державну ідею», для якої з давніх часів характерне прагнення гармонійно поєднувати «співтовариство» і «панування».

Історики історико-економічного напряму, які також спиралися на позитивістські принципи, пішли ще далі в інтерпретації феодалізму. Вони підкреслювали значення природного середовища, географії, клімату, рельєфу, ландшафту, міграційних рухів і економічних зв'язків як чинників, що суттєво впливають на розвиток феодального суспільства. Саме такі уявлення

підготували підґрунтя для соціально-економічної концепції феодалізму Карла Маркса.

У межах історико-економічного напряму сформувалася «класична вотчинна теорія» походження феодалізму, яка набула широкого поширення в європейській медієвістиці в останній третині XIX ст. Її німецькими представниками були Карл Інама-Штернегг (1843–1908), Карл Бюхер (1847–1930), Карл Лампрехт (1856–1915). Інама-Штернегг у «Господарській історії Німеччини» розглядав не марку-общину, а феодальну вотчину як базовий осередок середньовічного суспільства Німеччини й Західної Європи загалом. Вотчина, на його переконання, упродовж століть визначала господарське, соціальне й політичне життя. Від меровінгської доби провідними тенденціями він називав зміцнення приватної власності на землю, зростання великого землеволодіння у формі вотчини та закріпачення раніше вільних селян; завершення цих процесів відносив до каролінгського часу. Це пов’язувалося з реорганізацією сільськогосподарського виробництва, зумовленою розростанням вотчин і їх перемогою над дрібними селянськими господарствами: відбувалася ліквідація старого гуфового устрою, пов’язаного з общиною, і заміна його системою «співпідпорядкованих вілл» («віллікаційною системою»), залежних від центральної панської садиби. Важливу роль у цьому Інама-Штернегг пов’язував із реформаторською політикою Карла Великого («Капітули про помістя»). Вотчина, на його думку, стала джерелом виникнення міст, міського права, торгівлі, цехів, ринкового права. Він пояснював появу вотчини тим, що дрібне селянське господарство не могло прогодувати зростаюче населення: вотчина стала простором удосконалення обробітку, розчистки лісів, поліпшення техніки і підвищення врожайності. Закріпачення селян він оцінював як «позитивний» і нібито необхідний крок для забезпечення потреб народу; селянин, який чесно працював, за такою логікою мав отримувати від вотчинної системи користь.

Карл Бюхер у праці «Виникнення народного господарства» запропонував нову періодизацію економічної історії людства, виокремивши

три етапи: I – «домашнє господарство», II – «міське господарство», III – «народне господарство». Для першого етапу характерне замкнуте натуральне виробництво для власного споживання. У межах цього щабля він вирізняв три стадії: «родове господарство», «ойкосне господарство» великого дому (античний світ), до якого входили не лише родичі, а й раби, а також «середньовічну вотчину». У вотчині, попри натуральний характер, з'являються елементи обміну. Коли обмін стає регулярним, вотчина поступається «міському господарству», де розвинений обмін має безпосередній характер. Типовим взірцем такого щабля Бюхер вважав середньовічні міста – центри обміну з прилеглими округами, але слабко пов'язані між собою і тому замкнуті як виробничі одиниці. Лише політична централізація наприкінці середніх віків, на його думку, перетворила ці роз'єднані міські господарства на «народне господарство», де домінують уже опосередковані мінові відносини.

Загалом представники «класичної вотчинної теорії» наполягали, що економічною основою феодалізму і його головною клітиною була велика феодальна вотчина (сеньйорія). Вони показували, що її функціонування спиралося на панщинну працю залежних селян, які сиділи на землі феодала, а в самій вотчині переважало натуральне господарство. Ці історики визначали феодалізм не лише політико-юридичними, а й соціально-економічними ознаками, хоча по-різному намагалися поєднати соціально-економічний аспект із традиційними політико-правовими характеристиками.

Карл Лампрехт опублікував 14-томну «Історію Німеччини», приділивши особливу увагу еволюції аграрного устрою, культурі землеробства і технологіям. Він одним із перших у медієвістиці звернувся не лише до марки і вотчини, а й до історії селянства та змін його становища. Новаторством стало використання таких джерел, як картулярії та межові карти XVIII–XIX ст.; залучав він і матеріали топоніміки. Подібно до Інами-Штернегга, Лампрехт нерідко трактував вотчину як осередок «прогресу», а феодалів змальовував як «опікунів» селян: організація залежних людей нібито

сприяла поділу праці й соціальному розшаруванню, відкриваючи шлях до «зростання», а також, за Лампрехтом, вотчинник «захищав» селян від тиску міста. На відміну від Інами, він не визнавав повсюдності віллікаційної системи: вотчинні землі часто були розкидані в межах марки або між марками; доменіальна рілля нерідко не перевищувала одну гуфу, що унеможливлювало «велике виробництво». Разом із тим він визнавав експлуататорський характер вотчини.

Услід Гірке Лампрехт виділяв у розвитку марки три стадії: на першій, напівкочовій (часи Цезаря), земля перебувала в колективній власності та оброблялася спільно; на другій (часи Тацита) орна земля починає ділитися між господарствами споріднених груп, але ще не стає приватною власністю; на третій припиняються переділи, і орні ділянки перетворюються спершу на спадкове володіння, а потім – на повну власність. Марка, на його думку, не зникає миттєво з розвитком вотчинної системи і місцями зберігається до кінця середньовіччя; остаточна перемога вотчини відбулася лише на початку IX ст. Перехід від дрібної власності селян-общинників до домінування вотчини він трактував як переворот у земельних відносинах: колективно-комуністична доба натурального господарства поступилася індивідуалізованішій натуральній економіці з її центральною інституцією – великою земельною власністю. Середньовічні міста Лампрехт виводив із вотчини: зростання виробництва і поділу праці породжувало надлишковий продукт, який ставав предметом обміну і стимулював урбанізаційні процеси.

Окрім «класичної вотчинної теорії», Лампрехт запропонував і власну концепцію всесвітньої історії, відому як «культурно-історичний синтез». Головною «константою» історії він уважав духовне життя нації, виражене у рівні соціально-психологічного складу епохи, насамперед у національній свідомості. Саме цей склад, за ним, визначає закономірності історичного процесу. Кожному рівню соціальної психіки відповідає певний рівень господарського, соціального й політичного розвитку. Перший етап – міфолого-символічний: панує уявлення про природну єдність народу,

колективна родова власність на землю, соціальна рівність, відсутність держави. Друга стадія – типова: виникає племінна, а потім політична свідомість, утворюються більші об'єднання, людина звільняється від влади роду; колективізм руйнується, виникає суспільство індивідуальних власників (до кінця XI ст.). Третій період – конвенціональна, «договірна» свідомість (до кінця XV ст.): у господарстві панує велика вотчина за повного закріпачення селян та переваги натуральної економіки; зростають міста і міські стани, особливо в XIV–XV ст. Подальшому прогресові, як вважав Лампрехт, перешкоджали універсалізм папської й імперської політики; їх нібито було зламано піднесенням індивідуального соціально-психологічного складу. З початку XVI ст. відкривається новий етап «німецького духу»: звільнення духовного життя від церковного впливу, соціальне звільнення від корпорацій, економічний розвиток ініціативи та грошового обігу, політичне оформлення територіальних князівств (до XVIII ст.), а далі – завдання повного національного об'єднання. Останній, «суб'єктивний» етап означає остаточне звільнення духу від станових і корпоративних обмежень та повну свободу господарської діяльності; наслідком стає потреба у громадянстві в межах єдиної централізованої держави, здатної забезпечити заможність німців. Неважко побачити тут паралелі з соціологічними схемами інших мислителів, зокрема Конта: головним двигуном розвитку виступає не стільки матеріальне виробництво, скільки соціальна психологія і національна свідомість.

У 50–70-х рр. XIX ст. у німецькій історіографії утвердився культурно-історичний напрям. Його поява була зумовлена вибуховим розвитком історичної науки напередодні об'єднання Німеччини та поглибленням внутрішньої спеціалізації дисципліни. Культурно-історичний підхід постав як опозиція до течій, що надмірно зосереджувалися на державі, політиці й праві. На противагу «державникам» представники нового напряму доводили, що звичаї, вірування, моральні орієнтири та переконання людей впливають на суспільний розвиток не менше, ніж державні інституції. Культура для них

означала сукупність матеріальних і духовних надбань: релігійні уявлення, моральні ідеали, традиції та звичаї народів.

Одним із перших у сфері культурологічної інтерпретації став Генріх Ріль (1823–1897). У праці «Природна історія народу як основа німецької соціальної політики» він обґрунтовував думку, що єдність німців визначається «народною культурою». Остання містить ядро національної спільноти – «душу народу», а традиції, звичаї, вірування, народне мистецтво, моральні цінності та ставлення до праці виступають зовнішніми проявами цієї «душі». Відповідно, розділи книги присвячені повсякденню, побуту, родинним зв'язкам, ставленню до землі і праці.

Інший представник напряму – Густав Фрейтаг (1816–1895) – зосередився на чеснотах бюргерства. У «Картинах з німецького минулого» він намагався показати, як формувалася «народна душа» німців. Джерела національної ідентичності, за його версією, сягають давньогерманської доби. Автор змальовував побут, вірування, моральні цінності, особисті й суспільні зв'язки в різні епохи, а також висував ідею, що «народна душа» значною мірою викристалізувалася у боротьбі бюргерства з аристократією і, зокрема, з головним ворогом німців – слов'янами.

Найповніше головні ідеї культурно-історичного напряму реалізувалися у творчості Якоба Буркхардта (1818–1897). Відомість йому принесли праці «Епоха Константина Великого» та «Культура Італії в епоху Відродження». Тут він обстоював тезу, що ядром історичного процесу є розвиток людського духу, який виявляє себе в культурі та у творчості її найвидатніших носіїв. Культура у Буркхардта охоплює весь спектр матеріальних і духовних досягнень – побут, техніку, мистецтво, поезію, науку. Поступ культури, на його думку, зумовлений боротьбою двох антагоністичних начал у людині – творчого і руйнівного. Це породжує у суспільстві дві інституції – державу і культуру. Держава виконує стримувальну функцію щодо руйнівних тенденцій, але водночас, реалізуючи цю роль, сама стає гальмом прогресу. Релігія і церква через догматизм і консерватизм також стримують творчий рух. Натомість

культура залишається найдинамічнішим елементом історичного розвитку. Між державою і культурою виникають напруження, і лише в окремі періоди вони перебувають у стані гармонійної взаємодії: античні поліси Греції, ранній Рим, розквіт північно-італійських міст-держав пізнього середньовіччя – тобто епохи, коли форма державності забезпечує свободу особистості та умови для вільної думки і творчості. Концепція Буркхардта зазнала й впливу позитивізму, адже він також прагнув відшукати закономірності; однак замість поняття «закон» використовував категорію «культурний тип» як втілення провідних цінностей епохи.

Науковою заслугою Буркхардта стала схема розвитку європейської культури, що не втратила значення й нині. Витоки Європи він виводив з Античної Греції, де в умовах міста-поліса розквітло духовне життя, постали філософія, література, мистецтво. Рим, за цією схемою, не створив рівновеликих культурних досягнень, але його місія – зберегти й передати спадщину греків. Християнство в середньовіччі зуміло зберегти й частково переробити античні цінності, але згодом, на думку Буркхардта, перетворилося на гальмо власне середньовічної культури. Північно-італійські міста, відновивши творчу свободу, дали новий підйом, однак Реформація, як уважав мислитель, поставила під загрозу здобутки Ренесансу, започаткувавши руйнівні релігійні війни. Французьку революцію і її наслідки він також зараховував до явищ, що суперечать культурному розвиткові, бо революції й наступна реакція, на його переконання, підсилюють мілітаризм, націоналізм і державний чинник на шкоду культурі.

Центром буркхардтівської схеми виступає епоха Відродження. Він одним із перших в європейській історіографії застосував термін «Ренесанс» не лише до пожвавлення духовного життя північно-італійських міст, а й до означення цілої епохи. Буркхардт здійснив ґрунтовний аналіз сукупності культурних явищ Італії XIV–XVI ст., поставив проблеми ренесансного індивідуалізму, значення античної спадщини для гуманістів, місця внутрішнього світу людини в культурі, поєднання релігії та моралі у світогляді

діячів Відродження. На основі опису видатних постатей, побуту і звичаїв він окреслив риси «культурного типу» Ренесансу: індивідуалізм, утвердження людини та її внутрішнього світу як найвищої цінності, секуляризацію інтелектуального і мистецького життя, перевагу морально-етичних проблем над онтологічними тощо.

Великий інтерес викликала також його «концепція держави як мистецтва». Буркхардт стверджував, що в Італії Ренесансу вперше постає держава, яка керується винятково власним інтересом, виявляє жорсткий егоїзм, ставить себе над правом і суспільством – тип, що надалі стає панівним у Європі Нового часу. Водночас уже у Відродженні з'являються поодинокі зразки державності, де ці тенденції стримуються: держава проектується як продумана, спланована інституція, подібна до витвору мистецтва. У цьому зв'язку Буркхардт писав: «В середні віки обидві сторони свідомості – та, що звернена людиною до світу і та, що звернена до свого внутрішнього життя – перебували ніби під загальним покровом у напівдрімоті…», наголошуючи, що в Італії цей «покров» розвіюється, і людина починає усвідомлювати себе духовним індивідом.

Отже, в межах класичної німецької історіографії другої половини XIX ст. інтенсивно розроблялися проблеми античної, середньовічної та нової історії. Водночас значна частина німецьких істориків була залучена до ідейно-політичної боротьби напередодні об'єднання Німеччини та в роки Другої імперії, що відчутно позначалося на тематиці й інтерпретаційних моделях їхніх наукових праць.

2. Марксистська концепція історичного процесу

Незважаючи на помітні здобутки романтичної історіографії, у середині XIX ст. історична наука пережила кризу: між нагромадженням фактів і їхнім теоретичним узагальненням виник відчутний розрив. Потрібна була цілісна,

логічно несуперечлива концепція суспільного розвитку, здатна «впорядкувати» накопичений історичний матеріал. Один із найвпливовіших варіантів такого пояснення запропонували Карл Маркс (1818–1883) і Фрідріх Енгельс (1820–1895), а їхнє вчення незабаром отримало назву «марксизм». Теоретичну основу марксизму склали класична німецька філософія, англійська політична економія та французький утопічний соціалізм.

Становленню марксистської соціально-історичної концепції сприяла інтелектуальна й політична атмосфера Західної Європи середини XIX ст. Багато країн тоді пережили революційні потрясіння буржуазно-демократичного характеру, що сприяло поширенню парламентсько-конституційних форм правління. Новий політичний порядок, у свою чергу, стимулював економічне піднесення: швидко розвивалися міста, зростало промислове виробництво, запроваджувалися технологічні новації, змінювався повсякденний уклад життя. Паралельно загострювалися соціальні проблеми, які дедалі більше привертали увагу європейських інтелектуалів.

Додатковим імпульсом для інтелектуального життя став позитивізм. На зміну романтичному песимізму й розчаруванню в пізнавальних можливостях науки приходить оптимістичне світовідчуття, підкріплене успіхами природознавства. Гуманітарії та історики прагнуть застосовувати у своїх дослідженнях методи природничих наук, сподіваючись отримати достовірне знання про суспільство. Відтак дедалі більшої ваги набуває пошук загальних закономірностей історичного процесу; поширюється уявлення, що закони розвитку діють універсально – подібно в біологічній і соціальній сферах. При цьому індивідуальне (окрема особистість, навіть окремі народи) часто відсувається на другий план, а історія мислиться як єдиний поступальний рух.

Ключові ідеї концепції Маркса й Енгельса викладено в низці праць, зокрема «До критики гегелівської філософії права», «Злиденність філософії», «Святе сімейство», «Німецька ідеологія», «Анти-Дюрінг», «Людвіг Фейєрбах і кінець німецької класичної філософії» тощо. Згодом їхню соціально-історичну доктрину стали означувати як «історичний матеріалізм».

Формування поглядів Маркса почалося в середовищі «молодогегельянців», які намагалися оновити гегелівську філософію відповідно до нових історичних реалій. З часом Маркс зосереджується на проблемі взаємин держави й суспільства, що сприяє переходу від ідеалістичного до матеріалістичного розуміння соціальних процесів. Працюючи редактором опозиційної до прусської влади «Рейнської газети», він отримав значний матеріал про жорстку експлуатацію селян і батраків Рейнської провінції великими землевласниками й водночас з'ясував, що така експлуатація фактично легітимована законодавством Пруссії. Це підштовхнуло його до висновку про класовий характер права, яке передусім захищає інтереси заможних і впливових. Додатково на зміну його поглядів вплинули відомості про перші робітничі організації та поширення серед робітників ідей утопічного соціалізму – все це змусило Маркса ґрунтовно переглянути гегелівське трактування держави й права.

Розробляючи власне бачення взаємин держави і суспільства, Маркс звернувся до широких студій європейської та всесвітньої історії. Підсумком стало принципове положення: не держава і право визначають суспільний устрій, а навпаки – «громадянське суспільство» формує державний лад і правові засади. Під «громадянським суспільством» Маркс розумів сукупність економічних відносин. Саме цей висновок засвідчив його остаточний перехід на матеріалістичні позиції в аналізі суспільства.

Нове розуміння суспільного розвитку Карл Маркс виклав у цілій низці своїх праць, зокрема у відомій статті «До критики гегелівської філософії права». У цій роботі він обґрунтовував тезу про те, що суспільні інститути, політичні устрої та правові норми не можуть бути наслідком еволюції так званого «світового духу». Всі ці явища, за його переконанням, виникають під вирішальним впливом матеріальних умов існування людей, які змінюються разом з історичним розвитком. Маркс зосередив свою увагу на таких ключових сферах суспільного життя, як виробнича діяльність, господарство, техніка, технологічні процеси та знаряддя праці. Йому вдалося довести, що

кожній історичній епосі відповідає власний рівень організації виробництва, специфічний характер використання знарядь праці та певний ступінь їх технічної досконалості. Усі ці складові людської практичної діяльності Маркс об'єднав у поняття «продуктивні сили». Далі вчений встановив, що в процесі виробничої діяльності люди неминуче вступають між собою у певні зв'язки, тобто у відносини, які формуються незалежно від їхньої волі та бажання і мають об'єктивний характер. Передусім ідеться про відносини власності, а також про відносини у сферах виробництва, обміну, розподілу та споживання, які в теоретичній системі Маркса отримали назву «виробничі відносини». Німецький мислитель сформулював принциповий висновок: саме виробничі відносини, що утворюють економічну структуру суспільства, визначають характер і зміст людської свідомості. Таким чином, на противагу Гегелеві, Маркс наполягав на тому, що не «Дух» чи «Ідея» формують суспільне буття, а, навпаки, саме «суспільне буття» зумовлює свідомість усього суспільства і кожної окремої людини.

Ґрунтовному переглядові гегелівської філософської системи була присвячена полемічна праця Маркса і Енгельса «Святе сімейство, або Критика критичної критики». У цій роботі автори піддали різкій і послідовній критиці не лише ідеалістичну філософію самого Гегеля, але й суб'єктивістські та спекулятивні історичні погляди представників «молодогегельянства». Саме тут була чітко сформульована і теоретично обґрунтована одна з центральних ідей марксизму про визначальну роль матеріального виробництва в історичному розвитку людства.

Займаючись аналізом всесвітньої історії, Маркс поставив і намагався розв'язати питання про головну рушійну силу історичного процесу. На його переконання, такою силою виступають продуктивні сили суспільства, тобто безпосередні виробники разом із тими засобами і знаряддями праці, якими вони користуються. У взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин формується цілісна система, яку Маркс назвав способом виробництва. Згідно з його концепцією, внаслідок постійного розвитку продуктивних сил

неминуче змінюється і сам спосіб виробництва, а це, у свою чергу, спричиняє глибокі зрушення у сфері суспільної свідомості. Мислитель дійшов висновку, що панівні ідеї кожної конкретної історичної доби зазвичай належать представникам панівного класу. Саме ці положення Маркс спільно з Фрідріхом Енгельсом розгорнув у праці «Німецька ідеологія».

Виходячи зі своєї теорії «способу виробництва» як головного чинника історичного розвитку, німецькі мислителі створили власну цілісну систему розуміння всесвітньоісторичного процесу. Вони дійшли висновку, що історія розгортається у формі послідовного руху від одного рівня соціально-економічного розвитку до іншого, більш зрілого і досконалого порівняно з попереднім. Оскільки центральним елементом будь-якого способу виробництва є відносини власності, то весь історичний процес, згідно з Марксом і Енгельсом, постає як перехід від системи племінної власності до античної форми власності, від неї – до феодальної або станової, а згодом – до буржуазної капіталістичної форми власності.

Маркс і Енгельс сформулювали загальний закон соціального розвитку: нормальний і стійкий поступ суспільства можливий лише за умови відповідності рівня розвитку продуктивних сил панівним виробничим відносинам. Якщо ж продуктивні сили переростають застарілі виробничі відносини, між ними виникає гострий конфлікт, який завершується соціальною революцією і ліквідацією старої системи відносин. Нові, більш прогресивні виробничі відносини, що встановлюються внаслідок революційних змін, створюють сприятливі умови для подальшого інтенсивного розвитку продуктивних сил і загального суспільного піднесення. Удосконалення знарядь праці та технологій виробництва, відповідно до марксистської теорії, закономірно приводить до трансформації соціально-економічних відносин. А ці зміни, у свою чергу, викликають перетворення в ідеології та системі соціальних інститутів, що й забезпечує перехід суспільства від однієї історичної стадії до іншої.

Класики марксизму розглядали історичний процес як безперервний і поступальний рух від одного етапу розвитку до наступного. Для позначення кожного з таких етапів вони розробили вчення про суспільно-економічні формації. Кожна формація у їхній теорії постає як єдність економічного базису та ідеологічної надбудови. Економічний базис охоплює всю сукупність виробничих відносин, що панують у суспільстві на певному історичному етапі, серед яких провідну роль відіграють відносини власності. До ідеологічної надбудови належать різноманітні уявлення, переконання, доктрини та теорії, які в основному зумовлюються характером економічного базису. У своїх працях Маркс і Енгельс змалювали історію людства як послідовний рух від первіснообщинної формації до рабовласницької, далі – до феодальної, потім – до капіталістичної і, зрештою, до комуністичної суспільно-економічної формації. Рабовласницька, феодальна та капіталістична формації за своєю суттю є експлуататорськими. Низький рівень розвитку продуктивних сил у первісному суспільстві не давав змоги створювати додатковий продукт, що й зумовлювало соціальну рівність первісних людей. Поява приватної власності в період переходу до рабовласницького ладу докорінно змінила всю систему виробничих відносин. Саме існування приватної власності спричинило утвердження соціальної нерівності та появу антагоністичних класів. Класове суспільство, за переконанням Маркса й Енгельса, завжди ґрунтується на експлуатації, тобто на привласненні результатів чужої праці. Отже, основною причиною соціальної нерівності й суспільної несправедливості виступають різні форми приватної власності – рабовласницька, феодальна та капіталістична.

Поряд із цим у центр наукових зацікавлень Маркса й Енгельса дедалі більше висувається проблема взаємин між суспільними класами та питання класової боротьби. Вони приєдналися до кола дослідників, які уважно аналізували становище нового соціального прошарку – робітничого класу, або пролетаріату. Зокрема, першою великою самостійною працею Фрідріха Енгельса стала книга «Становище робітничого класу в Англії за власними

спостереженнями і достовірними джерелами». Спираючись на величезний фактичний матеріал, Енгельс яскраво змалював надзвичайно важке становище англійських робітників. У цій праці він докладно проаналізував боротьбу пролетаріату проти капіталістів, обґрунтував її основні форми та методи. Саме в цей час в Англії набув значного поширення так званий чартистський рух. Енгельс виявив як сильні, так і слабкі сторони цієї форми політичної боротьби англійських робітників за свої права. Він простежив основні етапи розвитку робітничого руху і запропонував власну періодизацію цього процесу, яка згодом стала основою для подальших досліджень робітничого руху в Європі. Головний підсумок наукової роботи Енгельса полягав у висновку, що європейський пролетаріат поступово перетворюється на самостійну, впливову й дедалі вагомішу суспільну силу.

Стислий, але водночас насичений і концептуально завершений виклад нового вчення Карла Маркса та Фрідріха Енгельса міститься у програмному документі «Маніфест Комуністичної партії». У цій праці стверджується, що історія всіх людських суспільств, починаючи з остаточного розпаду первісного ладу, розгорталася в умовах безперервного протистояння між головними класами, які й визначали соціальну структуру кожної конкретної історичної спільноти. Класики марксизму формулювали це положення так: «Історія всіх суспільств, що до цих пір існували, була історією боротьби класів. Вільний і раб, патрицій і плебей, поміщик і кріпак, майстер і підмайстер, словом, гнобитель і гноблений перебували у вічному антагонізмі один до одного, вели безперервну, то приховану, то явну боротьбу, яка завжди закінчувалася революційною перебудовою всієї суспільної споруди або загальною загибеллю антагоністичних класів». У «Маніфесті» для аналізу сучасного авторам суспільства була використана концепція історичного матеріалізму. Згідно з цією новою соціальною теорією, в основі історичного розвитку лежить уявлення про лінійний, безперервний і цілеспрямований рух уперед, який відбувається об’єктивно, тобто незалежно від волі та бажань людей. Слід зауважити, що подібне бачення історичного процесу, попри чітко

виражену атеїстичну позицію класиків марксизму, в багатьох аспектах перегукувалося з християнськими уявленнями про хід історії. У «Маніфесті» вся історія людства постає як картина постійного поступу – від стану рабського підкорення до визволення, до такого суспільного устрою, в якому не буде ні класів, ні експлуатації. Процес суспільного розвитку, за Марксом, відбувається відповідно до об'єктивних закономірностей. Наслідуючи Гегеля, Маркс і Енгельс стверджували, що все буття, включаючи й соціальну реальність, підпорядковується єдиному універсальному діалектичному принципу. Осмислення цього принципу, на їхню думку, відкриває шлях до розуміння внутрішнього механізму історичного руху та суспільного устрою. Саме з цього підходу й виростає марксистська теорія класової боротьби.

У «Маніфесті» показано, яким чином у надрах феодального суспільства сформувався новий клас – буржуазія, і як її боротьба проти застарілих феодальних порядків висунула цей клас на передній план суспільного розвитку. Проте після того, як буржуазія здобула політичну владу, вона, як підкреслюють автори, почала використовувати державний апарат винятково для задоволення власних егоїстичних інтересів. Буржуазна держава, згідно з «Маніфестом», перетворилася на «комітет, що управляє спільними справами всього класу буржуазії». Відтоді, тобто з середини XIX ст., система буржуазних суспільних відносин стала перешкодою на шляху подальшого розвитку продуктивних сил, а сама буржуазія перетворилася на реакційний клас, який протистоїть соціальному поступові.

У межах капіталістичного суспільства, як зазначають Маркс і Енгельс, поступово формується, загартовується і набуває політичної організованості «могильник буржуазії» – робітничий клас, або пролетаріат. Оскільки робітники позбавлені власності на засоби виробництва, вони, на думку авторів «Маніфесту», стають найбільш прогресивною і водночас найреволюційнішою соціальною силою. Маркс і Енгельс у цій праці розкрили закономірності перетворення пролетаріату на провідний клас нового суспільства. Вони показали процес відокремлення робітничого руху від загального

антикапіталістичного протесту та підкреслили, що боротьба пролетаріату за власне визволення водночас здійснюється в інтересах усіх пригноблених і експлуатованих класів.

Класики марксизму дійшли переконання, що робітнича революція є історично неминучою. Унаслідок цієї революції та завоювання демократії пролетаріат із пригнобленого класу перетворюється на панівний. Однак, як наголошували автори «Маніфесту», цей новий панівний клас, на відміну від буржуазії, ставить перед собою завдання повного усунення всіх форм експлуатації. З цією метою пролетаріат ліквідовує застарілі виробничі відносини і, «…поряд з цими виробничими відносинами він знищує умови існування класової протилежності, знищує класи взагалі, і тим самим власне панування як класу…».

Концепція історичного матеріалізму надала Марксу й Енгельсу інструмент для аналізу всесвітньої історії та формулювання власних узагальнень. Класики марксизму залишили після себе значну кількість конкретно-історичних досліджень. Зокрема, з найважливіших проблем медієвістики вони висловили свої погляди в таких працях, як «Селянська війна в Німеччині», «Давня Ірландія», «До історії давніх германців», «Франкський період», «Марка», «Походження сім'ї, приватної власності і держави», «Про розклад феодалізму і розвиток національних держав».

Зокрема, новаторським у межах медієвістики було вже те, що Маркс і Енгельс розглядали середні віки як епоху панування феодалізму – особливої суспільно-економічної формації. Вони вважали, що основа феодалізму полягає в домінуванні феодальної земельної власності, якій «протистоять, у якості безпосередньо виробничого класу, не раби, як в античному світі, а дрібні кріпосні селяни». Специфіка виробничих відносин феодалізму, на переконання німецьких мислителів, полягала у поєднанні великої земельної власності з дрібним господарством селян, наділених землею і такими, що володіють власними засобами виробництва. Маркс і Енгельс поряд із земельною власністю феодальної доби враховували також і дрібний капітал

міських ремісників, який використовувався для експлуатації підмайстрів. Вони доводили, що саме феодальні відносини власності забезпечували визиск великими землевласниками позбавлених власності, але прикріплених до землі селян у формі феодальної ренти. Вчені встановили, що умовний характер феодальної земельної власності визначив формування васально-ленної ієрархії панівного класу. Ієрархічна будова феодального землеволодіння, за Марксом, зумовила також усю військову організацію, суспільний і державний лад феодальної епохи. Оскільки феодальна суспільно-економічна формація мала антагоністичний характер, то вся система ієрархії та озброєних дружин була покликана забезпечувати владу феодалів над закріпаченим селянством. Маркс і Енгельс наголошували на винятковій ролі за феодалізму системи позаекономічного примусу та особистих залежностей. Важливою рисою феодального способу виробництва вони вважали також панування традиції.

Маркс і Енгельс сформулювали й власні концепції щодо найважливіших проблем становлення феодалізму в Західній Європі. На відміну від «романістів», «германістів» і прихильників теорії «синтезу», німецькі мислителі запропонували власне бачення походження феодалізму. На їхню думку, процес його формування слід розглядати крізь призму глибоких змін, що відбулися напередодні падіння Західної Римської імперії. Загальна криза рабовласницького ладу, яка охопила пізньоримське суспільство, була закономірною, підкреслював Енгельс. Проявом цієї кризи став занепад великих земельних латифундій, що існували на основі рабської праці, а також поширення колонату.

Спираючись на матеріалістичне розуміння історичного процесу, засновники марксизму виробили власну концепцію общини, тобто своєрідну «общинну теорію». Вона помітно відмежовувалася від відомої «маркової» теорії Георга Маурера й не зводилася до її повторення чи механічного наслідування. Розбіжності між підходами, як підкреслювали дослідники, можна звести до чотирьох ключових пунктів. По-перше, на відміну від Маурера та його школи, Маркс і Енгельс трактували марку не лише як

юридичний інститут, нібито зумовлений «національним характером» германців, а як живу господарсько-соціальну організацію, що впродовж певного часу еволюціонувала, змінювалася і набувала різних форм відповідно до історичних обставин. По-друге, марксистський підхід у розвитку давньогерманської общини виділяв кілька послідовних стадій: родову общину, далі – землеробську общину, і зрештою – сусідську общину, тобто такі форми колективності, які відображали трансформації господарського життя та структури зв'язків між людьми. По-третє, марксистська концепція не обмежувалася фіксацією етапів, а пропонувала пояснення причин цього розвитку: за Марксом, визначальним чинником еволюції марки виступав поступ продуктивних сил, який змушував общину змінювати свої внутрішні механізми, норми, практики землекористування та характер взаємин. Окрім того, Маркс і Енгельс вважали, що марка не зникла «рано», а проіснувала протягом усього середньовіччя і була остаточно зруйнована лише тоді, коли в німецькому селі почали реально поширюватися капіталістичні відносини.

Німецькі мислителі, аналізуючи процес формування феодалізму, надавали вагомого значення прямому насильству, яке здійснював клас феодалів. Вони прагнули показати конкретні механізми зосередження земельної власності в руках панівних груп, простежити шляхи обезземелення франкських вільних общинників і особливо підкреслити роль католицької церкви, яка, на їхню думку, була одним із важливих суб'єктів цього процесу. У логіці Маркса й Енгельса, феодалізацію прискорювала також ранньосередньовічна держава, що сприяла закріпленню нових форм залежності та перерозподілу ресурсів. При цьому, визнаючи значення особистісних зв'язків у становленні феодальних відносин (сеньйоріально-васальних, патронально-клієнтельних тощо), класики марксизму наполягали, що в їхній основі лежали не стільки моральні чи «лицарські» принципи, скільки конкретні економічні інтереси та матеріальні залежності.

Надавши феодальному ладу матеріалістичного тлумачення, класики марксизму наголошували на його внутрішньому антагонізмі. Як конкретне

виявлення головного антагонізму вони розглядали феодальну ренту, оскільки саме вона є «економічною формою, в якій реалізується земельна власність». За умов дрібного виробництва селянин у системі феодалізму, як правило, залишався утримувачем землі й власником знарядь праці; отже, щоб реально здійснити право власності на землю – тобто відібрати у селянина додаткову працю чи її продукт у вигляді ренти, – феодалові був необхідний позаекономічний примус. Саме тому, доводили Маркс і Енгельс, відносини власності за феодалізму постають як відносини панування та підпорядкування, як поєднання влади й несвободи. Селянин – безпосередній виробник – перебуває у стані залежності, а глибина та форми цієї залежності можуть різнитися залежно від часу, місця й конкретних історичних умов.

На відміну від поширеної в XIX ст. у медієвістиці думки, ніби саме феодальна вотчина була головним «локомотивом» прогресу продуктивних сил, класики марксизму обстоювали іншу тезу: джерелом повільного, але послідовного й незворотного зростання продуктивних сил у сільському господарстві було насамперед дрібне селянське виробництво. Саме щоденна праця дрібного господаря, його практичні навички, адаптація до місцевих умов, накопичення досвіду й удосконалення прийомів господарювання забезпечували поступ у межах аграрної сфери навіть тоді, коли загальна система феодальних відносин здавалася застиглою.

Оригінальним і помітно новим для медієвістики було також марксистське тлумачення ролі традиції у розвитку виробничих відносин феодалізму. Маркс підкреслював, що традиція справді виконувала консервативну функцію, закріплюючи – в інтересах панівного класу феодалів – усталену систему взаємин між землевласником і селянином, включно з конкретним набором повинностей та звичаєво санкціонованих обов’язків. Водночас розвиток продуктивних сил у масштабах дрібного селянського господарства зумовлював зростання продуктивності праці, і якщо загальні феодальні порядки залишалися незмінними, то це зростання могло працювати на користь селянина. Підвищення продуктивності у селянському виробництві

вело до зменшення норми експлуатації; тому в окремі періоди середньовіччя традиція виступала своєрідним інструментом захисту інтересів закріпачених селян, стримуючи сваволю феодала та унеможливлюючи довільне розширення повинностей.

Подібним чином Маркс оцінював і функціонування сільської общини у феодальну добу. Кріпосна община, з одного боку, могла бути зручним механізмом контролю й експлуатації селянства (наприклад, через колективну відповідальність, розкладку повинностей, нагляд за виконанням обов'язків), однак водночас вона створювала можливості для солідарності та самоорганізації селян. Сам факт згуртування, взаємодопомоги й спільних дій дозволяв селянам – принаймні частково – чинити опір феодалові, обмежувати тиск і відстоювати певні звичаєві права.

Класики марксизму розглядали еволюцію аграрних відносин також крізь призму розвитку феодальної ренти. На їхню думку, історична динаміка феодального суспільства проявлялася в поступовому переході від натуральної ренти до відробіткової (панщини), а згодом – від відробіткової до грошової ренти. Утвердження грошової ренти, як вони доводили, означало завершальний етап у розвитку феодалізму: саме тоді починає руйнуватися система позаекономічного примусу, а взаємини між феодалом і селянином поступово набувають форми простого оброчного зобов'язання. Це, своєю чергою, відкривало шлях до повільного особистого звільнення селян і трансформації традиційних форм залежності.

По-іншому, ніж більшість попередників, класики марксизму трактували й значення товарно-грошових відносин у феодальному суспільстві. Вони переконливо наполягали, що за умов феодалізму не можна механічно ототожнювати розвиток товарно-грошової сфери з капіталізмом, як це робили деякі європейські медієвісти. Капіталізм можливий лише за наявності капіталу та найманої праці; іншими словами, він виникає тоді, коли праця перетворюється на товар. Якщо ж головним виробником у феодальному селі є закріпачений селянин, то ключова передумова капіталізму – вільна наймана

праця – відсутня. Тому товарно-грошові відносини, за Марксом і Енгельсом, радше прискорювали розклад феодалізму, але самі по собі ще не створювали капіталізм. Водночас лихварський і торговий капітал вони розглядали як силу, що могла гальмувати розклад феодального ладу, оскільки в багатьох випадках підтримувала старі залежності та висмоктувала ресурси з дрібного виробництва, не руйнуючи фундаментальних феодальних структур.

На відміну від тих медієвістів, які пояснювали появу середньовічних міст переважно через опис механізмів їх виникнення, класики марксизму змістили акцент і поставили питання інакше: з якої причини міста взагалі почали з'являтися? На їхню думку, витоки середньовічного міста слід шукати у розвитку продуктивних сил феодального суспільства, що на певному етапі спричинив відокремлення промислової та торгової праці від землеробської. Міське товарне виробництво середньовіччя, підкреслювали вони, не є капіталістичним у повному розумінні, адже ремісник тієї доби працював не заради максимізації прибутку, а насамперед для забезпечення існування своєї родини, підтримання господарства й відтворення звичного способу життя.

Оцінюючи державні форми феодальної епохи, Маркс і Енгельс наголошували на їх експлуататорській природі, оскільки держава так чи інакше забезпечувала панування феодального класу. Проте вони одночасно підкреслювали відносно прогресивну роль королівської влади, яка в умовах феодальної роздробленості часто виступала фактором упорядкування, прагнула встановити загальні правила та обмежити руйнівний хаос міжусобної боротьби.

Важливе значення для історіографії всесвітньої історії мало й те, що Маркс у своїй фундаментальній праці «Капітал» здійснив ґрунтовне дослідження ґенези європейського капіталізму. Головним рушієм становлення капіталістичних основ у межах пізнього феодалізму він уважав не стільки розвиток товарно-грошових відносин «як такий», скільки ті глибокі зрушення, які виникали під їхнім тиском у структурі сільського господарства, власності та соціальних відносин. Саме цій проблемі присвячено 47 розділ III тому

«Капіталу». Тут Маркс аргументовано доводив, що розклад феодалізму на селі під впливом грошової ренти відбувався або шляхом поступового перетворення землі на власність незалежних селян, або через поширення капіталістичної оренди. Зростання селянського землеволодіння в добу пізнього середньовіччя спричиняло появу різноманітних перехідних форм землеволодіння та панування дрібнотоварного виробництва. Проте з часом у межах сільської общини посилювалася диференціація: виокремлювалася дрібна сільська буржуазія, а поряд із нею з'являлися наймані працівники, що свідчило про формування нових соціальних реалій.

Значну наукову вагу має і марксів аналіз феномену «первинного нагромадження капіталу», здійснений у 24 розділі I тому «Капіталу». Показавши історичну закономірність виникнення капіталізму, мислитель підкреслив, що первинне нагромадження в Європі підготувало масштабний соціальний перелом, і що цей перелом відбувався не мирним шляхом, а супроводжувався грубим насильством, спрямованим насамперед проти селянства. Маркс окреслив сутність такого перевороту: первинне нагромадження здійснювалося шляхом відокремлення селянина й ремісника від власності на умови праці та перетворення їх на найманих працівників. Класичним зразком цього процесу він вважав соціальний переворот в Англії протягом XVI–XVIII ст., коли феодально залежне селянство поступово зникло, натомість сформувалися капіталістичне фермерство і система найманої праці на селі. Маркс детально показав жорстокість «кривавого законодавства проти експропрійованих», ухваленого за династії Тюдорів. Додатковими важелями первинного нагромадження капіталу він називав колоніальний грабунок, практику державних позик і податкового тиску, а також політику протекціонізму.

Помітним внеском у історіографію Нового часу стало й марксистське дослідження сутності та характеру абсолютної монархії. Маркс і Енгельс показували, що абсолютизм виникає в перехідну добу, коли феодальний лад занепадає, а новий суспільний порядок лише формується, і дві провідні сили –

феодали та буржуазія – ще не отримали остаточної переваги, перебуваючи у нестійкій рівновазі. Саме тому державна влада здобуває певну відносну автономію щодо обох класів і виступає посередником між ними. Абсолютистська влада потребувала визнання з боку буржуазії, а тому могла надавати їй тимчасову політичну підтримку. Однак феодальна природа цієї влади, підкреслювали класики марксизму, виявилася згодом у прагненні будь-що зберегти феодальні порядки, що й спричинило масштабні соціальні конфлікти як в Англії, так і у Франції.

Маркс і Енгельс істотно поглибили й наукове тлумачення ролі католицької церкви у феодальну епоху. Вони доводили, що середньовічна релігія й церковні інституції мали виразний класовий характер. Утвердження християнства в ранньому середньовіччі, на їхню думку, відбулося не тому, що антична культура занепала чи суспільство було «невігласним», як інколи стверджували просвітителі, а тому, що християнство стало ідеологією панівного класу феодалів. Католицька церква власним віровченням «санкціонувала» новий суспільний лад і водночас, як зазначали класики марксизму, сама перетворилася на «крупний інтернаціональний центр феодальної системи». Вони розкрили матеріальні підвалини могутності церкви в середньовіччі: це було не лише велике землеволодіння єпископів і монастирів, а й фактична монополія на сферу інтелектуальної освіти. Вчені обґрунтовували також тезу, що єретичні рухи феодальної доби мали переважно соціальну природу. Найпослідовнішими й найнепримиреннішими противниками феодального устрою постали представники селянсько-плебейських єресей – катари, вальденси, богоміли. Водночас перші виступи буржуазії на континенті часто мали релігійне «обрамлення». Маркс і Енгельс показали бюргерську соціальну базу раннього протестантизму, зокрема лютеранства, і підкреслили, що лютеранство як ідеологія бюргерства помітно відрізнялося від радикального, революційного вчення анабаптистів Томаса Мюнцера, які виражали насамперед інтереси селянських мас і міських низів.

На окрему увагу заслуговують і міркування Маркса та Енгельса щодо історії Ренесансу. Для них Відродження – передусім грандіозний світоглядний переворот, з якого починається розвиток наукового знання та поглиблене вивчення природи. Ренесанс, у цьому трактуванні, поклав край духовній диктатурі церкви, що тривалий час придушувала прояви вільної наукової думки. Енгельс підкреслював, що причини Відродження слід шукати в особливих соціально-політичних обставинах: географічних відкриттях, розширенні торгівлі, переході ремесла до мануфактури. Гуманістичний світогляд, за його оцінкою, постав як ідеологія нового прогресивного класу – буржуазії. Визначних діячів Ренесансу Енгельс називав «титанами», тобто людьми, яких породила сама епоха і які були потрібні їй як виразники нового духовного й інтелектуального піднесення.

Значну увагу класики марксизму приділяли і проблемі класової боротьби в середньовіччі та Новому часі. На їхню думку, класова боротьба в добу феодалізму могла набувати різних форм: проявлятися у вигляді містичних ідей та світоглядних конструкцій, оформлюватися як відкритий єретичний рух або ж вибухати збройним селянським повстанням. Селянські виступи раннього середньовіччя, як вважали дослідники, спрямовувалися насамперед проти особистого закріпачення дрібних землевласників-селян. У період розвиненого феодалізму відкриті селянські повстання дедалі частіше поєднувалися з селянсько-плебейськими єресями. Саме такими, на думку Енгельса, були й проповідницька діяльність Джона Болла, і повстання під проводом Уота Тайлера в Англії, і активність угорського проповідника та «повстання пастушків» у Піккардії, а також таборитський рух у Чехії.

Пояснюючи причини поразок селянських повстань у середньовіччі, класики марксизму наголошували насамперед на соціально-побутових і організаційних чинниках, що послаблювали повсталих. Вони вказували на ізольованість селянських родин, які були міцно «прив’язані» до землі й через це не могли швидко створити широку мережу стійких союзів. Додатковою перешкодою виступав вузький кругозір значної частини селянства,

зумовлений примітивністю повсякденного життя, замкненістю локальних громад і обмеженим доступом до інформації. Відособленість селян одне від одного, слабкість комунікацій і відсутність тривких надлокальних структур спричиняли нездатність до дисциплінованої організації, а отже – до довготривалої, узгодженої політичної та військової боротьби. Подібні, по суті ідентичні причини, на думку Маркса й Енгельса, пояснювали й поразки міського плебсу, включно навіть із його найактивнішою й «просунутою» частиною – підмайстрами: соціальна розпорошеність, нестача єдності, слабка дисципліна та вразливість перед репресивними можливостями панівних станів.

Водночас важливою новацією для світової історіографії стало те, що народні рухи та повстання у працях Маркса й Енгельса вперше дістали відверто співчутливе й «людяне» висвітлення. Класики марксизму підкреслювали: причини масових виступів не лежали у «сліпій руйнівності» натовпу, а випливали з немилосердного гноблення селянства й міського плебсу феодалами та міським патриціатом. Вони послідовно наголошували на соціальній справедливості вимог повсталих, трактуючи їх як природну реакцію пригноблених на системну експлуатацію, позаекономічний примус і приниження.

Абсолютно новий рівень осмислення середньовічних конфліктів, з погляду марксистської методології, світова історіографія отримала у фундаментальній праці Фрідріха Енгельса «Селянська війна в Німеччині». Передусім Енгельс прагнув установити класову основу всіх суперечностей між політичними та релігійними угрупованнями доби Селянської війни. У його трактуванні Реформація і сама Селянська війна постали безумовно класовими конфліктами, які, з огляду на особливості середньовічного суспільного життя, набули релігійних форм і були «замасковані» під теологічні суперечки. Енгельс вибудував класову структуру протистояння і далі послідовно з’ясовував, інтереси якого саме соціального прошарку

відображала та чи інша доктрина й конфесійна позиція – католицизм, лютеранство, анабаптизм та інші течії.

Аналізуючи перебіг Селянської війни крізь призму класового підходу, Енгельс, на власне переконання, зміг переконливо довести, що ключовою причиною поразки повстання була нездатність селянських мас встановити міцний і надійний союз із бюргерством. До цього, як він вважав, додалися боягузтво, класова обмеженість і, зрештою, відверта зрада селян бюргерами, які, злякавшись радикалізації руху, обрали компроміс із панівними силами. Значне місце в дослідженні Енгельс відвів постаті Томаса Мюнцера, якого він трактував як «плебейського революціонера»: Мюнцер, на думку мислителя, зумів об'єднати навколо себе представників міських низів, тобто своєрідний «зачатковий пролетарський елемент». Його політичну програму Енгельс оцінював не лише як перелік актуальних вимог плебсу тієї доби, а як винятково проникливе передбачення умов і логіки майбутнього визволення пролетаріату.

Оригінальними ідеями засновники марксизму збагатили й історіографію Нового часу. Так, Маркс, розробляючи концепцію класової боротьби як рушійної сили суспільного поступу, системно й уважно вивчав досвід Великої Французької революції. Він аналізував мемуари учасників, опрацьовував революційну пресу, протоколи Конвенту, стенограми промов Робесп'єра та Сен-Жюста, вивчав трактати Марата і Бабефа, а також звертався до праць Тьєрі й Ґізо. Хоча спеціальної узагальнюючої монографії Маркс не встиг написати, численні його висловлювання, розпорошені по інших працях, дозволяють реконструювати марксистське тлумачення цієї переломної епохи. У центрі уваги Маркса були насамперед рушійні сили поглиблення революції, а найважливішим епізодом він уважав якобінську диктатуру. Йому вдалося дати докладний аналіз політичних програм жірондистів, якобінців і так званого «болота», підкреслюючи, що перемога «Гори» стала можливою тому, що її політика й практичні кроки максимально відповідали запитам і настроям широких революційних мас. Маркс акцентував: «Гора йшла з партією

народних мас, де знаходились жилаві руки, енергія і відданість». Аналіз вирішальної ролі трудящих у приході якобінців до влади підвів його до узагальнення про історичне значення високої активності пролетаріату в революційних зламах. Саме глибоке осмислення феномену «диктатури низів» у період якобінського правління привело Маркса до фундаментального теоретичного висновку – формування вчення про диктатуру пролетаріату.

Причини поразки якобінців і подальшого термідоріанського перевороту Маркс пояснював трагічним розходженням двох прагнень революційних діячів. З одного боку, вони намагалися утвердити права людини і забезпечити побудову буржуазного суспільства з його атрибутами – анархією виробництва, загальною конкуренцією, пануванням приватновласницьких інтересів. З іншого боку, ті ж революціонери прагнули обмежити нагромадження багатства окремих осіб за рахунок трудящих і зупинити соціальну поляризацію. Саме цей внутрішній конфлікт, за Марксом, розірвав революційний проект, створив умови для відступу й перемоги сил, що забезпечили термідоріанську реакцію.

Класики марксизму залишили і масштабні інтерпретації революційних подій XIX століття. У праці «Революція і контрреволюція в Німеччині», використовуючи класовий підхід, Енгельс за участю Маркса подав розгорнутий аналіз революції 1848–1849 рр. На підставі своїх висновків він характеризував її як буржуазно-демократичну. У ході революції, на його думку, виявили свою неспроможність і ліберальна буржуазія, і німецька дрібнобуржуазна демократія: перша боялася пролетаріату й тому втрачала рішучість, друга – остерігалася державної влади й не була готова до послідовних дій. Водночас Енгельс зазначав, що лише позиція пролетаріату найбільшою мірою відповідала інтересам усієї нації, але через незрілість, недостатню організованість і слабку політичну консолідацію робітничий клас не зміг очолити загальний революційний рух.

Окрему увагу Маркс приділив подіям у Франції, заклавши, зокрема, циклом статей «Класова боротьба у Франції» підвалини наукової історіографії

Французької революції 1848 року. На відміну від багатьох сучасників, які намагалися тлумачити ці події як початок «соціалістичного перевороту», Маркс аргументовано доводив буржуазно-демократичний характер революції. Лютневий виступ народних мас 1848 р. мав на меті встановлення демократичних свобод і інституцій; від цього моменту, як вважав Маркс, революційний процес у Франції почав розвиватися по низхідній лінії. Липневий виступ паризького пролетаріату 1848 р. уже відбувався під іншими, чітко антибуржуазними гаслами, що сигналізувало про загострення класових суперечностей. У межах цього аналізу Маркс уперше тлумачив ідею «диктатури пролетаріату» як закономірний етап пролетарської революції, що постає у відповідь на обмеженість і суперечності буржуазно-демократичного проекту.

Загалом марксизм, попри свою претензію на новизну, мав низку споріднених рис із попередніми соціальними доктринами. Із філософами Просвітництва його зближувало прагнення до «споглядального» конструювання історичного процесу та фіналістське бачення майбутнього. Маркс і Енгельс виробили концепцію комунізму як останньої стадії суспільної еволюції, де має настати своєрідний «золотий вік» людства. Як і просвітителі, вони були переконані, що ідеальні розумові конструкції здатні стати практичними проектами й утілюватися в історичній реальності.

Маркс і Енгельс мали численних послідовників, і марксистські мотиви в різний спосіб відгукувалися в інтелектуальному житті Європи. До тих, хто розвивав або творчо переосмислював марксистський спадок, часто зараховують В. Зомбарта, М. Вебера, А. Матьєза, Ж. Жореса, Д. Гобсона та інших. Проте не всі ідеї марксизму були сприйняті західними інтелектуалами беззастережно. Їх приваблював діалектико-соціологічний підхід до пояснення суспільного процесу, увага до структурних причин і механізмів соціальних змін. Однак уже в другій половині XIX ст. значна частина європейських мислителів піддавала гострій критиці революційний радикалізм класиків марксизму, схематичність у трактуванні класової структури, віру в

«автоматизм» соціальних змін та ідею диктатури пролетаріату. Соціальна реальність Європи наприкінці XIX ст. суттєво трансформувалася, і ці зміни, як визнавали навіть симпатики марксистської методології, зумовили потребу внесення певних коректив у первісні положення марксистського вчення.

Творчий розвиток марксизму у другій половині XIX – на початку XX ст. яскраво простежується у працях Карла Каутського (1854–1938 рр.). У своїх ранніх дослідженнях німецький теоретик уважно й системно аналізував економічні категорії, запропоновані Марксом, виходячи з переконання, що саме вони відкривають можливість органічно поєднати природничо-наукові та гуманітарні підходи у вивченні суспільства. На думку Каутського, марксистська економічна теорія задавала новий тип науковості, у межах якого соціальні явища можна розглядати як закономірні процеси, що мають свою внутрішню логіку розвитку. Вагомий внесок у історичну науку він здійснив, зокрема, працями «Походження християнства» та «Етика і матеріалістичне розуміння історії», де намагався показати, як великі духовні явища та моральні системи корелюють із соціально-економічними змінами, не зводячись при цьому до простих і прямолінійних пояснень.

Показовим є те, що Каутський одним із перших серед марксистів відкрито заявив: трактування теорії Маркса й Енгельса, особливо її історико-соціологічної частини, може бути не лише різним, а й прямо протилежним – залежно від того, які політичні та методологічні акценти робить інтерпретатор. Свого роду підтвердженням цього спостереження, як уважав Каутський, стали події російської революції 1917 р., коли під гаслами марксизму почали здійснюватися кроки, що не завжди збігалися з тими соціально-теоретичними висновками, які випливали з класичної концепції. Упродовж 1927–1929 рр. Каутський створив двотомну працю «Матеріалістичне розуміння історії», у якій намагався дати узагальнювальний виклад і водночас критично переосмислити низку базових категорій марксизму: поняття класів і класової боротьби, проблематику нації та національної свідомості, співвідношення революції та еволюційного розвитку. Залишаючись у межах марксистської

традиції, Каутський погоджувався з центральною, на його погляд, ідеєю Маркса про те, що «соціалізм – це поступове і неухильне звільнення людини у суспільстві». Звільнення людини він трактував як неминучий історичний процес, оскільки, як уважав мислитель, воно узгоджується з найвищими та найуніверсальнішими ідеалами людського духу.

Окремої уваги заслуговує Каутське бачення історичного часу і, зокрема, співвідношення минулого, сучасного й майбутнього. Його інтерпретація була оригінальною тим, що сучасне постає як своєрідна неподолання межа між «сферою необхідності» (минулим) та «сферою свободи» (майбутнім). У цьому контексті людина, за Каутським, існує ніби у двох вимірах одночасно: у минулому, де все вже сталося і нічого неможливо змінити, та у майбутньому, яке відкриває простір для реалізації людської волі, вибору, активного самотворення. Саме тому соціальний прогрес він розумів як форму втілення загального прагнення людини до визволення; ця ідея, на думку Каутського, діє невідворотно та спрямовує людство у бік реалізації соціальних ідеалів, що поступово розширюють поле свободи.

Каутський також належав до небагатьох марксистів, які послідовно визнавали відчутний вплив природного середовища на суспільне життя. Він підкреслював, що зміни довкілля змушують людей пристосовуватися, а саме пристосування не є пасивним: воно включає активну волю до життя, яка спонукає людину перетворювати як природні, так і соціальні умови існування, у тому числі й економічні механізми. Отже, в Каутського матеріалістичний підхід доповнювався ширшим баченням чинників історичного розвитку, де взаємодіють природа, суспільство і людська активність.

Певні аспекти марксизму творчо розвинув і Едуард Бернштейн (1850–1932 рр.), відомий як один із провідних теоретиків ревізіонізму. На його переконання, матеріалістичне розуміння історії не означає обов’язкової потреби формулювати кінцеву мету історичного процесу як неминуче встановлення комуністичного суспільства. Бернштейн наголошував: комунізм слід трактувати радше як ідею, ніж як конкретну «готову» модель соціального

устрою. Він виходив із того, що люди по-різному сприймають світ і суспільство, а отже зводити уявлення про майбутній ідеальний лад до єдиної концепції є методологічно сумнівно. Натомість він пропонував опертися на загальнолюдські цінності – гуманізм і демократію, які можуть виконувати об'єднавчу функцію. Відтак, за Бернштейном, криваві та нещадні революційні зміни не можуть бути виправдані, якщо в основі суспільного поступу лежать гуманістичні й демократичні принципи. Удосконалення суспільного життя, на його думку, має відбуватися шляхом тривалих, послідовних, системних реформ, які поступово змінюють інституції та практики.

У царській Росії сприятливим середовищем для поширення марксистської ідеї пролетарської революції став радикалізований демократичний рух народництва. Першим системним популяризатором ідей Маркса й Енгельса в Російській імперії був Георгій Валентинович Плеханов. У працях «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» та «Про матеріалістичне розуміння історії» він прагнув пом'якшити певну прямолінійність марксистської теорії, особливо в частині пояснення механізмів історичного процесу. Плеханов акцентував на діалектичному взаємозв'язку економіки та ідеології, доводячи, що історичний розвиток визначається не лише об'єктивними причинами, але й чинниками суб'єктивного характеру. Удосконалюючи марксистську логіку аналізу, він запропонував розрізняти три рівні причин, що зумовлюють історичний рух. До першого рівня він відносив розвиток продуктивних сил як фундаментальний і визначальний чинник. Другий рівень, за Плехановим, охоплює причини, що виражають специфіку конкретної історичної епохи та конкретної спільноти (тобто історичну «своєрідність»). Третій рівень включає причини випадкового характеру, а також ті обставини, які залежать від особистих якостей історичних діячів, їхньої волі, таланту, характеру і рішучості.

Найґрунтовнішої переробки марксизм зазнав у працях Володимира Ілліча Леніна (1870–1924 рр.), який став не тільки теоретиком марксистського

вчення, а й політичним діячем, що здійснив практичну реалізацію частини марксистських ідей. Своє трактування марксизму Ленін виклав у працях «Розвиток капіталізму в Росії», «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Історичні долі вчення Карла Маркса», «Держава і революція» та інших. Передусім у ленінському марксизмі центральними стали ідеї вирішального значення людської практики, спрямованої на революційну перебудову суспільства на раціональних засадах. Для Леніна історичний процес – це закономірний рух до нового ідеального суспільного устрою, тобто до соціалізму. Поява марксизму, на його думку, прискорила цей рух, оскільки саме в марксизмі робітничий клас остаточно усвідомив свою історичну місію; тим самим завершився період стихійності у визвольному русі, а пролетаріат отримав теоретичну зброю для цілеспрямованих дій.

На відміну від західних марксистів, Ленін підкреслював активну роль ідеологічної надбудови щодо економічного базису. Соціально-класовий чинник у його концепції ставав важливішим за економічний у «чистому» вигляді: свідомість людини, за Леніним, значною мірою механічно залежить від її соціально-класової приналежності. Звідси випливало прагнення Леніна та його послідовників виявляти за кожною ідеєю чи думкою прихований соціально-класовий зміст. Класова боротьба в ленінському вченні перетворювалася на всеохоплюючий чинник історичного процесу. Унаслідок цього всі форми суспільної свідомості отримували в нього чітко «розмічені» оцінки: якщо ідеї належать провідному класові, то вони автоматично розцінюються як «прогресивні»; якщо ж погляди пов’язані з нереволюційними класами, вони одразу потрапляють у категорію «реакційних». У ленінській логіці класова боротьба триває не лише в політичній сфері, а й в економіці, ідеології та навіть у мистецтві.

Історія як наука, відповідно до ленінського підходу, належить до сфери ідеології й так само потребує класового аналізу. Ленін стверджував, що кожен історик належить до певного класу і, залежно від цього, здійснює дослідження та формує інтерпретації. Саме він увів у європейську інтелектуальну традицію

поняття «партійності» історика, тобто класового характеру світогляду та наукової позиції. Якщо який-небудь фахівець-історик намагався критикувати погляди Леніна або його прибічників, то, як зазначалося в ленінському дискурсі, замість суто наукової полеміки часто застосовувався простий принцип: критик марксистів-ленінців нібито виражає погляди «відсталого» і «реакційного» класу буржуазії.

Переважну частину ленінського вчення було присвячено проблемам політичної боротьби пролетаріату та ролі його керівної й спрямовуючої сили – революційної партії. Історичні події у такій моделі часто використовувалися насамперед як ілюстративний матеріал, покликаний підтвердити правильність запропонованих революційних схем і стратегічних рішень. Після утвердження влади більшовиків у Росії історична наука була включена до комплексу дисциплін, які мали формувати марксистсько-ленінську свідомість майбутніх «будівників комунізму». Панівна комуністична партія поставила перед істориками завдання фактично «переписати» всесвітню історію з позицій марксизму-ленінізму, тобто з точки зору робітничого класу та його історичної місії.

На початку 1930-х рр. у СРСР утвердився тоталітарний режим, і історіографічне знання було остаточно втиснуте в рамки специфічної методології, запропонованої Йосипом Віссаріоновичем Сталіним у працях «Проблеми ленінізму» та «Короткий курс історії ВКП(б)». Історичний матеріалізм у сталінській інтерпретації набув вигляду вульгарно-соціологічної догми, що претендувала на універсальність і не допускала відхилень. Будь-яка спроба історика вийти за межі цієї схеми або запропонувати альтернативне трактування могла каратися як ідеологічний злочин. Унаслідок цього радянська історична наука опинилася фактично за «залізною завісою», із жорсткими обмеженнями тем, методів, інтерпретацій та навіть термінології. Проте й у таких несприятливих умовах радянські історики змогли в межах марксистсько-ленінської соціологічної схеми досягати помітних результатів у відносно «менш небезпечних» галузях – історії стародавнього світу, історії

середніх віків, історії Нового часу, де ідеологічний контроль часто був дещо слабшим або опосередкованішим.

Отже, марксистська історична соціологія поповнила перелік впливових способів осмислення й вивчення минулого, запропонувавши цілісну модель інтерпретації соціальних процесів і їхньої динаміки. Однак перетворення марксизму на «єдино правильну» теорію, його канонізація та інституційне нав’язування спричинили виникнення догматичної й тоталітарної версії тлумачення всесвітньої історії, у межах якої науковий пошук підпорядковувався політичним потребам, а складність історичного процесу часто зводилася до спрощених, наперед заданих схем.

ТЕМА 18
ІСТОРІОГРАФІЯ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ І США В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ.

Позитивізм зберігав статус панівного напряму історичної науки фактично до самого завершення XIX ст. Переважна більшість істориків і далі розуміла історичне дослідження як роботу, що спирається на правильно обраний «об'єктивний» критерій, а також на максимально строгий критичний аналіз джерельної бази. У рамках позитивістської історіографії суспільство постає як цілісність взаємопов'язаних, функціонально узгоджених компонентів, у межах яких діють повторювані причинно-наслідкові зв'язки та закономірні явища. Такі явища, на переконання позитивістів, піддаються раціональному вивченню, а відтак історичне пізнання загалом здатне виробляти об'єктивне й достовірне знання про минуле. Водночас у 1890-х рр. позитивістська парадигма в європейській історіографії стала об'єктом масштабної й ґрунтовної критики з різних інтелектуальних таборів. Передусім соціальні мислителі Європи почали заперечувати саму ідею існування об'єктивно даних «історичних законів», що нібито забезпечують єдність історичного процесу і його всесвітньо прогресивний характер. Унаслідок цього розгорнувся рішучий перегляд цілого комплексу методології та методики історичного дослідження. З цього часу дедалі більшого поширення набуває і теза, що історія неспроможна отримати «чисто» об'єктивне знання про минуле, адже історичне знання завжди містить елемент суб'єктивності, є відносним і значною мірою залежить від особистих орієнтацій та політичних симпатій самого дослідника.

Криза історичної науки виявилася частиною ширшої кризи європейської культури й науки загалом. Відкриття в царині природознавства, зокрема теорія відносності Альберта Ейнштейна та квантова механіка Макса Планка, фактично підірвали домінуючу до того ньютонівську картину світу. На зламі

століть формувалося принципово нове уявлення про реальність: світ дедалі частіше розуміли як складну, цілісну, динамічну й внутрішньо взаємозв'язану структуру. Ідея глобальної цілісності світу знаходила свій вияв і в теоретичних конструкціях інших мислителів: у вченні Володимира Вернадського про ноосферу, в антропокосмізмі Тейяра де Шардена, у «теорії спільної справи» Миколи Федорова тощо. У цьому інтелектуальному полі виникало відчуття, що світ не може бути пояснений лінійними моделями й простими схемами, а звичні уявлення про однозначність причинності та передбачуваність розвитку потребують радикального перегляду.

Фізики того часу відкрили взаємозв'язок між масою та енергією, показали, що електрон поєднує корпускулярні й хвильові властивості, а також переконливо засвідчили єдність простору й часу, матеріального й ідеального в нових моделях опису реальності. Унаслідок цього замість лінійної й «прямолінійної» картини світу поширюється плюралістична, нелінійна модель, у якій значна частина категорій набуває відносного характеру, а «закономірні» зв'язки сприймаються як не такі вже й очевидні та безумовні. Паралельно з цим у гуманітарній сфері починає укорінюватися думка, що не все у соціальному житті можна виміряти за зразком природничих наук, а тим паче – звести до універсальних формул.

Одними з ранніх спроб поставити під сумнів науковий статус історії в європейській інтелектуальній традиції стали критичні висловлювання Артура Шопенгауера. Він різко оцінював історію як «брехливу науку», яка претендує на великі узагальнення, але через обмеженість своїх засобів і своєї природи не здатна їх переконливо обґрунтувати. Вільгельм Дільтей, своєю чергою, виступив проти механічного ототожнення природничих та суспільних наук і наголошував на принциповій відмінності методів пізнання «природи» й «духу» (людського світу культури). Навіть відомий німецький історик Йоганн Дройзен, який багато зробив для розвитку історичної методології, висловлював сумніви щодо повної достовірності тих знань, що продукує

історична наука, і підкреслював неминучість інтерпретації, яка завжди має людський вимір.

Одним із перших мислителів, хто піддав жорсткій критиці панівну в європейській філософії й науці світоглядну парадигму, був Фрідріх Ніцше (1844–1900 рр.). Його погляди на історію виразно віддзеркалювали зміну умонастроїв інтелектуального середовища кінця XIX ст., коли раціоналістична віра у «прогрес знання» почала втрачати безумовність. Для Ніцше вивчення історії має сенс лише тоді, коли воно служить головній меті життя, а не абстрактній «мудрості». Він навіть протиставляв «мудрість» життю, вважаючи, що мудрість нерідко пов'язана з огидою до життя, із холодним відстороненням від його повноти. Саме у такій перспективі він формулює низку ключових тез, спрямованих проти некритичного культу історичності.

По-перше, Ніцше стверджував, що надлишок історії здатен «розлюднювати» людину: коли історичне знання стає надмірним, сила історії втрачається для того, хто лише пізнає, але для того, хто живе, історія ще може зберігати свій вплив. По-друге, він наголошував, що історія як наука в певному сенсі руйнує життя, а тому історична освіта, побудована на накопиченні фактів і культивуванні «об'єктивності», є недосконалою. По-третє, мислитель підкреслював парадокс: основою історії є саме життя, однак і життя потребує історії – отже, між ними існує складний взаємозв'язок, який не можна звести до простого підпорядкування одного іншому. Ніцше доводив, що історія і життя настільки взаємопроникні, що історія не може стати наукою на кшталт математики: тут неможлива повна абстракція від цінностей, інстинктів, волі та перспективи самого суб'єкта.

Людина, за Ніцше, співвідноситься з історією щонайменше з трьох позицій: як діяльна істота (яка творить і діє), як істота, що охороняє (яка зберігає й шанує), і як істота, що потребує звільнення (яка прагне розірвати зв'язок із тягарем минулого). Звідси випливає його вчення про три типи історії, кожен із яких має власне призначення й межі застосування: монументальна, антикварна та критична історія. Монументальна історія зосереджується на

великих особистостях і найяскравіших моментах минулого; вона здатна надихати, мобілізувати, давати зразки величі. Антикварна історія, навпаки, допомагає берегти й шанувати минуле, плекати пам’ять і традицію, формувати історію народу, творити відчуття «Ми», що забезпечує тривалість культурної ідентичності. Критична історія покликана руйнувати минуле, «розбивати» його авторитет, щоб людина могла жити далі, звільняючись від того, що сковує: саме тому Ніцше афористично підкреслював, що всяке минуле «варте того, щоб бути засудженим», якщо воно стало перешкодою для життя.

Важливим у Ніцше є твердження: людина здатна створювати для себе таке минуле, з якого вона бажає вивести власне походження й виправдати своє теперішнє. Тому історія, на його думку, неминуче спотворює і водночас спотворюється: «ми всі спотворені історією». Надлишок історичного мислення породжує ілюзію, ніби сучасна епоха є кращою й справедливішою за попередні, а це, своєю чергою, веде до порушення природних інстинктів народу, до уповільнення становлення особистості й нації, до віри в «застарілість» людства, до іронії й цинізму людини щодо самої себе. Як наслідок, зростає меркантильний і практичний егоїзм, який паралізує життєві сили, а люди, пригнічені історією, перетворюються на тіні, що бояться проявити власну волю, індивідуальність і силу.

Отже, Ніцше робить підсумковий висновок: перед тим як братися за історію, слід навчитися жити повнокровним життям, вилікуватися від «історичної хвороби», а вже потім використовувати історію як інструмент життя – у гармонійному поєднанні монументального, антикварного та критичного типів. Лише за цієї умови історія не руйнуватиме людину, а сприятиме її духовній і творчій самореалізації, залишаючись не «самодостатньою наукою», а практикою смислотворення, що підпорядкована життю.

Традиційний європейський історизм наприкінці XIX – на початку XX ст. зазнав відчутного тиску з боку нових концепцій, і одним із найгучніших викликів став Освальд Шпенглер (1880–1936 рр.). У своїй фундаментальній

праці «Присмерк Європи» він запропонував оригінальне трактування «морфології світової історії», що різко розходилося з класичною схемою прогресивного, єдиного й послідовного всесвітньо-історичного процесу. Передусім Шпенглер відкинув традиційну періодизацію історії на античну, середньовічну та новочасну епохи й натомість висунув концепцію, згідно з якою світова історія є не «однією лінією», а сукупністю автономних культур. Кожна культура, подібно до живого організму, проходить власні фази: зародження, становлення, розквіт і занепад, що завершується її «вмиранням».

На думку Шпенглера, ідея єдності всесвітньо-історичного процесу фактично стирає унікальність кожної окремої спільноти, підпорядковуючи її чужим схемам і загальним конструкціям. Саме тому філософ наполягав на необхідності замінити «збіднену» картину лінійного прогресу значно багатшою за змістом моделлю – циклічною історією множинних самобутніх культур, які виникають, розвиваються й зникають незалежно одна від одної. У своїй типології він називав «істинно великими» й повністю реалізованими культурами такі: китайську, вавілонську, єгипетську, індійську, античну, візантійсько-арабську, західну, культуру майя, російсько-сибірську. Ключ до розуміння кожної з них, стверджував мислитель, закладений у своєрідності її внутрішньої «душі» – фундаментальної духовної форми, що визначає стиль мислення, мистецтва, релігійності, політики й навіть відчуття простору та часу. Так, античність він пов’язував з «аполлонівською душею», арабську культурну цілісність – із «магічною душею», а західний світ – з «фаустівською душею», яка, за Шпенглером, живиться нескінченним прагненням до межі, до підкорення простору, до експансії та інтелектуального ризику.

Власне «вмирання» культури, за Шпенглером, відбувається не як раптовий крах, а як поступовий перехід у стан «цивілізації». Цивілізація в його трактуванні – це не «вища стадія», а навпаки закостеніла, завершальна фаза, коли творча енергія культури вичерпується, а замість духовного прориву домінують раціоналізм, техніцизм, урбанізація, стандартизація, масовість. Саме в такій перспективі мислитель робив тривожний висновок щодо Європи:

західна культура, на його переконання, вже ввійшла в цивілізаційний стан, тобто наблизилася до стадії історичного «втомлення» і згасання.

Показником загальної кризи історичної науки стала й широка методологічна дискусія 1890-х рр. у Європі, що відбивала не лише внутрішні суперечки професійної корпорації, а й глибше розхитування позитивістських засад. Безпосереднім приводом до дискусії стало оприлюднення п'ятитомної праці Карла Лампрехта «Історія Німеччини». У цьому багатотомнику Лампрехт системно виклав власну соціологічну теорію та культурно-історичний метод, які радикально заперечували традиційну історичну методологію, закладену ще Леопольдом Ранке. При цьому сам Лампрехт прагнув відстояти можливість позитивістського підходу до минулого, наполягаючи на необхідності наукових узагальнень і пояснювальних моделей у історії. Однак уже з 1896 р. проти нього виступила ціла низка авторитетних істориків Німеччини й ширше – Європи, що перетворило дискусію на гучний інтелектуальний конфлікт.

Критики звинувачували Лампрехта в позитивістській (а подекуди й марксистській) заангажованості, в небезпечному прагненні «соціологізувати» історію та підмінити унікальність історичних явищ загальними законами. У відповідь Лампрехт опублікував цикл статей, де спробував не лише захиститися, а й заявити про себе як про провідника «нового напряму» в історіографії. Він піддавав критиці ранкеанську парадигму за провіденціалізм, містицизм і прихильність до ранкеанського «вчення про ідеї». На думку Лампрехта, такі підходи вже не відповідали вимогам часу, політичним завданням і загальному станові наук. Він особливо наполягав, що суто політична історія не має достатньої бази для наукових узагальнень, а відтак надто часто опиняється у сфері віри, інтуїції або навіть «фантазії» історика. Вихід із кризи він бачив у застосуванні культурно-історичного методу, який, за його словами, спирається на встановлювані соціологічні закони: «історія – передусім соціологічна наука».

У цьому контексті Лампрехт заперечував право називатися «науковцем» того історика, який обмежується описом політичних подій або розглядає минуле виключно через діяльність видатних осіб. На його переконання, справжнє наукове завдання історика – шукати причинно-наслідкові зв'язки між соціальними явищами, а зробити це можна лише через аналіз життя народних мас, тобто через економічну, соціальну та культурну історію. Саме там «долі великих мас людей» виявляються найповніше, а отже саме там можливі узагальнюючі висновки й реконструкція типових механізмів історичного розвитку.

Опоненти Лампрехта вели полеміку насамперед навколо права історика використовувати природничо-наукові категорії, передусім поняття закономірності та причинності. Так, Ф. Рафгаль заперечував наявність закономірностей у суспільному житті й вважав, що історичний процес не має тих «жорстких» структур, які шукає позитивіст. К. Брейзіг, загалом допускаючи застосування природничих категорій, наголошував, що вони є лише інструментом реконструкції минулого, але не відтворюють реальну історичну дійсність у її живій конкретності. Георг фон Белов, полемізуючи з Лампрехтом, підкреслював, що в суспільному житті відсутні універсальні закономірності, адже кожне історичне явище унікальне й неповторне. О. Гінце, зі свого боку, заявляв, що вирішальне значення в історії має не «психологія мас», а індивідуальна психологія – своєрідна, неповторна, і водночас така, що не піддається точному науковому аналізу. Виступив проти Лампрехта навіть представник економічного напряму німецької історіографії Густав Шмоллер, що показувало: конфлікт не зводився до простого протистояння «політичної» та «соціально-економічної» історії, а торкався глибших питань – природи історичного знання та меж науковості в гуманітарній сфері.

Опинившись під сильним тиском, Лампрехт, захищаючись від звинувачень у матеріалізмі, був змушений дистанціюватися від тих компонентів власної теорії, які враховували роль економічного чинника. Він

наполегливо доводив опонентам, що його культурно-історична версія минулого за своєю суттю є ідеалістичною. Проте в публічній полеміці з колегами Лампрехт загалом зазнав поразки. Разом із ним, однак, суттєвого удару зазнала і вся позитивістська течія – спершу в німецькій, а згодом і в європейській історіографії, що засвідчувало ширший перелом у гуманітарному знанні рубежу століть.

Характерними для тогочасних дискусій були також міркування видатного німецького історика античності Едуарда Мейєра (1855–1930 рр.). Полемізуючи з істориками-позитивістами, які вважали головним завданням історика виявляти закономірності та причинно-наслідкові зв'язки, Мейєр наголошував, що «історичні закони» існують лише як ідеї, як своєрідні постулати. Навіть у сфері масових явищ, скажімо, в економічній історії, за Мейєром, немає справжніх законів – є лише емпіричні узагальнення, виведені шляхом аналогії. Такі узагальнення можуть слугувати «провідною ниткою» для групування фактів і часом дають підстави для прогнозів із високим ступенем імовірності, однак будь-яке передбачення завжди потребує спеціальної перевірки на фактичному матеріалі. Якщо позитивісти прагнули відкрити загальні закони, що керують історичним ходом подій, то Мейєр вважав, що вони тим самим фактично заперечують важливі чинники історії – випадковість, волю та ідеї людини. Для позитивіста, підкреслював він, історично значущим є типовість, тоді як індивідуальне перетворюється лише на «приклад» дії загальних правил. Мейєр же заявляв прямо: загальних законів історичного процесу не існує, а випадок і людська воля є невід'ємними елементами історії; без них історія втратить свою сутність.

Предметом історичного дослідження, за Мейєром, має бути історична подія як така – факт у всій його неповторній індивідуальності. Водночас тут виникала проблема: як відділити з величезного океану фактів ті, які справді заслуговують на спеціальне вивчення. Своє розв'язання Мейєр формулював так: історикові слід досліджувати насамперед ті факти, які призвели до певних наслідків. Отже, критерієм відбору стає інтерес суспільства та інтерес самого

історика, який живе в цьому суспільстві. Історик сам визначає проблеми й дослідницькі установки, а тому суб'єктивний елемент притаманний будь-якому історичному знанню. При цьому Мейєр наголошував: навіть найбільш повне знання про певну епоху може бути доповнене новими відкриттями, що здатні уточнити або й змінити усталені уявлення про минуле.

Спробу теоретично обґрунтувати розчарування європейських інтелектуалів у пізнавальних можливостях історичної науки здійснили представники неокантіанства. Їхнім символічним гаслом стало: «Назад до Канта!», однак, виходячи з кантівських гносеологічних засад, неокантіанці пішли далі у своєму радикалізмі. Для них принципово непізнаваною залишалася не лише кантівська «річ у собі», але й сама ця «річ у собі» переставала мислитися як очевидна реальність у звичному сенсі. Неокантіанці фактично заперечували можливість емпіричного чуттєвого пізнання світу як надійної основи знання і вважали, що справжнє пізнання можливе передусім завдяки абстрактній логіці та аналізу форм мислення.

Найтиповішою школою неокантіанства стала «баденська» (або «фрейбурзька») школа, провідними представниками якої були Вільгельм Віндельбанд (1848–1915 рр.) і Генріх Ріккерт (1863–1936 рр.). Зміст, завдання й результати історичної науки «баденці» пояснювали крізь призму своєї суб'єктивно-ідеалістичної концепції пізнання. Віндельбанд підкреслював принципову протилежність природознавства та історії: природничі науки він трактував як номотетичні (тобто такі, що спрямовані на відкриття загального й формулювання законів), тоді як історію визначав як ідеографічну науку, місія якої полягає в описі індивідуального. Історичний процес, у такій перспективі, – це світ одиничних, неповторюваних подій, і тому сама природа історичного знання не дає підстав вимагати від історика того, що є нормою для природничих дисциплін.

Генріх Ріккерт виходив із принципового положення про те, що людське пізнання не може створити ані точної «копії» реальності, ані навіть її повноцінного «зображення», бо сама дійсність містить практично безмежну

множинність рис, зв'язків і відтінків, які неможливо вмістити в будь-який докладний опис. Звідси, стверджував неокантіанець, пізнання завжди залежить від особливостей конкретної людини-дослідника: свідомість не «відображає» світ, а активно його «перетворює». Унаслідок цього перетворення надзвичайно складна й різнорідна реальність постає у свідомості в упорядкованому, але водночас спрощеному вигляді. Відчуття, поняття й судження, підкреслював Ріккерт, не є «вікном» у реальність: вони не відкривають довколишній світ безпосередньо, а організовують його в людській свідомості, «перекладають» на мову мислення, розставляючи акценти й вибудовуючи структуру. Саме тому людина здатна обирати різні «точки зору» на світ, а відтак – і різні способи його пізнання, які залежать від того, що саме дослідник вважає суттєвим, значущим і вартим уваги.

Відповідно Ріккерт чітко протиставляв природу та історію, підкреслюючи специфіку кожної сфери знання. Природничі науки працюють із повторюваними явищами й подіями, що дає їм змогу будувати узагальнення й формулювати закономірності. Розвиваючи класифікацію наук Вільгельма Віндельбанда, Ріккерт вважав, що історія належить до «наук про дух» і становить особливий тип ідеографічного знання, відмінного від знання «про природу». Історія, наполягав він, не підпорядковується ані філософії, ані соціології як зовнішнім «надбудовам», що нібито диктують їй методи та зміст. Натомість історична наука має власну логіку й особливу форму науковості. Ріккерт формулював дві ключові відмінності між історією та природничими дисциплінами: по-перше, природничі науки узагальнюють, тоді як історичні науки індивідуалізують, тобто прагнуть відтворити одиничне у його неповторності; по-друге, природничі науки дають неоціночне знання, а історичні – неминуче оцінюють дійсність, бо мають справу з культурою, де значущість явищ визначається не лише їх «фактом існування», а й їх смислом.

На підставі цих параметрів Ріккерт вибудував детальнішу типологію наук і запропонував чотири їхні типи. Перший тип – науки, що є неоціночними й узагальнюючими: це «чисті» природничі науки, які прагнуть загальних

законів. Другий тип – науки, що є неоціночними, але неузагальнюючими: до них він відносив квазіісторичні науки про природу, зразком яких є геологія, адже вона вивчає унікальні процеси й послідовності змін, але не вводить оцінок у культурному сенсі. Третій тип – оціночні й узагальнюючі науки: сюди він зараховував квазіісторичні науки про суспільство на кшталт соціології та економіки, які поєднують узагальнення з оціночними аспектами. Четвертий тип – оціночна й індивідуалізуюча наука, тобто власне історія як вершина ідеографічності. У підсумку ці чотири типи створюють певну шкалу, крайні полюси якої – природознавство та історія, що найяскравіше відрізняються як за метою, так і за методами.

Неокантіанці пояснювали протилежність природничих та історичних наук не лише різним «змістом» їхніх предметів, але й тим, що ці науки застосовують відмінні методи дослідження. Історія має справу з одиничним і неповторюваним, а отже не може працювати тими самими прийомами, що й природознавство, яке шукає повторюваність і закономірність. Ріккерт називав метод природничих наук «генералізуючим» (узагальнюючим), оскільки він підводить різні факти під загальні поняття, виділяє повторювані риси й вибудовує закони. Натомість історичні науки, за Ріккертом, користуються «індивідуалізуючим методом», бо їхня задача – реконструювати конкретну, унікальну реальність минулого, не руйнуючи її неповторності надмірною абстракцією. Саме тому результати історичного дослідження, підкреслював він, не дають підстав для строгих узагальнень у тому сенсі, у якому це робить фізика чи хімія.

Водночас «баденці» часто називали історичні науки «науками про культуру», оскільки культура, з їхньої точки зору, є продуктом історичного розвитку людства й водночас головною сферою, в якій проявляються смисли, цінності, оцінки. Якщо природничі дисципліни завдяки генералізуючому методу створюють поняття, абстракції, конструкції та загальні закони, то науки про культуру не можуть і не повинні діяти так само. Ріккерт доводив, що місія наук про культуру полягає в іншому: у відтворенні дійсності, яка

завжди індивідуальна, насичена смислом, а тому не підлягає редукції до універсальних законів. Звідси він робив радикальний висновок: в історії не було й не могло бути справжніх узагальнюючих понять і законів у природничо-науковому значенні, а отже історична наука не здатна їх «відкрити».

Однак Ріккерт наголошував, що історія не має перетворюватися на простий наративний переказ подій. Історик усе одно змушений «перетворювати» минулу реальність за допомогою понять, адже без понять неможливі відбір, класифікація, зіставлення та інтерпретація. Тому неокантіанець обґрунтував спеціальний дослідницький принцип, який він назвав принципом «віднесення до культурних цінностей». Саме цей принцип, на його думку, дає змогу впорядкувати хаотичну масу історичних явищ і здійснити відбір того, що є «найважливішим». Зміст принципу він тлумачив так: на відміну від природи, у ході історичного процесу формується система «культурних цінностей» – державних, господарських, правових, релігійних, мистецьких. Орієнтуючись на ці цінності, історик може не лише відбирати факти, а й визначати їхню вагу, встановлювати «значущість» явищ, а також розрізняти прогресивне й відстале. Водночас такий підхід, зрозуміло, відкривав можливість довільності: оперуючи цінностями, дослідник міг вибудовувати факти у логічні ряди за власним вибором, а категорії закономірності, еволюції, прогресу чи реакції використовувати як допоміжні суб’єктивні схеми, потрібні для упорядкування нагромадження матеріалу.

Намагаючись пом’якшити радикальний суб’єктивізм, Ріккерт підкреслював, що «культурні цінності» не є приватними уподобаннями окремого історика. Вони виникли в суспільстві й функціонують як загальновизнані орієнтири, або як цінності «з точки зору сучасної культурної людини». Розкриваючи природу цінностей, мислитель доходив висновку, що вони існують як трансцендентні «загальні поняття», тобто як такі, що лежать поза межами емпіричного історичного процесу й не зводяться до індивідуальної свідомості дослідника. У цьому трактуванні «культурні

цінності» виступають апріорними передумовами історичного пізнання. Виявлення таких передумов та вибудовування системи цінностей Ріккерт відносив до компетенції філософії історії: на відміну від історика, який має справу з реальною, складною й часто хаотичною дійсністю, філософія історії досліджує «царство цінностей» – своєрідне «царство належного», позаісторичну етику, що задає нормативні орієнтири. Історія, таким чином, описує реальність, але користується «системою цінностей», яку постачає їй філософія історії. Окремі цінності, у цьому підході, вибудовуються в ієрархію, і на її вершині Ріккерт розміщував релігію, вважаючи, що саме вона здатна надати людському існуванню найвищого смислу й істинної вартості.

Концепція Едуарда Мейєра, а побічно й неокантіанські підходи загалом, були піддані критичному осмисленню з боку Макса Вебера (1864–1920 рр.). Вебер погоджувався з тим, що події історії індивідуальні та унікальні, а отже не зводяться до «закону» у простому сенсі. Проте він не приймав висновку, ніби загальні риси соціальної дійсності є лише продуктом суб'єктивного упорядкування. На його думку, певні загальні структури, типові конфігурації, повторювані мотиви та форми соціальної дії реально існують у суспільному житті й можуть бути пізнані істориком. Щоб зробити таке пізнання можливим, Вебер запровадив у науковий обіг категорію «ідеальний тип» – сконструйовану теоретичну модель, що не є довільною фантазією дослідника. «Ідеальний тип» він визначав як аналітичну конструкцію, що створюється шляхом «мисленнєвого посилення» певних елементів дійсності: тобто дослідник виділяє значущі риси, загострює їх у понятті, формує чітку модель, яка допомагає зіставляти, аналізувати й пояснювати реальні соціальні явища.

Вебер також відкидав надто різке розмежування між природничими та історичними науками, характерне для Мейєра й багатьох неокантіанців. Він наголошував, що прагнення істориків довести «особливість» власної професії нерідко породжувало забобон, ніби історичне дослідження є чимось якісно іншим, ніж наукова праця взагалі. Насправді ж, підкреслював мислитель, історична наука є теоретичною і навіть у певному сенсі номотетичною,

оскільки теоретичне знання виступає необхідною передумовою будь-якого емпіричного дослідження. Історик не може працювати лише як «оповідач»: він потребує понять, моделей і теоретичних орієнтирів, без яких неможливо ані пояснення, ані науково відповідальна інтерпретація соціальної дійсності.

На відміну від Ріккерта, який зосереджував дослідницьку оптику передусім на унікальності та неповторності культурно-історичних явищ, Макс Вебер прагнув окреслити ті риси соціальної дійсності, що відтворюються, повторюються й проявляються в подібних формах у різних історичних контекстах. Звідси випливав його принциповий висновок: поняття в науковому пізнанні є не лише «ідеальними» (тобто мисленнєвими конструкціями), але й «типовими», оскільки вони дозволяють фіксувати повторювані, характерні контури явищ. Історики, підкреслював Вебер, не можуть просто «відтворити минуле таким, яким воно було насправді»: вони не є дзеркалом історичної реальності. Натомість історик конструює науковий образ минулого – творчо формує модель подій і процесів, спираючись на реальні риси історичної дійсності, але виокремлюючи сутнісні характеристики за допомогою наукових понять. Саме поняття, як інструмент аналізу, дає змогу не розчинитися в хаосі фактів, а побачити в них значущі структурні елементи.

У цій логіці «ідеальний тип» постає як ключовий інструмент веберівської методології. Він не вигадується довільно, не є фантазією дослідника, а вибудовується з елементів самої історичної реальності, тобто конструюється з матеріалу дійсності й саме тому слугує її пізнанню. Водночас Вебер наголошував на важливій обставині: ідеальний тип, залишаючись мисленнєвою конструкцією, не є єдино можливою моделлю певного явища. Навпаки, сама ідея «ідеального типу» передбачає множинність гіпотетичних конструкцій і різних наукових моделей щодо того самого феномена. Іншими словами, веберівський підхід відкриває можливість розмаїття методологій і перспектив, за допомогою яких можна створювати узагальнений образ культурно-історичного явища, порівнювати різні інтерпретації та перевіряти їхню продуктивність на фактичному матеріалі.

При цьому Вебер принципово не розглядав ідеальний тип як механізм автоматичного отримання «істинного» знання або як гарант правильності висновків. Для нього це, радше, робоча аналітична модель: вона не має на меті спростити матеріал до схеми, яка підмінює реальність, а навпаки – повинна вступати в постійну взаємодію з емпіричними даними. Ідеальний тип, як підкреслював учений, може змінюватися під впливом нового історичного матеріалу, уточнюватися, поглиблюватися або навіть повністю відкидатися, якщо факти показують його непридатність. Тобто ідеальні типи виконують евристичну функцію: вони допомагають організувати дослідження, спрямувати аналіз, окреслити межі зіставлення, але не підмінюють собою реальність.

Найважливіші категорії соціальної та економічної історії – такі як натуральне господарство, грошове господарство, сеньйорія, капіталізм – Вебер трактував як ідеальні типи, що принципово «віддалені» від безпосередньої дійсності. Вони є не описом реальності «у чистому вигляді», а логічними конструкціями, необхідними для упорядкування матеріалу й для порівняльних операцій. Визначення ступенів культурного чи господарського розвитку, за Вебером, є насамперед логічною процедурою, а не «відкриттям» природного закону. Ідеальний тип на кшталт «культурного рівня» як мисленнєвий образ може слугувати для встановлення схожості або відмінності історичних явищ, для їх типологізації та зіставлення, але він не призначений для виведення закономірностей розвитку в сенсі універсальних історичних законів. У сукупності ці теоретичні положення Вебера стали одним із важливих підмурків сучасної епістемології – теорії історичного пізнання, що осмислює межі, можливості та інструменти наукового знання про минуле.

Широке визнання і наукову славу Веберові принесла його праця «Протестантська етика і дух капіталізму». У ній він обґрунтував тезу, що релігійні переконання та етичні настанови можуть бути вагомим чинником соціально-економічного розвитку, впливаючи на поведінку людей, їхні мотивації та способи організації праці. У певному сенсі Вебер «перевернув»

марксистське уявлення про однозначну економічну детермінацію духовного життя: він показав, що релігійно-етичні установки здатні формувати особливий тип господарської раціональності. Протестантизм, як релігійно-етичне вчення, містив уявлення про працю не як про кару за гріх, а як про служіння Богові, що породжувало специфічну культуру праці – дисциплінована, послідовну, орієнтовану на раціональну організацію життя.

Крім того, важливою була доктрина Божого передвизначення: спасіння чи загибель людини, згідно з нею, визначені Богом наперед. Оскільки ж людина не отримує прямого знання про свою посмертну долю, виникає потреба шукати непрямі «знаки» Божої благодаті. Такими знаками могли ставати успіх у професійній діяльності, результативність праці, прибутковість підприємництва, стабільне зростання добробуту тощо. Саме ця логіка – потреба підтвердити свою «обраність» через земні досягнення – сприяла утвердженню протестантської етики праці, підсилювала раціональне ставлення до господарства, заощадливість, інвестиційні настанови, відмову від марнотратства. Як наслідок, підкреслював Вебер, країни, де протестантизм ставав панівною формою релігії, демонстрували прискорений економічний і політичний розвиток, а «дух капіталізму» отримував культурно-етичний ґрунт для свого закріплення.

Спираючись на власне бачення соціальних явищ, Вебер по-новому інтерпретував низку історичних проблем, зокрема питання ранніх форм господарства та власності. Так, він заперечував уявлення про «аграрний комунізм» у первісних народів, яке часто зустрічалося в деяких схемах еволюціоністського чи марксистського спрямування. На його думку, відстале господарське мислення, відсутність раціональної організації праці й обмеженість технологічних можливостей зумовлювали низький рівень економічного розвитку; тобто причина тут полягала не в «економічній базі», що нібито породжує певне мислення, а в самих особливостях господарського світогляду, які стримували розвиток.

Оригінально Вебер трактував і процес формування приватної, а згодом – великої земельної власності в епоху середньовіччя. На його думку, фундамент феодалізму закладався не лише економічними чинниками, а передусім зростанням військової техніки, поділом праці між воїнами й землеробами, завоюваннями одних племен іншими, а також добровільним підпорядкуванням «беззбройних» під захист «озброєних». Важливим психологічно-культурним компонентом він вважав уявлення про надприродну харизму військових вождів, їхню «магічну благодать», яка легітимувала владу та право на панування. Феодалізм Вебер визначав як помісний устрій, пов'язаний із натуральним господарством. Водночас поміщицький маєток, що виробляв продукцію на продаж і орієнтувався на збут, учений уже схильний був розглядати як форму капіталістичного виробництва. Подібним чином він оцінював і середньовічне місто, трактуючи його як специфічне об'єднання мешканців, здатних носити зброю, тобто як корпорацію з особливою політичною й військовою організацією, а не лише як торговельно-ремісничий центр у суто економічному сенсі.

Після Вебера відомий французький філософ і соціолог Анрі Берр (1863–1954 рр.) також намагався подолати ізоляцію історії від інших наук і віднайти вихід із методологічної кризи. Для Берра історія була не лише описом фактів, а засобом конкретизації думки – способом зробити розуміння суспільства змістовнішим і точнішим. Тому він бачив перспективу історичної науки в синтезі: на основі критичного, наукового аналізу фактів слід поєднати традиційну ерудитську історіографію з соціологією та філософією історії. Саме в цьому – у «злитті» дисциплін – Берр убачав шанс повернути історії інтелектуальну силу і пояснювальну глибину.

З метою реалізації своїх ідей Анрі Берр заснував новий теоретичний журнал «Огляд історичного синтезу» (1900–1914 рр.), а також створив Міжнародний центр синтезу, до якого увійшли фахівці з різних галузей: історики, соціологи, філософи, економісти, етнографи, а також представники природничих наук з багатьох країн. Крім того, Берр ініціював видання

масштабної багатотомної серії історичних монографій «Еволюція людства. Колективний синтез», де мав намір реалізувати принципи синтетичного підходу на конкретному матеріалі всесвітньої історії. Основні положення своєї концепції він виклав у монографії «Синтез в історії».

На думку Берра, в історичному процесі діють три різновиди причинних зв'язків. Перший тип – це зв'язки простої послідовності, тобто випадкові факти: вони найбільш рухомі, мінливі, плинні й часто не утворюють стійких структур. Другий тип – постійні причинні зв'язки, або необхідні факти, які творять соціальні закономірності; вони відносно нерухомі, повторювані й можуть описуватися як певні статичні «закони» суспільного устрою. Третій тип – внутрішні зв'язки раціонального характеру, які формують логіку історичного розвитку, виражають його спрямованість і динаміку; при цьому «внутрішню причинність» Берр фактично ототожнював із мотивами людських учинків. Отже, найсуттєвіші чинники історичного процесу він значною мірою зводив до сфери індивідуальної психології, тобто до «людського» виміру історії.

Таким чином, у концепції Берра закономірність історичного процесу проявляється насамперед у сфері економічних, соціальних і правових зв'язків, що можуть описуватися як стійкі структурні відносини, тоді як сфера індивідуальної свідомості постає як царство свободи, волі та випадку. Французький мислитель намагався поєднати позитивістське бачення історії як причинно-наслідкового й закономірного процесу із суб'єктивістськими та ірраціоналістичними тенденціями, які посилювалися в соціальній філософії, соціології та історіографії на межі XIX–XX ст. Попри внутрішні суперечності такого поєднання, його прагнення досліджувати економічне й соціально-політичне життя з метою відкриття загальних зв'язків і створення синтетичних праць стало важливою противагою новому критичному напряму, що схилявся до локалізму, антипозитивізму та заперечення пояснювальних можливостей історичної науки.

Послідовником Анрі Берра в європейській історіографії став бельгійський історик Анрі Піренн (1862–1935 рр.). До його головних праць належать семитомна «Історія Бельгії», а також дослідження «Середньовічні міста і міські інститути», «Давні демократії Нідерландів». Вступаючи в полеміку з представниками критичного напряму в історіографії, Піренн наполягав на тому, що історія є універсальним, всесвітньо-історичним процесом, у межах якого різні країни й народи проходять подібні етапи розвитку. Якщо Макс Вебер інтерпретував історичну реальність через категорію «ідеального типу» як аналітичної моделі, то Піренн, навпаки, виходив із переконання, що історичний процес існує як реальна дійсність, яка безперервно розгортається й змінюється. Провідним методом історичного дослідження бельгійський учений уважав порівняльно-історичний підхід, що дає можливість співставляти явища різних регіонів і періодів та, спираючись на аналогії й відмінності, вибудовувати ширші узагальнення.

У центрі наукових зацікавлень Піренна перебували середньовічні міста. Досліджуючи їхній генезис, соціальну структуру, господарське життя, а також механізми управління й міські інститути, історик особливу увагу зосереджував на соціальних та економічних відносинах. На його думку, саме ці аспекти історичного процесу зручніше й «надійніше» аналізувати: соціально-економічні явища частіше фіксуються в документальних комплексах, а джерельна база з таких проблем дозволяє активніше застосовувати статистичні прийоми й порівняльні процедури. Водночас Піренн підкреслював, що в економічному житті вирішальну роль відіграє торгівля – він трактував її як головний двигун господарського прогресу. Особливість його підходу до середньовічного міста полягала в тому, що соціально-економічний аналіз він своєрідно поєднував із соціально-психологічним баченням, адже психологічний чинник вважав фундаментальним рушієм історії.

Ключовою тезою Піренна щодо походження середньовічних міст було твердження, що вони поставали як прямий наслідок розвитку торгівлі та

промисловості. Міста, на думку історика, формувалися завдяки активності найенергійнішої й найтворчішої суспільної верстви – заможної торгової верхівки. Починаючи з XII ст., ця верства, за Піренном, поступово трансформувалася в підприємців, «капіталістів», тоді як значна частина рядового міщанства дедалі більше набувала рис найманих працівників – «пролетаріїв». Дослідник звертав увагу й на внутрішньоміські соціальні конфлікти, зокрема на цехові виступи XIII–XIV ст., у яких відображалися суперечності між міськими групами та боротьба за політичний вплив, економічні права й контроль над інститутами самоврядування.

Хоча Піренн розглядав феодалізм і капіталізм як дві різні соціальні системи, головну відмінність між ними він пояснював тим, чи існує в суспільстві розвинена торгівля. Там, де торгівля є, стверджував він, там обов'язково з'являються й «капіталістичні» елементи. Середньовічні міста, за цією логікою, різко протиставлялися феодальному селу: у місті «капіталізм-торгівля» нібито вже проявлявся в доволі повному вигляді. Рівень і динаміку такого «капіталізму» Піренн ставив у залежність від того, яка саме соціальна група здійснювала торговельні операції й задавала тон економічному життю. Капіталізм, на його переконання, виникає там і тоді, де й коли утверджується «дух підприємництва, нагромадження, працелюбства, економії». Упродовж середньовіччя носіями цього духу, за Піренном, послідовно ставали різні групи: у XI–XII ст. – вихідці з села, мандрівні торгівці-авантюристи, воїни й навіть грабіжники, які з часом перетворювалися на міський патриціат; у XIII–XIV ст. їм на зміну приходили купці-підприємці, сформовані в ремісничому, лихварському та фінансовому середовищі; у XV–XVI ст. провідне місце посідали універсальні підприємці, що діяли на ґрунті меркантилізму; у XVIII ст. капіталістами ставали «самостійні люди» – підприємці індивідуального типу, які вибудовували свій добробут переважно без прямої опори на державу.

Концепція середньовічного міста в Піренна стала також ключем до розв'язання ширшої проблеми – генези феодалізму в Європі. На його думку,

перехід від античності до середньовіччя відбувся передусім через занепад середземноморської торгівлі, що розірвав економічні, політичні та культурні зв'язки в межах Римської імперії. Важливо, що цей занепад Піренн пов'язував не стільки з варварськими завоюваннями, скільки з арабською експансією у VIII–IX ст., коли європейців було відтиснуто від середземноморського узбережжя. Розлад торгівлі, за Піренном, спричинив деградацію європейських міст, натуралізацію виробництва та загальну феодалізацію суспільних відносин, що тривала до XI ст. Натомість відновлення міжнародної торгівлі, як уважав історик, майже відразу активізувало урбанізаційні процеси і спричинило появу та зміцнення «капіталізму». Отже, визнаючи різкий розрив поступовості в європейському розвитку після античності, Піренн пояснював цю «перерву» переважно дією зовнішнього чинника – арабським завоюванням середземноморського узбережжя, тобто фактором випадковим, позаєвропейським і, в певному сенсі, нетривалим за своєю історичною природою.

Головну працю Піренна – «Історію Бельгії» – присвячено процесові формування бельгійської нації. Важливою подією, яка, за його інтерпретацією, сприяла відокремленню бельгійської нації від «нідерландської», стала Нідерландська революція, що заклала нові політичні, соціальні та культурні межі й сформувала відмінні траєкторії подальшого розвитку.

Водночас у той самий період у європейській історіографії помітно посилюється інший напрям – критичний. Його представники виступали проти соціологічних узагальнень в історичній науці та проти ідеї історичного синтезу. Для істориків цього кола було характерним неокантіанське бачення пізнавальних можливостей історії: вони сумнівалися в здатності історичної науки встановлювати об'єктивні закономірності, підкреслювали залежність знання про минуле від позиції й установок самого дослідника. Більшість авторів критичного напряму тяжіли до приватної, локальної тематики, віддавали перевагу фактографічним дослідженням і обмеженим за масштабом реконструкціям. Практично всі вони заперечували існування об'єктивної

закономірності історичного процесу, вважали, що хід історії нерідко визначається випадком або роллю окремої історичної особистості; відкидали уявлення про суспільний прогрес і ставили під сумнів періодизацію історії за економічними критеріями.

У такій перспективі історичний процес поставав не як живий, динамічний та спрямований рух, а як відносно статичний набір явищ, що постійно існують і лише по-різному комбінуються в різних епохах, утворюючи нові конфігурації. Тому історики критичного напряму були схильні реабілітувати теорії круговороту й циклічності, протиставляючи їх усталеному для нової історіографії лінійному баченню історичного розвитку. Заперечуючи закономірність у історії, вони схильні були висувати на перший план державу, політику, право як головні «дієві» чинники історичного буття. Загалом критичний напрям здійснив своєрідний синтез: поєднав здобутки неокантіанської філософії з методологічними настановами школи Леопольда Ранке. Основним об'єктом їхньої полеміки та заперечення стали історико-правовий і позитивістський напрями, які, на їхню думку, або надмірно схематизували минуле, або прагнули перенести на історію уявлення про «закони» та «необхідність», притаманні іншим типам наукового знання.

У німецькій історіографії найавторитетнішим представником критичного напряму вважали Георга фон Белова (1858–1927 рр.). Його найпомітнішими працями були «Територія і місто», «Старонімецький міський устрій і бюргерство», «Німецька держава середньовіччя», «Проблеми господарської історії», «Історія німецького сільського господарства в середні віки». Виступаючи проти позитивістської установки на пошук закономірностей і причинно-наслідкових зв'язків, Белов стверджував, що вирішальним чинником історичного розвитку є політика. Звідси випливало й його переконання: періодизація історії має будуватися насамперед на політичних обставинах, а не на економічних критеріях. До того ж результати позитивістських досліджень він оцінював як відносно «скромні» й недостатні,

особливо якщо порівняти їх із здобутками романтичної історіографії, яка, на його думку, зуміла глибше відчути саму природу історичного буття.

Розглядаючи проблему походження середньовічного міста, Белов відкинув вотчинну концепцію його виникнення. Він доводив, що ранньосередньовічні німецькі міста могли формуватися з вільних сільських общин. Підтвердженням такого шляху він уважав наявність міської альмейди, міських земельних утримань, а також елементів общинного управління, що регулювало розвиток ремесел і торгівлі. При цьому, визнаючи, що місто так чи інакше постає на економічному ґрунті, Белов наполягав: вирішальним механізмом його народження була не «економічна потреба», а правова воля общини. На його думку, місто виникало там і тоді, коли члени певної общини, спираючись на общинне право, через своєрідний акт колективної «волі» об’єднували ранньосередньовічні ремесло й торгівлю в межах міського господарства. Таким чином, у логіці Белова виходило, що витоки міського життя слід пояснювати не дією ринку чи спеціалізації як таких, а силою права, яке задавало рамку й форму економічного поєднання діяльностей.

Не менш різкою була критика Белова на адресу вотчинної теорії походження феодалізму. Він доводив, що протягом середньовіччя поряд із феодально залежними селянами завжди існувала значна маса особисто вільного селянства, причому чисельність такого вільного елементу могла підтримуватися новими переселенцями, які входили до складу вотчини. Дослідник підкреслював і відносність самої селянської несвободи: селянин перебував у залежності від конкретного феодала, однак щодо інших людей і щодо держави міг зберігати певні форми свободи. Так само відносним, на його думку, був і натуральний характер феодальної вотчини, адже чимало джерел засвідчують тісні зв’язки сеньйорії з ринком, тобто взаємодію з товарно-грошовим обігом. Белов заперечував тезу про «одвічність» вотчини: серед давніх германців, стверджував він, переважала общинна власність, тоді як вотчина формується пізніше – у ситуації переселення германців на римські

території, у процесі королівських земельних пожалувань та соціального розшарування всередині давньогерманської общини.

З погляду Белова, зростання великого феодального землеволодіння не означало радикального «перевороту» в аграрних і соціальних відносинах, адже сеньйорія не перетворилася на універсальну, всеохоплюючу господарсько-економічну форму. Навіть там, де сеньйорія утверджувалася, вона не обов'язково докорінно змінювала становище селян. Визиск селянства він пояснював передусім судово-правовим становищем сеньйора, який здобував відповідні повноваження через імунітетні пожалування. Сутність феодалізму Белов бачив не стільки в «економічному базисі», скільки в церковній єдності та політико-правовій самостійності місцевої влади, тобто в специфічній конфігурації владних і юридичних структур.

Особливого значення в його науковій системі набула концепція середньовічної держави. На відміну від тих медієвістів, які вважали, що в період феодальної роздробленості держава занепадає або фактично зникає, Белов доводив протилежне. На його думку, сильна держава була властива вже давнім германцям і франкам у вигляді «союзу підданства», що зберігався до IX ст. Бенефіційна реформа, стверджував він, не знищила державу: вона продовжила існування у формі «феодальної держави», фундаментом якої стала самостійність місцевої влади феодалів. Навіть за зовнішньої видимості роздробленості цілісність державності, на думку історика, не переривалася. «Місцева влада» – феодали та міста – розпоряджалися політичною владою, яка ґрунтувалася не на приватно-правових, а на державно-правових принципах. Еволюцію ранньосередньовічної німецької держави Белов пояснював територіальним розширенням франкської влади, династичними конфліктами після смерті Карла Великого, а також ранньою смертю багатьох німецьких правителів X ст. Збереження ж феодальної роздробленості в Німеччині X–XV ст. він пов'язував із «італійською політикою» німецьких імператорів, через яку ресурси імперії розпорошувалися, а внутрішньонімецькі питання залишалися невирішеними.

Водночас у творчості Белова позначилися й ідеологічні настанови його часу. Напередодні Першої світової війни він намагався відшукати в середньовічному минулому Німеччини «оптимістичні» епізоди: зокрема, трактував як такий перемогу Отона I над військом західних слов'ян під Рекнітце. Він схвально оцінював і насильницькі кампанії проти західних слов'ян за Фрідріха Барбаросси, що показує його включеність у шовіністичні настрої, характерні для частини німецького інтелектуального середовища наприкінці XIX – на початку XX ст.

До критичного напряму в німецькій історіографії належав також Альфонс Допш (1868–1953 рр.). У працях «Господарський розвиток каролінгської епохи» та «Господарські і соціальні основи розвитку європейської культури з часів Цезаря до Карла Великого» він запропонував власне вирішення низки медієвістичних проблем. Передусім Допш так само відкидав періодизацію історії за економічними критеріями, а натомість намагався переглянути самі базові поняття, через які історики описують суспільні лади. Він по-новому визначив сутність капіталізму: капіталізм, за Допшем, – це передусім «капіталістичний дух», тобто специфічна настанова на розширення власності, збільшення товарної продукції та ведення торгівлі, навіть якщо вона не набуває великих масштабів. Рівень розвитку товарно-грошових відносин у такій перспективі не може бути вирішальним критерієм капіталізму, адже важливішою є спрямованість господарювання й мотивація економічного суб'єкта. Звідси випливала радикальна теза: елементи капіталізму можна спостерігати вже в античному світі, у Римській імперії; «капіталістичні» риси, на думку вченого, притаманні й великій сеньйорії каролінзького часу; прояви капіталізму він убачав у діяльності ремісників, торгівців і лихварів у середньовічних містах.

Допш узагалі не визнавав феодалізм як окремий «суспільний лад» у традиційному значенні. Для нього «феодальний лад» – це радше політичний процес передачі публічної влади на місцях: від королівських посадовців (графів) до сеньйорів-імуністів. Тому пояснення суспільного устрою він

переносив із площини економічної структури в площину політико-правових трансформацій. У розвитку суспільства Допш не бачив закономірного поступу чи обов'язкового економічного прогресу: прогрес, стверджував він, проявляється передусім у сфері техніки й технологій. Власне тому історик відкидав не лише економічні схеми періодизації, а навіть класичний поділ всесвітньої історії на античність, середньовіччя і Новий час, вважаючи його занадто умовним і таким, що нав'язує минулому штучні рамки.

Історик висунув власну, своєрідну «вотчинну теорію» походження феодалізму, в межах якої намагався переосмислити як соціально-економічні реалії раннього середньовіччя, так і традиційні уявлення медієвістики про «аграрний переворот». Він наполягав, що вотчина (сеньйорія) ніколи не існувала як замкнена натурально-господарська система: вона постійно співіснувала з вільним селянством і міськими центрами, а товарно-грошові зв'язки між цими елементами суспільства не переривалися. Звідси випливала й ключова теза Допша: ранньосередньовічна сеньйорія не була «анти-ринковою» інституцією, а тому не може розглядатися як механізм загального «натуралізування» господарства у VI–XI ст.

Відповідно, Допш заперечував поширену в медієвістиці думку про глибокий аграрний переворот у Західній Європі між VI та XI століттями. На його погляд, приватна власність на землю була відома задовго до цієї доби: не лише римлянам, а й германцям, кельтам, грекам. Саме тому сеньйорії епохи Меровінгів і Каролінгів він трактував не як принципово нове явище, а як органічне продовження великих земельних володінь пізньої Римської імперії та ранніх форм землеволодіння у германському світі. Поширення вотчини, на його думку, не вело автоматично до зникнення вільних селян-алодистів і не мало характеру суцільної ліквідації «вільного елементу» села.

Більше того, у соціальному становищі селянства вотчина, як стверджував Допш, могла відігравати навіть позитивну роль. Він доводив, що значна кількість людей отримувала можливість брати участь у користуванні земельним багатством сеньйорії через різні правові механізми: бенефіцій,

земельні пожалування, прекарій тощо. Такі форми залучення до землекористування, за його логікою, не лише відкривали шлях до господарської самостійності, а й дозволяли зміцнювати соціальний статус, фіксувати його правовими засобами, інтегруватися в структури власності без руйнівної «катастрофи» для вільного селянства.

Нова інтерпретація вотчини у Допша безпосередньо поєднувалася з послідовним запереченням ролі германської общини-марки в економічному житті раннього середньовіччя. На його думку, давні германці не знали общинної власності на землю; більше того, навіть такі племінні об'єднання як франки, алемани, бавари, тюриниги, фризи, у його реконструкції, не мали уявлень про колективне землеволодіння в тій формі, в якій його відтворювали прихильники «маркової» теорії. Тут, однак, позиція історика набула виразно полемічного й тенденційного характеру: він ігнорував значний комплекс джерел, що вказували на існування марки, і застосовував довільні інтерпретаційні прийоми, щоб узгодити матеріал із власним задумом.

Таке ставлення до проблеми общини частково пояснювали ідеологічними мотивами. Допш, будучи носієм німецького націоналізму, не прагнув визнавати, що германці до контакту з імперським світом перебували у стадії «варварства» та проходили довгий шлях соціально-економічного становлення. В його реконструкції давні германці у розвитку не поступалися римлянам, а відтак не могли бути «руйнівниками» Римської імперії та античної цивілізації. Звідси й випливали його доволі сміливі твердження: соціально-економічні структури германців і римлян на рубежі епох нібито були близькими, а відносини між обома світами – переважно мирними й конструктивними. При цьому джерельний матеріал, який суперечив такій картині, він часто нейтралізовував інтерпретаційно – шляхом переозначення термінів, зміщення акцентів і заміни прямих свідчень опосередкованими припущеннями.

Третьою складовою його концепції стала ідея безперервності історичного розвитку між античністю і середньовіччям, відома як «теорія

континуїтету». Науковець наполягав: жодного різкого «стрибка» чи «цезури» між епохами не відбулося, оскільки германці не знищили античну спадщину, а, навпаки, зберегли її та розвинули. У такому баченні падіння імперії не означало культурної катастрофи або радикального ламання соціально-економічних підвалин; радше йшлося про трансформацію, в якій античні елементи продовжували діяти в нових формах.

Разом із тим, оцінюючи внесок Допша до світової медієвістики, необхідно підкреслити дві взаємопов'язані сторони його підходу. З одного боку, він справді запропонував низку оригінальних постановок проблем і стимулював переосмислення стереотипних схем – передусім щодо ролі вотчини, ринку та спадкоємності між античністю і раннім середньовіччям. З іншого боку, його реконструкції позначені тенденційністю і демонструють приклади недобросовісного використання джерел, коли емпіричний матеріал підпорядковувався наперед заданій, багато в чому умоглядній концепції.

Критичний напрям європейської історіографії кінця XIX – початку XX ст. активно розвивався і в англійській історичній науці. Найяскравішим його представником в Англії став Фредерик Вільям Метланд (1850–1906 рр.) – видатний медієвіст і правознавець, відомий насамперед працями з історії англійського середньовічного права та соціально-аграрних відносин. Він належав до фундаторів наукового товариства з публікації правових історичних джерел, що стало відомим у Європі як «Сельденівське товариство». Значний резонанс мала його праця (у співавторстві з Ф. Поллоком) «Історія англійського середньовічного права до кінця XIII ст.». Вагомим був його внесок у аграрну історію, зокрема дослідження «Книга Страшного Суду і те, що поза нею». Дискусії викликала й робота «Сільська община і місто», а узагальнювальним результатом його багаторічних студій стала «Конституційна історія Англії».

Метланд започаткував у британській історіографії локальний метод дослідження, детально вивчивши функціонування одного манора в Кембріджширі на основі різних типів джерел. Саме тут проявилися характерні

риси його «критицизму»: він не довіряв великим схемам і наголошував, що час для масштабних історичних узагальнень «ще не настав», адже історична реальність надто складна й суперечлива, щоб її можна було без втрат підвести під одну пояснювальну модель. Критичність мислення Метланда виявлялася також у готовності піддавати сумніву усталені категорії та інтерпретації, навіть якщо вони вже стали «класичними» для медієвістики.

Визнаючи важливість економічних і соціальних процесів, Метланд, однак, надавав пріоритет державі та праву як ключовим чинникам суспільного розвитку. Звідси й його визначення феодалізму: феодалізм для нього – насамперед специфічна правова система, що ґрунтується на умовному землеволодінні та васальних зв'язках між землевласниками, а не цілісний «суспільний лад» у широкому соціально-економічному сенсі. Така позиція привела його до переконання, що в Англії феодалізм утвердився лише після норманського завоювання, а не існував як сформована система у донорманський період.

Метланд піддав гострій критиці традиційний зміст низки ключових понять медієвістики – «феодалізм», «манор», «вілла», «місто» – і показував їхню умовність та методологічну проблемність. Він істотно переглянув маноріальну теорію Сібома–Виноградова, заперечував общинну концепцію походження англійського феодалізму, критично оцінював моделі становлення парламентаризму та походження середньовічних міст. Зокрема, якщо Сібом вважав, що манор набув поширення ще до норманського завоювання і був головним осередком господарського, соціального та політичного життя, то Метланд наголошував: у донорманську добу манор існував лише в окремих регіонах; закріпачення ще не стало визначальним явищем; переважна більшість селян зберігала особисту свободу. Виявивши відмінності між господарствами, які в джерелах називали «манором», він робив висновок про умовність самого терміна і пропонував розуміти манор насамперед як податкову одиницю, створену королівською владою для ефективнішого збирання податків.

Приблизно так само Метланд тлумачив і сутність сільської общини. У його розумінні визначальним в общинному устрої була не стільки сукупність прав окремих членів, скільки, насамперед, мережа їхніх обов'язків і повинностей (сплата вергельда, виконання податкових зобов'язань тощо). Метланд наполягав, що община не є корпоративною цілісністю, як це уявляли прихильники «маркової теорії», і не становить «юридичну особу» з колективними правами. Навпаки, вона постає лише як певна «сукупність власників», яка не має жодної спільної власності та колективних прав у строгому сенсі. Отже, община, за Метландом, не є природним саморегульованим утворенням «знизу», а радше продукт державної влади, сформований для практичної фіскальної мети – організації більш ефективного збору податків із населення.

Аналогічним способом англійський історик пояснював і походження міст. На його думку, міські поселення виникали передусім як відповідь на нагальні потреби держави. Він звертав увагу на те, що мешканці міста та земля, якою вони користувалися, нерідко перебували під владою не одного, а кількох лордів, і цей факт пояснювався військово-політичними обставинами епохи. Оскільки найважливішою повинністю феодалів була військова служба монархові, то в ситуаціях, коли з'являлася потреба звести укріплення або зміцнити оборону певного пункту, феодали відряджали до такого місця власних військових слуг – як для будівельних робіт, так і для несення гарнізонної служби. Поступово біля укріплень зростали постійні поселення, де оселялися нащадки васалів великих землевласників, і саме з таких осередків, за Метландом, формувалися міста. Отже, заснування і розвиток середньовічного міста він пов'язував передусім із державними потребами, а не зі «спонтанним» економічним піднесенням чи з міграційними імпульсами торгового світу.

Досить своєрідними були й його міркування щодо виникнення англійського парламенту. Метланд рішуче відкидав поширену концепцію, за якою парламент є підсумком тривалої боротьби баронів, рицарства і міст із

королівською владою за станові права та політичні гарантії. Науковець доводив інше: парламент в Англії постав як орган феодальної держави, складовий елемент її адміністративного механізму. До нього, за його логікою, входили лише ті феодали, які були безпосередньо пов'язані з королем як з верховним власником землі; тим самим участь у парламенті визначалася не «правом опору» чи результатом тиску знизу, а характером відносин із монархом у межах системи верховного землеволодіння. Відтак парламент виник як наслідок волевиявлення самого короля і мав виконувати функції допоміжної інституції при монархічній владі. Метланд підкреслював, що в середні віки парламент не володів самостійним політичним значенням у тому сенсі, який йому часто приписувала пізніша конституційна традиція.

Загалом критичні підходи Метланда суттєво розширили межі наукового пошуку в медієвістиці. Його скепсис щодо «великих схем», прагнення переглянути усталені поняття й перевірити їх на матеріалі конкретних джерел, а також послідовне акцентування ролі держави і права як визначальних чинників історичного розвитку підштовхнули подальше дослідження фундаментальних підвалин середньовічного суспільства – від аграрної організації до форм політичного представництва.

Таким чином, методологічна криза на рубежі XIX–XX ст. стала чинником, що прискорив і поглибив наукові пошуки – як у власне методології історії, так і в царині конкретних історичних студій. З початком XX ст. історична наука неодноразово переживала суттєві зміни, які цілком доречно називати своєрідними «революціями», оскільки вони торкалися не тільки обсягу історичного знання, але й розуміння предмета історії, змістового наповнення дисципліни, пріоритетів дослідницької проблематики, прийомів здобуття знання про минуле. Разом із цим змінювався соціальний статус історії, її професійний і науковий вимір, а також уявлення про те, яку роль історичне знання повинно відігравати в культурі та суспільній самосвідомості.

Криза, що розпочалася наприкінці XIX ст., не завершилася швидко й тривала протягом першої половини XX ст. Її супроводжували запеклі

суперечки, методологічні дискусії, утвердження протилежних концепцій і постійна конкуренція між ними. Водночас ця нестабільність парадоксально стимулювала інтенсифікацію історичних досліджень і помітне розширення «поля» історії: до предмета історика дедалі частіше включалися соціальні структури, економічні механізми, колективні уявлення, ментальність, повсякденність, культурні практики, а не лише політичні події чи діяльність державних діячів. Значною мірою внутрішня напруга в історичній науці пояснювалася тим, що протягом XIX ст. історія накопичила колосальний масив нових знань, які потребували нового способу узагальнення. Стара теоретико-методологічна база вже не справлялася із завданням упорядкувати й осмислити цей матеріал, отож на початку XX ст. розпочався перегляд наукової парадигми. Важливим елементом цього перегляду стало визнання принципової відмінності між історичним та природничим пізнанням, а найбільшого удару зазнали позитивістські моделі історичного процесу. Інтелектуальні зрушення додатково загострили соціально-політичні потрясіння Першої світової війни та революційні зміни в Європі, що зрештою прискорило формування нового образу історії.

Історія як форма суспільного самоусвідомлення неминуче відреагувала на драматичні події початку XX ст. Ця реакція проявилася, зокрема, в тому, що історики значною мірою втратили притаманну XIX століттю оптимістичну віру в безперервний поступ і в «природну» прогресивність західної цивілізації, начебто здатної безмежно вирішувати будь-які соціальні суперечності. Теорія прогресу зазнала сильного удару, і як наслідок в історичній науці посилилося прагнення шукати суспільний ідеал не в майбутньому, а в минулому. Остаточно руйнувався й традиційний образ історії як мудрої наставниці життя, що нібито проникає в темряву минулого і пропонує однозначні орієнтири на прийдешнє.

Впливи природничих наук, формування нової картини світу та нової «світомоделі» позначилися не лише на історії, а й на філософії історії. Якщо у XIX ст. філософію історії нерідко розуміли як теорію про сутність і зміст

історичного процесу, то на початку XX ст. значна частина філософів від такого бачення рішуче відмовилася. Деякі мислителі навіть поставили питання максимально різко: чи потрібна історія як наука взагалі? Саме в цьому контексті сформувалася «критична філософія історії», яка зосередилася передусім на аналізі процесу історичного пізнання, на з'ясуванні механізмів виникнення історичних уявлень, критеріїв відбору фактів, природи історичного пояснення та умов можливості історичного знання.

Загальна переорієнтація в історичній науці й філософії історії відбувалася, зокрема, під впливом фундаментального відкриття початку XX ст. – теорії відносності Альберта Ейнштейна. Показовою є позиція Люсьєна Февра, який, оцінюючи інтелектуальну атмосферу доби, наголошував, що відправним пунктом нових концепцій стала саме «велика і драматична теорія відносності», яка зруйнувала старі уявлення про наукову будову світу, сформовані у попередньому поколінні. Ця зміна наукової картини світу підживила й перегляд позитивістських інтерпретацій історичного процесу. У першій половині XX ст. позитивістську парадигму дедалі частіше критикували з позицій релятивізму та презентизму – тобто виходячи з ідеї відносності будь-якого знання, тим більше знання історичного, що нібито неминуче залежить від «теперішнього» і від позиції інтерпретатора.

Одними з найпослідовніших критиків позитивістської традиції в історії та ширше – в соціально-політичних науках – у першій половині XX ст. стали Бенедетто Кроче і Робін Джордж Колінгвуд. Услід за Гегелем вони схилялися до розуміння історичного процесу як історії розгортання «духу». Якщо природа може бути відтворена людською свідомістю у формах, близьких до об'єктивного спостереження, то історія, як вони вважали, не може бути «відображена» свідомістю дослідника в такому ж значенні. Вони наполягали на принциповій різниці між природним фактом і історичним фактом. Факт природи науковець здатен безпосередньо фіксувати, контролювати, відтворювати в експерименті – умовно кажучи, у лабораторії. Натомість історичний факт – це подія минулого, що сталася лише раз і в умовах, які

практично неможливо реконструювати «вживу». Події минулого постають перед дослідником тільки тоді, коли вони вже не можуть бути безпосередньо сприйняті; історик змушений оперувати посередниками – історичними джерелами (текстами, артефактами, матеріальними слідами). Відтак, якщо вчений може спостерігати об'єкт дослідження безпосередньо, то історик такої можливості позбавлений; звідси Кроче і Колінгвуд робили радикальний висновок: історію не можна вважати «наукою» у тому самому сенсі, що природознавство.

Концепція Бенедетто Кроче (1866–1952 рр.) набула відомості в гуманітарній традиції ХХ ст. як «абсолютний історизм». Уже 1893 року він опублікував першу теоретичну працю «Історія, віднесена до концепції мистецтва», де окреслив головний напрям власних пошуків. Кроче критикував позитивізм за те, що в його схемах майже не залишалося місця «ні для людини, ні для історії людини». Він уважно поставився до неокантіанських уявлень про індивідуальний характер пізнання, проте крайній індивідуалізм неокантіанського бачення історичного процесу здавався йому неприйнятним через труднощі поєднання загального та індивідуального в історії. У названій праці філософ намагався зблизити історію з мистецтвом, виходячи з того, що і митець, і історик у результаті творчої роботи створюють образ. Однак між ними є суттєва різниця: художник творить можливий, імовірний образ минулого, тоді як історик зобов'язаний «наситити» свій образ реальністю. У процесі реконструкції минулого, міркував Кроче, домінує індивідуальне бачення історика, і саме ця обставина наближує історію до мистецтва, роблячи її не механічним відтворенням фактів, а творчим актом розуміння та інтерпретації.

Подальший розвиток філософських поглядів Бенедетто Кроче отримав у його масштабній праці «Філософія Духу», присвяченій проблемам людського пізнання реальності. У четвертому розділі цього твору, що побачив світ у 1915 р. під назвою «Теорія та історія історіографії», мислитель виклав власну концепцію філософії історії, яку сам означив як «абсолютний історизм».

Передусім філософ наполягав на необхідності визнання існування Духу як втілення універсальної свідомості. Саме Дух, за його переконанням, органічно поєднує індивідуальне і загальне в житті людини й суспільства. Універсальне та одиничне з'єднуються у формах понять і суджень, які постають результатом історичного пізнання. З цього випливало, що і Дух, і індивідуальна свідомість мають історичний характер. Історичний процес, за Кроче, є не чим іншим, як історією Духу та постійною спробою людей її осмислити.

Спираючись на такі засади, італійський філософ сформулював власне бачення поступального руху історії, який, на його думку, складається з чотирьох взаємопов'язаних форм свідомості – уяви, розуму, економічної волі та етичної волі. Кожній з цих форм властиві внутрішні протилежності: для уяви – прекрасне і потворне, для розуму – істина і хибність, для економічної волі – користь і шкода, для етичної – добро і зло. Історичний процес у трактуванні Кроче постає як поступове моральне вдосконалення людської свідомості, передусім свідомості окремої особистості. Загальне призначення людського духу, стверджував мислитель, полягає у прагненні до свободи, справедливості, істини, добра, корисності та прекрасного, і це прагнення розкривається через індивідуальне самопізнання.

Кроче доходив радикального висновку, що вся дійсність має історичний характер. «Наша історія є історією нашого духу, а історія людського духу є історією світу… будь-яка людська думка є історичною, кожне судження про факт – історичним, і кожен факт – історичним фактом», – зазначав він. Отже, мислитель вважав, що вся реальність є історією, а будь-яке знання – історичним знанням. Його концепція абсолютного історизму підносила історію до центрального місця у всій системі людського пізнання. Філософія, у порівнянні з історією, для нього була лише окремим її фрагментом, оскільки займалася осмисленням понять і суджень, які існують виключно в історичному контексті.

Італійський філософ чітко відмежував історію як особливу форму пізнання від мистецтва та природничих наук, утвердивши в гуманітарному

знанні особливий статус філософії історії як «історичної філософії». Історія, на його переконання, не зберігається у книжках і документах як щось готове й застигле. Вона є живою остільки, оскільки виражає сучасні інтереси й актуальний стан знання. Історик, досліджуючи минуле та реконструюючи його, змушений спиратися на джерела попередніх епох і водночас переживати духовні стани тих часів, які він вивчає. Кроче вважав, що чим глибшим буде знання історика і чим сильніше він зможе внутрішньо пережити минуле, тим ближчим стане до його розуміння. Проте навіть у такому випадку це розуміння завжди залишатиметься індивідуальним.

Історичне знання філософ поділяв на два типи – хроніку і власне історію. Хроніка, на його думку, є лише механічним зведенням історичних свідчень, які залишаються мертвими доти, доки їх не намагаються осмислити. Тобто хроніка є «мертвою історією», відірваною від сучасності. Справжньою історією є тільки таке знання, яке постає внаслідок інтерпретації минулого через універсальні категорії мислення. У цьому сенсі історик не просто відтворює минуле, а певною мірою його творить, надаючи йому смислу в межах цілісного бачення.

Загалом Кроче дійшов висновку, що необхідно створювати національну історію не як простий перелік подій, а як історію духовного життя і почуттів народу. Його погляди були близькими до ідей Віко та істориків романтичної традиції, які визнавали за творчою особистістю вирішальну роль як в історичному розвитку, так і в історичному пізнанні. Така особистість творить історію, керуючись власними моральними та ціннісними орієнтирами. Абсолютний історизм Кроче проявлявся і в тому, що справжня історія завжди є сучасною, оскільки суспільство і дослідники пізнають саме ту історію, яка є значущою в даний момент.

Історичну свідомість філософ вважав головною передумовою осмисленої соціальної дії. Головним же творцем історії для нього виступав вільний і мислячий індивід, який керується у своїх учинках системою цінностей і водночас перебуває під дією Провидіння, сутність якого людина

не здатна пізнати. Причинно-наслідкові зв'язки між подіями історії Кроче вбачав насамперед у внутрішній логіці мислення, а не у зовнішніх чинниках. Історик, аналізуючи подію минулого, одночасно надає їй значення і як факту буття, і як складової частини певної цілісності. Осмислення історії, за Кроче, можливе лише за умови поєднання унікального й неповторного з цілісним баченням минулого.

Упродовж першої половини XX ст. серйозної критики позитивістські концепції історії зазнали і в США. Американські історики переважно схилялися до релятивістського тлумачення історичного процесу та наполягали на відносності історичного знання. Вони заперечували уявлення про об'єктивне існування фактів незалежно від дослідника і вважали, що історик неминуче накладає на минуле власне бачення. На їхню думку, сам характер історичного пізнання унеможливлює нейтральне ставлення до предмета дослідження.

Так, Карл Лотус Беккер стверджував, що історія не є частиною зовнішнього світу, а історичний факт не тотожний реальній події. Минуле, за його переконанням, є продуктом сучасного, а історія – це лише проекція теперішнього, уявна конструкція, яка не існує поза свідомістю дослідника. Така позиція згодом отримала назву презентизму. Інший американський історик, Чарлз Остін Бірд, розвинув ці ідеї, доводячи, що історичне знання є актом віри, який ґрунтується на довільному доборі фактів і концепцій. Оскільки історик не в змозі охопити весь масив інформації про події, він завжди змушений відбирати матеріал суб'єктивно, керуючись власними поглядами та обставинами життя. Відносна достовірність отриманого знання, на його думку, перевіряється лише відповідністю висновків тій концепції, в межах якої працює дослідник. Звідси випливав висновок про можливість існування цілком різних інтерпретацій одних і тих самих подій. Апогеєм такого підходу стала його теза: «Кожна людина сама собі історик». Водночас ці науковці все ж визнавали наукову цінність досліджень, що спираються на джерелознавчу критику.

Поряд із крайнім релятивізмом-презентизмом у світовій історіографії поступово поширюється помірний релятивізм, який мав значно міцнішу методологічну основу і на базі якого окремі дослідники намагалися створювати синтетичні концепції історичного розвитку.

На особливу увагу заслуговує наукова позиція відомого російського і радянського історика Роберта Юрійовича Віппера (1859–1954 рр.). Саме йому належить провідна роль у переосмисленні тієї нової історичної реальності, що склалася в Європі після Першої світової війни та Жовтневої революції в Росії. Віппер наполягав на тому, що криза західної культури була спричинена глибоким зламом усталеного способу життя, який став наслідком цих двох загальноєвропейських катастроф. Занепад культури, у свою чергу, породив потребу докорінного перегляду всієї системи історичних уявлень. Російський історик вважав необхідним по-новому осмислити сам предмет історії. На його переконання, замість історії станів повинна постати історія подій. Ті історики, що зосереджують увагу на вивченні стану суспільства в певну епоху, неминуче змушені обмежуватися переважно політичною історією та історією міжнародних відносин. Натомість тоді, коли дослідник робить предметом аналізу саме події, перед ним відкривається можливість розробляти соціальну й культурну історію, що дає значно вагоміші результати. На формування позиції Віппера істотно вплинув його багатий життєвий досвід, адже на його очах відбувалися наймасштабніші події XX ст. Звідси й підвищена увага до подій, особистостей та ідей. Він вважав, що органічне поєднання матеріалістичного й ідеалістичного підходів в історії здатне лише збагатити наукові дослідження. Водночас саме ідеалістичний підхід, за переконанням російського науковця, відкриває для історика XX ст. ширші перспективи.

На окрему увагу заслуговують міркування щодо загальної, системної історії російського мислителя, представника «срібного віку» російської культури Льва Платоновича Карсавіна (1882–1952 рр.). Він стверджував, що протиставлення індивідуалістичного та узагальнюючого підходів в історії є хибним. В особистості, на його думку, органічно зливаються як індивідуальні

риси, так і характеристики всієї соціальної спільноти як цілісності. Карсавін також уважав, що ідея суспільного прогресу надто спрощена й прямолінійна, бо не бере до уваги суперечливість самого процесу розвитку. Така концепція прогресу, на його переконання, заважає справжньому розумінню минулого, сучасного й майбутнього і тим самим знецінює історію. Досить своєрідним є й визначення Карсавіним предмета історії. Для нього предмет історії – це людство в його соціальному, тобто суспільному, політичному, матеріальному, духовному та культурному розвитку, в єдиному й безперервному процесі, у межах якого жодна зі сторін не може вважатися причиною, що однозначно визначає всі інші.

Теоретико-методологічні пошуки в історичній науці першої половини XX ст. яскраво відбилися у творчості англійського мислителя Робіна Джорджа Колінгвуда (1889–1943 рр.). Працюючи професором Оксфордського університету, Колінгвуд здобув популярність завдяки своїм дослідженням з історії та археології Британії римського періоду. У 20-х роках учений зосередився головним чином на теоретичних проблемах історії. Він поставив перед собою завдання «зблизити» історію і філософію через філософське осмислення самого процесу історичного пізнання.

У праці «Дзеркало духу» Колінгвуд провів чітке розмежування між такими формами суспільної свідомості, як мистецтво, релігія, наука, історія та філософія, які він називав «формами досвіду». Кожна з цих «форм досвіду», на його думку, має власну логіку розвитку. Історія ж, за Колінгвудом, еволюціонує від мистецтва до науки, досягаючи вершини цього розвитку у XIX ст. Проте величезний масив фактів, накопичених історичною наукою, породив пізнавальний скептицизм, який, як уважав дослідник, можна подолати за допомогою філософії.

У новій праці «Філософія історії» вчений започаткував власний теоретичний підхід до історії. Ця книга замислювалася як вступ до великої роботи «Засади історії», у якій Колінгвуд намагався утвердити свою ідею

історії як філософії історії людської свободи. Англійський мислитель по-новому осмислив також і сам предмет історії.

Для нього предметом історії є дії людей, здійснені в минулому. Історичний факт, за Колінгвудом, – це відтворення думки індивіда, що діяв у минулому, у свідомості історика. Саме тому науковець приділяв значну увагу аналізу доказів і процесові міркування.

Колінгвуд виходив із того, що в природничих науках дослідження починається з припущення, тоді як в історії – з факту. Історичний метод, стверджував він, полягає в інтерпретації фактичних даних, кожне з яких виступає «документом». Пізнання в історичній науці не визначається ні авторитетом, ні пам'яттю. За Колінгвудом, історик здатен заново відкрити те, що раніше було забуте через втрату свідчень, і навіть додати до вже відомого цілком нове знання. Робота історика полягає в тому, що він уміє доповнити відомості, здобуті з джерел, власними міркуваннями, які випливають із внутрішньої логіки цих джерел, хоча безпосередньо в них і не містяться. На відміну від романіста, історик додає до історичного знання лише те, що з необхідністю випливає з наявних матеріалів.

Ось як Колінгвуд сформулював принципи професійної історії: «Історик має право і зобов'язаний, користуючись методами, притаманними його науці, складати власне судження про те, яким є правильне рішення будь-якої проблеми, що постає перед ним у процесі роботи». Тобто йдеться про те, що історик завжди наново досліджує вже відомі факти. Його висновки, на відміну від загальнозначущих висновків фізика, завжди мають характер особистого переживання й судження.

Колінгвуд наголошував і на специфіці праці фахового історика. Зокрема, він підкреслював, що історик, вивчаючи подію минулого, змушений чітко розрізняти її зовнішній і внутрішній бік. Зовнішній бік події, за Колінгвудом, – це все те, що можна описати в термінах, якими описують природні тіла та їх рух. Наприклад, перехід Цезаря через Рубікон у відповідний час із певними людьми або краплі крові на мармуровій підлозі будівлі Сенату в інший

відповідний момент. Внутрішній же бік події минулого – це те, що підлягає опису категоріями думки: виклик, кинутий Цезарем законам Римської республіки, чи зіткнення його уявлень про державний устрій з республіканськими традиціями Брута, Кассія та інших сенаторів. Колінгвуд доводив, що праця професійного історика може починатися з установлення зовнішнього боку події, але ніколи цим не завершується. «Він завжди повинен пам'ятати, що подія була дією і що головне його завдання – мисленне проникнення в цю дію, проникнення, метою якого є пізнання думки того, хто її здійснив…», – зазначав мислитель. Визнаючи, що робота історика не подібна до праці вченого-природознавця, Колінгвуд водночас наполягав, що причинно-наслідкові зв'язки мають залишатися в центрі уваги історика. Проте пошук причин історичних подій у нього відрізняється від встановлення таких зв'язків у фізиці чи біології. Коли історик запитує: «Чому Брут убив Цезаря?», то фактично він має на увазі: «Які думки Брута змусили його ухвалити рішення про вбивство Цезаря?». Отже, причина події для історика тотожна думкам тієї людини, дії якої спричинили цю історичну подію.

Англійський мислитель зазначав також, що історія необхідна людині для самопізнання. Зокрема, він писав: «Пізнати самого себе означає пізнати те, на що ти здатний, а оскільки ніхто не може цього знати, не пробуючи діяти, то єдиний ключ до відповіді на питання, що може зробити людина, лежить у її минулих діях. Цінність історії полягає саме в тому, що завдяки їй ми дізнаємося, що людина зробила, і тим самим – ким вона є насправді».

Колінгвуд розрізняв «наукову історію» та так звану «історію ножиць і клею». Останню, за його словами, можна звести до простого добору й механічного поєднання вже наявних свідчень, і саме такий спосіб роботи був характерний для пізньоантичної та середньовічної історіографії. Упродовж XVII ст. починає поширюватися критична історія, оскільки історики прагнули перевіряти достовірність джерельних свідчень. Проте і цю форму історіописання Колінгвуд усе ще зараховував до різновидів «історії ножиць і клею». У XIX ст. праця з історичними джерелами зазнала подальшого

вдосконалення, бо «наукова історія» ще до звернення до джерела формулює питання, на яке вона хоче отримати відповідь. Для «історика ножиць і клею» в джерелі немає нічого такого, що могло б безпосередньо розповісти про подію чи явище минулого. Натомість для представника «наукової історії» джерело завжди є своєрідним сховищем свідчень, які начебто говорять про інше, але зрештою дають відповідь на те запитання, яке дослідник перед ними поставив. Колінгвуд запропонував науковому середовищу власні засади історичної інтерпретації, що зводилися до вимоги: історик повинен намагатися максимально зануритися в контекст тієї епохи, яку він досліджує.

Колінгвуд першим серед європейських мислителів чітко сформулював проблему «другого виміру історичної думки», або ж «історії історії». Він розмежував мету акту історичної уяви та реальну практику її здійснення. З цього приводу він зауважував: «У принципі, метою кожного такого акту є використання всієї сукупності сприйнятого тут-і-тепер як вихідного матеріалу для побудови логічного висновку про історичне минуле, розвиток якого і привів до його появи. Але на практиці ця мета ніколи не може бути досягнута. Те, що сприймається тут-і-тепер, ніколи не може бути осягнуте, а тим більше пояснене в усій повноті, так само як і безконечне минуле ніколи не може бути охоплене цілком». До цього Колінгвуд додавав і труднощі, пов’язані з постійними змінами в джерельній базі, у методах та теоретичних засадах історичного пізнання, через що жоден результат історичного дослідження не може вважатися остаточним. Він писав: «Кожне нове покоління мусить переписувати історію по-своєму, а кожен новий історик не задовольняється тим, що дає нові відповіді на старі питання: він має переглядати й самі питання. А оскільки історія – це потік, у який неможливо ввійти двічі, то навіть окремий історик, працюючи над певною темою упродовж тривалого часу, виявляє, що, повертаючись до старої проблеми, він з’ясовує: сама проблема вже змінилася». Проте Колінгвуд не робив із цього песимістичних висновків. Навпаки, ці міркування дали йому змогу сформулювати важливий принцип історико-історіографічного дослідження: кожен дослідник займає своє місце в

історичному процесі й може дивитися на нього лише з тієї позиції, якої дотримується в певний момент. Отже, основні підходи Колінгвуда до вивчення минулого зводяться до такого. По-перше, історику доступне для дослідження лише те минуле, яке не є мертвим, а продовжує жити в теперішньому (скажімо, сучасний дослідник може вивчати Античність лише настільки, наскільки в сучасності ще зберігаються способи мислення людей Античності). По-друге, історичне знання, тобто історія як наука, є відтворенням і повторним «програванням» у свідомості історика всієї сукупності думок, історію яких він вивчає, адже всяка історія є не чим іншим, як історією думки. Звідси випливає висновок: історична наука є самопізнанням духу (книга, кераміка, рештки зруйнованого рицарського замку тощо виступають свідченнями епохи, які історик має «розшифрувати», тобто зрозуміти їх як вираження певних цілей, смислів і способів мислення людей минулого). По-третє, історичне знання є відтворенням минулої думки в контексті сучасних уявлень, які утримують цю відтворену думку в площині, відмінній від її власного первісного оточення, тобто не дають змішувати минуле з теперішнім.

У першій половині XX ст. до кола нових ідей у філософії історії долучилися також концепції англійських філософів Френсіса Герберта Бредлі (1846–1924 рр.) і Майкла Оукшота (1901–1990 рр.). Бредлі у своїх працях «Видимість і реальність: досвід метафізики» та «Есе про істинність і реальність» по-новому інтерпретував основні ідеї гегелівської філософії, зокрема ідею історизму та ідею розвитку. На відміну від неогегельянців Кроче і Колінгвуда, які вважали, що Дух приходить до Абсолюту в процесі історичного становлення, Бредлі наполягав на тому, що Абсолют є позачасовою повнотою буття і досконалості. Абсолют, за його переконанням, виключає будь-які зміни й гармонійно примиряє всі протилежності. Він постає як всеохопна й упорядковуюча система, що долає просторово-часову роздільність і розгортає свій зміст водночас і повсюдно. Виходячи з такої філософської позиції, Бредлі називав ідею розвитку «спекуляцією про

ґенезис», адже порядок змін не має стосунку до справжнього знання, тобто до філософії. Подібні висновки засвідчують його належність до напряму англійської філософії, відомого під назвою абсолютного ідеалізму.

Майкл Оукшот також належав до кола англійських філософів – представників абсолютного ідеалізму. У своєму есе «Діяльність історика» він висловив низку міркувань щодо змісту історичного пізнання. На його думку, ставлення історика до минулого може бути двох типів: «практичне» й «історичне». Суть практичного ставлення полягає в тому, що минуле розглядають «у відношенні до сучасного» і тлумачать так, «ніби воно є сучасним». Таке бачення, за Оукшотом, створює передумови для простого запозичення певного інструментального досвіду однієї країни й механічного перенесення практики державного управління в зовсім інші, нерелевантні умови. «Історичне» ж ставлення до минулого є різновидом наукового, тобто незаангажованого погляду на події, що вже відбулися. Для історика, наголошував Оукшот, минуле цікаве саме по собі, як таке, поза нагальними інтересами суспільства. Англійський філософ зазначав, що в першій половині XX ст. політичне, тобто практичне, ставлення до минулого почало витісняти історичне, подібно до того, як колись це робила релігія. Саме тому історикові, на його думку, слід докладати значних зусиль, аби дистанціюватися від політизації історичної науки.

Серед мислителів першої половини XX ст., які послідовно критикували «наукову історію», тобто позитивістські концепції минулого, особливе місце посідає Арнольд Тойнбі (1889–1975 рр.). У його дванадцятитомній праці «Дослідження історії» остаточно сформувався культурно-історичний підхід до вивчення минулого, започаткований Миколою Яковичем Данилевським у книзі «Росія і Європа» та Освальдом Шпенглером у праці «Присмерк Європи».

Тойнбі здійснив справді титанічну наукову працю, узагальнивши підсумки власних досліджень у галузі античної та середньовічної історії й увівши до наукового вжитку оригінальну метафізичну філософію історії. На відміну від багатьох істориків-практиків, англійський мислитель наполегливо

підкреслював, що справжній історик завжди зобов'язаний відповідати на питання про сенс історії, її призначення та внутрішні завдання. На його переконання, історія є наслідком творчого акту Бога і здійснюється через людські цивілізації. У своїй діяльності люди можуть наближатися до Божого задуму, і тоді їхні вчинки приносять плоди. Якщо ж людські дії завершуються поразкою, то це, на думку Тойнбі, означає, що вони істотно відхилилися від Божественного плану.

Тойнбі вважав, що визначальною в історичному процесі є культура як цілісність матеріальних, політичних і духовних дій людства. Саме з урахуванням культурного чинника він поділяв усі сучасні й минулі суспільства на цивілізації. За класифікацією англійського історика, впродовж усієї історії людства існувала двадцять одна цивілізація. Початок цивілізації, на його думку, зумовлюється появою виняткових, творчо обдарованих особистостей, здатних виходити за межі усталених форм життя і традицій. Якщо ж більшість членів спільноти починає їх наслідувати (це явище він означував як «мімезис»), то спільнота переходить від стану спокою «Інь» до активного стану «Ян».

Історичний рух, за Тойнбі, здійснюється за схемою «Виклик – Відповідь». Господь ставить перед спільнотою складний Виклик-випробування, на який вона повинна дати свою Відповідь. Сильна, енергійна й творча спільнота спроможна відповісти на цей Виклик, тоді як слабка – гине. За Тойнбі, Виклики можна поділити на кілька типів: 1) зовнішні удари (війни, агресивні напади), 2) зовнішній тиск (економічна, політична або культурна експансія сусідніх цивілізацій), 3) внутрішнє гноблення (станові обмеження, соціальне панування, національний утиск). У процесі подолання цих Викликів спільнота пізнає навколишнє буття і волю Господа. Внаслідок постійного діалогу між Людиною і Логосом, тобто смисловою впорядкованістю буття і свідомості, постає Істина.

Важливе місце в концепції Тойнбі посідає категорія «вічної людини», тобто особистості, яка наділена свідомістю й здатністю самостійно обирати

мету своєї діяльності. Така людина може знаходити плідні відповіді на Виклики і водночас осмислювати зміст Божественного закону буття, що полягає у моральному вдосконаленні на основі християнських цінностей.

Рушійною силою історичного процесу, за Тойнбі, є «життєвий порив», який виявляє творча еліта спільноти і за яким іде пасивна більшість. Саме творчі, освічені й енергійні люди готують суспільну Відповідь на черговий Виклик, пожвавлюють суспільне життя і не дозволяють спільноті занепасти та розкластися. Цивілізація, вважав Тойнбі, вступає в період занепаду тоді, коли її творча еліта втрачає силу й енергію і вже не здатна вести за собою інертну масу. У такій ситуації еліта перестає створювати нові ідеї, а лише механічно відтворює власні минулі досягнення, і тоді настає тривалий застій та деградація цивілізації. Водночас здобутки однієї цивілізації можуть творчо засвоюватися іншими цивілізаціями.

Із двадцяти однієї цивілізації у XX ст., за підрахунками англійського мислителя, збереглося лише сім. Причому одна з них – «західна» – перебуває у кризовому стані, у фазі занепаду, що розпочалася ще у XVII ст., відтоді як європейці втратили духовний фундамент християнства. Втрата християнських цінностей, на його думку, спричинила появу руйнівних ідеологій націоналізму, індивідуалізму та комунізму. Проте надія на гідну Відповідь на сучасні Виклики для західної цивілізації, вважав Тойнбі, полягає у творчому потенціалі європейських інтелектуалів, здатних сформулювати нові, адекватні ситуації концепції суспільного буття. Західна цивілізація, рятуючи саму себе, може водночас показати шлях і іншим світовим цивілізаціям сучасності.

Вихід із кризи, за Тойнбі, полягає у створенні «світової федеративної держави». Це нове утворення має забезпечити збереження культурних цінностей кожної цивілізації та об’єднати їх на основі релігійної духовності у формі пантеїстичної «всесвітньої релігії».

На відміну від Шпенглера, який вважав, що окремі культури існують цілком ізольовано одна від одної, Тойнбі наполягав на тому, що між цивілізаціями завжди існували різноманітні зв’язки, які становили важливу

частину їхнього життя. Він особливо підкреслював, що спільноти, які приєднуються до інших спільнот, забезпечують збереження безперервності історичного процесу.

Вагомий внесок у розвиток світової історіографічної думки зробив нідерландський учений Йоганн Гейзинга (1872–1945 рр.). У своїй відомій медієвістичній монографії «Осінь Середньовіччя», присвяченій дослідженню форм життя і мислення у Франції та Нідерландах XIV–XV ст., мислитель започаткував новий напрям – історію ментальностей. Хоча сам Гейзинга не вживав у цій праці терміна «ментальність», він докладно дослідив внутрішній світ людини пізнього середньовіччя, її переживання, почуття і настрої, вважаючи цю приховану сферу буття важливим джерелом пізнання минулого. Учений увів до наукового обігу нові типи джерел, які дозволяли повніше відтворити пристрасті, надії, страхи носіїв середньовічної культури, їхні поведінкові стереотипи та життєві установки. Цілком новаторським у трактуванні середньовічного життя стало те, що нідерландський дослідник показав динамічний, багатий і живий світ культури пізнього європейського середньовіччя, у якому елементи старої культури не зникали, а набували нових форм відповідно до нових умов існування. Гейзинга також наголошував, що в історії не існує жорстких причинно-наслідкових зв’язків і що передбачити розвиток подій неможливо. Він писав: «Історія не може передбачити нічого, окрім одного: жоден серйозний поворот у людських відносинах не відбувається в тій формі, у якій його уявляло собі попереднє покоління. Ми достеменно знаємо лише те, що події розгортатимуться інакше, не так, як ми здатні це уявити».

Нідерландський мислитель наполягав на тому, що потреба знати власне минуле є безумовною й невід’ємною потребою кожної людини. Історія, підкреслював Гейзинга, виступає чинником, який інтегрує культуру в єдине ціле. Історичне знання, за його переконанням, і є самою культурою. У періоди криз історія здатна забезпечити духовне порозуміння і злагоду між людьми.

Досить своєрідним є визначення історії, яке запропонував Гейзинга: історія – це духовна форма, в якій культура звітує перед собою за власне минуле.

У центр своїх історичних студій Гейзинга поставив людину, тому саме від його підходу доречно вести початок таких напрямів, як історична антропологія та культурологія.

Своє бачення історії в першій половині ХХ ст. запропонували і представники теологічної філософії. Особливо оригінальною стала грандіозна релігійно-філософська система французького вченого-палеонтолога П'єра Тейяра де Шардена (1881–1955 рр.). У своїх відомих працях «Феномен людини» та «Божественне середовище» він окреслив величну схему всесвітньої еволюції природи й людства. У цій концепції людина займає центральне місце. За Тейяром де Шарденом, людина є своєрідним фокусом універсального прагнення до життя. Еволюція Всесвіту визначається трансцендентним, Божественним творчим актом. Вона проходить етап формування біосфери навколо живої речовини, далі біосфера накопичує організаційні імпульси цієї живої речовини. Згодом ноосфера, що постає внаслідок суспільного розвитку, «вбирає» у себе колективний досвід людства. Зростання ноосфери відбувається завдяки інтелектуально-культурному збагаченню людського досвіду. Розвиток ноосфери приводить до найвищого рівня людяності – повного поєднання духовного і соціального, внаслідок чого настає «кінець світу», тобто історії. Як бачимо, у цій побудові Тейяр де Шарден творчо поєднав християнську філософію з ідеями українського мислителя Володимира Вернадського.

Упродовж першої половини ХХ ст. впливовим напрямом філософії залишався неопозитивізм, у межах якого виникло кілька оригінальних концепцій осмислення історичного процесу. Так, Моріс Мандельбаум у праці «Проблема історичного знання» доводив, що історіографія займається описом історичних фактів, тоді як соціологія, економіка і психологія встановлюють зв'язки між цими фактами. Мандельбаум висловлював сумнів у можливості створення єдиної, всеохопної теорії історичного розвитку. На його думку,

історичне знання формується як поєднання поглядів історика певної епохи з уявленнями людей минулих часів, які ніколи не бувають незмінними. Для утвердження сталості й незмінності способів оцінювання минулого, вважав він, не існує жодних переконливих аргументів.

Для неопозитивізму загалом характерним є заперечення «історицизму», тобто намагання створити цілісну концепцію «розгортання історії» і на цій основі передбачати майбутнє. Сам термін «історицизм» та засади аналітичної філософії історії були введені в науковий обіг австро-англійським філософом Карлом Поппером (1902–1996 рр.). Поппер здобув широку відомість завдяки своїм фундаментальним працям «Відкрите суспільство і його вороги» та «Злиденність історицизму». У цих монографіях він намагався виявити глибинні причини суспільних катастроф, через які людство пройшло шлях від первісного суспільства, де панували міф і табу (тобто «закритого» суспільства), до сучасного світу, в якому окрема особистість поступово звільняється від різноманітних соціальних обмежень («відкрите» суспільство). Філософ закликав порвати з міфами і теоріями, що проголошують залежність людини від «історичної необхідності». Саму категорію «історичної необхідності», на його переконання, створили представники «метафізичної філософії історії» – гегельянство, марксизм та різноманітні варіанти філософії історії.

Поппер доводив, що всі «історицистські» концепції історії передусім намагаються передбачити майбутній хід історичного процесу, тому зосереджуються на пошуках і встановленні «законів», «ритмів» і «тенденцій», які нібито визначають еволюцію історії. «Історицисти» розглядають минуле з позицій «холізму» (цілісності) та «есенціалізму» (пошуку нібито головних, визначальних чинників). На думку Поппера, такий підхід неминуче веде до однобічності в тлумаченні минулого. Він запропонував розглядати історію крізь призму її руху від «закритого» суспільства до «відкритого». За Поппером, «закрите» суспільство придушує людську свободу і творчі можливості особистості, тоді як «відкрите» суспільство створює умови для

повної творчої самореалізації індивіда. Перехід від «закритого» до «відкритого» суспільства, вважав філософ, триває від епохи Античності й аж до XX ст. Водночас цей процес постійно супроводжується спробами за допомогою «історицистських» ідей, концепцій і теорій повернути людство на шлях «закритого», тобто тоталітарного, суспільства, яке обмежує індивідуальну свободу під приводом «законів історичної необхідності».

На противагу «холізму» й «есенціалізму» історицистських побудов Поппер висунув власний методологічний підхід – «методологічний номіналізм». Методологічний номіналізм означає, що будь-які теоретичні конструкції лише певною мірою співвідносяться з конкретною реальною дійсністю. Услід за Вебером Поппер вважав такі загальні поняття, як «капіталізм», «комунізм», «клас», «рівність», «справедливість», лише умоглядними конструкціями. У реальному житті, підкреслював він, не існує ані «чистого» капіталізму, ані «чистого» комунізму, ані абстрактних класів, рівності чи справедливості. Дійсне життя набагато складніше і багатше за будь-які схеми. Саме тому, застерігав Поппер, для людства надзвичайно небезпечним є насильницьке нав'язування «найдосконаліших» у теорії моделей суспільного устрою, оскільки в історії XX ст. не раз виявлялося, що їх практичне втілення лише прикривало надмірні політичні амбіції творців цих схем.

Згідно із загальними засадами методологічного номіналізму Поппера, кожен історик має право узагальнювати емпіричний матеріал, отриманий у процесі дослідження. Для такого узагальнення він неминуче змушений користуватися певною теорією. Проте історик повинен пам'ятати, що будь-яка теорія дозволяє охопити лише якийсь окремий фрагмент реальності. Жодна наукова теорія не здатна вмістити в собі всю повноту буття природи, людини і суспільства. Отже, історичні теорії можуть виступати лише у ролі «загальних інтерпретацій», кожна з яких виражає певну точку зору, зумовлену світоглядом конкретного дослідника. На переконання Поппера, жодна з таких інтерпретацій не може вважатися остаточною і завершеною картиною

минулого. Наступні покоління істориків мають повне право створювати власні тлумачення історичних подій. А запропонований ним «методологічний номіналізм» дозволяє дослідникові залишатися в межах науки і не скочуватися до спекулятивної метафізики та «історицизму».

Характеризуючи перебіг історичного процесу, Поппер підкреслював, що встановлення загальних і універсальних законів розвитку суспільства є неможливим. Історикові, на його думку, доступно лише виявлення певних статичних соціальних закономірностей, які діють виключно протягом обмеженого проміжку часу і втрачають свою силу за інших історичних обставин. Виходячи з цього, Поппер доходив висновку, що історія сама по собі не має наперед заданого смислу. Наділяти соціальне буття смислом може лише людина і лише за тієї умови, що цей смисл відповідає реаліям повсякденного життя. Крім того, мислитель наполягав, що універсальної історії людства не може існувати в принципі. «Конкретною історією людства, якби вона справді була можливою, мала б стати історія всіх людей. Це мусила б бути історія всіх людських надій, усієї боротьби і всіх страждань. Адже жодна людина не є важливішою за іншу. Зрозуміло, що таку історію неможливо написати», – зазначав учений.

Оригінальне бачення історичного процесу запропонував видатний філософ-екзистенціаліст Карл Ясперс (1883–1969 рр.). Він вважав, що людина як особистість є творцем історії і здатна пізнавати її завдяки тому, що перебуває у трансцендентному зв’язку з Божественним Абсолютом. Людська істота, за Ясперсом, є відкритою до буття і постійно перебуває в ситуації незавершеності свого шляху до свободи. Саме ця відкритість до буття зумовлює органічне поєднання в людині раціонального та ірраціонального начал. Раціональне начало в людині оформлюється у «розум», тоді як ірраціональне постає у формі «екзистенції». «Екзистенція» означає в людині відкритість до Божественного буття, а її проявом є ірраціональне прагнення до свободи. Свобода ж, за Ясперсом, – це безперервне протистояння всьому зовнішньому, що прагне підпорядкувати собі людину.

Ясперс належав до тих філософів, які не заперечували наявності смислу в історії. Для нього смисл історичного процесу полягав у гуманізації людини, у її русі до свободи та у відкритті буття в самій людині. Саме в цьому, на переконання Ясперса, і полягає єдність історії людства, яке, подібно до окремої особистості, тяжіє до свободи.

Людина є істотою історичною і постійно перебуває у взаємозв'язках, у «комунікації» з іншими людьми, які також прагнуть істини й свободи. Якщо ця «комунікація» зближує людей у їхньому русі до свободи, то вони дедалі глибше усвідомлюють, що їхнє буття має спрямованість до Божественного Абсолюту. У зв'язку з цим Ясперс писав: «Бути людиною означає бути вільним, а стати справжньою людиною – це і є зміст історії».

Історичний процес у трактуванні Ясперса постає як розгортання історико-культурних традицій, об'єднаних філософською вірою в їхній смисл. Всесвітню історію філософ поділяв на чотири великі періоди: «передісторію», «епоху великих культур», «вісьовий час» і «епоху науково-технічного прогресу». «Передісторія» охоплювала антропогенез і формування біологічних основ людського існування; для цього етапу була характерна відсутність історичної традиції. За Ясперсом, власне історичний процес можна простежувати приблизно від IV тис. до н.е., коли починають складатися великі культури в Єгипті, Месопотамії, Китаї та Індії. Саме тоді формується історична свідомість як результат комунікації між поколіннями. Наступний період, який Ясперс вважав найважливішим, він назвав «вісьовим часом» (800–200 рр. до н.е.). У цей проміжок стався грандіозний переворот у духовному житті провідних культур: людина усвідомила цілісність і неповторність власного буття, свою відокремленість від світу і водночас безпорадність перед ним. У результаті виникла «філософська віра», яка дала людству уявлення про Абсолют та інші ключові філософські категорії. Ця «філософська віра», що в наступний період існує у формі діалектичної єдності віри й науки, спрямовує історію до головної мети – пізнання та усвідомлення свободи.

У всі історичні епохи, починаючи ще з Античності, актуальні політичні інтереси так чи інакше впливали на історіописання, хоча інтенсивність цього впливу була різною. Найбільшою мірою політика підпорядковувала собі історіографію за умов тоталітарних режимів, що утвердилися в Європі у XX ст. Ці режими перетворили історичну науку на «служницю ідеології», фактично знищивши її науковий статус. Своєрідними «зразками» такого політико-ідеологічного використання історії стали СРСР і нацистська Німеччина.

Невдовзі після встановлення радянської влади в Росії новий уряд створив цілу мережу науково-історичних установ. У Петрограді в 1919 р. була заснована Державна академія історії матеріальної культури (ДАІМК). У Москві в 1921 р. відкрили Інститут історії, який увійшов до числа п'яти установ, об'єднаних у Російську асоціацію науково-дослідних інститутів суспільних наук. Інститут історії безпосередньо підпорядковувався Народному комісаріату освіти, а в 1927 р. у Ленінграді було створено його філію. У 1926 р. комуністи організували історико-археографічну комісію, покликану збирати, систематизувати та публікувати пам'ятки російської історії. При Комуністичній академії того ж року виникло Товариство істориків-марксистів, праці якого друкувалися в журналі «Історик-марксист». У середній школі замість предмета «історія» було запроваджено нову дисципліну – суспільствознавство, а у вищих навчальних закладах історичні факультети ліквідували, причому викладання ранніх періодів історії взагалі заборонялося.

На межі 1920–1930-х рр. у СРСР точилися безкінечні й малопродуктивні ідеологічні суперечки щодо сутності та характеру суспільно-економічних формацій, у які були втягнуті всі без винятку професійні історики. Однак незабаром втручання партійно-державного апарату в діяльність наукових установ стало тотальним. Будь-які дискусії з проблем марксистської теорії історичного процесу були заборонені. Уявлення про минуле формувалися тепер постановами РНК СРСР і ЦК ВКП(б). Так, у постанові ЦК ВКП(б)

1938 р. «Про постановку партійної пропаганди у зв'язку з випуском "Короткого курсу історії ВКП(б)"» ішлося про «антимарксистські спотворення» так званої «історичної школи М. Н. Покровського». Цей документ ознаменував остаточне придушення всіх осередків самостійної історичної науки і повне підпорядкування істориків ідеологічним потребам партійної системи. Будь-яка альтернатива марксизмові була ліквідована, а навіть наукові пошуки в межах самої марксистської парадигми фактично заборонялися.

З 1934 р. радянське керівництво перебудувало систему викладання історії в школах і вирішило відновити історичні факультети у вищих навчальних закладах. Водночас для посилення контролю всі історичні установи союзних республік були включені до складу Академії наук СРСР. Кожен історик відтоді перебував під постійним наглядом партійно-державних органів, а наукові дослідження мали підтверджувати положення класиків марксизму-ленінізму та інтерпретацію минулого, запропоновану Сталіним у «Короткому курсі історії ВКП(б)».

Подібні процеси відбувалися й в іншій тоталітарній державі – нацистській Німеччині. Тут провідне місце в соціально-гуманітарних науках посіли расові теорії в нацистському тлумаченні. Істориків заохочували створювати расистські концепції минулого, оскільки расизм став офіційною ідеологією. У 1930-х рр. з'являються такі праці, як «Німецька історія як доля раси», «Історія як боротьба рас», «Основи расової і територіальної історії німецького народу», «Всесвітня історія на расовій основі» тощо. Опублікувати дослідження, яке виходило б за межі расової доктрини, у той час у Німеччині було практично неможливо.

Слід зазначити, що й протистояння двох систем – соціалізму та капіталізму – після Другої світової війни також негативно позначилося на розвитку історичної науки як у СРСР, так і в США. Радянські історики прагнули показати «звірячий оскал світового жандарма та його ідеологічних прислужників», тоді як американські дослідники писали про

«людиноненависну практику радянського комунізму». Обидві сторони, безумовно, мали чимало підстав для подібних публікацій, але в цій ідеологічній боротьбі майже повністю ігнорувалася головна наукова мета – пошук і встановлення істини.

Отже, упродовж першої половини XX ст. історія пережила складний і суперечливий етап свого розвитку, коли її науковий статус істотно знижувався як через внутрішні теоретичні дискусії, так і під тиском зовнішніх, політичних чинників. Проте навіть за цих умов поступово визрівав потужний методологічний злам, який згодом повною мірою проявився у формуванні «нової історичної науки».

ТЕМА 19
ГОЛОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ В РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX СТ.

Школа «Анналів», яку ще називають «Новою історичною наукою», сформувалася у французькій історіографії в 1920–1930-х роках XX ст. Її засновниками стали визначні історики Марк Блок (1886–1944 рр.) та Люсьєн Февр (1878–1956 рр.). У 1929 р. вони започаткували науковий журнал «Аннали» (1929–1939 рр.), який упродовж XX століття кілька разів змінював свою назву: «Аннали соціальної та економічної історії» (1939–1941 рр.), «Аннали соціальної історії» (1941–1945 рр.), «Аннали. Економіки. Суспільства. Цивілізації» (1945–1994 рр.), «Аннали. Історія, соціальні науки» (від 1994 р.). Саме довкола цього видання гуртувалися найавторитетніші французькі дослідники різних поколінь.

Вплив істориків школи «Анналів» на розвиток світової історичної науки сьогодні часто означують як «коперніканську революцію в історії». Суть цієї інтелектуальної революції полягала в тому, що традиційну «історію-оповідь» було замінено «історією-проблемою», а також було проголошено ідею створення «тотальної історії», тобто такої історії, в якій усі соціальні зв'язки – економічні, політичні, соціальні, культурні – мають однакову вагу і значущість. Унаслідок цього виникла нова методологічна парадигма, яка домінувала протягом усього XX ст., і навіть на початку XXI ст. її вплив відчувається в багатьох національних історичних школах. Представники школи «Анналів» фактично поставили крапку в дискусіях про науковий статус історії, що тривали впродовж першої половини XX ст., і зробили це на користь історичної науки. Вони переконливо й творчо довели науковий характер історичного пізнання та розробили цілу систему оригінальних теоретико-методологічних принципів історичного дослідження. Оскільки для «анналістів» власна методологія ніколи не була застиглою догмою, а лише

основою для подальшого розвитку, упродовж XX ст. відбувалася поступова еволюція головних теоретичних орієнтирів. Саме тому розвиток школи «Анналів» зазвичай розглядають як послідовну зміну «поколінь» істориків, кожне з яких утверджувало власні підходи до вивчення минулого. Перший етап, або «перше покоління», охоплює період 1929–1945 рр.; другий етап, «друге покоління», тривав у 1945–1968 рр.; третій етап, «третє покоління», – від 1968 р. до кінця 1980-х років.

Розробка вихідних методологічних засад школи «Анналів» належить її засновникам, тобто представникам «першого покоління», – Марку Блоку та Люсьєну Февру. Нові принципи історичного дослідження були викладені ними у відомих працях «Апологія історії або ремесло історика» та «Бої за історію».

Фундатори школи звернули увагу на обмеженість і неспроможність позитивістського підходу до вивчення минулого. Вони також піддали гострій критиці неокантіанців за їх прагнення тлумачити історичні події виключно крізь призму індивідуальної свідомості. На думку Блока і Февра, у центрі дослідницької уваги має перебувати не діяльність «великих людей» і не окрема політична подія, а суспільство в цілому та його глибинні, приховані структури, що існують упродовж тривалих відрізків часу. Для здійснення такого всеосяжного аналізу, вважали «анналісти», історик повинен активно залучати результати, здобуті іншими науками: політологією, соціологією, етнологією, географією. Формуючи свою концепцію історичного пізнання, Марк Блок спирався на ідеї соціології Еміля Дюркгейма, теорію історичного синтезу Анрі Берра, принципи історичної соціології Карла Маркса, напрацювання економічної соціології Франсуа Сіміана, здобутки «географії людини» Поля Відаля де Ла Блаша та багатьох інших учених. Такий новий підхід до минулого вимагав і принципово нового ставлення дослідника до історичного джерела.

Удосконалену систему роботи з джерелами Блок докладно виклав у своїй «Апології історії». Оскільки писемність існує відносно недовго і

письмових джерел недостатньо для повноцінної реконструкції минулого, засновники школи «Анналів» широко залучали матеріали археології, історії техніки, мовознавства, господарські документи, а також звертали особливу увагу на масові письмові джерела – проповіді, житія святих тощо. Водночас, на їхнє переконання, всі ці матеріали слід використовувати не для створення ізольованих «історій» побуту, економіки чи релігії, а для побудови цілісного, синтетичного опису минулого. У межах класичної історіографії вважалося достатнім здійснити критичний аналіз джерела, відокремити правдиве від неправдивого, а все, що джерело повідомляло опосередковано, зазвичай відкидалося і не включалося до поля дослідження. Блок і Февр запропонували інший принцип: джерело залишається «німим» доти, доки дослідник не поставить перед ним належних запитань. Так, на думку анналістів, навіть свідомо сфальсифікований документ, який нічого не прояснює щодо певної події, може дати надзвичайно цінну інформацію, якщо запитати: «З якою метою було здійснено цю фальсифікацію?» Аналіз підробки з такого погляду дозволяє виявити важливі риси свідомості суспільства певної епохи. Отже, у цьому випадку йдеться про те, що історична наука певною мірою сама конструює свій об’єкт, а дослідження перетворюється з простого пошуку фактів на своєрідний «діалог» з минулим. Сукупність цих нових теоретичних установок і отримала назву «доктрина Анналів».

Прагнення реалізувати принципи «тотального опису» зумовило звернення школи «Анналів» до проблем масових уявлень, ментальності, історичності свідомості, змін систем цінностей і настанов упродовж часу.

Від самого початку існування школи в її межах співіснували і взаємодіяли дві провідні лінії: «лінія Блока», більш зорієнтована на соціальну історію, і «лінія Февра», для якої пріоритетним було вивчення цивілізацій. На першому етапі розвитку школи в центрі уваги її засновників перебувала історія ментальностей, «людський фактор» в історії. Згодом, на другому етапі, французькі історики дедалі більше зосереджувалися на вивченні структур – економічних, географічних, політичних, етнічних, на дослідженні

«повільних» змін у часі та на застосуванні кількісних методів. Усі ці риси яскраво виявилися в творчості головного представника другого етапу – Фернана Броделя. Для третього етапу характерним стало певне повернення до ідей «ранньої школи», тобто до аналізу людини як суб'єкта в її соціокультурній зумовленості. Водночас наприкінці 1980-х років у розвитку школи «Анналів» окреслилися кризові тенденції: представники «третього покоління» дедалі більше зосереджувалися на дослідженні глибинних, малорухомих структур, тоді як подієва історія відходила на другий план. Досліджуючи масові явища, «молодші» анналісти часто ігнорували роль особистості в історичному процесі. Щоб уникнути втрати школою свого унікального дослідницького обличчя, її лідери поставили за мету зблизити історію з історичною антропологією, політологією та економікою.

У своїй «Апології історії» Марк Блок здійснив плідну спробу поєднати пізнавальні можливості різних соціологічних концепцій і сформулював відоме визначення предмета історії. Для нього історія – це наука про людей у часі, а її предметом і об'єктом є людина в соціальному середовищі. Саме ж соціальне середовище, або суспільство, Блок розумів як складну систему, в якій матеріальні умови життя, соціальні структури та духовна сфера перебувають у постійній взаємодії. Життя суспільства постає як історичний процес, повільний за своїм характером, у якому в різні моменти часу діють різні чинники.

Визнаючи багатофакторність історичного процесу, засновник школи «Анналів» виокремлював один чинник, який діє постійно і певною мірою синтезує всі інші, – це колективні уявлення, або суспільна свідомість, яку він називав «пам'яттю». Згодом Люсьєн Февр розвинув і поглибив цю ідею, увівши до наукового обігу категорію «ментальність». Для анналістів ментальність – це форма колективної свідомості, властива більшості населення, своєрідний синтез індивідуального і колективного, історичного і сучасного, матеріального і духовного, психологічного і біологічного. Саме ментальність, на їхню думку, визначає дії соціальних груп та окремих

індивідів і через неї можна осягнути зміст історичних явищ. Водночас вона сама є продуктом історичного розвитку та взаємодії суспільства з довкіллям. Першим класичним прикладом дослідження ментальності в історичній науці стала монографія Марка Блока «Королі-чудотворці. Розвідка про надприродний характер, приписуваний королівській владі, зокрема у Франції та Англії». У цій праці, спираючись на дані етнології про ритуали і забобони та на психологічні пояснення реакцій пересічної людини на «диво», Блок показав уявлення людей середньовічної доби про сакральну природу королівської влади. Середньовічний селянин, наприклад, був переконаний, що дотик руки короля до хворого на золотуху здатен принести зцілення.

Засновники школи вважали, що завдання історії полягає у вивченні всіх аспектів життя спільнот у минулому без обмеження лише політикою, економікою чи культурою. Для цього, на їхню думку, необхідно залучати всі можливі джерела – тексти, матеріальні пам’ятки, легенди, епос тощо. Але щоб по-справжньому ґрунтовно досліджувати масові явища, історик повинен тісно співпрацювати з іншими науками, у тому числі й із природничими, зокрема з математикою. Такий міждисциплінарний підхід, за Блоком і Февром, дає змогу реконструювати причинно-наслідкові зв’язки між історичними подіями і виявити відповідні «ритми» суспільного розвитку. Так, у книзі Блока «Характерні риси французької аграрної історії» автор послідовно аналізує процеси землеробського освоєння територій, типи общинних порядків, історію сеньйорії, становище селянства, взаємини між феодалами і селянами, знаряддя праці, форму полів, правовий статус різних категорій селян тощо. Для повноцінного опрацювання таких сюжетів історик, за Блоком, має активно взаємодіяти з ґрунтознавством, юриспруденцією, соціологією, агрономією, технологією, психологією та етнологією.

Якщо Марк Блок виявляв більшу зацікавленість у дослідженні соціально-економічних процесів, то його соратник Люсьєн Февр зосередив свої зусилля насамперед на аналізі явищ духовної сфери. Про це переконливо свідчать уже самі назви його найвідоміших праць: «Доля: Мартін Лютер»,

«Проблема невірування у XVI ст.: релігія Рабле». Люсьєн Февр присвятив багато років вивченню світогляду людей минулих епох і дійшов висновку, що як історичні постаті, так і звичайні люди у своїх вчинках керувалися тими уявленнями про світ і місце людини в ньому, які були закріплені у відповідний момент часу у вигляді стійких стереотипів. Водночас, за Февром, сама свідомість і спосіб бачення світу не є чимось позаісторичним, адже вони формуються як результат розвитку різних сторін соціального життя.

Вагомим внеском Люсьєна Февра в теорію історії школи «Анналів» стало його вчення про ментальність. Історик розумів ментальність як здатність людської свідомості сприймати світ і тлумачити його. Ментальність окремої людини чи спільноти органічно поєднує у собі філософські, релігійні, наукові, естетичні та моральні уявлення з психологією, емоціями, почуттями, звичками і традиціями. Февр наполягав на тому, що ментальність складається як своєрідна «матриця культури, традицій, мови, способу життя, релігії» і проявляється у поведінці та реакціях як окремої людини, так і цілих груп. Перелічені чинники формування ментальності, на думку дослідника, можуть і повинні вивчатися суміжними науками, які тісно співпрацюють з історією. Саме ці науки допомагають історику побачити в джерелах те, що залишалося б непомітним без міждисциплінарного підходу.

Люсьєну Февру належить також ідея «тотальної історії», яка отримала значно глибшу й системнішу розробку у працях анналістів «другого покоління». «Тотальна історія», за Февром, означає всебічне й комплексне дослідження життя людей у просторі та часі. Такий підхід дає змогу створити не «плоске», а своєрідне «голографічне» зображення минулого, тобто показати людське життя у всій багатомірності його проявів.

Уже самі засновники школи «Анналів» намагалися утвердити розуміння історії як безперервної зміни історичних картин світу, як постійного діалогу з людьми минулого, як прагнення побачити колишню реальність очима тих, хто жив у ній.

Після завершення Другої світової війни, яка справила надзвичайно потужний вплив на духовне життя Франції, естафету школи «Анналів» від Люсьєна Февра перейняв Фернан Бродель (1902–1985 рр.). Він здобув широку наукову популярність завдяки розробці концепцій «глобальної» та «структурної» історії. З 1956 р. Бродель обіймав посаду головного редактора журналу «Аннали» і водночас очолював VI Секцію Практичної школи вищих студій. До його найважливіших праць належать «Середземне море і середземноморський світ в епоху Філіпа II» та тритомна «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст.».

Поняття «глобальна історія» Бродель осмислював крізь призму співвідношення загального й особливого. Суспільство в усій повноті його характеристик, у його конкретній цілісності й у тій формі, в якій воно існує в певний момент часу, за переконанням ученого, ніколи більше не повторюється. Воно постає як певна тимчасова рівновага, але при цьому залишається абсолютно унікальним. Водночас у соціальному житті можна виявити й повторювані явища: наприклад, у військових зіткненнях, що віддалені одне від одного на століття, нерідко простежуються спільні риси – у системі озброєння, тактиці, поведінці полководців або солдатів. «Глобальність» у розумінні Броделя означає прагнення відтворити дійсність у всьому багатстві її конкретних форм. Історик був переконаний, що «глобальна» історія повинна охоплювати всі прояви людської діяльності й розкривати цивілізаційну, тобто культурну, природу людського буття в часі та просторі. Запровадження категорії «глобальної» історії водночас означало рішучий розрив із «європоцентризмом». Бродель наголошував: «Немає більше особливої європейської історії, так само як у дійсності не існує й окремої історії Азії чи ісламського світу. Є лише світова історія, яку можна розглядати з позицій Середземномор'я, або Європи, або Азії, або ж із погляду великих і складних регіонів і заплутаних зв'язків ісламу…». Уведення поняття «глобальної» історії було зумовлене прагненням Фернана Броделя зберегти «єдність історії», яка випливає з єдності самого життя. Ця єдність, за його

тлумаченням, полягає в єдності часу – від початків людської історії до сучасності, в єдності простору – всього людства, що живе на Землі, а також у всеохопності, тобто в охопленні всіх форм суспільного життя.

Зрозуміло, що одна-єдина історія не спроможна охопити всі сторони людського буття в минулому. Саме тому французький учений прагнув надати історії форми «синтезу» або навіть своєрідного «оркестру» всіх соціальних і гуманітарних наук.

«Глобальна» історія, за Броделем, має три тісно пов'язані між собою виміри: по-перше, історична дійсність є «ешелонованою в глибину», тобто складається з різних пластів, рівнів і ярусів; по-друге, однією з форм існування цієї багатошарової дійсності є єдиний соціальний час, який залежно від «глибини» відповідних пластів виявляється у різних за тривалістю ритмах; по-третє, історію людства можна зрозуміти й осмислити лише тоді, коли розглядати її одночасно у часовому та просторовому вимірах. Просторовий аспект, за Броделем, – це внутрішня логіка соціального простору, що втілюється у різноманітні форми історичної реальності, найвищою з яких є цивілізація.

Отже, реконструкція минулого, на переконання вченого, можлива завдяки синхронному вивченню соціальних структур і побудові їх моделей. Учні та послідовники Фернана Броделя розробили у різних комбінаціях економічні, політичні, соціальні та культурні структури суспільства, доповнюючи їх аналізом географічних, етнічних, психологічних, ментальних та інших вимірів.

Принцип «тотальної історії» у трактуванні Броделя та його школи означав також відмову від загальноприйнятої позитивістської схеми історичного розвитку як поступального руху суспільства до прогресу після переломної точки на межі XIX–XX ст., коли, згідно з таким баченням, у найрозвиненіших країнах утвердився капіталізм як система, заснована на ринку й конкуренції. «Тотальна історія» пропонує значно гнучкіше, ймовірнісне розуміння еволюції людських суспільств. Перехід від одного

стану суспільства до іншого, від однієї форми соціального буття до іншої не є чимось абсолютно необхідним і неминучим, а лише більш або менш імовірним, таким, що допускає різні варіанти подальшого розвитку. Такий підхід заперечує марксистські уявлення про суспільний розвиток як жорстко причинно-наслідковий процес, підпорядкований універсальним законам і визначений наперед «ієрархією факторів», які нібито спрямовують хід історії. Для «тотальної історії» характерний значно більший, ніж в історичному матеріалізмі, релятивізм і прагнення щоразу в конкретній ситуації визначати головні та другорядні чинники, визнаючи при цьому постійну мінливість самої ієрархії цих чинників.

Фернан Бродель істотно переосмислив предмет історичної науки, розширивши просторово-часові межі об'єкта і суб'єкта історичного пізнання. Водночас способи здобуття об'єктивного знання про минуле він зберіг, хоча за своєю основою вони й надалі залишалися позитивістськими. Історична наука завдяки Броделю отримала нову методологію синтезу соціальних наук, побудовану на виділенні ним структур соціального часу. У межах класичної історичної традиції переважало дослідження, що вибудовувалося довкола конкретних подій у часовій послідовності, таких як історія політичних революцій (наприклад, Жовтнева революція в Росії), історія війн (Тридцятилітня війна) або ж навколо великих історичних періодів (історія Нового часу). Нерідко подібні студії зосереджувалися на певному просторово-історичному утворенні, скажімо, на державі (історія Візантії), на релігійному русі (історія християнства) чи на соціально-економічній формації (історія античності). На переконання Броделя, традиційна історіографія, що спиралася на опис подій, так чи інакше безпосередньо пов'язаних із політичною історією і обмежених порівняно вузькими хронологічними рамками, вже вичерпала свої можливості. До своєї дослідницької методології французький учений увів поняття «часу великих тривалостей». За допомогою цієї категорії Бродель суттєво уточнив і переформулював сам предмет історичного дослідження. Відтепер у центрі уваги історика опиняються демографічні прогресії, зміни

економічних і соціальних кон'юнктур, циклічні коливання у виробництві, обміні та споживанні. Саме ці поняття активно використовуються такими соціальними науками, як демографія, етнологія, економіка, соціологія. Отже, за такого підходу суб'єктом історії стають не окремі історичні особистості, а структури, що змінюються дуже повільно, – «системи досить стійких відносин між соціальною реальністю і масами». Такими суб'єктами у працях Броделя виступають, наприклад, міські економіки Венеції XV–XVI ст. або Антверпена – Амстердама XVI–XVII ст., виробництво рису в Китаї XIII–XVII ст., агротехнічна революція в Англії XVII–XVIII ст. чи морська торгівля на далекі відстані. Подібний підхід дозволив французькому дослідникові подолати антропоцентризм ідеалізованих об'єктів історичної науки, який змушував багатьох навіть сумлінних учених шукати головну рушійну силу історії в постаті окремої людини, що зрештою вело до визнання вирішальної ролі випадковості (як-от, наприклад, нежить Наполеона перед Бородінською битвою в Росії, який, за популярними поясненнями, нібито спричинив величезні втрати французької армії і врешті-решт поразку у війні). Використовуючи дані економічної статистики та ретроспективної географії, Бродель створює широку історичну панораму «безподієвої історії», у якій подіями вважаються не локальні явища політичного життя, а виявлені ним «аномалії» природного плину історичного існування суспільства. Саме такими для нього були, наприклад, митна таємниця міста Нарви або фінансова стабільність англійського фунта стерлінгів у період з 1561 р. по 1920 р. Саме ці феномени, на думку Броделя, потребують пояснення в історії становлення капіталізму.

Запровадивши новий вимір історії й окресливши своєрідний історичний суб'єкт у вигляді досліджуваних структур, французький учений створив оригінальну модель історичного пізнання. Як правило, він починав аналіз із розгляду географічних, демографічних, агротехнічних, виробничих і споживчих умов матеріального життя, або, за його власною термінологією, «структур повсякдення» обраного предмета дослідження. Бродель вважав, що

«структури повсякдення» – це те, що залишається майже незмінним упродовж дуже тривалого часу, інколи сотень років, і становить матеріальні умови існування людини в конкретному географічному та соціальному середовищі. Далі дослідник переходив до аналізу власне економічних структур суспільства, пов'язаних зі сферою обміну – ринків, ярмарків, бірж, кредиту, торгівлі й промисловості, – а також тих соціальних структур, що формувалися на ґрунті цих економічних відносин. Соціальні структури, які розглядав учений, охоплювали надзвичайно широкий спектр об'єктів – від простих торговельних ієрархій і аж до держави. Завершувався дослідницький процес у Фернана Броделя показом того, як унаслідок взаємодії раніше виявлених структур формується власне сам предмет дослідження, наприклад світ економіки сучасного капіталізму або ж сучасна Франція. Оскільки об'єктами його студій були цивілізації Середземномор'я, процес становлення капіталізму чи своєрідність Франції, які розглядалися як явища «великих часових тривалостей», отримані результати виходили далеко за межі традиційного наративного викладу історії.

Французький історик вважав, що передусім слід досліджувати синхронні процеси, а вже потім – діахронні, які можуть стати предметом аналізу на другому етапі. Такий підхід, за його переконанням, означає «зближення, узгодження, взаємозв'язок і синтез». Бродель розробив концепцію багатоступеневої історичної структури дійсності. У своїй праці «Середземне море і середземноморський світ в епоху Філіпа II» він виділив три основні пласти історичної реальності: структурний, кон'юнктурний і подієвий.

У творах Броделя тісно переплелися між собою теорія структурного характеру історичної дійсності та ідея диференційованості й поліритмічності історичного часу. Ще Марк Блок наголошував, що «людський час потребує таких вимірів, які були б пристосовані до змінності його ритму». Фернан Бродель розвинув і поглибив цю думку, створивши власну теорію історичного часу. Відповідно до неї кожному пластові дійсності, який історик виокремлює

у процесі дослідження, притаманний свій особливий ритм змін і свій специфічний, відмінний від інших, історичний час. Бродель доводив, що рівню структурної реальності відповідає історія «довгої тривалості», для якої характерний украй повільний ритм. Така історія постає перед дослідником не як ланцюг подій і допускає не лише цикли, а й своєрідні повернення. Вона, за словами самого Броделя, «перебуває на межі між рухомістю і нерухомістю». Рівню кон'юнктурної реальності відповідає історія з «відносно короткими хвилями» змін, тоді як подієвій історії властива стислість і швидкоплинність єдиного часу. У власній науковій практиці Бродель приділяв значно більше уваги саме довготривалим історичним процесам.

Останньою працею вченого стала незавершена монографія «Ідентичність Франції». У ній подано системний аналіз сконструйованих ним структур-цивілізацій. Бродель показує своєрідну «нерухому історію» взаємодії людей із довкіллям, географічні та кліматичні умови Франції. Автор переконливо розкриває вплив природного середовища на антропологічну, мовну, економічну й політичну строкатість регіонів своєї батьківщини. У цій останній праці він запропонував зразок дослідження французької неповторності й унікальності в «часі довгої тривалості», описуючи стосунки між містами і селами та те, як на них впливають ландшафти, розвиток комунікацій, кліматичні зміни тощо. Характерною рисою цього дослідження лідера «другого покоління» анналістів є майже повна відсутність у ньому людини як особистості. Саме такою була концепція вченого, що й дало йому підстави заявити: «люди творять історію, але й історія створює людей, вона нерідко формує їхню долю – це анонімна, але глибока й часто мовчазна історія».

Важливою особливістю студій представників «другого покоління» школи «Анналів» у повоєнний час стало суттєве розширення їхньої географії. Дослідники звернулися до минулого країн Азії, Африки, Південної Америки. У цей період з'явилося чимало праць, присвячених державам Східної Європи та СРСР. Деякі історики школи (Шоню, Шевальє, Моро) опублікували

дослідження, що охоплювали величезні регіони Тихоокеанського й Атлантичного узбережжя. Це, безумовно, було зумовлено специфікою методології школи за часів домінування в ній Фернана Броделя. Вузькі територіальні межі не дозволяли виявити й простежити еволюцію таких явищ, як рівні економічного розвитку, міграційні процеси, поширення основних продовольчих культур, розвиток техніки. Обмежений простір дослідження не сприяв і встановленню залежностей, скажімо, між щільністю населення та рівнем виробництва, між рівнем культури й технічним розвитком, між закономірностями поширення епідемій тощо. Натомість вивчення цих процесів відкривало шлях до осмислення послідовності та логіки освоєння людством географічного простору, специфіки окремих регіонів, взаємодії великих явищ, процесів і подій.

Захоплення структурною історією тривало впродовж 50–60-х років. Учні Фернана Броделя у 1953–1956 рр. опублікували семитомну колективну працю під назвою «Загальна історія цивілізацій». Матеріали цього видання стали основою для шкільних підручників у Франції. У ньому вміщено низку досліджень, у яких перехрещуються епохи й регіони, цивілізації та «світи». Значну увагу в цей період послідовники Броделя приділяли аналізу соціально-економічних структур.

Водночас історики «другого покоління» активно розробляли й так звані «локальні теми». Територіальні межі таких досліджень обмежувалися провінцією, містом або селом. Проте це не суперечило загальній настанові школи доби Фернана Броделя – вивчати великі об’єкти, що охоплювали кілька цивілізацій. Адже проблеми, які аналізувалися анналістами в локальних масштабах, за своєю значущістю нерідко дорівнювали глобальним. Невеликі територіальні рамки компенсувалися надзвичайно широкими хронологічними межами – у 300–400 років. Це давало змогу виявити структури «великої тривалості» і зафіксувати ті самі повороти історії, які інші дослідники простежували в масштабах цілих континентів. Анналісти цього періоду, працюючи з локальними темами, активно вводили до наукового обігу

первинні джерела – кадастрові записи, заповіти, акти народження, шлюбу й смерті, описи майна, протоколи судових засідань, плани поділів землі тощо. Особливістю цих документів, окрім їх первинності, був і їх масовий характер: інколи кількість таких матеріалів сягала кількох мільйонів.

Основні дослідження школи «Анналів» у цей період розгорталися за такими напрямами: соціально-економічна історія, історична географія та демографія, історична і соціальна психологія.

Так, упродовж 1955–1957 рр. П'єр Шоню опублікував 12-томну працю «Севілья і Атлантика 1504–1650 рр.». У ній він дослідив документи порту Севільї, яка наприкінці Середньовіччя була головним торговельним центром на шляху між Америкою та Європою. Учений застосував власний статистичний метод опрацювання джерел, що полягав у групуванні матеріалу в так звані «серії даних». Саме звідси бере початок «кліометрія», або «серійна історія».

Оскільки вивчення соціальної історії вимагало залучення надзвичайно великої кількості масових документів – демографічних матеріалів, актів купівлі-продажу, заповітів, описів маєтків, інвентарних списків монастирів і парафій тощо, – квантифікація та «вимірювання історичної інформації» набули дуже широкого застосування. Масові історичні джерела переводилися у мову чисел і формул, і саме за їх допомогою здійснювалася наукова реконструкція минулого. У цьому ж напрямі працював і учень Броделя П'єр Губер. У 1960 р. побачила світ його книга «Бове і бовейці з 1660 до 1730 року», в якій історик детально проаналізував книги парафіяльного священика з відповідними записами, що дозволило йому створити яскраву і переконливу картину родинних стосунків у Бове. Губер у той час не був єдиним дослідником, який звернувся до демографічної проблематики. Французькі історики слідом за ним починають активно вивчати шлюбні відносини, наслідки воєн, поширення епідемій, голоду тощо.

Проблеми соціально-економічної історії, співвідношення структурних процесів і кон'юнктурної динаміки, а також ролі економічних і соціальних

чинників були ґрунтовно опрацьовані у великій статті Франсуа Крузе, опублікованій в «Анналах» у 1966 р. під назвою «Англія і Франція в XVIII ст.». Застосувавши порівняльний аналіз, Крузе намагався з'ясувати витоки промислової революції в Англії та причини відставання Франції у цій сфері. Його аналіз передбачав оцінювання різних змінних величин економічного розвитку та визначення питомої ваги впливу кожної з них на перебіг економічного процесу.

Дослідник дійшов висновку, що у XVIII ст. темпи розвитку економіки Англії і Франції майже зрівнялися. Проте водночас рівень урбанізації в Англії був вищим, ніж у Франції, а рівень доходів англійців істотно перевищував рівень доходів французів. Автор встановив, що така ситуація була зумовлена сукупністю різних обставин. Головну причину переваг Англії він убачав, насамперед, у сфері техніки й технологій. Крузе показав, що Англія XVIII ст. пережила справжній «вибух винахідницького духу», який майже повністю був відсутній у Франції. Саме «природна схильність англійців до винахідництва», на думку історика, стала головним чинником розходження між структурами двох типів економіки – англійської і французької. До сприятливих для Англії факторів Крузе зараховував і чинник інституційного характеру: в Англії держава ще у XVII ст. припинила втручатися у промислове виробництво та регламентувати його, тоді як у Франції за правління Кольбера дріб'язкова регламентація економіки досягла свого апогею. До інституційних причин англійської переваги Крузе додавав також соціально-психологічний чинник. Він стверджував, що соціальний престиж ділових людей в Англії XVIII ст. був значно вищим, ніж у Франції, де ще зберігався аристократичний ідеал «жити по-дворянськи». Свою роль, за Крузе, відіграв і тип умонастроїв у досліджуваних країнах: для французів того часу залишався характерним дух «безпечності», тоді як англійцям був притаманний діловий, «капіталістичний» спосіб мислення. За підсумковим висновком історика, саме органічне поєднання всіх перелічених чинників і привело Англію до феномена «промислової революції». Стаття Франсуа Крузе стала новою інтерпретацією

явищ соціально-економічної дійсності XVII–XVIII ст. у Європі без застосування популярних у марксистській соціології категорій «феодалізм», «капіталізм», «революція».

Із середини 60-х рр. у межах школи «Анналів» спостерігається важливий поворот, пов'язаний із переорієнтацією дослідників на проблеми духовного життя і розвитку суспільства. Анналісти дедалі більше уваги приділяють питанням колективної свідомості та умонастроїв, уявленням про світ людей різних епох і регіонів, ідеології, образу мислення різних соціальних груп, емоційним проявам масової психології тощо.

Однією з перших праць такого типу стала стаття Жака ле Гоффа «Час клірика і час купця», опублікована в «Анналах» у 1960 р. У ній автор намагався розв'язати складне наукове завдання – показати, як соціальне становище зумовлює різне сприйняття часу в період Середньовіччя. Цікаві знахідки ле Гоффа в межах цієї проблеми дозволили йому дійти ширших і більш загальних висновків щодо тривалого та складного процесу переходу від «магічного» способу мислення до раціонального.

Ознакою появи нових наукових інтересів у анналістів другого покоління стала і стаття Жоржа Дюбі «Феодальний лад? Середньовічне мислення». Автор поставив у ній проблему співвідношення умонастроїв із соціальними, економічними та політичними умовами. Інші його колеги також почали розробляти подібні питання: історію мислення і мистецтво, чуттєві сприйняття, назви книжок, що видавалися в певну історичну епоху, тощо.

Починаючи з 50-х років, в «Анналах» дедалі частіше з'являються публікації історичних документів особистісного характеру – заповітів, особистих архівів, матеріалів судових процесів про розлучення, актів вінчання тощо. Ці масові джерела давали можливість ґрунтовно досліджувати великі історичні проблеми крізь призму повсякденного життя людей різних епох. Водночас удосконалювалася і техніка роботи з такими матеріалами. Спочатку широко застосовувався метод перфокарт із подальшою обробкою даних на електронно-обчислювальних машинах. Згодом історики почали

використовувати ще досконаліші методи. У 1969 р. Мішель Кутюрьє опублікував монографію «Дослідження про соціальні структури в Шатодені, 1525–1789», у якій значну частину присвятив опису способів формалізації документів і методу використання «визначників». Цей метод давав змогу істотно полегшити трудомісткий процес числового кодування масових документів для їх подальшої машинної обробки. Відповідний розділ книги мав назву «ескіз механографічної методології». Приклад Кутюрьє наслідували й інші французькі історики. Переважна більшість авторитетних історичних досліджень 60–70-х рр. були здійснені на основі залучення великого масиву нових джерел із використанням нових способів обробки матеріалів. Саме тоді серед анналістів утвердилася думка, що «історія, яка не є квантифікованою, не може претендувати на те, щоб вважатися наукою» (Емануель ле Руа Лядюрі).

Свідченням переходу до осмислення явищ духовного життя минулого стала публікація у 1966 р. монографії Емануеля ле Руа Лядюрі «Селяни Ланґедока (з XV до початку XVIII ст.)». У межах аграрного циклу довгої тривалості, тобто «нерухомої історії», французький історик показав життя унікального, відособленого й самодостатнього світу південнофранцузького села. Для нього особливо важливими були два аспекти цього циклу – ціни на сільськогосподарську продукцію та динаміка зростання населення провінції Лангедок. Несподівано для себе і всупереч поширеним марксистським уявленням про залежність духовних процесів від розвитку виробництва, Лядюрі встановив, що між поширенням грамотності серед селян Лангедоку та економічним розвитком не існує жодного прямого зв’язку. Грамотність поширювалася незалежно від виробничих циклів зростання чи спаду. У результаті один із провідних анналістів другого покоління дійшов важливого висновку: «…Таким чином, усупереч усталеним стереотипам, не економіка визначає розвиток культури. У даному випадку вона, навпаки, мала б сприяти занепадові народної освіти. Проте саме культура, за умов повного застою у виробництві, випереджає майбутній розвиток економіки й сприяє майбутньому відновленню матеріального зростання, яке розпочнеться з 1720

р. Культура випереджає, і ми можемо навіть додати, що вона визначає: поруч з іншими факторами вона сприяла з 1700 р., тобто з хронологічного початку століття Просвітництва, закладенню основ і підготовці умов майбутнього економічного піднесення. Дуже повільне поширення початкової освіти внаслідок згаданих заходів доходить до найвіддаленіших сіл і впливає на стан економічних чинників: у результаті цього процесу клас великих фермерів, ще неписьменний наприкінці XVI ст., у своїй більшості стає письменним наприкінці XVII ст. Це наочно показує зіставлення знаків і підписів, проставлених наприкінці документів».

У своїй інавгураційній лекції на посаді викладача престижного Колеж де Франс Лядюрі наголошував, що історія постає як «вічна безперервність, тривала перспектива і постійне коригування». Основою її «нерухомості» він вважав глибинні структури – «історію зерна і хліба, історію морських шляхів, історію посухи та зрошення, історію рівноваги між голодом і родючістю». Усвідомлення такої історії закономірно спрямовувало анналістів до аналізу явищ духовного життя та людської і суспільної свідомості – менталітету. Адже саме менталітет, на переконання істориків, закріплює повільність і малорухливість історичного процесу.

Невдовзі перехід до нової проблематики чітко виявили представники школи «Анналів»: Філіп Аріес, Робер Мандру, Жак ле Ґофф, Жорж Дюбі. Зокрема, Робер Мандру у своєму дисертаційному дослідженні 1968 р. розкрив механізми формування середньовічних уявлень про нечисту силу, що дозволило по-новому пояснити трагічний феномен «полювання на відьом» у XIV–XV ст. Інший анналіст, Жорж Дюбі, аналізуючи перебіг і наслідки військового зіткнення між французами та німцями при Бувіне у 1214 р., відтворив світогляд, спосіб життя, традиції, звичаї й стереотипи мислення французького суспільства того часу. Отже, тематичний, методологічний і світоглядний зсув у французькій історіографії став доволі очевидним.

Остаточний же поворот – не лише світоглядний і методологічний, а й інституційний – у розвитку школи «Анналів» відбувся влітку 1968 р. У травні–

червні цього року в Парижі спалахнули студентські заворушення, відомі як «студентська революція». Фернан Бродель, який у цей час перебував у Чикаго з лекціями, був змушений терміново повернутися до Франції. Відбулося масштабне засідання співробітників і керівників видання «Анналів», на якому Броделя усунули з посади головного редактора журналу, а також із посади завідувача кафедри сучасної цивілізації Колеж де Франс. Керівництво журналом перейшло до колективного органу – «директорату», до складу якого увійшли колишні учні Броделя Марк Ферро, Жак ле Ґофф і Емануель ле Руа Лядюрі. Саме Лядюрі замінив Броделя на посаді завідувача кафедри в Колеж де Франс. За цими організаційними змінами простежувалися глибокі світоглядні, методологічні та методичні розбіжності між старшим і молодшим поколіннями анналістів. Перевагу здобули молоді французькі історики, яких у науковій літературі називають представниками «третього покоління» школи «Анналів». Найвідомішими серед них стали Емануель ле Руа Лядюрі, Жак ле Ґофф, Марк Ферро, П’єр Нора.

Саме вони визначили нову проблематику наукового видання, що відобразилося у назвах тематичних випусків журналу впродовж 70-х рр.: «Біологічна історія і суспільство», «Історія і урбанізація», «Історія і структура», «Сім’я і суспільство», «Історія і довкілля», «Історія та інші науки», «Навколо смерті», «Антропологія Франції», «Медики, медицина і суспільство у Франції в XVIII ст.». Поряд із цим з’являлися й «наскрізні теми», пов’язані з проблемами сексології, релігійних проявів у формі єресей, символіки, фольклору тощо. У творчості істориків цього етапу розвитку школи чітко простежуються антимарксистські та антиреволюційні настрої.

Не забарилися й методологічні новації. У 1974 р. представники «третього покоління» П’єр Нора і Жак ле Ґофф опублікували колективну працю «Займатися історією», в якій заявили про формування у Франції нового типу історії. Вони окреслили й головні проблеми, що постали перед нею. Нора і ле Ґофф категорично заперечили існування єдиної теорії історичного пізнання. На їхню думку, сучасний історик має справу не стільки з

встановленням безпосередніх зв'язків між подіями, скільки з аналізом еволюцій соціальних, економічних і психічних структур, процесів та відносин. Для них історія нового типу – це насамперед історія-проблема, а не історія-оповідь.

Автори також запропонували власне розуміння предмета історичної науки. На їхню думку, поле дослідження історика істотно розширилося, і традиційні способи історичного пояснення вже не здатні адекватно відобразити складність минулого. У сфері соціальних уявлень, ідеологій і колективних умонастроїв виявилася настільки складна гра взаємодій і зсувів смислів, що пояснити її за допомогою спрощених схем структури і надструктури стало неможливо. Виникає множинність історій – економічна, демографічна, релігійна, політична, – кожна з яких має власний предмет дослідження і претендує на певну «тотальність».

Пізніше представник «третього покоління» Мішель де Серто розвинув тлумачення предмета історії в окремій статті. Він доводив, що «центральним сектором» історичної науки є соціальна історія, тобто проблема «ставлення суспільства до самого себе». Паралельно зі становленням суспільства відбувається і становлення природи, яке водночас є і «даним», і «створюваним». Соціальний порядок, за де Серто, є однією з форм природного порядку. Відтак предметом історії має бути саме процес становлення природи, а пізнати його можна лише шляхом розрізнення на кожному етапі «даного» і «створюваного». Таким чином, завдання історичної науки полягає у виявленні прикордонної зони між «даним» і «створюваним», тобто між природою і культурою. Саме таке розуміння предмета історії зумовило зростання інтересу анналістів до географії, історії взаємодії людини з природним середовищем, містобудування, змін рослинного світу та їх соціально-економічних наслідків, розвитку техніки, проявів сексуальності, історії медицини й хвороб.

Нові об'єкти історичних досліджень, обрані істориками цього періоду, через свою позачасову природу часто виглядали незвично і навіть парадоксально: історія дощу і гарної погоди, міфу, свята. Подекуди ці об'єкти

вражали своєю нерухомістю або належністю до інших галузей знань: історія дитинства, історія підсвідомого, окремі епізоди з повією у романі Чернишевського «Що робити?» чи у «Записках з підпілля» Достоєвського. Історики не оминали й цілком буденних тем, як-от історія французької кухні або меню XIX ст. Загалом предмет історичного дослідження розширився майже до безмежності. Таке широке тлумачення предмета історії анналістами «третього покоління» зумовлювалося тим, що межа між «даним» і «створюваним» проходить саме в прикордонній зоні між культурою і природою, яка, на їхню думку, найвиразніше проявляється у позасвідомих структурах – ворожіннях, божевіллі, народних святах, фольклорі.

Нова генерація анналістів звернула увагу і на метод історичного дослідження. Вони вважали, що сучасний історик має відмовитися від ролі «майстра на всі руки», який намагається пояснити все з позицій однієї науки – історії. Історик нового типу повинен чітко формулювати свої гіпотези, результати, методи і сумніви. Найбільш придатними для цього, на думку Жака ле Ґоффа і П'єра Нора, є строгі статистичні та кількісні методи. Чим більше у дослідженні застосовуються вимірювані величини, тим вищою є достовірність отриманих результатів.

Отже, «нова історія» означала відхід від дослідження соціальних структур і надструктур, відмову від «великих наративів» і «глобальних схем» та зосередження на аналізі свідомісних явищ, індивідуальних і колективних уявлень, описі конкретних подій. Перед істориками постало завдання знову звернутися до окремої людини та її переживань.

Перші результати «нового історіописання» з'явилися досить швидко. Широкого розголосу у 1975 р. набула книга Емануеля ле Руа Лядюрі «Монтайю, окситанське село з 1294 по 1324 р.», у якій представник «третього покоління» школи змалював яскраву картину життя сільської громади, що в середньовіччі існувала майже ізольовано від інших поселень. Дослідникові пощастило натрапити на унікальний історичний матеріал – 92 томи актів докладного інквізиційного розслідування щодо наявності катарської єресі в

селі. Ці документи дозволили Лядюрі реконструювати світогляд селян, особливості господарювання, традиції, звичаї та сімейні відносини. Таким чином, історична реконструкція набула об'ємного і всеохопного характеру. Книга стала надзвичайно популярною і принесла авторові значний матеріальний успіх – було продано понад два мільйони примірників. Подібною популярністю користувалася й інша праця Лядюрі – «Романський карнавал», присвячена соціальному конфлікту у французькому місті Роман у 1580 р. Завдяки яскравій сюжетній побудові історик зумів показати унікальне світосприйняття мешканців Лангедоку відповідної епохи.

Одним із найбільших захоплень істориків «третього покоління» стала культурна антропологія. Так, Філіп Арієс упродовж 70-х рр. опублікував низку досліджень, присвячених ставленню людей до смерті в різні історичні періоди. Йому вдалося переконливо показати, що сприйняття смерті безпосередньо впливає на людську поведінку. Його книги «Людина перед обличчям смерті» та «Нарис смерті на Заході» здобули широку популярність у Європі.

Анналісти та представники різних історичних парадигм створили значну кількість досліджень, присвячених народженню, шлюбу, почуттям, коханню, сексу, одягу та іншим проявам людського життя в минулі епохи. Широкого розголосу набули, зокрема, монографії Жоржа Дюбі «Лицар, жінка і священик. Шлюб у середньовічній Франції» та Мішеля Фуко «Історія сексуальності в класичну добу».

До опрацювання цієї проблематики долучився й Жак ле Ґофф. Центральним об'єктом його праць стали пересічні люди з їхнім щоденним побутом, традиціями, цінностями, звичаями та наївними забобонами. Ле Ґофф означив цю частину суспільства як «мовчазну більшість». Історик детально вивчав формування й еволюцію колективних уявлень людей середньовічної доби, простежував розбіжності між офіційною (християнською) та народною (карнавальною) культурами.

Коли наприкінці 80-х років у французькій історіографії увага дослідників знову зосередилася на політичній історії як на послідовності подій

«короткої тривалості» та на її впливі на світосприйняття суспільства, ле Ґофф опублікував монографію «Людовік Святий». У цій праці історик продемонстрував нетрадиційний підхід, що випливав із методологічних засад школи «Анналів». Читачеві було запропоновано не звичний політичний портрет із викладом переконань французького короля та переліком успіхів і поразок його політичної діяльності, а розлогу панораму суспільного життя Франції XIII ст. Політичний образ Людовіка IX Святого ле Ґофф подав крізь призму ментальності французького суспільства відповідної доби та усталених стереотипів політичного мислення. Дослідник ретельно проаналізував механізми функціонування влади, систему взаємодії влади й суспільства, переконливо показав сформовані ритуали, символіку та способи політичної самоідентифікації часу правління Людовіка Святого. Така історія містить небагато подієвого матеріалу, проте забезпечує значно глибшу й об'ємнішу реконструкцію політичної дійсності.

Представники «третього покоління» школи «Анналів» звернулися також і до проблем історичної свідомості та історичної пам'яті. І тут їм вдалося зробити важливе відкриття. З'ясувалося, що протягом минулого тисячоліття історична свідомість неодноразово ставала об'єктом маніпуляцій з боку державних структур, політичних партій і угруповань, ідеологічних інституцій. Наслідки таких втручань у більшості випадків виявлялися трагічними.

Показовою в цьому контексті стала монографія Марка Ферро, присвячена маршалу Петену – герою Першої світової війни і «антигерою» Другої світової. Дослідникові вдалося наочно продемонструвати напружене протистояння між офіційною історією та колективною пам'яттю.

Офіційні, тобто підтримувані державою, історики, як правило, перекручували минуле на догоду політичній кон'юнктурі. Невигідні для влади, церкви чи партії сторінки історії вони замовчували, натомість вигідні – перебільшували й подавали в героїзованому вигляді. Саме таких висновків дійшов у своїй праці «Драми та секрети історії 1306–1643» представник «третього покоління» школи «Анналів» Робер Амбелен.

Апогеєм досліджень анналістів у сфері політичної історії та історичної пам'яті стала колективна семитомна монографія під редакцією П'єра Нора «Місця пам'яті». Її автори – фахівці різних галузей: соціологи, психологи, етнологи, історики – проаналізували й реконструювали уявлення французів про найважливіші символи та ритуали, що об'єднують французьку націю. Виявилося, що переважна більшість цих символів сформувалася вже після Великої Французької революції. Водночас дослідники окреслили й ті символи, які, навпаки, роз'єднують націю. Слід підкреслити, що культурно-антропологічна історія стала кульмінаційним етапом у розробці анналістами ментальних вимірів історичного процесу. Невдовзі в межах школи «Анналів» відбулися зміни, зовнішнім виявом яких стала чергова зміна назви журналу: з 1994 р. він виходить під назвою «Аннали історії та соціальних наук». У 90-х роках розпочався процес фрагментації та спеціалізації французької історіографії, а прагнення створити цілісну, всеохопну картину історичного процесу поступово відійшло в минуле.

Отже, протягом XX ст. у французькій історіографії домінувала парадигма школи «Анналів». Її науковий доробок є справді грандіозним. Анналісти утвердили високий науковий авторитет історії та значно розширили дослідницькі можливості цієї науки. Проте наприкінці минулого століття внаслідок внутрішньої диференціації потенціал школи істотно зменшився.

ТЕМА 20
ХАРАКТЕРНІ РИСИ НОВІТНЬОГО ІСТОРІОПИСАННЯ

На початку 60-х рр. XX ст. почала складатися «нова наукова історія», що об'єднала низку нових течій західної історіографії та теорії історії. Для цих напрямів було характерним прагнення зміцнити науковий статус історії через використання здобутків соціальних наук, психології та математики. Формування нової парадигми відбувалося під помітним впливом ідей американського історика науки Томаса Семюела Куна (1922–1996 рр.). У своїй фундаментальній праці «Структура наукових революцій» Кун наголошував, що наукове знання розвивається не рівномірно, а стрибкоподібно – через наукові революції. Будь-який критерій набуває сенсу лише в межах певної парадигми, тобто історично сформованої системи поглядів. Наука, за Куном, – це не безперервне нарощування знань у напрямку до остаточної істини, а процес, що проходить крізь періодичні переломи й «зміни парадигм». При цьому «наукова революція» для нього – не загальноцивілізаційний феномен епохи пізнього Ренесансу, а значущі періодичні події, які в різні часи проявляються в різних дисциплінах.

«Нова наукова історія» формувалася також під впливом філософського структуралізму, інформатики, соціології та лінгвістики. Повоєнна генерація істориків, що заявила про себе в Європі та Америці, виявилася значно відкритішою до методологічних і теоретичних нововведень, ніж попереднє покоління. Унаслідок цього протягом 60–70-х рр. замість однієї «єдиної» історичної науки постає ціла множина «історичних наук». Від цього моменту можна говорити про початок своєрідної «наукової революції» у світовій історіографії. Її ознаками стали: поява «нової історії» у Франції, «нової економічної історії» у США та Англії, «нової соціальної історії» в Німеччині, а також розвиток «психоісторії», «кліометрики», «інтелектуальної історії», «мілітарної історії», «інформативної історії». Таке розгалуження спричинило

певне «розчленування» історії, через що реконструкція минулого нерідко набувала однобічності. Водночас саме цей підхід дозволив значно глибше проникати в окремі виміри історичного процесу. Показовою в цьому контексті є думка Моріса Емара: «Історія – це не все, але все це історія, принаймні потенційно може нею стати».

Попри різноманіття течій, усі напрями «нової наукової історії» мали спільні методологічні риси. Передусім це орієнтація на переважне вивчення соціальних спільнот і повторюваних суспільних явищ, а також осмислення реальності як продукту соціального та культурного розвитку. «Нова наукова історія» систематично використовує й перевіряє фактичний матеріал, активно запозичує теоретичні підходи суміжних суспільних і гуманітарних наук для інтерпретації історичних явищ (передовсім соціальних і економічних). Важливою ознакою для цих напрямів стала відмова від загальноісторичних теорій та універсальних гіпотез, здатних призводити до спекулятивних узагальнень.

«Нова історія» у Франції була репрезентована насамперед фахівцями школи «Анналів», про здобутки яких ішлося раніше. Натомість напрям «нової економічної історії» започаткували в 1957 р. американські дослідники Гарвардського університету Конрад і Мейєр. Саме того року на конференції Американської асоціації економічної історії вони представили доповідь «Економічна теорія, статистичний підхід і економічна історія», що стала точкою відліку нового етапу розвитку економічної історії. У доповіді вчені обґрунтували новий дослідницький метод вивчення господарських відносин, який включав: 1) концептуалізацію предмета дослідження (висунення гіпотези); 2) формування гіпотези на основі економічної теорії; 3) чітке формулювання завдання, що вимагало б однозначної позитивної або негативної відповіді; 4) квантифікацію даних історичних джерел; 5) обов’язковий перегляд попередніх результатів та оцінок.

Серед американських учених, що прагнули посилити наукову спрямованість історії, особливе місце посідає Дуглас Норт (1920 р. н.). У

1966 р. він опублікував монографію «Зростання і добробут в американському минулому: нова економічна історія», у якій проаналізував добробут американців у різні періоди, зосередивши увагу на прискореному соціально-економічному розвитку рабовласницького Півдня США упродовж 1815–1860 рр. Дослідник застосував удосконалені методи аналізу й дійшов несподіваних, навіть парадоксальних висновків. Виявилося, що господарство довоєнного Півдня не було «збитковим і застійним», як це часто подавалося раніше. Рабовласництво, на його думку, не призводило до зниження якості підприємницької діяльності, не зменшувало капіталовкладень і не породжувало суто нераціонального розподілу капіталу між аграрною сферою та промисловістю. Навпаки, плантатори Півдня, за підрахунками Норта, діяли економічно раціональніше: краще обробляли землю й ефективніше використовували капітал та працю рабів задля максимізації прибутку. Водночас учений визнавав, що в межах свого аналізу свідомо не зачіпав моральних аспектів рабства. Характерною для позиції Норта є думка, яку він висловив у монографії: якщо історія є чимось більшим, ніж суб'єктивне впорядкування фактів минулого, що змінюється з кожним поколінням, то історик змушений застосовувати теорії інших суспільних наук і наукові методи перевірки висунутих гіпотез.

У праці «Структура та зміни в економічній історії» Норт звернувся до аналізу історії економіки, еволюції прав власності, базових економічних проблем (зокрема проблеми обмеженості ресурсів). У другій частині – «Історія» – дослідник розглянув довготривалі («вікові») структурні зміни західної економіки, а також «дві економічні революції» та їх ключові наслідки. Першу економічну революцію він пов'язував із переходом людства до землеробства і тваринництва близько 10 тисяч років тому, що зробило можливим нагромадження запасів продовольства. «Промислова революція», на його думку, стала своєрідним «водорозділом» в історії людства, але водночас була не стільки радикальним розривом із минулим, як це часто описувала класична історіографія, скільки кульмінацією тривалого

еволюційного ряду попередніх змін. «Реальна революція», зазначав Норт, відбулася значно пізніше – у XIX ст., коли комплексне використання результатів науково-технічного прогресу привело до Другої економічної революції. Її сутність він убачав у фундаментальних трансформаціях економічної системи, зумовлених розширенням і поглибленням ринку та структурно-організаційними змінами. Норт підкреслював: якщо Перша економічна революція забезпечила виникнення сільського господарства і «цивілізації», то Друга економічна революція створила виробництво, засноване на зростаючих нових знаннях, вивівши економічне зростання в нову систему за рахунок поєднання науки й технології, а не класової боротьби, як того вимагала марксова теорія історичного розвитку.

Колега Дугласа Норта, Роберт Фогель (нар. 1926 р.), здійснив ґрунтовне дослідження, присвячене питанню про те, якою була б транспортна система Сполучених Штатів за умови, якби залізничне сполучення ніколи не з'явилося. У результаті проведеного аналізу він переконливо показав, що заміна залізничного транспорту, навіть на більш сучасний і технологічно досконалий автомобільний, не дала б очікуваного позитивного ефекту для американської економіки. Норт і Фогель сприяли поширенню нової дослідницької методології не лише в економічній, але й у соціальній та політичній історії, а також активному впровадженню квантифікації історичних джерел. Обидва вчені виходили з переконання, що історична наука за своєю внутрішньою логікою побудови не відрізняється від природничих і технічних наук і може давати настільки ж доказові й перевірювані результати. Доказова історія, на їхню думку, постає як органічне поєднання «доброго історика», «доброго економіста», «доброго соціолога» (і цей перелік можна було б продовжити) з можливостями комп'ютерного аналізу. Водночас Норт і Фогель намагалися триматися осторонь побудови глобальних схем економічної історії, вважаючи, що саме «мікроекономічний» підхід дає більш точні та об'єктивні результати. Теорія, на їхнє переконання, не здатна наперед визначати поведінку людей у конкретних життєвих ситуаціях, оскільки дії людини зумовлюються передусім

сукупністю обставин. Теоретична модель може виконувати роль прикладної гіпотези, а завдання дослідника полягає в тому, щоб емпірично її підтвердити або спростувати. Норт, Фогель та інші представники «нової економічної історії» вважали, що об'єктом дослідження повинні бути раціональні дії людей у межах певних економічних систем, параметри яких піддаються чіткому визначенню. Такі системи можна моделювати, а створена модель здатна перетворитися на теорію, яку необхідно перевіряти на реальному фактичному матеріалі.

«Нова економічна історія» як один із напрямів «нової історії» виявилася, мабуть, найбільш результативною і визнаною. Свідченням цього стало те, що у 1993 р. Дуглас Норт і Роберт Фогель були удостоєні Нобелівської премії з економіки.

Вагомий внесок у становлення «нової економічної історії» як самостійного напряму зробив також британський історик Майкл Постан (1899–1981). Основною сферою його наукових зацікавлень була історія середньовічної Європи, демографічні процеси та міграція населення в цю добу. Окрім того, Постан залишив помітний слід у розробці методологічних і методичних проблем історичної науки, зокрема у працях «Історичний метод у суспільствознавстві» та «Факти та їх значення: есе з історичної методології».

Процеси оновлення історичної науки охопили й британську історіографію. У 1961 р. значний резонанс у науковому середовищі Англії викликала книга Едварда Хеллета Карра (1892–1982) «Що таке історія?». Відомий фахівець із радянської проблематики стверджував, що будь-яке історичне дослідження неминуче залежить від тієї соціальної реальності, в якій працює історик. Історик, по суті, щоразу заново конструює картину минулого, спираючись на джерела, але така реконструкція може наближати до істини лише за умови, що в її основі лежить «правильна теорія». Карр підкреслював, що історія є «безкінечним діалогом історика з фактами, сучасного з минулим» і відображає постійне збагачення людського розуму. Історичний процес, на його переконання, має об'єктивний і причинно

зумовлений характер та потребує певної об'єднувальної ідеї. Такою ідеєю Карр вважав ідею прогресу, тобто накопичення й використання матеріальних і духовних цінностей та поступове вдосконалення соціальних відносин. Він наполягав, що історик-дослідник повинен відтворювати минуле з позицій універсалізму, не втрачаючи з поля зору загальнолюдську перспективу.

В Англії з'явилися й послідовники Карра, які доводили необхідність подолання ідеологізації історії та наголошували на її гуманістичній сутності. Значний внесок у зміцнення наукового статусу історії зробив Джефрі Барраклоу, який разом із Карром та його прихильниками вступив у полеміку з представниками традиційної англійської історіографії.

У 1978 р. Барраклоу оприлюднив під егідою ЮНЕСКО велику працю «Головні тенденції в історії», у якій стверджував, що більшість професійних істориків схиляються до принципів і методології «нової історії», характерною рисою якої є прагнення усунути з дослідницького процесу суб'єктивізм. Він зауважував: «Доки історія не звільниться від міфології так, як це зробили астрономія чи хімія, доки вона не розірве остаточно зі своїм міфологічним корінням, як астрономія розірвала з астрологією, а хімія – з алхімією, шанси історії вирватися з порочного кола, в яке її завело власне минуле, залишатимуться незначними».

Водночас у британській історіографії цього періоду досить потужним залишалося традиціоналістське крило. Його представники виступили з різкою критикою методології «нової історії». Зокрема, Джефрі Рудольф Елтон (1921–1994) у праці «Практика історії» доводив, що історичні оцінки завжди мають культурно-аксіологічний характер і не можуть бути перетворені на абсолютно «наукові» та цілком неупереджені. На його думку, історичний метод має власну специфіку, яка виявляється в описовості та детальності, а також обов'язково включає уяву й інтуїцію дослідника. Елтон, як і інші традиціоналісти, скептично ставився до ідеї універсального підходу до історії, вважаючи, що такий підхід неминуче породжує спекулятивні історіософські побудови, які можуть завести суспільство на хибний шлях. Дискусії між

«новими істориками» і традиціоналістами стали потужним стимулом для подальшого переосмислення теоретичних засад історичної науки.

Подібні наукові конфлікти були характерні і для «нової соціальної історії», яка мала численних прихильників у Франції, Німеччині та інших країнах.

У 1976 р. в Англії Ейза Бріггс ініціював створення «Британського товариства соціальної історії» та спеціалізованого часопису. Орієнтуючись на досвід американської «нової економічної історії», британські історики почали активно впроваджувати в дослідження математичні методи при вивченні соціальних груп і суспільних інституцій. Деякі з них поєднували соціологічну інтерпретацію історії з елементами марксистської соціальної теорії (зокрема Р. Біверс, П. Берк).

Англійська «соціальна історія» здобула високий науковий авторитет завдяки працям видатного історика Джорджа Маколея Тревельяна (1876–1962). Основні принципи та результати соціального підходу до минулого він виклав у відомій монографії «Англійська соціальна історія: огляд шести століть від Чосера до королеви Вікторії». Тревельян визначав соціальну історію як «історію народу без урахування політики» і окреслював коло проблем, які вона повинна досліджувати: економічні та неекономічні відносини між класами, характер родини й домашнього господарства, умови праці та відпочинку, ставлення людини до природи, культуру кожного століття, що виростає із загальних умов життя і набуває змінюваних форм у релігії, літературі, музиці та архітектурі, а також систему освіти й громадську думку. Таким чином, соціальна історія охоплювала не лише елементи соціальної системи, а й складові системи культури.

Тревельян поділяв історичне знання на три головні компоненти – економічну, соціальну та політичну історії, які досліджують три різні пласти історичного минулого. Він вважав, що економічні умови визначають соціальну дійсність, а соціальна дійсність, у свою чергу, впливає на політику.

З цього приводу він зауважував: «Без соціальної історії економічна історія є безплідною, а політична історія – незрозумілою».

Спираючись на здобутки Тревельяна, Едвард Томпсон, Ерік Гобсбаум та інші англійські дослідники забезпечили становлення і розвиток «нової соціальної історії».

Багато прихильників цього напряму, окрім Англії, було і в Німеччині, де відчувався сильний вплив теоретичної спадщини Карла Маркса, Карла Лампрехта і Макса Вебера. Інституалізація німецької «нової соціальної історії» відбулася у 1972 р. шляхом створення спеціальної дослідницької групи з теорії історії (Юрген Кокка, Йорн Рюзен, Райнхарт Козєлек та ін.) і заснування окремого наукового видання «Історія і суспільство». Представники цієї групи розглядали суспільство як складну систему, у якій одночасно взаємодіють правові, адміністративні та економічні чинники, а їх поєднання в певний історичний момент і породжує феномен конкретного суспільства. Відповідно, аналіз масових соціальних процесів, на їхню думку, слід здійснювати із застосуванням різноманітних теорій прикладних наук. Ці ідеї німецькі теоретики виклали у тритомному збірнику методологічних досліджень: «Об'єктивність і партійність в історичному дослідженні» (1977), «Історичний процес» (1978) та «Теорія і метод в історії» (1979).

«Нова наукова історія» у зазначений період, як уже підкреслювалося в попередній лекції, поповнилася таким напрямом, як «кліометрика». Ця галузь наукових досліджень сформувалася у Сполучених Штатах Америки, оскільки саме там найшвидше поширилися електронно-обчислювальні машини та досягла значного розвитку інформатика. У середовищі частини істориків виникла надія, що застосування кількісних методів дозволить перетворити історію на суворо доказову науку за зразком природничих дисциплін і сприятиме подоланню суб'єктивізму та наративності. Історики виявили значний інтерес до квантифікації історичних досліджень, особливо у сфері опрацювання масових джерел із соціально-економічної, політичної та культурної історії.

Уже в 1970-х роках почалося створення різноманітних «банків даних» на базі ЕОМ. Історики накопичували великі масиви фактів і завдяки цьому отримували змогу розв'язувати найрізноманітніші дослідницькі завдання, знаходити точні відповіді на конкретно поставлені питання. Як у США, так і в країнах Європи виникли десятки асоціацій, діяльність яких була пов'язана з квантифікацією історичної інформації. Зокрема, у Сполучених Штатах значного авторитету набула Асоціація соціально-наукової історії, заснована ще у 1976 р., до складу якої увійшло понад тисячу дослідників. Кліометричні центри діяли у Франції, Бельгії, Великій Британії, Німеччині. Навіть в Україні у 1980-х роках була створена науково-дослідна лабораторія із застосування математичних методів в історичних дослідженнях (керівник В. Підгаєцький). Зрештою, кліометрика вийшла і на міжнародний рівень: у Нідерландах виникла Міжнародна асоціація «Історія і комп'ютеризація», а в Бельгії – «Об'єднання історії та інформатики».

Слід зазначити, що в європейській історіографії застосування математичних методів мало переважно допоміжний і обмежений характер, тоді як у США просте використання кількісних методів у межах історичного дослідження поступово переросло в окремий напрям «нової наукової історії» – кліометрику. Для цього в американських умовах існували сприятливі передумови, оскільки панівною течією в соціальній психології тут був біхевіоризм – найбільш «технологізована» психологічна теорія. Біхевіоризм встановлює закономірності поведінки людини або людських спільнот у певних соціальних ситуаціях. Саме тому ця теорія виявилася ефективною при поясненні багатьох важливих подій політичного життя США: результатів президентських і губернаторських виборів, ухвалення законодавчих актів тощо.

Біхевіористський підхід давав змогу виявити ключові чинники політичного життя у різні періоди американської історії. Зокрема, дослідження Д. Сундквіста, А. Д. Боуга, Л. Бенюна, Д. Сілбі, П. Г. Філда та інших учених

показали, що політична історія США у XX ст. значною мірою визначалася етнокультурними факторами, а не суто партійними чи релігійними.

Представники кліометрики поставили перед собою завдання створити власну теоретичну систему, однак без побудови загальноісторичного синтезу. Залишаючись на позиціях розуміння суспільства як системи, кліометристи водночас вважали, що кожен елемент цієї системи функціонує майже автономно від цілого. Для аналізу соціальних явищ вони розробляли різноманітні моделі суспільних структур і закликали активно використовувати теорії суспільних наук.

Проте з часом стало очевидно, що глибоко і всебічно дослідити минуле виключно за допомогою комп'ютерної техніки неможливо. Комп'ютер істотно полегшує технічну сторону історичного аналізу, однак без історичної теорії при формулюванні гіпотез, створенні моделей та інтерпретації отриманих результатів обійтися не можна. За будь-яких умов історикові необхідне загальне уявлення про суспільство, його структуру, форми організації на різних етапах історичного розвитку. Саме тому один із засновників американської кліометрики А. Боуґ змушений був визнати: «Наївні очікування піонерів квантифікації, що вони своїми точними результатами негайно розв'яжуть старі суперечки… і "закриють розкриті книги" в окремих галузях знання, не справдилися. Більше того, результати, отримані за допомогою кількісних методів, зазвичай породжують нові питання… Ми повинні професійно визнати цей факт…». Це зізнання одного з провідних представників «нової історичної науки» означало, що кліометрика, значно розширивши горизонти й технічні можливості історичного дослідження, не лише не усунула проблему світоглядної позиції історика, а й зробила її ще більш гострою.

Західна історіографія цього періоду збагатилася ще одним напрямом «нової історичної науки» – «психоісторією». Для представників цієї течії поєднання історії з психоаналізом вважалося надзвичайно перспективним різновидом соціально-історичних досліджень. Теоретичним підґрунтям

«психоісторії» стали ідеї видатного австрійського лікаря-психіатра Зиґмунда Фрейда (1856–1939). Відповідно до положень «фрейдизму» та «неофрейдизму», всі форми соціального і культурного життя значною мірою визначаються проявами первинних підсвідомих потягів.

«Психоісторія» виявилася особливо результативною у дослідженнях історичної особистості та соціальних груп. Однією з перших праць у цій галузі стала книга Еріка Еріксона (1902–1994) «Молодий Лютер», опублікована у 1958 р., яка швидко перетворилася на взірець для наслідування. У ній автор здійснив ґрунтовну психоаналітичну інтерпретацію вчинків видатного німецького реформатора християнства. Згодом прихильники цього напряму розпочали систематичне обґрунтування його методів і розробку власних методологічних засад. Зокрема, для «психоісторії» головним дослідницьким завданням стало «осмислення історії через мотиви, а мотивів – через історію» (Еріксон).

«Психоісторія» виходить із того, що мотиви людських учинків є суб'єктивними реакціями на зовнішні подразники, які визначають поведінку людей у кожній конкретній соціальній ситуації. У процесі розвитку психоісторичних досліджень з'явилося чимало праць, присвячених аналізу екстремальних, нестандартних і граничних ситуацій, у яких поведінка людини визначається передусім інстинктами самозбереження. «Психоісторія» прагне пояснити механізми дій людей і спільнот у періоди голоду, війни, масових заворушень та інших кризових обставин.

«Психоісторія» значною мірою перетиналася з філософсько-пізнавальними засадами «неофрейдизму» американського філософа і соціолога Еріха Фромма (1900–1980). У науковому світі Фромм став широко відомим завдяки блискучому психоаналітичному дослідженню феномена фашизму – «Втеча від свободи».

Антропологічна концепція Фромма ґрунтується на ідеї, що поява людської свідомості стала глобальним зламом, унаслідок якого була зруйнована первісна гармонія людини з природою і виникла екзистенціальна

суперечність людського буття. Свідомість зумовила відчуження людини, породила почуття самотності й страху. Внаслідок цього людина постійно перебуває у пошуках втраченої гармонії – з природою, із суспільством і з самою собою. Виокремлюючи суперечності між людиною і природою, Фромм сформулював базові психічні потреби людини як фундаментальні прагнення людського «Я», які мають сталий і позаісторичний характер. На думку мислителя, саме ці потреби є рушійною силою історичного процесу і водночас його кінцевою метою – встановлення майбутньої гармонії людини з навколишнім світом і з власною сутністю.

Згідно з філософськими поглядами Еріха Фромма, історія постає як драматичний і напружений процес народження, становлення та поступового розвитку людини до стану гармонійної цілісності. У попередні історичні епохи природні людські прагнення не мали належних можливостей для повноцінної самореалізації в межах суспільства, що й надавало розвитку людства трагічного характеру. Водночас суспільство, за Фроммом, є сукупністю психологічних особистостей, які разом утворюють так званий «соціальний характер». Саме «соціальний характер», як вважає соціальна психологія, задає межі індивідуального пристосування людини до існуючої соціальної структури. Особиста адаптація індивіда завжди узгоджується з тим «соціальним характером», який склався в конкретний історичний момент.

Концепція Фромма містить учення про типологію «соціальних характерів». На думку філософа, їх існує чотири: рецептивний, експлуататорський, нагромаджувальний і ринковий. У межах кожного з них людина здатна реалізовувати власне буття чотирма основними способами: мазохістським, садистським, деструктивістським і конформістським. Мазохістський і садистський способи самореалізації відіграють важливу роль у процесі самоідентифікації індивіда, деструктивізм постає як своєрідна компенсація безсилля людини змінити обставини власного життя, а конформізм є формою відмови від власного «Я» і розчинення в масі. Соціальні умови, за Фроммом, визначають домінування того чи іншого способу

людського існування. Практично всі вони залишаються непродуктивними і заводять особистість у глухий кут суспільного буття. Проте Еріх Фромм знаходить єдиний шлях, який дозволяє людині віднайти справді плідний спосіб існування, – це Любов, у якій утілюється вся повнота буття. Любов забезпечує окремій особистості єдність зі світом і з іншими людьми, але при цьому індивід завжди залишається самим собою, утверджуючи у світі власне неповторне «Я».

Кожна людина самостійно обирає спосіб реалізації своїх життєвих потреб залежно від рівня власного інтелектуального розвитку, усвідомлення цінності свободи та здатності до критичного мислення. Саме ці чинники людського існування ставлять індивіда в ситуацію життєвого вибору. За Фроммом, цей вибір розгортається між двома полюсами – «Бути» і «Володіти». Нова релігія Любові покликана зорієнтувати повноцінну людину на «Бути», а не на «Володіти», тобто не на споживання. У підсумку історичного розвитку, як вважав Фромм, має постати нове суспільство «комунітарного» соціалізму.

Інформатика здійснила справжню революцію у розвитку світової науки XX ст. Цей науковий напрям стимулював появу численних футурологічних концепцій, зокрема теорії «інформаційного суспільства майбутнього». Водночас процес інформатизації суспільства зумовив і формування нових підходів до пізнання та осмислення минулого. Під впливом нових інформаційних технологій і результатів досліджень у галузі штучного інтелекту у науковців з’явився посилений інтерес до психології творчості. Незабаром виникла і швидко поширилася нова наука – «соціальна когнітологія». Прихильники цього напряму поділяють головний висновок «соціальної когнітології»: досягнення у сфері вивчення інформаційних механізмів людської творчості спонукають до перегляду і переосмислення вихідних методологічних положень соціальної та історичної діяльності людини. Сьогодні ці ідеї отримали подальший розвиток у працях українського науковця Юрія Канигіна та російського філософа Анатолія Ракитова.

Переорієнтація соціальних і гуманітарних наук на дослідження інтелектуальних механізмів людської і суспільної свідомості, за Канигіним, означає, що ці науки переживають справжній «когнітивний поворот». Нині з'ясувалося, що будь-які знання людини постають як семантична інформація. Ця інформація надходить до людини не стільки через безпосереднє чуттєве сприйняття світу, скільки через сферу соціальних комунікацій від соціального оточення. Соціальне середовище кожного індивіда охоплює батьків, учителів, книжки, телебачення, Інтернет тощо. Унаслідок цього безпосереднє споглядання вже не відіграє провідної ролі у процесі пізнання. Отже, не речі, а слова дедалі більше формують людську свідомість. Виникає феномен інформаційного світогляду, для якого втрачає принципове значення питання про первинність буття чи свідомості. Для такого типу свідомості головним конструктивним началом стає інформація. Її неможливо однозначно визначити ні як матерію, ні як ідею, проте вона постає у вигляді «об'єктивізованої ідеї». Це поняття можна тлумачити як ідею, що здатна бути об'єктивізованою лише за умови її практичної реалізації. Для суспільства інформація виступає у формі сукупного інтелекту, від якого безпосередньо залежить рівень соціальної організації в кожний конкретний історичний момент.

Отже, людські спільноти є самоорганізованими «розумними системами», у житті яких провідну роль відіграють не стільки «об'єктивні закони», скільки процеси нагромадження, переробки та використання інформації у взаємодії між людьми. Як підкреслює Канигін, рівень досконалості соціальної організації та весь комплекс суспільних відносин визначається тим, наскільки оперативно й ефективно члени спільноти сприймають і застосовують інформацію. Саме тому замість традиційних парадигм суспільства – психологічної, політичної, економічної, культурної – Канигін і його послідовники запропонували парадигму інформаційного суспільства.

За Канигіним, інформаційний чинник можна виявити й у минулих соціальних спільнотах. Проте тут учений робить принципове застереження: інформація стає чинником суспільного буття лише тоді, коли рівень організації людей досягає потреби раціонального впорядкування власного життя. До цього моменту в житті людських спільнот провідну роль відіграють механізми «природного добору і мутації».

Канигін дійшов висновку, що марксистський формаційний і культурно-цивілізаційний підходи до історії слід доповнити «інформаційним» підходом. Органічне поєднання марксистської та інформаційної моделей суспільства, на його думку, дасть змогу уникнути однобічності матеріалізму й ідеалізму, оскільки в основі всіх суспільних взаємодій – економічних, політичних, релігійних, етичних, культурних – лежить інформація.

Для російського філософа Анатолія Ракитова історія постає як «інформаційно-культурний процес». Цей процес він визначає як «народження, трансформацію, акумуляцію і поширення інформації на основі технологій, що постійно змінюють одна одну». Рівень цивілізації та культури, за Ракитовим, залежить від обсягу і якості знань, доступних у конкретному суспільстві, а також від можливостей їх поширення, засвоєння, переробки і продукування нової інформації. Саме тому філософ запроваджує нову періодизацію всесвітньої історії, в основі якої лежать «інформаційні революції». Першою з них він вважає появу мови як засобу передавання інформації; другою – виникнення писемності, що радикально змінило і прискорило збереження та поширення знань; третьою – початок книгодрукування, який значно розширив доступ до інформації; четвертою – відкриття електричних сигналів, завдяки яким інформація почала поширюватися по всій планеті; п’ятою – винайдення комп’ютера, що створило умови для раціональної організації соціального життя на основі знань.

Слід підкреслити, що концепція Ракитова дозволяє по-новому подивитися на історичний процес. Інформація як соціальний чинник поєднує в єдине ціле об’єктивне і суб’єктивне, матеріальне та ідеальне, індивідуальне

і соціальне, внаслідок чого суспільство, за Ракитовим, постає як «зовнішня структура людської пам'яті».

Потужний процес «онаучнення» історії спричинив і низку негативних наслідків, серед яких на першому місці опинилося падіння суспільного інтересу до історичного знання. «Нові історики» настільки «онаучнили» історію, що історичні тексти почали нагадувати складні теореми вищої математики. Для більшості освічених читачів історичні монографії, статті та доповіді стали важкими для розуміння. Крім того, за складними математичними розрахунками, формулами і квантифікованими джерелами було втрачено «людський» вимір історії. Дегуманізація історичної науки стривожила багатьох дослідників 1970–1980-х років. Деякі з них, зокрема Отто Ексле, закликали істориків повернутися на шлях «історичного релятивізму», адже «моделі і "процеси" вихолощують присутність людини в історії». «Чим би не займалася історія, вона повинна бути, по суті, оповіданням про мінливі долі людей», – наголошував з цього приводу Джефрі Рудольф Елтон.

Хоча ці думки тривалий час не знаходили підтримки серед більшості істориків, саме подальший розвиток науки змусив дослідників повернутися до нових методологічних проблем, породжених «новою історичною наукою». Зокрема, надзвичайно гостро постала проблема подання результатів історичного дослідження, тобто проблема «наратії». Обговорення цього питання завершилося формуванням «нової філософії історії», або «наративної філософії історії». Основні концептуальні засади цього напряму набули поширення у 1970–1980-х роках. Варто зазначити, що нова методологічна парадигма спиралася на теоретичні принципи структурної антропології.

Засновником структурної антропології був відомий французький мислитель Клод Леві-Стросс, який спеціалізувався у галузі етнології та соціології. Значну частину своїх досліджень він присвятив аналізу свідомості представників первісних народів. У процесі цих студій Леві-Стросс широко застосовував математичні методи, антропологію, психоаналіз, лінгвістику та соціологію. Така міждисциплінарність дала змогу вченому спочатку виробити

власний метод, а згодом і створити цілісну теоретичну систему. Головні результати своїх наукових пошуків Леві-Стросс виклав у праці «Структурна антропологія», опублікованій у 1959 році.

Досліджуючи свідомість представників племен, що жили в умовах первіснообщинного ладу, з метою з'ясування чинників, які визначали їхню поведінку в реальному житті, учений дійшов таких висновків. Форми існування первісних колективів мають спільну природу і являють собою поєднання систем поведінки, які є проєкцією універсальних законів підсвідомої структури мислення на рівень свідомості та соціалізованої думки. Людина, сприймаючи й осмислюючи навколишній світ за допомогою органів чуття та мислення, неминуче спотворює образ об'єктивної дійсності. Саме тому, на думку Леві-Стросса, для розкриття механізму такого спотворення необхідно вивчати людський розум і психіку через мову, яка виступає основним засобом мислення. Такий підхід дає змогу спершу дослідити структуру свідомого, а згодом і підсвідомого, і вже на цій основі виявити універсальні закони, притаманні як людині, так і природі.

Для розв'язання цього масштабного завдання Леві-Стросс застосував структурний метод аналізу мовних конструкцій. Використання цього методу, як вважав учений, мало б дозволити виявити в мовних структурах інваріантні форми, які й вивели б дослідника на ті підсвідомі структури, що відображають природну реальність. Розв'язання такого завдання, за переконанням ученого, є під силу новій науці – антропології. У його розумінні антропологія постає як наука, що органічно поєднує три виміри людського буття – природно-біологічний, психологічно-розумовий і соціальний.

Клод Леві-Стросс, однак, не зумів за допомогою свого методу встановити загальні «універсальні закони» соціального буття. Дослідження мови міфів дозволило вченому виявити лише окремі найпростіші поняття первісної людини, які функціонують за бінарним принципом: «життя – смерть», «верх – низ», «земля – вода», «хаос – космос» тощо. Проте цих

відкриттів виявилося замало для пояснення змісту розвинених і складних суспільних взаємин.

Для історичної науки особливу цінність мав метод Леві-Стросса, який полягав у русі від загальних явищ свідомості до елементарних, що, зрештою, дозволяє простежити послідовність їх виникнення та розвитку. Важливим для історіографії є також твердження вченого про те, що кожне явище культури містить у собі два шари інформації: поверхневий, який людина усвідомлює раціонально, і глибинний, що завжди залишається неусвідомленим. Саме цей другий, прихований пласт культури, на думку дослідника, має постійно перебувати в полі зору науковця. Адже така увага здатна дати відповіді на багато питань, пов'язаних із «потаємною» частиною наукової творчості, у тому числі й історичної.

Леві-Стросс залишив чимало глибоких міркувань щодо природи історії. Зокрема, він послідовно розмежовував історію й антропологію. З цього приводу мислитель писав: «Історія узагальнює дані, що стосуються свідомісних проявів суспільного буття, а етнологія – його підсвідомих основ». Учений також зазначав, що історія досліджує те, «як люди творять історію», тоді як антропологія вивчає те, як люди усвідомлюють власну роль у цьому процесі. Метод антропології, на переконання мислителя, може бути корисним і для історика, оскільки в ході дослідження він веде «від явного до неявного».

Ідеї Леві-Стросса отримали подальший розвиток у творчості його учнів – Ролана Барта, Жака Лакана, Поля Рікьора, Мішеля Фуко. Саме Мішель Фуко заклав основи історії понять, досліджуючи механізми формування понять, зміну їх змісту, а також співвідношення між словами (епістемами) і речами. Йому вдалося показати історичну змінність умов, у яких відбувається формування мови та її функціонування. Крім того, він поставив і розвинув проблему декодування смислових значень мов різних історичних епох. У своїй монографії «Слова і речі. Археологія гуманітарних наук», що побачила світ у 1967 р., Фуко висловив надзвичайно важливу для історіографії думку: для того щоб зрозуміти власну історію, людина повинна передусім навчитися виявляти

багатоманітність смислів, прихованих у мові та культурі кожної окремої епохи.

Повернення до «наративу» відбулося під впливом цілого комплексу наук і філософських течій, які наголошували на особливій ролі свідомості дослідника в процесі пізнання та на співвідношенні в ній раціональних і ірраціональних чинників. Відродження традиційних форм історіописання стало можливим завдяки здобуткам феноменології, герменевтики, екзистенціалізму та структурної антропології.

Сучасний напрям наративізму об'єднує багатьох істориків – В.Б. Ґеллі, Ф. Анкерсміта, П. Мюнца, Л.О. Мінка та інших. Серед них утвердилася думка, що новий наратив бере свій початок від німецького історика XIX ст. Дройзена. Ще в позаминулому столітті цей дослідник чітко сформулював положення про те, що історичний текст не можна розглядати як безпосереднє відображення минулої реальності, а лише як певну «конструкцію» ідей і знань самого історика. У 1930–1950-х роках міркування Дройзена спонукали англійського історика Майкла Оукшота розвинути тезу про принципову відмінність історичного знання від природничо-наукового та філософського, оскільки воно створюється не на основі емпіричних даних чи раціонально-споглядальних схем, а ґрунтується передусім на конструктивно-творчих здібностях дослідника.

Наприкінці 1970-х років процес формування «наративної філософії історії» фактично завершився. Значною мірою цьому сприяв американський історик Хейден Уайт (нар. 1929 р.). Найважливішою працею дослідника стала книга «Метаісторія. Історична уява в Європі XIX ст.», що побачила світ у 1973 р. Саме ця робота окреслила так званий «лінгвістичний поворот» в історіографії. Учений ґрунтовно проаналізував європейську історіографію XIX ст., і опрацьований матеріал дозволив йому дійти низки принципово важливих висновків. Зокрема, він встановив, що історичні тексти (монографії, статті, доповіді, книги) за своєю структурою і способом побудови майже не відрізняються від літературних творів.

Дослідник також зауважив, що між істориками XIX ст., як і пізніших часів, ніколи не існувало своєрідної «угоди» щодо того, що саме слід вважати власне історичним дослідженням, подібно до того, як це притаманно природничим наукам. Унаслідок цього в історичній науці панує певна «анархія» підходів, що, на думку Уайта, свідчить про ненауковий характер історії і наближає її радше до сфери художньої творчості.

Уайт доводив, що історія за жодних умов не здатна позбутися описовості. Вона завжди буде змушена звертатися до опису індивідуальних, одиничних явищ. Саме в момент укладання історичних текстів, тобто під час створення «наратії», і проявляються спільні риси історичного методу. Історіографічний досвід американського дослідника дав йому змогу виокремити три рівні «організації» матеріалу, які історик здійснює у процесі формування тексту. Кожен історик, на думку Уайта, насамперед упорядковує факти за хронологічною послідовністю – це перший рівень організації тексту, або рівень хроніки. Далі дослідник має виділити домінуючі в сукупності фактів мотиви – це другий рівень історичного твору, або власне історія. І, нарешті, історик повинен надати виявленим мотивам ідеологічної та формальної орієнтації, що й становить третій рівень сформованого історичного тексту – рівень побудови сюжету. На кожному з цих рівнів наратії присутні світоглядні установки, культура та інтелектуальні орієнтації автора історичного тексту. Якщо на рівні хроніки й історії присутність автора ще залишається відносно обмеженою, то на третьому рівні – рівні сюжетної побудови – позиція історика проявляється вже повною мірою.

Далі Уайт розгортає свою теорію таким чином. Історик-дослідник відбирає певні історичні факти, а потім свідомо чи несвідомо виділяє їх за допомогою певного способу, або тропу, пояснення. Таких способів він виокремлює три: 1) пояснення через створення фабули, тобто сюжету; 2) пояснення через формальний аргумент; 3) пояснення через ідеологічну імплікацію. Кожен із цих тропів здатний набувати чотирьох основних форм. Так, «сюжетне» пояснення може постати у вигляді «драми» (боротьба добра і

зла з перемогою першого над другим), «трагедії» (така сама боротьба добра і зла з перемогою добра, але за умови загибелі головного героя, тоді як його ідеї продовжують жити), «комедії» (епізодичні перемоги добра над злом за збереження уявлення про незмінність світового порядку) та «сатири» (залежність героя від світу і принципова неможливість цей світ змінити).

Пояснення через «формальний аргумент» також має чотири основні різновиди. Перший різновид – «формізм» – означає фіксацію розмаїття унікальних історичних подій і явищ (праці Гердера, Карлейля, Нібура). Другий різновид – «органіцизм», або спроба відшукати провідну ідею історичного розвитку (Ранке, Моммзен, Зібель). Третій – «механіцизм», або прагнення сформулювати основний закон історичного розвитку (Бокль, Маркс). Четвертий – «контекстуалізм», або розгляд об'єкта дослідження у його взаємозв'язку з епохою та культурним середовищем (Буркгард).

Пояснення через «ідеологічну імплікацію», як і попередні способи, також передбачає чотири типи ідеологічної ідентифікації дослідника: консерватизм, радикалізм, анархізм і лібералізм.

Хейден Уайт звертає увагу на те, що в процесі побудови історичного сюжету всі ці способи пояснення у свідомості історика тісно переплітаються та взаємодіють між собою. Деякі з цих поєднань дослідник ясно усвідомлює, тоді як інші використовує майже неусвідомлено. Процедури свідомості історика під час здійснення «наративу» закріплюються в мові історичного тексту. Вони визначаються чотирма домінуючими тропами повсякденної мови: «метафорою», тобто характеристикою історичного явища за подібністю; «метонімією», або сприйняттям явища через одну з його ознак; «синекдохою», або визначенням цілого через його частину чи властивість; «іронією», тобто запереченням твердження на рівні підтексту. Для історика-дослідника характерно не усвідомлювати повною мірою всі ці мовні особливості: вони втілюються в тексті переважно підсвідомо, однак саме вони, за переконанням Хейдена Уайта, визначають усю «стратегію інтерпретації» ним історичного минулого.

На думку американського історика, практично всі історичні праці та тексти мають «метафоричний» характер. Це означає, що всі історичні тексти є передусім вираженням світогляду і особистих уподобань їхніх авторів. Події минулого для історика слугують лише тлом для таких суб'єктивних самовиражень. Безумовно, в історичних текстах містяться факти, проте все, що виходить за межі суто фактичного, постає як «метафора», тобто як суб'єктивне сприйняття дослідника. Зрештою, американський учений доходить досить песимістичного висновку: уся сучасна історія є лише «мімезисом» колишньої реальності, або, кажучи прямо, міфом. Звідси випливає і головне завдання історика, яке логічно постає з такого тлумачення результатів історичного дослідження. Історик, за Уайтом, повинен не шукати істину і правду, а встановлювати схеми, стереотипи та критерії мислення укладачів історичних джерел. Перспективи для історії можуть відкритися, вважав він, лише тоді, коли уява набуде більшого значення, ніж наука. Загалом неважко помітити, що погляди Уайта значною мірою наближаються до позицій антропологічної історії.

В американського дослідника з'явилося чимало послідовників, які істотно розвинули положення «наративної філософії історії». Загалом здобутки цих істориків можна звести до низки стислих тез. Для них процедура створення історичного тексту, тобто «наратії», охоплює весь процес історичного пізнання і набуває самостійного методологічного значення. Звідси й активне використання «наративістами» термінології з галузі лінгвістики, насамперед зі сфери структурної семантики. Головним для історика, на їхню думку, є пошук в історичних текстах абстрактних, прихованих лінгвістичних структур людського мислення, а не виявлення індивідуальності автора тексту.

Представники течії «наративістів» у процесі дослідження на перше місце ставлять не історичну дійсність як таку, а процедуру формування історичного тексту, тобто інтелектуально-психологічний шлях історика через ті тропи, які в період створення тексту були загальноприйнятими в середовищі

історіографів. Достовірність історичних текстів «наративісти» встановлюють, використовуючи логіко-семантичні критерії. До них вони відносять такі положення: 1) істинність кожного окремого компонента тверджень історичного тексту ще не гарантує істинності всього тексту загалом; 2) історичний текст може вважатися істинним навіть у тому разі, якщо деякі його висловлювання чи міркування є хибними; 3) навіть якщо в одному історичному тексті міститься значно більше істинних суджень, ніж в іншому, це ще не означає, що перший є більш правдивим, ніж другий.

Представники «наративізму» не ставлять перед собою завдання шукати або пояснювати історичні тексти – передусім вони прагнуть їх інтерпретувати. Прихильники цього напряму виходять із того, що за допомогою логіки, поетики та риторики історик, який конструює історичний текст, формує своєрідний унікальний «код» і намагається передати його читачеві. Проникнути у внутрішню структуру цього «коду» здатен лише «наративіст», який володіє спеціальною методологією інтерпретації історичного тексту. Звичайний читач, натомість, сприймає цей текст і його структуру відповідно до власної системи культурних значень, яка функціонує в нього переважно на підсвідомому рівні.

Звідси випливає принциповий висновок: жоден історичний твір не є сукупністю «правдивих суджень» у прямому сенсі, а радше постає як спроба встановити відповідність між смисловими структурами минулої реальності та сучасними формами їх осмислення. Історичне знання, з погляду «наративістів», має характер алегорії або специфічної адаптації культурно-мовного світу минулого до культурно-мовного простору сучасності. Сучасний історик уже не «відкриває» минуле світові, а лише його «репрезентує». Така діяльність історика цілком зумовлюється контекстом сучасної культури, а також вимогами естетичних і ціннісних систем.

Зазначений характер методології «наративізму» зумовлює й відповідну дослідницьку стратегію його представників: вони зосереджуються не стільки на роботі з первинними історичними джерелами, скільки на аналізі та

інтерпретації історіографічної спадщини. Так, наприклад, американська дослідниця Лінда Орр у 1976 р. опублікувала монографію «Жуль Мішлє: природа історії і мови», а згодом – іншу працю подібного спрямування «Безособова історія: французька історіографія революції у XIX ст.». Проаналізувавши мовні особливості історичних текстів, Орр дійшла висновку, що ця мова значною мірою відтворює літературні штампи своєї епохи.

Подібну тезу обґрунтував іще один американський історик – Ф. Каррар, який дослідив мову французьких «анналістів» у своїй монографії «Поезія нової історії: історичний дискурс французької історіографії від Броделя до Шартьє». На його думку, ця мова за своєю природою наближається до поетичної творчості.

«Наративна філософія історії» на новому теоретичному рівні відродила стару й добре відому в історіографії проблему суб'єктивності історичного пізнання. Цей напрям майже повністю відмовився від складної, тривалої й «рутинної» роботи з реконструкції подій, явищ і тенденцій всесвітньої історії, зосередивши свої зусилля на аналізі та переосмисленні самої пізнавальної діяльності істориків минулих епох.

Водночас світова історіографія загалом, на відміну від «наративістів», зберігає значно ширше поле дослідницької діяльності. Переважна більшість сучасних істориків і надалі займається реконструкцією минулого, його поясненням, науковим представленням і власною інтерпретацією. Вони гуртуються навколо кількох нових напрямів сучасної історіографії, які тією чи іншою мірою прагнуть зберегти за історією статус науки з повноцінним дослідницьким потенціалом. Це стає можливим завдяки вдосконаленню дослідницьких технік і суттєвому розширенню предметного поля історії. До таких напрямів належать, зокрема: історія пам'яті, ментальна географія, потестарна імагологія, локальна соціальна історія.

«Історія пам'яті» бере свій початок у дослідженнях німецьких істориків 1950-х років, присвячених поминальним практикам. На межі 1970–1980-х рр., у зв'язку з бурхливим розвитком історичної антропології, феномен пам'яті,

його природа та форми вияву перетворюються на самостійний предмет наукового вивчення. Отто Герхард Експе у своїй статті «Присутність мертвих» (1983) довів, що «пам'ять» може існувати як процес постійного «повернення» померлих у повсякденне життя певної спільноти. У такому вигляді пам'ять постає як культурний феномен і набуває значення механізму, за допомогою якого суспільство формує власну ідентичність і безперервно її «коригує», забуваючи одні спогади й підсилюючи значення інших.

Суттєвий внесок у нове осмислення феномена пам'яті зробила семитомна колективна праця французьких істориків за редакцією П'єра Нора «Місця пам'яті» (1984–1992). У межах цього проєкту було здійснено своєрідну «докладну інвентаризацію національної пам'яті». Дослідники подали розгорнутий опис монументів, символів, національних святинь, мистецьких творів, у яких утілено образи «національної пам'яті» та через які концептуалізується сама ідея нації.

У межах німецької історіографії відбулося чітке структурування напряму «історії пам'яті», який поділили на кілька основних підгалузей: «пам'ять нації» (пов'язана насамперед з епохою націоналізму XIX ст.); «пам'ять і простір» (дослідження процесу топографізації історичної пам'яті в топонімах, гідронімах та інших просторових маркерах); «пам'ять класів» (вивчення соціального структурування суспільства та аналіз конкурентних моделей пам'яті).

Згодом історія пам'яті була доповнена дослідженнями феномена так званого «винайдення традиції». Історики звернули увагу на випадки свідомого та цілеспрямованого переформатування колективної пам'яті (традиції) з метою прищеплення певній спільноті визначених цінностей шляхом апеляції до минулого. «Техніки» такого переформатування детально проаналізовано у відомій праці «Винайдення традиції» Еріка Гобсбаума і Теренса Рейнджерса (1983).

В українській історіографії принципи дослідження «історії пам'яті» були застосовані Петром Толочком у статті «Замітки з історичної топографії

домонгольського Києва». Автор переконливо продемонстрував, як у добу романтизму українські історики створили уявну «літописну топографію Києва», якої насправді в джерелах не існувало.

«Ментальна географія», або «ментальне картографування», зосереджується на вивченні розвитку уявлень людей про навколишній простір. У цьому випадку предметом дослідження стає суб'єктивне відтворення певної частини простору в людській свідомості. Засновником цього напряму вважають відомого історика Едварда Саїда, який у своїй монографії «Орієнталізм» проаналізував процес формування образу Сходу в європейській культурній свідомості.

Ключовим поняттям цього напряму є «географічний образ» – сукупність найбільш характерних рис, символів і світоглядних уявлень про певну територію, місцевість, ландшафт, країну або регіон світу. Такий «географічний образ» є продуктом конкретної культури і тому відкриває широкі можливості для наукового аналізу. Завдання історика полягає у виявленні та деконструкції усталеного культурно-цивілізаційного образу-стереотипу. Це завдання було успішно реалізоване у праці Ларі Вулфа «Винайдення Східної Європи. Карта цивілізації в свідомості Просвітництва» (1994), а також у монографії Марії Тодорової «Уявляючи Балкани» (1997).

Окрім цього, до сфери «ментальної географії» сьогодні залучаються й смисли та метамова образів простору в літературі та образотворчому мистецтві. Значний інтерес викликають «національні ландшафти» та «національні» географічні символи як важливі елементи формування національної свідомості та як спосіб репрезентації уявлень одних народів про інших. Уявлення про простір можуть набувати й чітко вираженого ідеологічного забарвлення, особливо в умовах колоніального або постколоніального буття. У цьому контексті показовим є дослідження українських істориків «Україна і Росія в історичній перспективі».

«Потестарна імагологія» нещодавно виокремилася з політичної антропології. Вона займається виявленням і ґрунтовним «мікроісторичним»

аналізом символічних образів влади, які виконують функцію зміцнення соціальних основ спільнот. До предмета її дослідження належать політична символіка, ідеальні образи правителів і політичних лідерів. Історики вивчають процес їх виникнення, засвоєння в різних культурах і трансляцію з однієї епохи в іншу.

На думку представників цього напряму, політичні події та дії державних діячів значно легше зрозуміти, якщо розглядати їх через призму символічних складових: політичних ритуалів, форм репрезентації влади (демонстрації її сили та величі), політичних міфів, інсигній влади тощо. Найвідомішими представниками цієї течії є Річард Вортман, автор монографії «Сценарій влади. Міф і церемонія в російській монархії» (1995), та Борис Успенський із працею «Цар і патріарх. Харизма влади в Росії: візантійська модель і її російське переосмислення» (1997).

«Локальна соціальна історія» виникла в Англії – на батьківщині соціальної історії. Саме тут соціальна історія перетнулася з мікроісторією у відповідь на постмодерністський «виклик». З'ясувалося, що дослідницький інструментарій мікроісторії – передусім детальний аналіз конкретного локального матеріалу – здатен забезпечити ґрунтовну базу для пояснювальних узагальнень. Особливо цінним такий підхід виявляється в періоди соціальних і культурних трансформацій.

Провінція, як зазначав Чарлз Фітьян-Адамс у своїй монографії «Переосмислюючи англійську локальну історію» (1987), може виступати «мікрокосмом усього суспільства». Локальна соціальна історія дає змогу простежити життєвий шлях і поведінкові стратегії конкретних осіб, а також проаналізувати соціальні регулятори цієї поведінки через формальні й неформальні соціальні групи, до яких належить індивід.

Локальна соціальна історія набула розвитку і в сучасній російській історіографії. У 2006 р. побачила світ монографія Олександра Каменського «Повсякдення російських міських обивателів. Історичні анекдоти з провінційного життя XVIII століття», у якій автор намагався виявити

конкретні прояви модернізаційних змін на основі системного аналізу документації адміністративних установ містечка Бежецька Московської губернії.

У 1989 р. науковий світ сколихнула стаття тоді ще маловідомого американського політолога Френсіса Фукуями, опублікована в журналі «The National Interest» під назвою «Кінець історії?». Вона започаткувала широку міждисциплінарну дискусію. Згодом Фукуяма, врахувавши її результати, значно розширив первинні ідеї й у 1992 р. опублікував монографію «Кінець історії і остання людина».

На противагу постмодерністському роздрібненню історії на окремі напрями, серед яких почав домінувати «новий наративізм», Фукуяма закликав дослідників повернутися до ідеї універсальної історії людства. Лише такий підхід, на його думку, дає змогу осмислити розвиток світової спільноти як цілісного процесу. Універсальність людської історії додатково посилюється процесами глобалізації.

Поняття «кінець історії» Фукуяма використовує у значенні завершення пошуків людством найбільш адекватної форми соціального устрою, що відповідала б «найглибшим і фундаментальним людським потребам». Після драматичних експериментів XX ст. людство, на його думку, дійшло висновку, що найраціональнішою формою співжиття є ліберальна демократія. Саме вона, на відміну від інших моделей, відкриває перспективу розвитку на засадах гуманізму в глобальному масштабі, тоді як альтернативні форми лише продукували конфлікти та війни.

Історію людства Фукуяма пропонує аналізувати з двох позицій – економічної та свідомісної. Економічним результатом ліберально-демократичного устрою став «вільний ринок», який виявився найефективнішою формою господарської організації та почав поширюватися у всьому світі. Цьому сприяв стрімкий розвиток природничих наук, що створив нові технології та відкрив безпрецедентні можливості для зростання

продуктивності. У результаті всі країни змушені здійснювати однотипну економічну модернізацію, що веде до уніфікації освітніх і соціальних систем.

Окрім задоволення біологічних потреб, для людини, за Фукуямою, вирішальне значення має потреба в самоствердженні. Саме вона в минулому породжувала численні конфлікти – як внутрішні, так і зовнішні – аж доки людство не усвідомило її фундаментальної ролі. Американська і Французька революції навіть закріпили право на таке самоствердження. Фукуяма наголошує, що людство зрештою зрозуміло: потреба у визнанні та самоствердженні особистості є головним рушієм історичного процесу.

Самоствердження може відбуватися як у межах окремої особистості, так і через утвердження релігійних, етнічних, професійних та інших спільнот, що зрештою веде до формування держави ліберальної демократії. Така держава законодавчо гарантує свободу суспільної діяльності різноманітних спільнот. Принципи ліберальної демократії поступово виходять і на міждержавний рівень. Історія, за Фукуямою, завершується, бо людство отримало універсальну модель співжиття – ліберальну демократію. Усвідомлення того, що вся попередня історія була лише низкою спроб самоствердитися, означає, за його логікою, і «кінець людини» в колишньому сенсі цього слова.

Праці Фукуями істотно послабили позиції «наративістів» у сучасній історіографії та відновили інтерес наукової спільноти до проблем універсальної всесвітньої історії. Перед істориками з новою гостротою постали традиційні питання про єдність історичного процесу, сенс історії та можливості історичного пізнання. Сьогодні для їх розв’язання дослідники мають значно ширший арсенал методів і підходів.

2. ТЕМАТИКА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

КРЕДИТ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ КУРСУ

Семінар 1. Українська історіографія як спеціальна галузь знань та навчальна дисципліна

1. Поняття «українська історіографія»
2. Предмет і завдання української історіографії, її роль у підготовці істориків
3. Джерела української історіографії

Семінар 2. Етапи розвитку української історіографії

1. Методологія та понятійно-термінологічний апарат історіографії
2. Періодизація української історіографії
3. Література з української історіографії

КРЕДИТ 2. УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА ДУМКА В ДАВНЮ ТА КНЯЖУ ДОБУ

Семінар 3. Історіографія давньої історії України

1. Міфологія та усна народна творчість як носії найдавніших історичних уявлень
2. Теологічні трактування історії
3. Зародження писемності – поворотний етап розвитку історичних знань на українських землях

Семінар 4. Історичні знання княжої України-Руси

1. Історичні погляди мислителів Київської Русі

2. Розвиток історичних знань у Галицько-Волинській державі

3. Історична думка українців литовсько-польської доби

КРЕДИТ 3. ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ В МОДЕРНУ ДОБУ

Семінар 5. Українська історична думка в козацьку добу XVI–XVII ст.

1. Українська історична думка на тлі утвердження Речі Посполитої

2. Вплив українського козацтва на розвиток історичних знань

3. Історичне підґрунтя міжконфесійної конфронтації

4. Зародження козацького літописання як виклик на новий рівень історичних знань

5. Києво-Могилянська академія – потужний осередок розвитку історичних знань

6. Автономістські та антиімперські мотиви історичної думки

Семінар 6. Формування наукових основ української історичної думки протягом XVIII ст.

1. Українська історіографія в контексті просвітництва та раціоналізму

2. Вплив виступу І. Мазепи на автономістську орієнтацію української історичної думки

3. Початок антикварної і археографічної діяльності та перші спроби документалізації української історії

4. Ідеї українського відродження і визрівання національних засад української історичної думки

5. «Історія Русів» – нове явище української історіографії

6. Особливості розвитку історичних знань на західноукраїнських землях

КРЕДИТ 4. РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ В НОВИЙ ЧАС

Семінар 7. Становлення і розвиток української історичної науки протягом XIX ст.

1. Формування університетських осередків української історичної науки. В. Антонович
2. Діяльність Київської археографічної комісії та історичних товариств
3. Вплив творчості Т. Шевченка на розвиток національної історіографії
4. Західноукраїнська історична думка
5. Історична школа М. Грушевського у Львові. Наукова схема історії України
6. «Історія України-Руси» М. Грушевського науковий синтез української історії на ґрунті позитивізму і національної ідеї
7. Українське наукове товариство в Києві та його внесок в утвердження національної історіографії

Семінар 8. Українська історіографія на тлі національно-державного відродження України початку XX ст.

1. Державницький напрям в українській історіографії
2. Вплив Української революції на розвиток історичної науки
3. Історична наука в системі УНТ та УАН

КРЕДИТ 5. УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ТОТАЛІТАРНОЇ ДОБИ ТА ПОСТТОТАЛІТАРНОГО СУСПІЛЬСТВА XX – XXI ст.

Семінар 9. Історична наука в лещатах радянської влади (1920-ті – 1991 р.)

1. Ідеологічна переорієнтація істориків в умовах утвердження влади більшовиків

2. Повернення з еміграції М. Грушевського та його історична школа в Києві

3. Українознавчі осередки історичної науки в Західній Україні та в еміграції

4. Перетворення історичної науки в ідеологічне знаряддя більшовизму і засіб утвердження режиму одноособової влади

5. Репресії сталінізму проти українських істориків та нищення наукових праць

6. Українська історична наука в роки Другої світової війни

7. Відновлення діяльності історичних установ в УРСР та в діаспорі

8. Українська історична думка в умовах агонії сталінізму

9. Хрущовська «відлига» і критика культу особи як шанс до відродження української історіографії

10. Вплив шістдесятництва на розвиток історичної думки

11. Українська історіографія в контексті ідеологічної боротьби і тотальної русифікації суспільного життя

12. Історики діаспори в обороні національних традицій української історіографії

13. Основні напрями історичних досліджень в УРСР в умовах загострення кризи авторитарного режиму

Семінар 10. Відродження традицій національної історіографії в незалежній Україні (1990-і рр. – XXI ст.)

1. Криза марксистської парадигми історії та формування нової історіографічної ситуації в УРСР

2. Долучення українських істориків до надбань світової і національної історіографії

3. Повернення до національно-державницької схеми української історії

4. Методологічна переорієнтація пострадянських істориків України

5. Створення наукової історії України

КРЕДИТ 6. ІСТОРІОГРАФІЯ АНТИЧНОСТІ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Семінар 11. Антична історіографія

1. Грецька історіографія.

2. Римська історіографія

Семінар 12. Середньовічна історіографія VI-XIV ст.

1. Головні ідеї християнської історіографії.

2. Монастирські хронічки.

3. Візантійська історіографія.

4. Західнослов'янська історіографія

КРЕДИТ 7. ІСТОРІОПИСАННЯ ГУМАНІЗМУ ТА ПРОСВІТНИЦТВА

Семінар 13. Гуманістична історіографія

1. Світоглядні принципи гуманістичної історіографії.

2. Гуманістична історіографія в Італії: зародження історико-політичної школи у Флоренції.

3. Гуманістична історіографія у Франції.

4. Ерудити в західноєвропейській історіографії. Раціоналістична історіографія

Семінар 14. Історіографія епохи Просвітництва

1. Світоглядні принципи історіографії Просвітництва. Історичні погляди французьких просвітителів.

2. Історіографія доби Просвітництва в Німеччині.

3. Історична думка епохи Просвітництва у Великобританії.

4. Історико-соціологічні ідеї північноамериканських просвітителів

КРЕДИТ 8. ІСТОРІОПИСАННЯ РОМАНТИЗМУ ТА ПОЗИТИВІЗМУ

Семінар 15. Історіографія романтизму

1. Зародження романтизму в західноєвропейській історіографії: консервативний романтизм.

2. Німецький ідеалістичний романтизм: історична школа Л. фон Ранкке.

3. Історико-філософська школа романтиків у Франції.

4. Т. Маколей і розробка романтичної версії історії Англії.

5. "Рання історична школа" в американській романтичній історіографії

Семінар 16. Історіографія позитивізму

1. Зародження позитивізму в західноєвропейській історіографії: "курс позитивної філософії" О.Конта.

2. Позитивістська історіографія у Франції.

3. Англійський позитивізм Г.Т.Бокль.

4. Малогерманська історична школа в Німеччині.

5. Позитивізм в історіографії США

КРЕДИТ 9. ІСТОРІОПИСАННЯ КІНЦЯ XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТ.

Семінар 17. Криза позитивістської історіографії кінця XIX – початку XX ст.

1. Дебати про сутність історії: "історична школа неокантіанців" і М.Вебер.

2. Криза позитивізму в історіографії США і Великої Британії.

3. Криза позитивізму у Франції: культурно-історичний синтез А.Берра і зародження школи "Анналів".

4. Б.Кроче як історик і критик позитивізму

Семінар 18. Історіографія країн Західної Європи і США в першій половині XX ст.

1. Розвиток історіографії в Британії: історична концепція Д.А.Тойнбі.

2. Перший етап в історії школи "Анналів" М.Блок і Л.Февр.

3. Історіографія в Німеччині: "морфологія історії" О.Шпенглера.

4. Історіографія США

КРЕДИТ 10. СУЧАСНА СВІТОВА ІСТОРІОГРАФІЯ

Семінар 19. Головні тенденції в розвитку світової історіографії другої половини XX ст.

1. Школа "Анналів" у французькій історіографії: Ф.Бродель, Ж. Ле Гоф.

2. Німецька історіографія: Карл Ясперс і Ф.Мейнеке.

3. Історіографія США і Великобританії

Семінар 20. Характерні риси новітнього історіописання

1. Зародження "нової історичної науки": "кліометрія" і "фолькхісторі".

2. Теорія ментальності й антропологічна історія у творчості III -го покоління школи "Анналів"

3. МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ПІДГОТОВКИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінарські заняття – важливий компонент навчального процесу студентів. Без індивідуальної та самостійної роботи, пов'язаної з написанням рефератів, доповідей, підготовкою колоквіумів, курсових та дипломних робіт не може бути й мови про творче, глибоке та всебічне опанування всіх положень програми. Адже навіть бездоганний лекційний курс не може бути всеохоплюючим і повною мірою висвітлювати весь спектр проблем української історії.

На семінарських заняттях з новітньої історії України студенти повинні на основі досягнень сучасного джерелознавства, історіографії, конкретної історії, методів історичного дослідження набути знань і вмінь, які створять міцне підґрунтя їх історичного мислення і дадуть змогу простежити основні етапи українського історичного процесу, з'ясувати його своєрідність і водночас належність до європейської цивілізації.

Указаної мети можна досягти шляхом виконання обов'язкових завдань.

Перше – на семінарських заняттях студенти повинні ознайомитися з особливостями історіографічної спадщини, основними теоретико-методологічними принципами та підходами дослідження конкретних проблем вітчизняної історії. Це допоможе майбутнім історикам краще зорієнтуватися в методологічній різноманітності, що властиво сучасному етапу розвитку історії як науки.

Друге важливе завдання – набуття навичок роботи з історичними першоджерелами: літописами, хроніками, законодавчими актами, грамотами, позасудовою діловодною документацією, судово-слідчими матеріалами, статистичними документами, мемуарами, епістоляріями, публіцистикою, пресою тощо. Саме на семінарах студенти мають широкі можливості аналізувати різні історичні пам'ятки, практично навчатися визначати їх

автентичність, достовірність і репрезентативність, засвоювати методи, прийоми класифікації, історичної критики джерел, текстологічного й термінологічного дослідження тощо. При цьому виняткове значення належить умінню студентів користуватися джерельним матеріалом від його пошуку, відбору до теоретичного й практичного опрацювання. На семінарі необхідно мати хрестоматійний матеріал, виписки джерел із тематичних збірників, журнальних публікацій тощо, вільно і всебічно їх коментувати, органічно використовуючи у своїх доповідях і виступах.

Третє завдання полягає у творчій, осмисленій роботі над історичною літературою: монографіями, колективними синтетичними працями, науковими статтями, повідомленнями тощо. При цьому важливо розібратися в загальних особливостях історіографічного процесу з конкретної проблеми, указати різноманітність теоретико-методологічних підходів історіографічних напрямків, шкіл, акцентуючи увагу на найбільш складних, недостатньо розроблених сюжетах, ознайомлюючись із новітніми науковими концепціями, гіпотезами тощо. Студенти-історики повинні орієнтуватися на пошук і відстоювання своєї наукової позиції, її аргументування.

Розпочинаючи підготовку до семінарського заняття, необхідно уважно ознайомитися з планом семінару, списками рекомендованих першоджерел і літератури. Засвоювати матеріал слід поступово. Спочатку треба опрацювати конспект лекцій викладача, відповідну загальну літературу: підручники, навчальні посібники тощо. Після цього доцільно приступати до вивчення рекомендованих джерел і літератури: публікацій, монографій, наукових статей і т. д. Досвід останніх років переконує, що відмовляючись від догматичного конспектування та цитування, абсолютно не варто значно зменшувати обсяг вивчення монографічної літератури. Майбутні історики мають бути добре обізнані як із класичними працями з тієї чи іншої проблеми семінару, так і з новітніми доробками. Крім того, студенти повинні орієнтуватись не на «вільне читання», а на глибоке осмислення прочитаного, складання тез, конспектів праць науковців у спеціальному зошиті для підготовки до семінарських

занять. Подібна робота має супроводжуватися вмінням оформлювати довідково-бібліографічний апарат, що знадобиться під час написання рефератів, курсових і дипломних робіт.

На семінарських заняттях студенти під керівництвом викладача мають навчитися не тільки працювати над джерелами, літературою, оперувати різними дослідними методами, а й уміти переконливо доповідати, доповнювати, рецензувати відповіді своїх товаришів, а також аргументовано дискутувати.

Відповіді на семінарах повинні вирізнятися чіткою структурною будовою, логічністю і послідовністю мислення, глибиною і широтою знань теоретичного й прикладного матеріалу, обґрунтованістю узагальнень і висновків.

4. ТЕМАТИКА РЕФЕРАТИВНИХ РОБІТ ТА МУЛЬТИМЕДІЙНИХ ПРЕЗЕНТАЦІЙ

КРЕДИТ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ КУРСУ

1. Поняття «українська історіографія. Предмет і завдання української історіографії, її роль у підготовці істориків
2. Методологія та понятійно-термінологічний апарат історіографії
3. Періодизація української історіографії. Література з української історіографії

КРЕДИТ 2. УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА ДУМКА В ДАВНЮ ТА КНЯЖУ ДОБУ

1. Міфологія та усна народна творчість як носії найдавніших історичних уявлень
2. Теологічні трактування історії
3. Зародження писемності -поворотний етап розвитку історичних знань на українських землях
4. Історичні погляди мислителів Київської Русі
5. Розвиток історичних знань у Галицько-Волинській державі
6. Історична думка українців литовсько-польської доби

КРЕДИТ 3. ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ В МОДЕРНУ ДОБУ

1. Українська історична думка на тлі утвердження Речі Посполитої
2. Вплив українського козацтва на розвиток історичних знань

3. Історичне підґрунтя міжконфесійної конфронтації

4. Зародження козацького літописання як виклик на новий рівень історичних знань

5. Києво-Могилянська академія – потужний осередок розвитку історичних знань

6. Автономістські та антиімперські мотиви історичної думки

7. Українська історіографія в контексті просвітництва та раціоналізму

8. Вплив виступу І. Мазепи на автономістську орієнтацію української історичної думки

9. Початок антикварної і археографічної діяльності та перші спроби документалізації української історії

10. Ідеї українського відродження і визрівання національних засад української історичної думки

11. «Історія Русів» – нове явище української історіографії

12. Особливості розвитку історичних знань на західноукраїнських землях

КРЕДИТ 4. РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ В НОВИЙ ЧАС

1. Формування університетських осередків української історичної науки. В. Антонович

2. Діяльність Київської археографічної комісії та історичних товариств

3. Вплив творчості Т. Шевченка на розвиток національної історіографії

4. Західноукраїнська історична думка

5. Історична школа М. Грушевського у Львові. Наукова схема історії України

6. «Історія України-Руси» М. Грушевського науковий синтез української історії на ґрунті позитивізму і національної ідеї

7. Українське наукове товариство в Києві та його внесок в утвердження національної історіографії

8. Державницький напрям в українській історіографії

9. Вплив Української революції на розвиток історичної науки

10. Історична наука в системі УНТ та УАН

КРЕДИТ 5. УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ТОТАЛІТАРНОЇ ДОБИ ТА ПОСТТОТАЛІТАРНОГО СУСПІЛЬСТВА XX – XXI ст.

1. Ідеологічна переорієнтація істориків в умовах утвердження влади більшовиків

2. Повернення з еміграції М. Грушевського та його історична школа в Києві

3. Українознавчі осередки історичної науки в Західній Україні та в еміграції

4. Перетворення історичної науки в ідеологічне знаряддя більшовизму і засіб утвердження режиму одноособової влади

5. Репресії сталінізму проти українських істориків та нищення наукових праць

6. Українська історична наука в роки Другої світової війни

7. Відновлення діяльності історичних установ в УРСР та в діаспорі

8. Українська історична думка в умовах агонії сталінізму

9. Хрущовська «відлига» і критика культу особи як шанс до відродження української історіографії

10. Вплив шістдесятництва на розвиток історичної думки

11. Українська історіографія в контексті ідеологічної боротьби і тотальної русифікації суспільного життя

12. Історики діаспори в обороні національних традицій української історіографії

13. Основні напрями історичних досліджень в УРСР в умовах загострення кризи авторитарного режиму

14. Криза марксистської парадигми історії та формування нової історіографічної ситуації в УРСР

15. Долучення українських істориків до надбань світової і національної історіографії

16. Повернення до національно-державницької схеми української історії

17. Методологічна переорієнтація пострадянських істориків України

18. Створення наукової історії України

КРЕДИТ 6. ІСТОРІОГРАФІЯ АНТИЧНОСТІ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

1. Грецька історіографія.

2. Римська історіографія

3. Головні ідеї християнської історіографії.

4. Монастирські хронічки.

5. Візантійська історіографія.

6. Західнослов'янська історіографія

КРЕДИТ 7. ІСТОРІОПИСАННЯ ГУМАНІЗМУ ТА ПРОСВІТНИЦТВА

1. Світоглядні принципи гуманістичної історіографії.

2. Гуманістична історіографія в Італії: зародження історико-політичної школи у Флоренції.

3. Гуманістична історіографія у Франції.

4. Ерудити в західноєвропейській історіографії. Раціоналістична історіографія

5. Світоглядні принципи історіографії Просвітництва. Історичні погляди французьких просвітителів.

6. Історіографія доби Просвітництва в Німеччині.

7. Історична думка епохи Просвітництва у Великобританії.

8. Історико-соціологічні ідеї північноамериканських просвітителів

КРЕДИТ 8. ІСТОРІОПИСАННЯ РОМАНТИЗМУ ТА ПОЗИТИВІЗМУ

1. Зародження романтизму в західноєвропейській історіографії: консервативний романтизм.

2. Німецький ідеалістичний романтизм: історична школа Л. фон Ранкке.

3. Історико-філософська школа романтиків у Франції.

4. Т. Маколей і розробка романтичної версії історії Англії.

5. "Рання історична школа" в американській романтичній історіографії

6. Зародження позитивізму в західноєвропейській історіографії: "курс позитивної філософії" О.Конта.

7. Позитивістська історіографія у Франції.

8. Англійський позитивізм Г.Т.Бокль.

9. Малогерманська історична школа в Німеччині.

10. Позитивізм в історіографії США

КРЕДИТ 9. ІСТОРІОПИСАННЯ КІНЦЯ XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТ.

1. Дебати про сутність історії: "історична школа неокантіанців" і М.Вебер.

2. Криза позитивізму в історіографії США і Великої Британії.

3. Криза позитивізму у Франції: культурно-історичний синтез А.Берра і зародження школи "Анналів".

4. Б.Кроче як історик і критик позитивізму

5. Розвиток історіографії в Британії: історична концепція Д.А.Тойнбі.

6. Перший етап в історії школи "Анналів" М.Блок і Л.Февр.

7. Історіографія в Німеччині: "морфологія історії" О.Шпенглера.

8. Історіографія США

КРЕДИТ 10. СУЧАСНА СВІТОВА ІСТОРІОГРАФІЯ

1. Школа "Анналів" у французькій історіографії: Ф.Бродель, Ж. Ле Гоф.

2. Німецька історіографія: Карл Ясперс і Ф.Мейнеке.

3. Історіографія США і Великобританії

4. Зародження "нової історичної науки": "кліометрія" і "фолькхісторі".

5. Теорія ментальності й антропологічна історія у творчості III -го покоління школи "Анналів"

5. МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИКОНАННЯ РЕФЕРАТИВНИХ РОБІТ ТА МУЛЬТИМЕДІЙНИХ ПРЕЗЕНТАЦІЙ

Проект стандарту вищої освіти для відповідної галузі знань визначає вимоги до освітньої програми: підготовки фахівців, які включають визначення обсягу кредитів ЄКТС і нормативний зміст підготовки здобувачів вищої освіти, необхідних для здобуття відповідного ступеня вищої освіти, за необхідності – вимоги професійних стандартів. Складовими проекту стандарту вищої освіти є перелік компетентностей випускника та форм атестації здобувачів вищої освіти;

Компетентність є одним з результатів навчання на певному рівні вищої освіти. Це динамічна комбінація знань, вмінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, яка, разом з іншими результатами навчання, визначає здатність особи успішно здійснювати професійну та подальшу навчальну діяльність.

Ідентифікувати, кількісно оцінити та виміряти всю сукупність знань, умінь, навичок, інших компетентностей, набутих особою у процесі навчання за певною освітньо-професійною, освітньо-науковою програмою допомагає планомірне виконання реферативних робіт та мультимедійних презентацій.

Згідно Закону України «Про вищу освіту» бакалаврат є першим рівнем вищої освіти. Він відповідає шостому кваліфікаційному рівню Національної рамки кваліфікацій і передбачає здобуття особою теоретичних знань та практичних умінь і навичок, достатніх для успішного виконання професійних обов’язків за обраною спеціальністю. Іншими словами, бакалаврат – це перша сходинка на шляху професійної кар’єри фахівця, яка дозволяє людині практично застосовувати набуті знання та є основою подальшого професійного росту. Тому дуже важливо саме на етапі бакалаврату засвоїти весь комплекс вмінь, необхідних для якісного написання професійного тексту.

5.1. Загальна методологія наукового пошуку

5.1.1. Будь-яке наукове дослідження – від творчого задуму до кінцевого оформлення наукової праці – здійснюється досить індивідуально. Але все ж можна визначити деякі методологічні підходи до його проведення, які прийнято називати **вивченням** у науковому смислі:

- діалектична взаємодія нових наукових результатів і раніше накопичених знань;
- обґрунтоване використання наукового передбачення;
- вивчати у науковому смислі означає бути науково **об'єктивним;**
- науково вивчати – це означає вести пошук причинно-слідчих зв'язків між фактами, подіями та явищами, що розглядаються;
- науково вивчати – це не тільки дивитися, а й бачити, помічати важливі частковості, велике – в малому, не ухиляючись від накресленої головної лінії дослідження;
- слід пам'ятати, що при науковому дослідженні важливо все: концентруючи увагу на основних та ключових питаннях теми, не можна не враховувати так звані непрямі факти, які на перший погляд здаються малозначимими;
- у науці мало встановити який-небудь науковий факт, важливо дати йому пояснення з позицій науки, показати загальнопізнавальне, теоретичне або практичне значення;
- розвиток ідеї до стадії вирішення завдання здійснюється як плановий процес наукового дослідження;
- наукове дослідження – трудомісткий і складний процес, який вимагає постійної «високої напруги», роботи «з вогником», творчістю, одержимістю.

5.1.2. Основні поняття науково-дослідної роботи, що використовуються в науковій роботі.

Розпочинаючи наукове дослідження слід, перш за все, засвоїти мову, якою вчені спілкуються між собою. Ця мова досить специфічна. У ній багато понять і термінів, що використовуються у науковій діяльності. Від ступеня володіння понятійним апаратом науки залежить, наскільки точно, грамотно й зрозуміло здобувач може висловити свою думку, пояснити той чи інший факт, виявити належну дію на читача своїх наукових результатів.

Основу мови науки складають **слова і словосполучення** термінологічного характеру, деякі з яких ми перераховуємо: аналогія, актуальність теми, аспект, гіпотеза, дедукція, ідея, індукція, інформація, дослідження наукове, спеціальність (напрямок дослідження), дослідницьке завдання, наукова розробка, категорія, концепція, кон'юнктура, коротке повідомлення, ключове слово, метод дослідження, метод наукового пізнання, наукова дисципліна, наукова тема, наукова теорія, наукове дослідження, наукове пізнання, науково-технічний напрямок, науково-дослідна робота, наукова доповідь, науковий звіт, науковий факт, огляд, об'єкт дослідження, визначення (дефініція), об'єкт дослідження, предмет дослідження, поняття, постановка питання, принцип, проблема (дослідницька, комплексна, наукова), судження, теорія, умовивід, фактографічний документ, формула винаходу, формула відкриття.

До цього слід також додати специфічні терміни галузі, в якій виконується робота – категорії та поняття історичної науки.

5.1.3. Використання методів наукового пізнання.

Загальні методи наукового пізнання, як правило, поділяються на три групи:

- методи емпіричного дослідження (спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент, контент-аналіз тощо);
- методи, які використовуються як на емпіричному, так і на теоретичному рівні дослідження (абстрагування, аналіз і синтез, індукція, дедукція, моделювання тощо);

- методи теоретичного дослідження (сходження від абстрактного до конкретного тощо).

Дослідник має бути добре обізнаним зі проблемами, що досліджуються, і навіть окремі етапи його дослідницької роботи вимагають застосування спеціальних методів рішення, оригінальних методик. Такі методи мають специфічний характер. Природно тому, що вони вивчаються, розробляються й удосконалюються в конкретних спеціальних науках. Вони ніколи не бувають довільними, оскільки визначаються характером досліджуваного об’єкта.

5.1.4. Застосування логічних заходів і правил.

Оскільки у науковому тексті використовуються поняття і судження, цілком зрозуміло, що, перш за все, саме ці смислові одиниці повинні задовольняти вимозі визначеності. До основних логічних законів і правил слід віднести:

- закон тотожності;
- закон суперечності;
- закон виключення третього;
- закон достатньої підстави;
- дедукції та індукції;
- аргументування;
- вимога автономності;
- вимога достатності аргументів;
- вимога спростування доказів (критика [спростування] тези; критика аргументів, критика демонстрації).

5.1.5. Технології дослідження.

Мета і завдання дослідження спираються на методологічну і теоретичну базу, в основу якої покладені діалектичні принципи пізнання реальності.

Загальнонаукові принципи:

- принцип ***історизму*****,** що дозволяє розглянути суспільні явища та процеси у історичній динаміці;

- принцип ***багатофакторності*****,** що дає можливість сукупного вивчення об'єктивних та суб'єктивних факторів розвитку;
- принцип ***всебічного і об'єктивного пізнання*****.**

Методи, що застосовуються на ***теоретичному рівні*** дослідження, мають здебільшого узагальнено-логічний характер. Серед них особливого значення надають аналітичному, синтетичному методам та абстрагуванню.

Емпіричний рівень визначає параметри та дає загальну характеристику реальним історичним подіям, що є основою для формулювання їх найважливіших закономірностей.

Загальні методи дослідження об'єднують найпростіші прийоми та способи вивчення історичних подій, явищ, особистостей, які характерні не лише для історичної науки, але й застосовуються практично всіма науковими дисциплінами, такі як спостереження, аналіз, синтез, порівняння.

Експлікативні методи **–** група прийомів і способів дослідження, що мають аналітичний характер і відзначаються точністю та конкретністю. До таких методів належать контент-аналіз, івент-аналіз і статистичний.

Конструктивні методи пов'язані з ідеалізованим відтворенням реальності, що дає змогу дослідникові зосередитись на істотних особливостях об'єкта дослідження, такі як експеримент, моделювання, системний метод.

Прогнозні методи акумулюють групу способів та прийомів дослідження, що широко застосовуються для наукових передбачень майбутніх ситуацій та процесів.

Зазначені принципи реалізуються також через конкретні методи загальнонаукового дослідження: історичний, системно-структурний метод, методи періодизації, порівняльно-історичний, ретроспективний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний тощо.

Системно-структурний метод дозволяє розкрити явища історичної реальності у їх взаємозв'язку, як цілісний механізм з усіма їх основними рисами, і, водночас, на основі цього простежити структурні зміни, виявляти їх зміст та еволюцію. Метод забезпечує системність всього дослідження,

зумовлює не стільки загальність охоплення фактичного матеріалу, скільки структурно-цілісні дослідження.

Метод періодизації (діахронний метод) використовувався у дослідженні для визначення основних етапів розвитку того чи іншого явища, для розмежування окремих періодів та виявлення якісних змін, які відбувалися на цих етапах та у ці періоди.

Порівняльно-історичний метод (компаративний аналіз) полягає у зіставленні явища, що вивчається, з йому подібними у плані зовнішньої схожості та внутрішнього змісту. Зіставлення необхідні тому, що у різних явищах проявляються загальні тенденції, які відображаються по-новому у вже відомих в історії типових явищах.

Ретроспективний метод передбачає вивчення елементів старого, що збереглися до наших днів, для реконструкції на їх основі явищ, які відбувалися у минулому.

Проблемно-хронологічний метод використовувався для розчленування теми роботи на кілька досить вузьких проблем, кожна з яких розглядається в хронологічній послідовності.

Історико-генетичний метод слугує для аналізу розвиток та послідовності розкриття функцій та механізм, дає можливість прослідкувати причини та характер змін, що відбулися в процесі її історичного розвитку. Метод дозволяє подати максимально точну, реальну історію об’єкта, що вивчається.

5.2. Вимоги до виконання реферативних робіт

Реферативна робота складається з декількох частин і є складовою самостійної роботи студента. Зміст такої роботи має продемонструвати, наскільки студент набув вміння працювати самостійно, оволодів навичками послідовно та логічно розбиратися у різноманітному за походженням

фактичному матеріалі, може здійснювати його аналіз, робити ґрунтовні висновки, прогнозувати подальший розвиток подій та давати рекомендації на цій основі.

Виходячи з цього, формуються вимоги щодо написання реферативної роботи й критерії щодо її оцінки. Будь-яка робота має включати в себе наступні елементи:

- актуальність тематики, її відповідність сучасному стану розвитку науки, практичним завданням майбутньої діяльності фахівця-історика;
- об’єкт, предмет, мета, завдання та методи дослідження;
- ступінь вивчення та критичний аналіз наукової та фахової літератури з теми, огляд історії та сучасного стану дослідження проблеми;
- теоретична база, яка включає в себе методи дослідження, а на IV курсі – підходи, теорії та концепції, в руслі яких автор будував своє дослідження та фактичний матеріал;
- джерельна база, яка є різноманітною та презентативною та включає в себе класифікацію та аналіз джерел;
- аналітичний дослідницький текст, написаний із дотриманням норм академічної доброчесності;
- узагальнення результатів, їх обґрунтування, формулювання висновків, прогнозів та практичних рекомендацій;
- додатки (за наявності);
- практична частина.

Будь-яке дослідження має відповідати прийнятим стандартам конкретного освітньо-професійного рівня, тож перед початком рекомендується ознайомитися з основними вимогами до її написання та оформлення.

Реферат – це стислий виклад монографії, наукової статті, навчального посібника або декількох подібних праць. Студенти виконують реферати з певної теми впродовж семестру або готують на семінарське заняття для доповіді. Теми рефератів студенти обирають за відповідним переліком, що

зберігається на кафедрі. За структурою реферат складається зі вступу, 2–3 пунктів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Обсяг реферату повинен становити 15–20 сторінок машинописного тексту.

Перша сторінка реферату – титульна. Її оформлюють, указуючи такі реквізити: назву Міністерства, навчальний заклад і факультет, кафедру, тему реферату, прізвище та ініціали, курс, академічну групу студента-виконавця, прізвище та ініціали, науковий ступінь, вчене звання, посаду наукового керівника, місто і рік написання. На другій сторінці подають зміст, що відображає структуру роботи посторінково. Вступ реферату повинен займати, як правило, 2–3 рукописні сторінки, де стисло формулюють обрану тему (актуальність, історіографічний огляд), мету й завдання, характеризують джерельну базу, окреслюють внутрішню структуру. Обсяг кожного пункту реферату має становити приблизно 4–5 сторінок. У кінці реферату обов’язково мають бути стислі, але конкретні висновки (не більше двох-трьох сторінок тексту). Самостійність, внутрішня логічність та послідовність викладу – обов’язкові вимоги до реферату, його зміст має точно відповідати темі, розкривати мету та завдання.

5.3. Вимоги до оформлення реферативної роботи

Оформлення реферативної роботи здійснюються відповідно до Державного стандарту України. Таким стандартом є ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення».

5.3.1. Загальні вимоги та рекомендації до оформлення тексту

Реферативна робота повинна мати лише друкований вигляд. Її оформлюють за допомогою комп’ютерного набору. Текст роботи має бути охайним та вичитаним як студентом, так і науковим керівником, невичитаний

текст з лексичними та орфографічними помилками знижує загальну оцінку роботи і є взагалі неприпустимим.

Дослідницьку роботу роздруковують на одній стороні аркуша білого паперу формату А-4 (210х297 мм) за наступними вимогами:

- *шрифт* – Times New Roman. Для значеннєвого виділення прикладів, понять тощо допускається використання інших шрифтів;
- *розмір* шрифту – 14;
- *інтервал* між рядками – 1,5 пт;
- інтервал між абзацами – 0 пт;
- *відступ першого рядку абзацу* – 1,25 см;
- *на сторінці* до 29-30 рядків.

Текст роботи необхідно друкувати, залишаючи поля таких розмірів:

- ліве – 25-30 мм
- праве – не менше 10 мм
- верхнє і нижнє – по 20 мм

Шрифт друку повинен бути чітким, щільність тексту роботи повинна бути однаковою.

Для подання таблиць та ілюстрацій допускається також використання паперу формату А3.

В основний обсяг роботи не включається список використаних джерел та літератури і додатки. Але всі сторінки визначених елементів роботи підлягають нумерації на загальних засадах.

Заголовки структурних частин роботи «**ЗМІСТ**», «**ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ**», «**ВСТУП**», «**РОЗДІЛ**», «**ВИСНОВКИ**», «**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ**», «**ДОДАТКИ**» друкують великими літерами симетрично до тексту (шрифт – 14 напівжирний), заголовок центрується.

Заголовки підрозділів друкують маленькими літерами, крім першої – великої, з відступу першого рядку абзацу, шрифт 14 – напівжирний. Крапку в

кінці заголовка не ставлять. Якщо заголовок складається з двох або більше речень, їх розділяють крапкою.

Додаткові вимоги:

- Кожну структурну частину роботи треба починати з нової сторінки.
- Перенос слів у заголовках не допускається. Підкреслення заголовків не допускається. Після заголовка (за винятком заголовка підрозділу) робиться інтервал в один рядок.
- Помилки, описки, які виявилися у процесі написання роботи, дозволяється виправляти, підчищаючи і замальовуючи білою фарбою і нанесенням на тому ж місці або між рядками виправленого тексту машинописним або рукописним способом пастою тільки чорного кольору. Допускається наявність не більше двох виправлень на одній сторінці.
- Прізвища, назви і цитати, що використані автором, необхідно перекладати на українську мову, якою пишеться робота. Абревіатуру назви дають після того, як при першому згадуванні ця назва була дана повністю а поруч, в дужках – абревіатура.
- Форма титульного аркушу і технічного завдання має єдиний загальновузівський стандарт і виконується згідно зі зразками.

5.3.2. Нумерація та оформлення змісту роботи

Нумерацію сторінок, розділів, підрозділів, пунктів, підпунктів, додатків (малюнки, таблиці, карти, публікації джерел тощо) подають у правому верхньому куті арабськими цифрами без знаку «№»: 2,3,4,5,6,7… Крапка після номера сторінки не ставиться.

Нумерація аркушів починається з цифри «2», враховуючи, що титульний аркуш є першою сторінкою роботи і номер сторінки на ньому не ставиться. У нумерацію входять всі аркуші, враховуючи додатки.

Номер розділу ставлять після слова «РОЗДІЛ», після номера крапку не ставлять, потім з нового рядка друкують заголовок розділу.

Наприклад:

РОЗДІЛ 1

НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Розділи повинні мати наскрізну нумерацію у межах всієї роботи і нумеруватись арабськими цифрами.

Підрозділи (параграфи) нумерують у межах кожного розділу. Номер підрозділу складається з номера розділу і порядкового номера підрозділу, між якими ставлять крапку. В кінці номера підрозділу повинна стояти крапка, наприклад: 1.2. або 2.4. Потім у тому ж рядку йде заголовок підрозділу.

Наприклад:

1.2. Розвиток земельної оренди

В окремих випадках підрозділи поділяють на пункти, які нумерують у межах кожного підрозділу. Наприклад: «1.3.2.» (другий пункт третього підрозділу першого розділу). Потім у тому ж рядку записують заголовок пункту, але пункт може і не мати заголовка.

При наборі тексту такої частини роботи як «ЗМІСТ» після номеру розділу ставиться крапка.

5.3.3. Ілюстрації

Ілюстрації (фотографії, креслення, схеми, графіки, карти) і таблиці необхідно подавати у роботі безпосередньо після тексту, де вони згадані вперше, або в додатках. Ілюстрації і таблиці, які розміщені на окремих сторінках роботи, включають до загальної нумерації сторінок. Таблицю, малюнок або креслення, розміри якого більше формату А4, враховують як одну сторінку і розміщують у відповідних місцях після згадування в тексті або у додатках.

Ілюстрації позначають словом «Мал.» і нумерують послідовно в межах розділу, за винятком ілюстрацій, поданих у додатках.

Номер ілюстрації повинен складатися з номера розділу і порядкового номера ілюстрації, між якими ставиться крапка. Наприклад: Мал. 1.2 (другий малюнок першого розділу).

Номер ілюстрації, її назва і пояснювальні підписи розміщують послідовно під ілюстрацією. Якщо в роботі подано одну ілюстрацію, то її нумерують за загальними правилами.

Якість ілюстрацій має забезпечувати їх чітке відтворення. Ілюстрації повинні бути виконані чорнилом, тушшю або пастою чорного кольору на білому непрозорому папері.

У роботі слід застосовувати лише штрихові ілюстрації і оригінали фотознімків.

Ілюстрації повинні мати назву, яку розміщують після номера ілюстрації. При необхідності ілюстрації доповнюють пояснювальними даними (текст під малюнками).

5.3.4. Таблиці

Цифровий матеріал, як правило, повинен оформлятися у вигляді таблиць.

Кожна таблиця повинна мати назву, яку розміщують над таблицею і друкують симетрично до тексту. Назву і слово «Таблиця» починають з великої літери. Назву не підкреслюють.

Заголовки граф повинні починатися з великих літер, підзаголовки – з маленьких, якщо вони складають одне речення із заголовком, і з великих, якщо вони є самостійними. Графу з порядковими номерами рядків до таблиці включати не треба.

Таблицю розміщують після першого згадування про неї в тексті, таким чином, щоб її можна було читати без повороту переплетеного блоку роботи або з поворотом за годинниковою стрілкою. Таблицю з великою кількістю рядків можна переносити на інший аркуш. При перенесенні таблиці на інший аркуш (сторінку) назву вміщують тільки над її першою частиною. Таблицю з великою кількістю граф можна ділити на частини і розміщувати одну частину під іншою в межах одної сторінки. Якщо рядки або графи таблиці виходять за формат сторінки, то в першому випадку в кожній частині таблиці повторюють її «шапку», в другому випадку – боковик. Слово «Таблиця» і номер її вказують

один раз справа над першою частиною таблиці, над іншими частинами пишуть слова «Продовження табл.» і вказують номер таблиці, наприклад: Продовження табл. 1.2.

Якщо текст, який повторюється у графі таблиці, складається з одного слова, його можна заміняти лапками; якщо з двох або більше слів, то при першому повторенні його замінюють словами «Те ж», а далі лапками. Ставити лапки замість цифр, марок, знаків, математичних символів, які повторюються, не слід. Якщо цифрові або інші дані в якому-небудь рядку таблиці не подають, то в ньому ставлять прочерк.

Таблиці нумерують послідовно (за винятком таблиць, поданих у додатках) в межах розділу. У правому верхньому куті над відповідним заголовком таблиці розміщують напис «Таблиця» із зазначенням її номера. Номер таблиці повинен складатися з номера розділу і порядкового номера таблиці, між якими ставиться крапка, наприклад: Таблиця 1.2 (друга таблиця першого розділу).

Якщо у роботі одна таблиця, її нумерують за загальними правилами.

Примітки до тексту таблиць, в яких вказують довідкові і пояснювальні дані, нумерують послідовно в межах одної сторінки. Якщо приміток на одному аркуші декілька, то після слова «Примітки» ставлять двокрапку, наприклад:

Примітки:

1....

2....

Якщо є одна примітка, то її не нумерують і після слова «Примітка» ставлять крапку.

5.3.5. Посилання

При написанні реферативної роботи її автор повинен давати посилання на джерела, матеріали або окремі результати з яких наводяться в роботі, та наукові дослідження, на матеріалах яких розроблюються проблеми, що вивчаються у роботі. Такі посилання дають змогу відшукати документи і перевірити достовірність відомостей про цитування документа, а також дають

необхідну інформацію щодо нього, допомагають з'ясувати його зміст, мову тексту, обсяг. Посилатися слід на останні видання публікацій. На більш ранні видання можна посилатися лише в тих випадках, коли в них наявний матеріал, який не включено до останнього видання.

Якщо використовуються відомості, матеріали з монографій, оглядових статей, інших джерел з великою кількістю сторінок, тоді у посиланні необхідно точно вказати номери сторінок, ілюстрацій, таблиць, формул з джерела, на яке наведено посилання в роботі.

Посилання допускаються: підрядкові – на кожній сторінці, і позатекстові – на бібліографічний список чи список використаних джерел та літератури. Фіксація підрядкового посилання зазвичай робиться із використання верхнього індексу[5], а позатекстове – шляхом зазначення у квадратних дужках відповідного номеру у списку використаних джерел та літератури [6].

У разі використання підрядкових посилань існують наступні вимоги. Вперше монографія або ж джерело друкуються повністю з вихідними даними, із зазначенням конкретного номеру сторінки, на яку посилається автор. Усі наступні посилання пишуться скорочено із зазначенням прізвища автора та скороченої назви праці, де вказуються лише сторінки. Якщо дослідження цього автора є єдиним в роботі, у подальшому вживається лише прізвище автора та скорочений вираз «Вказ. твір». Якщо на одному аркуші роботи посилання йде кілька разів поспіль на одну й ту ж саму сторінку однієї монографії, друкується «Там само». Підрядкові посилання виконуються через 1 інтервал, вони відокремлюються рискою (3 см), але нижнє поле залишається не менше 2 см.

Приклад:

---

[1] Дейвіс Н. Європа: Історія. Київ, 2000. С. 45.

[2] Дейвіс Н. Вказ. твір. С. 75.

[3] Там само.

Позатекстові посилання на джерела можна зазначати порядковим номером по мірі їх появи у тексті роботи і виділяти двома квадратними дужками,

Приклад:

- «... у працях [1-7]...»
- або кінцевими з верхнім індексом «... у працях$^{1\text{-}7}$...».

Праці відокремлюються одна від одної крапкою з комою, [1;7;4;55], а сторінки – комою [1, 7; 23, 34-35; 23, 2].

Такі посилання виносяться у «Список бібліографічних посилань», де їх розміщують згідно з розділами роботи. У цьому списку пишеться назва розділу роботи, а потім розміщуються посилання, при цьому оформлення посилання має відповідати його бібліографічному опису за переліком списку використаних джерел та літератури. При згадування вперше назва монографії або ж джерела друкується повністю з вихідними даними. Далі скорочено з вказівкою прізвища автора та скороченої назви праці, де вказуються лише сторінки. Якщо кілька разів йде посилання на одну монографію, друкується «Там само». Нумерація посилань здійснюється наскрізно у рамках розділу роботи.

Приклад:

Цитата у тексті: «...щорічно в Україні утворюється 1,7 мільярдів тон різноманітних твердих промислових відходів... [6]».

Відповідний опис у «Списку бібліографічних посилань»:

6. Бент О. Й. Про розробку концепції ресурсозбереження в мінерально-сировинному комплексі України. *Мінеральні ресурси України*. 1995. № 2. С. 20-21.

Позатекстові посилання на список джерел та літератури можна здійснювати через зазначення у дужках їх номера у «Списку використаних джерел та літератури» та сторінок, на які іде посилання.

Приклад:

Цитата в тексті: «... щорічно в Україні утворюється 1,7 мільярдів тон різноманітних твердих промислових відходів... [17; 20-21]».

Відповідне подання через «Список використаних джерел та літератури»:

17. Бент О. Й. Про розробку концепції ресурсозбереження в мінерально-сировинному комплексі України. *Мінеральні ресурси України*. 1995. № 2. С. 12-35.

Посилання на ілюстрації роботи вказують порядковим номером ілюстрації, наприклад: див. мал. 1.2.

На всі таблиці роботи повинні бути посилання в тексті, при цьому слово «таблиця» в тексті пишуть скорочено, наприклад: в табл. 1.2.

У повторних посиланнях на таблиці та ілюстрації треба вказувати скорочено слово «дивись», наприклад: див. табл. 1.3.

5.3.6.Оформлення картографічного матеріалу

Географічні, історичні та інші карти, які студент вмішує у свою роботу, мають бути складені в масштабі (на форматі А3 або А4). Карту слід розташовувати безпосередньо після тексту, в якому вона згадувалась вперше, або на наступній сторінці, або в додатках.

Карти позначають словом «Карта» і нумерують. Номер складається з номеру розділу та порядкового номеру карти, між якими ставиться крапка. Наприклад: Карта 2.5. – п’ята карта другого розділу.

Ті карти, що знаходяться в додатках нумерують у межах кожного додатку. Наприклад: Карта А.1 – перша карта додатку А.

Кожна карта повинна мати назву, яку розміщують під нижньою рамкою карти. У випадку коли студент є автором карти, після слова «Карта», номера та назви карти ставиться в дужках словосполучення («Виконано автором»). Якщо карта запозичена, студент обов’язково повинен посилатися на автора і джерело, з якого вона запозичена.

Карта обов’язково повинна включати: рамку, саму карту, легенду та масштаб:

- в легенді карти скорочення не допускаються.

- при наявності картографічної сітки на карті надписи населених пунктів розташовують уздовж паралелей, при її відсутності – паралельно північний рамці карти.
- необхідно слідкувати за зміною географічних і адміністративно-політичних назв, щоб вони відповідали тому часу, якому вони присвячені, навпаки, щоб у сучасних географічних картах уникнути застарілих термінів.

5.3.7. Оформлення списку використаних джерел та літератури

Відомості про джерела і літературу, які включені до списку, необхідно давати відповідно до вимог чинних стандартів з бібліотечної та видавничої справи, міжнародних і державного стандартів з обов'язковим наведенням назв праць та їх опису згідно ДСТУ 8302:2015 «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання» та інших міждержавних і державних стандартів. Основна вимога до укладання та оформлення списку використаних джерел – це однотипне оформлення та дотримання чинного стандарту на бібліографічний опис документів і друкованих творів

Список використаних джерел і літератури розміщують в алфавітному порядку. У списку літератури повинні переважати актуальні видання. У випадку, коли в роботі використовується кілька праць одного автора з однаковою назвою, враховується принцип хронології, тобто праці розташовуються у списку за роком видання.

Насамперед записують літературу, яка видана кирилицею, потім – латиницею та мовами з особливою графікою (за алфавітом назв мов – арабською, грузинською, китайською тощо).

5.3.8. Додатки

Додатки оформлюють як продовження роботи на наступних її сторінках і розміщують їх у порядку появи в тексті роботи.

Якщо додатки оформлюють на наступних сторінках роботи, кожний такий додаток повинен починатися з нової сторінки. Додаток повинен мати заголовок, надрукований угорі малими літерами з першої великої симетрично

відносно тексту сторінки. Посередині рядка над заголовком малими літерами з першої великої друкується слово «Додаток __» і велика літера, що позначає додаток.

Додатки слід позначати послідовно великими літерами української абетки, за винятком літер Г, Є, І, Ї, Й, О, Ч, Ь, наприклад, додаток А, додаток Б і т.д.

5.4. Приклади бібліографічного опису джерел та літератури

Джерела

Неопубліковані джерела

1) Багато справ з 1 архіву

Схема опису:

Повна назва архіву (абревіатура)

Назва справи // Абревіатура архіву. Номер фонду (Назва фонду). Номер опису. Номер справи. Кількість аркушів в справі.

Приклади:

Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУЛ)

1. Листування Канцелярії з Севською провінційною канцелярією про надання підводи і трьох конвойних для перевезення з Глухова у Київ 4396 крб. 70 коп. жалування київському гарнізону // ЦДІАУЛ. Ф. 51 (Генеральна військова канцелярія, м. Чигирин, м. Гадяч, м. Батурин, м. Глухів). Оп. 1. Спр. 819. 3 арк.

2. Особова справа рахівника Канцелярії Ожигова Миколи Івановича // ЦДІАУЛ.Ф. 697 (Канцелярія Державного контролю Південно-Західної залізниці, м. Київ). Оп. 1. Спр. 691. 47 арк.

2) Справи з різних архівів

Схема опису:

Назва справи // Назва архіву (абревіатура архіву). Номер фонду (Назва фонду). Номер опису. Номер справи. Кількість аркушів в справі.

Приклади:

1. Склад членів профспілок у м. Одесі у 1917-1920 рр. // Державний архів Одеської області. Ф. Р-41 (Одеське губернське статистичне бюро). Оп.1. Спр.3. 152 арк.

2. Протест правління «Руської Ради» // Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України, відділ рукописів (далі – ЛНБ ім. В.Стефаника, ВР). Ф. 2. (Бібліотека «Народного Дому»). Оп. 1. Спр. 600. 12 арк.

3. Листування Б.Дідицького, Я.Головацького, І.Добрянського, В.Ковальського, Т.Павликова, О.Маркова та ін. // ЛНБ ім. В.Стефаника, ВР. Ф. (Бібліотека «Народного Дому»). Оп. 2. Спр. 318. 445 арк.

4. Огляд найважливіших дізнань зі справ про державні злочини, учинених у жандармських управліннях імперії. Липень-вересень 1881 р. // Центральний державний історичний архів України. Ф.274 (Київське губернське жандармське управління). Оп.1. Спр.3760. 215 арк.

3) Документи з приватного архіву

Схема опису:

Назва документу. Дата створення документу. Кількість аркушів // Приватний архів (ПІБ власника архіву).

Приклади:

1. Автобіографія Петрова В.І. 2000 р. 12 арк. // Приватний архів В.І. Петрова.

2. Трудовая книжка Петрова В.И. Оформлена в 1998 году. 45 арк. // Частное собрание В.И. Петрова.

Опубліковані джерела

1) Збірник документів, хрестоматія

Схема опису:

Назва збірки: збірник документів (або хрестоматія) / ініціали і прізвище редактора, укладача, перекладача ; назва колективного автора (установа, громадська організація). Місто видавництва : назва видавництва, рік видавництва. Загальна кількість сторінок.

Приклади:

3. «Русалка Дністрова»: Документи і матеріали / АН УРСР, Інститут суспільних наук; ЦДІА УРСР у м. Львові / відп. ред. Ф.І.Стеблій. Київ: Наукова думка, 1989. 544 с.

2) Наративні джерела (літописи)

а) Окреме видання

Схема опису:

Назва роботи / ініціали і прізвище редактора, укладача, перекладача ; назва колективного автора (установа, громадська організація). Місто видавництва : назва видавництва, рік видавництва. Загальна кількість сторінок.

Приклади:

1. Літопис руський / відп. ред. О.В. Мишанич ; передмова Л.Є. Махновця ; [за Іпатським списком пер. Л.Є. Махновець]. Київ : Дніпро, 1989. 591 с.

б) Частина книги

Схема опису:

Назва літопису. Назва книги, в якій він надрукований (курсивом) / назва колективного автора (установа, громадська організація), якщо є ; ініціали і прізвище редактора, укладача, перекладача . Місто видавництва : назва видавництва, рік видавництва. Сторінки, на яких знаходиться літопис.

3) Мемуари та спогади

Окреме видання

Схема опису:

Прізвище, ініціали автора мемуарів. Назва роботи. Місто видавництва : назва видавництва, рік видавництва. Загальна кількість сторінок.

Приклади:

1. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918). *Український історичний журнал*. 1992. №9. С.145-155.

4) Листування

а) Окреме видання

Схема опису:

Назва роботи / ініціали і прізвище редактора, укладача, перекладача. Місто видавництва : назва видавництва, рік видавництва. Загальна кількість сторінок.

Приклади:

1. Листування Михайла Грушевського / упоряд. С. Панькова, В. Пришляк; ред. Л. Винар, П. Сохань, І. Гирич. Київ – Нью-Йорк – Париж – Торонто: ВД Простір, 2008. 552 с.

б) Частина книги

Схема опису:

Лист ПІБ, адресоване ПІБ дата. Назва книги, в якій він надрукований (курсивом) / ініціали і прізвище редактора, укладача, перекладача. Місто видавництва : назва видавництва, рік видавництва. Сторінки, на яких знаходиться лист.

Приклади:

1. Лист І.І. Іванова, адресоване А.В. Сергієнко від 05.05.1943 р. // Приватний архів Іванова І.І.

5) Інтерв'ю

а)Текст стенограми бесіди

Схема опису:

Інтерв'ю ПІБ (того, хто проводив інтерв'ю) з ПІБ (повністю), рік народження, місце народження (село/ місто/район/область), дата проведення інтерв'ю [Текст стенограми бесіди] // Назва архіву. Номер фонду. Номер опису. Одиниця зберігання. Кількість сторінок.

Приклад:

Інтерв'ю Міронової Д.І. з Семеновою Марією Іванівною, 1923 р.н., с. Михайлівка Саратського р-ну Одеської області, 25.06.2014р. [Текст стенограми бесіди] // Приватний архів Міронової Д.І. 3 с.

б) Аудіозапис бесіди

Схема опису:

Інтерв'ю ПІБ (того, хто проводив інтерв'ю) з ПІБ (повністю), рік народження, місце народження (село/ місто/район/область), дата проведення інтерв'ю [Аудіозапис бесіди] // Назва архіву. Номер фонду. Номер опису. Одиниця зберігання. Довжина запису.

Приклад:

Интервью И.А.Машковой и А.Н.Смирновой с ветераном С.С.Кузнецовым 1922 г.р., 7 января 1999 года [Аудиозаписьбеседы] // Краеведческий музей г. Запорожья. Ф-1. Оп. 3. Инв. № 24. 1 ч. 23 мин.

б) Преса

а) низка номерів за декілька років

Схема опису:

Назва періодичного видання. Місто видання, роки.

Приклад:

Сибирскаяправда. Томск, 1908–1915.

б) низка номерів за один рік

Схема опису:

Назва періодичного видання. Місто видання. Рік, дати.

Приклад:

Красноезнамя. Томск. 2005, 21 марта – 5 августа.

в) стаття з періодичного видання

Схема опису:

ПІБ автора. Назва статті. Назва періодичного видання (курсивом). Рік видання, дата. Сторінка, на якій знаходиться стаття.

Приклад:

Дорошенко В. Перед виборами. *Дїло*. 1911, 23 березня. С. 3.

7) Археологічні джерела

Схема опису

ПІБ археолога. Назва звіту. Місто, рік // Назва архіву. Номер фонду. Номер справи. Кількість сторінок.

Якщо фондова одиниця зберігання:

Архів Інституту археології НАН України. Ф.од. № 39.

8) Картина

а) картина в музейній експозиції

Схема опису

Прізвище і ініціали художника. Назва картини. рік створення. Матеріал, фарби. Розміри [Картина] // Назва музею. Інвентарний номер.

Приклад:

Кохаль В.В. Легенда про Мазепу. 1994. Полотно, олія. 137×199 см. [Картина] // Музей гетьманства (м. Київ). інв. № МГ-КН-541.

б) репродукція картини

Схема опису

Прізвище і ініціали художника. Назва картини. рік створення. Матеріал, фарби. Розміри [Репродукція картини]. Назва книги (курсивом) / ПІБ автора. Місто: Видавництво, рік. Сторінка, на якій знаходиться репродукція.

Приклад:

Гуменюк Ф.М. Мазепа та Карл XII. 1995. Полотно, олія. 180×270см [Репродукція картини]. *Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві XX – початку XXI ст.*/ Ковалевська О. Київ: Темпора, 2013. С. 159.

9) Фотографія

а) роздрукована фотографія

Схема опису

Назва фотографії. Рік створення [Фотографія] // Назва музею. Інвентарний номер.

Приклад:

Делегація ЗНУ в Посольстві України в Болгарії. 2014 р. [Фотографія] // Приватний архів Жураковської Л.В.

б) репродукція фотографії в друкованому виданні

Схема опису

Назва фотографії. Рік створення [Репродукція фотографії]. Назва книги (курсивом) / ПІБ автора книги. Місто: Видавництво, рік. Сторінка, на якій знаходиться репродукція.

10) Аудіо

а) аудіозапис на касеті, грампластинці, електронному диску.

Схема опису

ПІБ виконавця. Назва звукозапису [Звукозапис]. Місце виготовлення : Ім'я виготівника, дата виготовлення. Кількісна характеристика та відомості про специфічний вид матеріалу (наприклад, мк– для касети, грп– грампластинка, електрон. опт. диск (CD-ROM) – електронний диск).

Приклади:

1. Romantic collection : Millennium edition [Звукозапис]. Москва : MT Decade Publishing, 2000. 1 електрон. опт. диск (CD-ROM).

б) аудіозапис в мережі Інтернет

Схема опису

ПІБ виконавця (композитора, диктора, державного діяча, тощо). Назва звукозапису. Рік [Звукозапис]. Назва електронного ресурсу (курсив). URL : електронна адреса (дата звернення).

Приклад:

Бетховен Л. Концерт для фортепиано с оркестром No. 1 / исполн.: Эмиль Гилельс, Курт Зандерлинг. 1958 [Звукозапис]. *Погружение в классику*. URL : http://intoclassics.net/news/2017-10-10-22021 (дата звернення: 10.10.2017).

11) Відео

а) відеозапис на касеті, диску

Схема опису

Назва відеозапису / ПІБ режисера; в ролях: ПІБ основних акторів; назва кіностудії. рік створення відео [Кінофільм]. Місце виготовлення : Ім’я виробника, дата виготовлення. Кількісна характеристика та відомості про специфічний вид матеріалу (наприклад, мк– для касети, електрон. опт. диск (CD-ROM) – електронний диск).

б) Відеозапис в мережі інтернет

Схема опису

Назва відеозапису / ПІБ режисера; в ролях: ПІБ основних акторів; назва кіностудії. рік створення відео [Кінофільм]. Назва електронного ресурсу (курсивом). URL : електронна адреса (дата звернення).

Приклад:

Князь Серебряный / реж.-пост. Г. Васильев ; в гл. ролях: К. Кавсадзе, И. Тальков, А. Соколов [та ін.] [Кінофільм]. *Кинофильмы TV*. URL : http://kinofilms.me/film/knyaz-serebryanyj/4435/ (10.10.2017).

в) кадр з кінофільму

Схема опису

Назва кадру. Назва відеозапису / ПІБ режисера. рік створення відео [Кадр з кінофільму]. Назва електронного ресурсу (курсивом). URL : електронна адреса (дата звернення).

Приклад

Актер Х. Лоррі в ролі доктора Хауса. Серіал «Доктор Хаус» / продюсер Д. Шор. 2004. [Кадр з кінофільму]. *Кінонахаті*. URL : http://kino-na-xati.com/serialy/doktor-haus-online.html (10.10.2017).

12) Речові пам’ятки

Схема опису

Назва пам’ятки. Період. Матеріали. Розміри // Назва музею. Номер фонду (або назва). Інвентарний номер.

13) Картографічні видання

Схема опису:

Назва атласу, мапи / ПІБ упорядників. Масштаб (якщо є). Місто видавництва : назва видавництва, рік. Кількісна характеристика та відомості про специфічний вид матеріалу (наприклад, атл.– для атласу, електрон. опт. диск (CD-ROM) – електронний диск, арк. – аркуш).

Література

1) Однотомні видання

Схема опису:

ПІБ автора. Назва роботи. Місто видавництва : Назва видавництва, рік. Загальна кількість сторінок.

а) Один автор

Приклад:

Федорова Л.Д. З історії пам’яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870-ті – 1910-ті рр. Київ: Інститут *історії* України НАН України, 2013. 373 с.

б) Два і більше авторів

Приклад:

Матяш І.Б., Мушка Ю. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині : історія, спогади, архівні документи. Київ : Києво-Могилян. акад., 2005. 397 с.

в) Без автора

Приклад:

Тіло чи особистість? Жіноча тілесність у вибраній малій українській прозі та графіці кінця XIX – початку XX століття : [антологія / упоряд.: Л. Таран, О. Лагутенко]. Київ : Грані-Т, 2007. 190 с.

2) Збірники

Схема опису:

Назва збірки / ПІБ укладачів (редакторів). Місто видавництва : Назва видавництва, рік. Загальна кількість сторінок.

Приклади:

1. Становлення та розвиток комунального господарства й комунальної освіти міста Харкова (1873–2012): бібліогр. покажчик / уклад. О.М. Штангей, Т.С. Муханова, О.Ф. Сергієнко. Харків, 2012. 118 с.

2. Кримінально-процесуальний кодекс України : офіц. вид. : станом на 1 груд. 2005 р. / Верховна Рада України. Київ : Парлам. вид-во, 2006. 207 с.

3) Матеріали конференцій, з'їздів, тези доповідей

Схема опису

Назва збірки : назва конференції, з'їзду (дата проведення заходу, місто проведення). Місто : Видавництво, рік. Загальна кількість сторінок.

Приклад:

Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення «холодної війни» : 20 років потому : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 2-4 листопада 2011 р.). Запоріжжя : Інтер-М, 2011. 280 с.

4) Багатотомні видання

Схема опису

Назва багатотомного видання : загальна кількість томів. Місто : Видавництво, рік. Номер тому : назва тому (якщо є). Загальна кількість сторінок тому.

Приклад:

Енциклопедія історії України: у 10 т. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10. 784 с.

5) Каталоги

Схема опису

Назва каталогу. Місто : Видавництво, рік. Загальна кількість сторінок тому.

Приклад:

Національна академія наук України. Анотований каталог книжкових видань 2008 року. Київ : Академперіодика, 2009. 444 с.

6) Дисертації

Схема опису

ПІБ автора. Назва дисертації : вказівка кандидатська чи докторська дисертація : шифр спеціальності – назва спеціальності / установа захисту дисертації. Місто, рік. Загальна кількість сторінок.

7) Автореферати дисертацій

Схема опису

ПІБ автора. Назва автореферату дисертації : автореферат кандидатської чи докторської дисертації. Місто, рік. Загальна кількість сторінок.

Приклад:

Гогунська Т. О. Формування та реалізація зовнішньополітичних принципів кабінетів М. Тетчер на європейському та американському напрямках (1979-1990 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2003. 20 с.

8) Рецензія

Схема опису

ПІБ автора. Назва рецензії. Назва видання, де надрукована рецензія. Рік. Номер. Сторінки, на яких розміщена рецензія. Назва видання, яке рецензується з повним бібліографічним описом (курсивом).

Приклад:

Касьянов Г. Глобальна еволюція людства: культурно-цивілізаційний вимір. Вісн. Кн. палати. 2001. №12. С. 14–15. Рец. на кн.: *Шейко В. Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець XIX–початок XX ст.)* : *монографія : у 2 т. Харків, 2001. Т. 1. 520 с. ; Т. 2. 400 с.*

9) Частина видання

а) Розділ книги

Схема опису

ПІБ автора. Назва розділу. Назва видання, в якому знаходиться розділ (курсивом) / ПІБ упорядників. Місто видавництва : Назва видавництва, рік. Сторінки, на яких знаходиться розділ.

Приклад:

Наумов М. С. Напрями впливу інтелектуалізації економіки на розвиток ринкових відносин в Україні. *Трансформаційні процеси в суспільстві в умовах інформаційної економіки* : монографія / В.П. Решетило, М.С. Наумов, Ю.В. Федотова. Харків, 2014. С. 213–241.

б) Стаття із журналу

Схема опису

ПІБ автора. Назва статті. Назва журналу (курсивом). Рік. Номер журналу. Сторінки, на яких знаходиться стаття.

в) Стаття із газети

Схема опису

ПІБ автора. Назва статті. Назва газети (курсивом). Рік. Дата та місяць видання. Сторінки, на яких знаходиться стаття.

Приклад:

Аврамцев О. Хронограф: події в історії. *Слобідський край*. 2015. 27 січня. С. 8.

г) Стаття із збірника

Схема опису

ПІБ автора. Назва статті. Назва збірки (курсивом). Місто видавництва : назва видавництва, рік. Сторінки, на яких знаходиться стаття.

Тодоров І.Я. Кінець "холодної війни" та Україна: між переможцем і переможеним. *Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення "холодної війни" : 20 років потому* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 2-4 листопада 2011 р.). Запоріжжя : Інтер-М, 2011. С. 224–230.

10) Електронні ресурси віддаленого доступу

а) Опис ресурсу загалом

Схема опису

Назва ресурсу. URL: повна електронна адреса ресурсу (дата звернення)

Приклад:

Наукові публікації і видавнича діяльність НАН України. URL: http://www.nas.gov.ua/publications (дата звернення: 19.03.2025).

б) Опис частини електронного ресурсу

Схема опису

Назва ресурсу. URL: повна електронна адреса ресурсу (дата звернення)

Приклад:

Garfield E. More on the ethics of scientific publication: abuses of authorship attribution and citation amnesia undermine the reward system of science. *Essays of an information scientist*. URL: http://www.garfield.library.upenn.edu/essays/v5p621y1981-82.pdf (Last accessed: 16.04.2025).

5.5. Рекомендації щодо змісту та оформлення мультимедійних презентацій

Комп'ютерні презентації досить часто застосовуються при проведенні семінарів, конференцій і в ході навчального процесу. За допомогою програм для створення презентацій користувачі, які не є фахівцями у галузі інформаційних технологій, мають можливість створити змістовну яскраву електронну презентацію. Презентація (від англ. presentation – представлення, показ) – це набір картинок-слайдів на певну тему, який зберігається у файлі спеціального формату. Кожен слайд може містити довільну текстову, графічну та відеоінформацію, анімацію, звук, діаграми і графіки, табличні й інші матеріали.

Презентації створюються для наочної підтримки захисту дослідницьких робіт, доповідей, рефератів, підготовки навчальних занять.

Основною відмінністю презентацій від решти способів представлення інформації є їх особлива насиченість змістом та інтерактивність, тобто здатність певним чином змінюватися й реагувати на дії користувача.

Переваги мультимедійної презентації:

- унаочнює матеріали, що презентуються;
- підвищує оперативність і об’єктивність оцінювання результатів наукового дослідження;
- гарантує безперервний зв’язок викладач-студент;
- сприяє розвитку продуктивних, творчих функцій мислення студентів, формуванню операційного стилю мислення.

Сучасне заняття часто супроводжується презентацією в якості наочного посібника чи зорового ряду. Презентація до заняття допомагає зробити матеріал наочніше, доступніше, допомагає полегшити розуміння і запам’ятовування матеріалу. Готуючи презентацію до заняття, викладач продумує структуру уроку, мету і завдання, методи і прийоми.

Вибір типу інформації, схем структуризації даних та порядок їх викладу здійснюється викладачем відповідно до мети створення презентації.

Формат слайдів

- розмір слайдів має відповідати розміру екрана;
- орієнтація слайда – альбомна;
- ширина слайда – 24 см;
- висота слайда – 18 см;
- нумерувати слайди слід арабськими цифрами без знаків номера, рисочок тощо;
- формат показу слайдів – «Демонстрація».
- графічний і текстовий матеріали розміщуються на слайдах так, щоб ліворуч і праворуч від краю слайда залишалося чисте поле шириною не менше 0,5 см.

Основа будь-якої правильно спланованої презентації – це логічний аналіз послідовності відображення матеріалу, передбачення можливих питань і добір реплік для коментарів до презентації. Успішність презентації залежить від того, наскільки ретельно перед її створенням було продумано та враховано такі фактори:

- організація презентації (визначення суті того, про що необхідно розповісти);
- урахування особливостей слухацької аудиторії;
- визначення структури (схеми, сценарію) презентації: послідовність викладення матеріалу, добір різноманітних зображень, анімаційних ефектів та інших елементів, що супроводжують виклад.

При створенні презентацій однією з найпоширеніших помилок є бажання помістити в презентацію велику кількість відомостей, графічних зображень та анімаційних ефектів, які лише відвертають увагу слухачів від змісту.

Перед створенням презентації необхідно:

- визначити тему та призначення презентації, спосіб демонстрації;
- розробити сценарій презентації;
- продумати зміст усіх слайдів, їх стиль та оформлення.

За структурою презентації поділяються на лінійні та розгалужені. Презентації лінійної структури створюються для послідовного викладання матеріалу з використанням мультимедійних засобів. Вони містять лише тези повідомлення, які допомагають усвідомити його зміст, та ілюстрації. Презентації, які використовуються для узагальнення і систематизації знань та у визначенні рівнів навчальних досягнень, завдяки гіпертекстовим посиланням мають розгалужену структуру. Працюючи з ними за своїм робочим місцем, користувач має змогу опрацьовувати запропонований матеріал з урахуванням індивідуальних здібностей.

Основні слайди презентації повинні мати:

- титульний аркуш;
- слайд з фотографією автора і контактною інформацією (пошта, телефон);
- зміст з кнопками навігації;
- основні пункти презентації;
- список джерел (до 5 основних);

- завершальний слайд.
- дозволяється об’єднувати слайд № 1 і слайд № 2.

Кнопки навігації потрібні для швидкості переміщення усередині презентації. Список джерел повинен бути з докладним зазначенням вихідних матеріалів (звідки взяли ілюстрації, звуки, тексти, посилання). Крім електронних адрес потрібно вказувати і друковані видання.

Вимоги щодо структури та змісту навчального матеріалу:

- викладайте матеріал стисло, з максимальною інформативністю тексту;
- слідкуйте за відсутністю нагромадження, чітким порядком у всьому;
- ретельно структуруйте інформацію;
- використовуйте короткі та змістовні заголовки, маркіровані та нумеровані списки;
- важливі відомості (наприклад, висновки, визначення, правила тощо) подавайте крупним та виділеним шрифтом і розташовуйте у лівому верхньому куті екрана;
- другорядні відомості бажано розміщувати внизу сторінки; кожній ідеї треба відвести окремий абзац; головну ідею абзацу викладайте в першому рядку;
- використовуйте табличні форми запису даних (діаграми, схеми) для ілюстрації важливих фактів, щоб подати матеріал компактно і наочно;
- графіка має органічно доповнювати текст;
- пояснення треба розташовувати якнайближче до ілюстрацій, з якими вони мають одночасно з’являтися на екрані;
- необхідно ретельно продумати інструкції до виконання завдань: їх чіткість, лаконічність, однозначність;

- усі текстові дані потрібно ретельно перевірити на відсутність орфографічних, граматичних і стилістичних помилок, дотримуйтеся прийнятих правил скорочень;
- форма представлення інформації повинна відповідати рівню знань слухачів.

Додаткові вимоги до змісту презентації (за Д. Льюїсом):

- кожен слайд має відображати одну думку;
- текст має складатися з коротких слів та простих речень;
- рядок має містити 6–8 слів;
- всього на слайді має бути 6–8 рядків;
- загальна кількість слів не повинна перевищувати 50;
- дієслова мають бути в одній часовій формі;
- заголовки мають привертати увагу аудиторії та узагальнювати основні ідеї слайда;
- у заголовках мають бути і великі, і малі літери (а не тільки великі);
- слайди мають бути не надто яскравими – зайві прикраси лише створюють бар'єр на шляху ефективної передачі даних;
- кількість блоків статистичних даних на одному слайді має бути не більше чотирьох;
- підпис до ілюстрації розмішується під нею, а не над нею;
- усі слайди презентації мають бути витримані в одному стилі.

Вимоги щодо врахування фізіологічних особливостей людини у сприйнятті кольорів і форм:

- стимулюючі (теплі) кольори сприяють збудженню й діють як подразники (у порядку спадання інтенсивності впливу: червоний, оранжевий, жовтий);
- дезінтегруючі (холодні) кольори заспокоюють, викликають сонливий стан (у тому самому порядку: фіолетовий, синій, блакитний, синьо-зелений, зелений);

- нейтральні кольори: світло-рожевий, жовто-зелений, коричневий;
- поєднання двох кольорів – кольору знаку і кольору фону – суттєво впливає на зоровий комфорт, причому деякі пари кольорів не тільки стомлюють зір, а й можуть спричинити стрес (наприклад: зелені символи на червоному фоні);
- будь-який фоновий малюнок втомлює очі та знижує ефективність сприйняття даних;
- підсвідомість легко вловлює чіткі, яскраві малюнки, що швидко змінюються, вони краще запам’ятовуються;
- будь-який другорядний об’єкт, що рухається (анімаційний), знижує якість сприйняття матеріалу, відволікає, порушує динаміку уваги;
- підключення у вигляді фонового супроводу нерелевантних звуків (пісень, мелодій) швидко втомлює, знижує продуктивність сприймання.

Людина може одночасно запам’ятовувати не більше трьох фактів, висновків, визначень.

Фон є елементом заднього (другого) плану. Він має виділяти, підкреслювати інформацію слайда, але не затуляти її.

Використання різних фонів на слайдах в рамках однієї презентації не створює відчуття єдності, зв’язності, стильності інформації.

Щоб уникнути цієї помилки, складання кольорової схеми презентації має починатися з вибору двох головних функціональних кольорів, які використовуються для фону та звичайного тексту.

Поєднання двох кольорів – кольору тексту та кольору фону – істотно впливає на глядача: деякі пари кольорів не тільки стомлюють зір, але й можуть призвести до стресу.

Традиція нашого сприйняття пов’язана з тим, що фон має бути світлим, а текст – темним. Цей контрастний образ прийшов від «книжкового» тексту. У друкованих текстах ми зіштовхуємось і з максимальним контрастом: чорний – білий. Ми до нього звикли, око він не стомлює. Проте сприйняття тексту з екрану має дещо іншу специфіку. Зокрема, екран генерує випромінювання, і

тому різкий контраст кольору і фону втомлює око. Є прийоми, за допомогою яких можна цей різкий контраст пом’якшити. Наприклад, можна обрати фон і колір в одній гамі, тобто тільки зробити фон максимально світлим, а шрифт – темним.

Будь-який фоновий малюнок підвищує стомлюваність очей і знижує ефективність засвоєння презентованого матеріалу.

Використання фотографій як фону є не завжди вдалою ідеєю через труднощі з підбором шрифту. В цьому випадку треба або використовувати більш-менш однотонні, іноді ледь розмиті фотографії, або розташовувати текст не на самій фотографії, а на кольоровій підкладці. Але такий варіант оформлення фону має бути виправданим метою презентації.

Заважає сприйняттю текстової інформації й використаний у презентації фон у вигляді анімованого об’єкта.

Не слід використовувати виділення підкресленням, тому що в сприйнятті активних користувачів Інтернет у підкреслення пов’язане з гіперпосиланням.

Вибір шрифтів

Вибраний шрифт визначає вплив повідомлення на слухачів. Дня консервативної аудиторії та серйозних повідомлень обирайте класичний шрифт (наприклад, Times New Roman); для радісних повідомлень – «веселий» шрифт (наприклад, Comic Sans MS).

Шрифти з зарубками (Times New Roman і Bookman) легко читаються, тому їх використовують для друку великих обсягів тексту. Шрифти без зарубок (Arial і Verdana) простіші, тому вони краще виглядають у заголовках та колонтитулах.

При створенні презентації для перегляду в електронному вигляді або показу слайдів, використовуються шрифти, які гарно виглядають на екрані. Шрифти Verdana, Tahoma та Bookman розроблені спеціально для використання на веб-сторінках. Також можна використовувати для цього шрифти Arial і Times New Roman.

Щоб забезпечити легкість читання, колір тексту потрібно зробити контрастним відносно кольору фону. Напівжирний шрифт і курсив використовується лише для виділення – часте використання послаблює їх ефективність.

Кожний шрифт несе в собі певну індивідуальність, тому дуже важливо дотримуватися узгодженості. Якщо часто змінювати шрифт, повідомлення може виявитися неузгодженим. У презентації рекомендується використовувати не більше 3-4 різних шрифтів.

Згідно з висновком учених з лабораторії ергономіки зору (США), кращим шрифтом для читання тексту з екрану визнаний шрифт Verdana. Дослідники прийшли до висновку, що вибір правильного шрифту сприяє збереженню гостроти зору! Крім того, правильно вибраний шрифт захистить від синдрому комп'ютерного зору.

Розмір шрифту не повинен бути дрібним. Найбільш «дрібний» для презентації – шрифт 22 пт. Відмовтеся від курсиву. Краще правило використання курсиву – уникати його взагалі, оскільки він, як правило, лише ускладнює читання, уповільнює швидкість сприйняття.

Міжрядковий інтервал – полуторний.

Текстова перевантаженість

Не варто заповнювати один слайд занадто великим обсягом інформації: слухачі можуть одноразово запам'ятати не більше трьох фактів, висновків, визначень.

Найбільша ефективність досягається тоді, коли ключові пункти відображаються по одному на кожному окремому слайді. Розміщувати багато дрібного тексту на слайді неприпустимо.

Не розміщуйте на слайді дослівно все, що ви маєте намір сказати словами.

Великий текст дуже важко читати та майже неможливо запам'ятати.

Прагніть максимально скоротити довжину речень, відмовитися від ввідних конструкцій і інших граматичних «надмірностей». Текст у презентації

має бути простим, лаконічним, таким, що нагадує тези (якщо, звичайно, ви не використовуєте цитати).

Оптимізуючи текст, подумки видаляйте по черзі кожне слово з речення і дивіться, чи зміниться його зміст. Якщо ні – безжально позбавляйтеся від цього слова.

Не пишіть весь текст прописними літерами.

СЛОВО, НАПИСАНЕ ЛИШЕ ПРОПИСНИМИ ЛІТЕРАМИ, ВТРАЧАЄ ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ І ЗЛИВАЄТЬСЯ З ІНШИМИ.

Розташування інформації на сторінці

Простіше зчитувати інформацію розташовану горизонтально, а не вертикально. Найбільш важлива інформація повинна розташовуватися в центрі екрана. Форматувати текст необхідно за шириною. Не допускати «рваних» країв тексту.

Рівень запам’ятовування інформації залежить від її розташування на екрані. У лівому верхньому кутку слайда розташовується найважливіша інформація.

Використання списків, таблиць та діаграм

Списки використовуйте тільки там, де вони потрібні. Списки з великою кількістю пунктів не треба використовувати. Можливо, використовувати 3–7 пунктів. Великі списки і таблиці слід розбивати на 2 слайда. Чим простіше, тим краще. Не слід розбивати таблицю та розміщувати її окремі частини на різних слайдах, якщо при цьому ви забули на одному із слайдів відзначити функціональні й змістовні поля таблиці.

Таблична інформація вставляється в матеріали як таблиця текстового процесора MS Word або табличного процесора MS Excel.

Під час розміщення таблиці як об’єкта та пропорційній зміні її розміру реальний розмір шрифту, що відображається, повинен бути не менше 18 пт.

Таблиці і діаграми розміщуються на світлому або білому фоні.

Не варто вставляти в презентації великі таблиці: вони складні для сприйняття: краще замінювати їх графіками, побудованими на основі цих таблиць.

Якщо все ж таблицю показати необхідно, то краще залишити якомога менше рядків і стовпців, привести лише найнеобхідніші дані. Це також дозволить зберегти необхідний розмір шрифту, щоб таблиця не перетворилася на медичну таблицю для перевірки зору.

Діаграми створюються з використанням майстра діаграм табличного процесора MS Excel.

Дані й підписи не повинні накладатися та зливатися з графічними елементами діаграми. Необхідно виділяти найбільш важливі частини діаграми, графіка.

Якщо під час форматування слайда є необхідність пропорційно зменшити розмір діаграми, то розмір шрифтів реквізитів повинен бути збільшений з таким розрахунком, щоб реальне відображення об’єктів діаграми відповідало значенням, вказаним у таблиці.

Під час вибору типу діаграми необхідно визначати тип порівняння даних: покомпонентне, позиційне, часове, почасткове чи кореляційне.

Кожному з цих типів порівняння відповідає один з п’яти основних типів діаграм: круг, лінійчата, крапкова діаграми, гістограма або графік.

Під час по компонентного порівняння, передусім, показується розмір кожного компонента у відсотках від якогось цілого.

При позиційному порівнянні ми виявляємо, як об’єкти співвідносяться один з одним – чи однакові вони, більші або менші за інших.

Часове порівняння показує, як змінюються дані в часі – що відбувається з тими чи іншими показниками впродовж певних проміжків часу.

Почасткове порівняння допомагає визначити, скільки об’єктів потрапляє в певні послідовні області числових значень. Наприклад, почасткове порівняння використовується для того, щоб показати, яка частка

мешканців відноситься до вікової групи до 10 років, яка – від 10 до 20 і так далі.

Кореляційне порівняння показує наявність (або відсутність) залежності між двома змінними.

Для побудови більшості кругових діаграм краще використовувати не більше шести компонентів. Якщо вам потрібно відобразити більше число компонентів, виберіть із них п’ять найбільш важливих, а останні згрупуйте в категорію «інші».

Під час складання лінійчатих діаграм необхідно переконатися, що проміжок, що розділяє лінійки, менший, ніж ширина самих лінійок.

Використовуйте найконтрастніший колір або штрихування для того, щоб виділити найважливіший елемент, підкреслюючи тим самим основну ідею, виражену в заголовку.

Під час складання графіка пам’ятайте, що лінія має бути жирніша, ніж вісь абсцис чи ординат, яка, в свою чергу, має бути жирнішою за горизонтальні та вертикальні лінії, що створюють координатну сітку. Вертикальні лінії координатної сітки можна використовувати для того, щоб розділити значення параметра за попередні періоди і дані прогнозу або розбити тимчасову вісь. Горизонтальні лінії допомагають точніше порівнювати відносні величини. Тому в кожному окремому випадку треба вирішити, яку саме кількість вертикальних і горизонтальних ліній слід задавати.

Для наведення числових даних доцільно використовувати числовий формат з роздільником груп розрядів. Якщо дані є дробовими числами, то число десяткових знаків, що відображається, повинне бути однакове для всієї групи цих даних. Числа слід округлювати та уникати дробів, якщо точна величина несуттєва. Наприклад, 12 % запам’ятовується набагато краще, ніж 12,3 % або 12,347 %.

Розміщення зображень, аудіо та відеофайлів

У презентації розміщувати тільки оптимізовані (стислі) хорошої якості зображення. Поганою вважається презентація, що довго завантажується, тому що має великий розмір.

Під час використання графічних об’єктів у презентації:

- не використовуйте малюнки, фотографії поганої якості чи із спотвореними пропорціями;
- рівномірно та раціонально використовуйте площу слайда;
- коректно застосовуйте ілюстративний матеріал на слайді.

Бажано, щоб зображення було не стільки фоном, скільки ілюстрацією тексту, яка допомагає по-новому його зрозуміти та розкрити. Одночасно треба продумати й фон малюнка, який би підкреслював усі його деталі. Підпис малюнка має розташовуватися під ним.

Потрібно враховувати особливості сприйняття, які склалися в європейській традиції: інформація, особливо при переглядовому читанні, сприймається зліва направо і зверху вниз – відповідно до руху ока. Тому найважливіша інформація має розміщуватися зверху ліворуч. Враховувати ці особливості сприйняття потрібно під час розміщення на слайді тексту і графічного об’єкта.

Якщо текст первинний, а графіка – це всього лише ілюстрація, то краще розмістити текстовий фрагмент у лівому верхньому куті слайда, а графічний об’єкт – внизу праворуч.

Якщо ж графічний об’єкт є смисловою домінантою слайда, а текст – це коментар до малюнка, то в цьому випадку взаємне розташування потрібно зробити інакше: малюнок – зверху ліворуч, а текст – внизу праворуч.

Музика повинна бути ненав’язлива. І її вибір повинен бути виправданий.

В одній папці повинні бути всі матеріали (відео, музика, посилання, текстові документи тощо) і файли для показу презентації. Цей спосіб збереження настійно рекомендується у випадку, якщо у презентації є хоча б один аудіо або відеофайл.

Анімація об’єктів і зміна слайдів

Основна роль анімації в презентаціях – це вирішення питання дозування інформації. Анімуючи об’єкт у презентації, варто пам’ятати, що будь-який рухомий об’єкт знижує сприйняття, відволікає, порушує динаміку уваги.

У титульному слайді використання анімації об’єктів не допускається.

В інформаційних слайдах допускається використання анімації об’єктів тільки у випадку, якщо це необхідно для відображення змін, що відбуваються в часовому інтервалі, і якщо черговість появи анімованих об’єктів відповідає структурі заняття (доповіді), але анімація не повинна бути нав’язливою. У решті випадків використання анімації є недоцільним.

Не рекомендується обирати ефекти анімації до заголовків, особливо такі, як «Обертання», «Спіраль» тощо.

Анімація об’єктів повинна відбуватися автоматично після закінчення необхідного часу. Анімація об’єктів в межах одного слайда «по клацанню» не є раціональною.

Для зміни слайдів використовується режим «вручну». Перехід слайдів у режимі «за часом» не допускається. Дозволяється використання стандартних ефектів переходу, окрім ефектів «жалюзі», «шашки», «розчинення», «горизонтальні смуги». Для всіх слайдів застосовується однотипний ефект їх переходу.

Звуковий супровід анімації об’єктів і переходу слайдів використовується за виключної необхідності.

Включення макросів у матеріали не допускається.

Критерії освітніх презентацій:

- повнота розкриття теми;
- структуризація інформації;
- наявність і зручність навігації;
- відсутність граматичних, орфографічних і мовних помилок;
- відсутність фактичних помилок, достовірність поданої інформації;
- наявність і правильність оформлення обов’язкових слайдів (титульний, зміст, про проект, список джерел);

- оригінальність оформлення презентації;
- обґрунтованість і раціональність використання засобів мультимедіа та анімаційних ефектів;
- придатність презентації для обраної цільової аудиторії;
- грамотність використання кольорового оформлення;
- використання авторських ілюстрацій, фонів, фотографій, відеоматеріалів;
- наявність дикторського мовлення, його грамотність і доцільність;
- наявність, обґрунтованість і грамотність використання фонового звуку;
- розміщення і комплектування об’єктів; єдиний стиль слайдів;
- Не зловживайте ВЕЛИКИМИ БУКВАМИ. Особливо в заголовках.

Під час презентації неприпустимо зчитування тексту з презентації, тобто надрукований і вимовний текст не повинні дублювати один одного!!!

Не створюйте презентацій нудних, монотонних, громіздких, ретельно підберіть шаблон, текст, графіку з урахуванням вищезазначеного.

Перевантаженість текстом – найбільш розповсюджене неподобство. Текст може бути тільки тезовим, якщо презентація – лекція. Захаращення текстом призводить до враження, що доповідач сам погано володіє матеріалом і йому потрібна підказка на екрані, щоб не забути щось істотне. Саме такої думки будуть про вас слухачі. Навіть якщо тексту мало, але в якийсь момент він повторює мовлення доповідача (навіть якщо доповідач стоїть спиною до екрану), слухачі у своїй безпосередності відстежуватимуть ваше мовлення на предмет відмінностей від тексту слайдів.

Отже, необхідно дотримувалося неухильно правила: кількість тексту в презентаціях повинно становити 35%. Зараз воно доходить до 80%. Увесь непотрібний текст слід залишити або для усного виступу, або замінити його ілюстративним матеріалом: графіками, картинками тощо.

Привнесіть анімаційними та іншими ефектами елемент несподіванки і свята або сюрпризного моменту.

Текст презентації повинен бути лаконічний і зрозумілий слухачам (студентам).

Шаблон повинен відповідати представленій темі (або хоча б бути нейтральним).

Ефективне представлення презентації досягається за рахунок виконання чотирьох загальноприйнятих етапів – **чотирьох «П»**: планування, підготовки, практики та презентації:

Планування

Визначте основні моменти заняття чи доповіді на основі аналізу специфіки аудиторії.

Опишіть відношення вашої аудиторії до даної теми – її знання та досвідченість, потреби, бажання і цілі. Запитайте себе: “Наскільки аудиторія готова до сприйняття цієї теми?”

Визначте мету презентації, продумайте, як вона співвідноситься з очікуваними результатами. Ви прагнете щось донести до аудиторії, переконати її, навчити, мотивувати свою думку? Коли мета точно сформульована, її легко досягти.

Зміст презентації повинен залежати від цілей доповідача, інтересу та рівня знань аудиторії. Використовуйте загальні й зрозумілі слова і фрази, фокусуючи увагу на меті заняття (доповіді).

Підготовка

Підготуйте текст супроводжуючої доповіді відповідно до визначеної структури та часу, відведеного на показ презентації.

Визначте важливість вашого повідомлення. Запитайте себе: «Чому це повідомлення так важливе для мене?»

Сформуйте структуру презентації, виділіть ключові моменти.

Підготуйте цікавий початок презентації. Задайтеся яким-небудь питанням, здивуйте аудиторію або приведіть в приклад який-небудь випадок,

здатний зацікавити аудиторію. Відкриття повинне займати від 5% до 10% презентації.

Визначте головні ідеї заняття (доповіді) та обґрунтуйте їх статистикою, документами, аналогіями або наочними прикладами. Майте на увазі, що всі основні ідеї повинні бути пов'язані з темою заняття (доповіді). Враховуючи, що слухачі пам'ятають від 4 до 6 різних позицій, ретельно відбирайте головні ідеї. Вони повинні скласти від 80% до 85% презентації.

Підготуйте хороше завершення презентації, що відповідає меті заняття (доповіді) та запам'ятовується. Це може бути оригінальне (але не надто) підведення підсумків, інше формулювання теми або внесення сумнівів у ряди слухачів. Також може бути ефективним повернення до початку заняття (доповіді). Під час вибору способу завершення слід визначити, яку реакцію ви чекаєте від слухачів. Завершення повинне займати від 5% до 10% презентації.

Практика

Підготуйте презентацію, яка має супроводжувати ваше заняття (доповідь). Повправляйтеся з доповіддю перед невеликою аудиторією або друзями та дізнайтеся їх думку про зміст і стиль презентації. Нижче перераховані питання, яким слід приділити особливу увагу:

Чи добре сприймається інформація?

Чи спираються основні моменти заняття (доповіді) на факти?

Чи зрозумілі малюнки та ілюстрації, чи достатньо ілюструють вони дану тему?

Чи не використовуєте ви терміни та вирази, незрозумілі аудиторії?

Чи є завершення презентації таким, що запам'ятовується?

Чи задоволені Ви самі своїм заняттям (доповіддю)?

Запишіть репетицію свого виступу на відео та уважно перегляньте її, відзначаючи всі відхилення від теми й інші негативні моменти. Пам'ятайте, що кращий спосіб боротьби з нервозністю – це упевненість в собі, що зростає з кожним новим виступом.

Якщо це можливо, проведіть декілька репетицій, використовуючи нові ідеї та способи подання матеріалу. Зупиніться на тому способі, який вам найбільше подобається. Налаштуйтеся на той час, який вам відведено для презентації.

Презентація

Абсолютне володіння даною темою, максимальне залучення уваги аудиторії та донесення до неї важливості вашого повідомлення – запорука успіху.

Створіть сприятливу для заняття (доповіді) атмосферу. Говоріть стверджувальним підвищеним тоном. Сповільнюйте мову, щоб виділити основні моменти, витримуйте паузу, щоб відділити їх один від одного.

Відповідаючи на запитання, акцентуйте увагу на основні моменти теми, не відхиляйтеся від неї.

6. ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ ТА ПЕРЕВІРКИ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Зародження історичної думки Стародавнього Сходу.
2. «Старий Заповіт» і розрив з міфологічними уявленнями про минуле.
3. Концепція світової історії в «Історичних записках» Сима Цяня.
4. Вчення Гесіода про «епохи» світової історії.
5. Геродот Галікарнаський – «батько» світової історіографії.
6. Історичні погляди і метод дослідження Фукідіда.
7. Історична реконструкція Пелопоннеської війни у творах Ксенофонта.
8. Концепція світової історії у творах Полібія.
9. Історичні погляди Арістотеля.
10. Платон і його концепція соціальної історії.
11. Історичний метод Гая Саллюстія Кріспа.
12. Картина світової історії в поемі Тіта Лукреція Кара «Про природу речей».
13. Тіт Лівій про історичну місію римського народу у «Римській історії».
14. Історичний метод Корнелія Тацита.
15. Особливості історико-біографічного жанру Гая Светонія Транквілла.
16. «Порівнювальні життєписи» Плутарха в історіографії античності.
17. «Наративний» і «прагматичний» підхід в античній історіографії.
18. Августин Блаженний як фундатор середньовічної історіографії.
19. Релігійно-містична концепція світової історії Іоахіма Флорського.
20. Григорій Турський – «батько» французької історіографії.
21. Беда Вельмишановний – «батько» англійської історіографії.
22. Ісидор Севільський – «батько» іспанської історіографії.
23. Історичні твори Прокопія Кесарійського.
24. Середньовічні хроніки і розвиток історичної думки.
25. Лоренцо Валла і «риторична школа» гуманістичної історіографії.
26. Флавіо Бьондо і «ерудитська школа» гуманістичної історіографії.

27. Ніколо Макіавеллі і «політична школа» гуманістичної історіографії.

28. Історичні погляди Франческо Гвіччардіні.

29. Історичні погляди Жана Бодена.

30. Франсуа Бодуен про місію історії у праці «Про обґрунтування всесвітньої історії та її поєднання з юриспруденцією».

31. Жан Болланд про дослідницьку роботу історика.

32. Філософія історії Томаса Гоббса.

33. Філософія історії Джона Локка.

34. Генрі Сент-Джон Болінгброк і його історична концепція в «Листах про вивчення і користь історії».

35. Історична концепція Девіда Г'юма.

36. Історична концепція Едуарда Гіббона.

37. Джамбатіста Віко про світову історію.

38. Історичні погляди Вольтера.

39. Історичні погляди Шарля Монтеск'є.

40. Філософія історії Ж.Ж. Руссо.

41. Історичні погляди Г.Б. Маблі.

42. Просвітницька концепція історії Ж.А. Кондорсе.

43. Концепція історії Іммануїла Канта.

44. Історіософія Й.-Г. Гердера.

45. Філософія історії Георга Гегеля.

46. Англійська консервативно-романтична історіографія (Е.Бьорк, Т.Маколей, Т. Карлейль).

47. Німецька «історична школа права» (Ф.Савіньї, К.Ейхгорн).

48. Леопольд Ранке – фундатор «німецької класичної історії».

49. Французька консервативно-романтична історіографія (Ж.Местр, Ф.Шатобріан).

50. Французька ліберально-романтична історіографія (О.Тьєрі, Ф.Гізо, Ф.Міньє).

51. Жюль Мішле про роль народних мас у світовій історії.

52. Алексіс де Токвіль про американську демократію.
53. Вплив позитивізму на історичну науку (Г.Т. Бокль).
54. Історична соціологія Карла Маркса.
55. Й.Г. Дройзен – представник «малонімецької школи» історіографії.
56. Якоб Буркхардт про культурно-духовні чинники історичного процесу.
57. Культурно-історична концепція Карла Лампрехта.
58. Концепція історії Вільгельма Дільтея.
59. Погляди на історію Георга Зіммеля.
60. Неокантіанська концепція історії В.Віндельбанда, Г.Ріккерта.
61. Макс Вебер про чинники історичного прогресу.
62. Анрі Берр і «культурно-історичний синтез».
63. «Школа Анналів» і революція в європейській історіографії XX ст.
64. Життєвий і творчий шлях Марка Блока.
65. Життєвий і творчий шлях Люсьєна Февра.
66. «Апологія історії» Марка Блока про історичну науку.
67. Абсолютний історизм Бенедетто Кроче.
68. Ідея історії Р.Д. Колінгвуда.
69. Історія цивілізацій А. Тойнбі.
70. Всесвітня еволюція П. Тейярд де Шардена.
71. Критика «історицизму» Карлом Поппером.
72. Історичні погляди Мартіна Хайдеггера.
73. Карл Ясперс про «вісьовий час» світової історії.
74. «Глобальна» концепція історії Фернана Броделя.
75. Жак ле Гофф про «нову наукову історію».
76. «Нова економічна історія» і її вплив на розвиток історичної науки.
77. «Нова соціальна історія» та її вплив на розвиток історичної науки.
78. Кліометрика – новий напрям історичних досліджень.
79. Психоісторія – новий напрям історичних досліджень.
80. Історія ментальностей – новий напрям історичних досліджень.

7. ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО ОЦІНЮВАННЯ

1. Поняття «українська історіографія»
2. Предмет і завдання української історіографії, її роль у підготовці істориків
3. Джерела української історіографії
4. Методологія та понятійно-термінологічний апарат історіографії
5. Періодизація української історіографії
6. Література з української історіографії
7. Міфологія та усна народна творчість як носії найдавніших історичних уявлень
8. Теологічні трактування історії
9. Зародження писемності – поворотний етап розвитку історичних знань на українських землях
10. Історичні погляди мислителів Київської Русі
11. Розвиток історичних знань у Галицько-Волинській державі
12. Історична думка українців литовсько-польської доби
13. Українська історична думка на тлі утвердження Речі Посполитої
14. Вплив українського козацтва на розвиток історичних знань
15. Історичне підґрунтя міжконфесійної конфронтації
16. Зародження козацького літописання як виклик на новий рівень історичних знань
17. Києво-Могилянська академія – потужний осередок розвитку історичних знань
18. Автономістські та антиімперські мотиви історичної думки
19. Українська історіографія в контексті просвітництва та раціоналізму
20. Вплив виступу І. Мазепи на автономістську орієнтацію української історичної думки
21. Початок антикварної і археографічної діяльності та перші спроби документалізації української історії

22. Ідеї українського відродження і визрівання національних засад української історичної думки

23. «Історія Русів» – нове явище української історіографії

24. Особливості розвитку історичних знань на західноукраїнських землях

25. Формування університетських осередків української історичної науки. В. Антонович

26. Діяльність Київської археографічної комісії та історичних товариств

27. Вплив творчості Т. Шевченка на розвиток національної історіографії

28. Західноукраїнська історична думка

29. Історична школа М. Грушевського у Львові. Наукова схема історії України

30. «Історія України-Руси» М. Грушевського науковий синтез української історії на ґрунті позитивізму і національної ідеї

31. Українське наукове товариство в Києві та його внесок в утвердження національної історіографії

32. Державницький напрям в українській історіографії

33. Вплив Української революції на розвиток історичної науки

34. Історична наука в системі УНТ та УАН

35. Ідеологічна переорієнтація істориків в умовах утвердження влади більшовиків

36. Повернення з еміграції М. Грушевського та його історична школа в Києві

37. Українознавчі осередки історичної науки в Західній Україні та в еміграції

38. Перетворення історичної науки в ідеологічне знаряддя більшовизму і засіб утвердження режиму одноособової влади

39. Репресії сталінізму проти українських істориків та нищення наукових праць

40. Українська історична наука в роки Другої світової війни

41. Відновлення діяльності історичних установ в УРСР та в діаспорі

42. Українська історична думка в умовах агонії сталінізму

43. Хрущовська «відлига» і критика культу особи як шанс до відродження української історіографії

44. Вплив шістдесятництва на розвиток історичної думки

45. Українська історіографія в контексті ідеологічної боротьби і тотальної русифікації суспільного життя

46. Історики діаспори в обороні національних традицій української історіографії

47. Основні напрями історичних досліджень в УРСР в умовах загострення кризи авторитарного режиму

48. Криза марксистської парадигми історії та формування нової історіографічної ситуації в УРСР

49. Долучення українських істориків до надбань світової і національної історіографії

50. Повернення до національно-державницької схеми української історії

51. Методологічна переорієнтація пострадянських істориків України

52. Створення наукової історії України

53. Грецька історіографія.

54. Римська історіографія

55. Головні ідеї християнської історіографії.

56. Монастирські хронічки.

57. Візантійська історіографія.

58. Західнослов’янська історіографія

59. Світоглядні принципи гуманістичної історіографії.

60. Гуманістична історіографія в Італії: зародження історико-політичної школи у Флоренції.

61. Гуманістична історіографія у Франції.

62. Ерудити в західноєвропейській історіографії. Раціоналістична історіографія

63. Світоглядні принципи історіографії Просвітництва. Історичні погляди французьких просвітителів.

64. Історіографія доби Просвітництва в Німеччині.

65. Історична думка епохи Просвітництва у Великобританії.

66. Історико-соціологічні ідеї північноамериканських просвітителів

67. Зародження романтизму в західноєвропейській історіографії: консервативний романтизм.

68. Німецький ідеалістичний романтизм: історична школа Л. фон Ранкке.

69. Історико-філософська школа романтиків у Франції.

70. Т. Маколей і розробка романтичної версії історії Англії.

71. "Рання історична школа" в американській романтичній історіографії

72. Зародження позитивізму в західноєвропейській історіографії: "курс позитивної філософії" О.Конта.

73. Позитивістська історіографія у Франції.

74. Англійський позитивізм Г.Т.Бокль.

75. Малогерманська історична школа в Німеччині.

76. Позитивізм в історіографії США

77. Дебати про сутність історії: "історична школа неокантіанців" і М.Вебер.

78. Криза позитивізму в історіографії США і Великої Британії.

79. Криза позитивізму у Франції: культурно-історичний синтез А.Берра і зародження школи "Анналів".

80. Б.Кроче як історик і критик позитивізму

81. Розвиток історіографії в Британії: історична концепція Д.А.Тойнбі.

82. Перший етап в історії школи "Анналів" М.Блок і Л.Февр.

83. Історіографія в Німеччині: "морфологія історії" О.Шпенглера.

84. Історіографія США

85. Школа "Анналів" у французькій історіографії: Ф.Бродель, Ж. Ле Гоф.

86. Німецька історіографія: Карл Ясперс і Ф.Мейнеке.

87. Історіографія США і Великобританії

88. Зародження "нової історичної науки": "кліометрія" і "фолькхісторі".

8. ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Випадковість в історії – «взаємна незалежність декількох причин та наслідків, що випадково збіглися». Таке визначення дав французький учений А. Курно в праці «До питання про рух ідей та подій в історії нового часу» (1872 р.).

Візуальна антропологія – галузь культурної антропології, яка вивчає візуальні репрезентації (ритуали, церемонії, малюнки, фотографії, фільми тощо).

Гендерна історія – напрям в історичній науці, що вивчає історію формування та функціонування соціальних відносин через призму уявлень про «чоловіче» та «жіноче» як категорії соціального ієрархічного порядку.

Джерелознавчий аналіз – система дослідницьких дій, спрямованих на встановлення інформаційного потенціалу історичного джерела.

Джерелознавчий синтез – наступний за джерелознавчим аналізом, завершальний етап самостійного джерелознавчого дослідження, метою якого є конструювання історичного джерела як феномена культури.

Дисциплінарний масив публікацій – поняття, прийняте в науковому середовищі для відображення сутності наукової дисципліни та окремих її явищ і процесів через емпіричні відомості, отримані з різноманітних наукових публікацій.

Діалектичний підхід – спосіб наукового пізнання, що базується на використанні принципів діалектики.

Задум – щось нереалізоване (ще або взагалі). Цей феномен, як правило стає об’єктом історіографічного дослідження, зазвичай описового характеру, у двох випадках: а) коли задум так і не був втілений у життя і, отже, залишився самостійним фактом історії, історичної науки, фактом культури, суспільного життя, нарешті, творчої біографії; б) коли різниця між відомим з певних

джерел (планів, чернеток, листів та ін.) задумом та його реалізацією може потенційно стати джерелом нетривіальних висновків.

Ідеальний тип – поняття запроваджене німецьким соціологом і філософом М. Вебером (1864–1920). На думку вченого, це дослідницька «утопія», що не має буквального аналога в конкретній соціальній реальності.

Ідеологія – система ідей та цінностей, що покликана згуртувати однодумців на основі прийнятої для них кон-цепції природного й соціального довкілля.

Ідіографічний метод – 1) спосіб історичного пізнання, характерний для некласичної історичної науки, завданням якого є опис окремих феноменів і віднесення їх до цінностей (М. Рум'янцева); 2) метод дослідження, метою якого є вивчення та опис історичних явищ як унікальних та неповторних (Л. Репіна).

Інтелектуальна історія – поняття, що використовується для позначення історичної субдисципліни (аналогічної політичній чи економічній історії), яка вивчає історичні аспекти усіх видів творчої діяльності людини. У вузькому розумінні її завдань, вона вивчає історію ідей та ідейних систем, історію науки, громадської, політичної, філософської, історичної думки (історію гуманітарного знання); у широкому розумінні – ще й історію умов і форм інтелектуальної діяльності, тобто соціального, політичного, релігійного, культурного контексту, історію різноманітних духовних явищ з точки зору їх ролі в житті суспільства.

Інтерпретація (лат. interpretatio – тлумачення, пояс-нення) – когнітивна процедура встановлення змісту понять чи значень елементів формалізму через їх аплікації на ту чи іншу предметну сферу, а також результат зазначеної процедури. Інтерпретацію проводять з метою встановлення того змісту, який вклав у свій твір автор. Систематизоване вчення про історичну інтерпретацію джерел у логічно обґрунтованому вигляді виклав у своїй «Методології історії» О. С. Лаппо-Данілевський.

Історична антропологія – міждисциплінарне дослід-ницьке поле, у межах якого вивчають людину як родову істоту, її історію та культуру. Період розквіту історичної антропології припав на 1970–1990-ті рр. і збігся в часі з епістемологічною революцією в західній гуманітаристиці.

Історична вірогідність – поняття, що описує кількісну міру появи за певних умов конкретної події.

Історична демографія – наукова дисципліна, об'єктом досліджень якої є історична динаміка народонаселення як фактора розвитку людства. Вона вивчає чисельність, динаміку, розселення, міграції, зміни в складі населення, щільність, сімейно-шлюбні відносини, віковий та статевий баланс, демографічні кризи, а також сумарний вплив демографічних факторів на розвиток суспільства в історичній ретроспективі. Термін «історична демографія» вперше було використано в 1890-х рр., але широкого вживання набув тільки з 50-х рр. XX ст.

Історична думка – історично визнане поняття, що включає в себе сукупність умовиводів, переконань, систему суджень про суспільний розвиток, а також узагальнене відображення історичної дійсності. Історична думка може бути обумовленою світоглядом, ідеологією або політикою.

Історична закономірність – важливе явище суспільного життя, що відображає поступальний розвиток історії. Вона досліджує конкретні, обмежені певними просторово-часовими координатами, закономірності суспільного розвитку, пов'язані з діяльністю людей, а також об'єктивні передумови та наслідки цієї діяльності.

Історична наука – одна з фундаментальних суспільних наук, що вивчає ґенезу людського суспільства в усій її різноманітності та конкретності. Вона відображає потребу людського суспільства у самопізнанні, звідси – історична наука як одна з головних форм самопізнання людства. Історія – розповідь, оповідання про те, що вже давно вивчено, досліджено. Часто історичну науку задля стислості називають словом «історія».

Історична пам'ять – одна з базових категорій історичної науки. Пам'ять є однією з властивостей нервової системи людини, тому, поперед усе, вона досліджується психологією. У загальному вигляді пам'ять можна охарактеризувати як здатність людської свідомості відтворювати минуле. Історична пам'ять виступає однією зі складових суспільної свідомості. В основі історичної пам'яті лежить закріплення індивідом знань про минуле.

Історична психологія – це спеціальна історична дисципліна, яка вивчає психологічний склад окремих історичних епох, а також змін психіки й особливостей людини в культурному макрочасі.

Історична теорія – уявлення про сутність, зміст і сенс історії, принципи і методи її вивчення, які можуть забезпечити систематизацію отриманих результатів.

Історичне дослідження – система теоретичних та емпіричних процедур, спрямованих на отримання нового знання, необхідного для досягнення поставлених цілей.

Історичне знання – одна із складових частин знання як загальнонаукової та філософської категорії. Воно характеризується, по-перше, суб'єктивністю й індивідуальністю отримуваних дослідником результатів; по-друге, своєрідною «анонімністю» джерел знання та автономністю дослідницького процесу; по-третє, історичністю знання; по-четверте, претензією на об'єктивність, оскільки в процесі пізнавальної діяльності, особливо в період постановки завдань дослідження, історик має справу, як правило з сучасністю.

Історичне поле – це та сукупність свідоцтв, що містяться в необроблених історичних джерелах, яка стає об'єктом історичного дискурсу (в термінології Х. Уайта).

Історичний дискурс – уявна конструкція, що не від-повідає реальності, а лише визначає її.

Історичний інтерес – це увага до явищ із погляду на їхнє виникнення та розвиток. Історичний інтерес знаходить свою реалізацію в історичному пізнанні.

Історіографічна модель – це узагальнена абстрактна конструкція, яка використовується для пізнання.

Історіографічна революція – це кардинальні зміни епістемологічних уявлень про предмет історичної науки, стиль історичного мислення, когнітивну стратегію наукового історичного пізнання та ролі у ньому історика-дослідника.

Історіографічна ситуація – певний фрагмент історіографічного процесу в його конкретному просторово-часовому вияві (історіографічна ситуація довкола робіт М. Блока чи історіографічна ситуація за часів М. Блока).

Історіографічне джерело – специфічна група джерел, які містять інформацію про історіографічний процес і водночас постають доробком цього процесу (монографії, статті, рецензії, критичні огляди, доповіді, чернетки, нотатки, плани робіт, мемуари, щоденники, приватне та ділове листування, офіційні, діловодні документи тощо).

Історіографічний процес – це об’єктивний, цілісний процес ґенези та розвитку історичного пізнання, накопичення та удосконалення історичних знань.

Історіографічний факт – це об’єкт історіографічного дослідження, факт історичної науки, що містить в собі інформацію щодо історичного знання.

Історіографія (від грец. «historia» – «оповідь про минулі події» і «grapho» – «пишу») – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає історію розвитку історичних знань, історичної науки. Нині мають місце при наймі два значення цього терміна: 1) наукова дисципліна; 2) синонім історичних творів, історичної літератури взагалі. Розрізняють проблемну та теоретичну історіографію (І. Колесник), або загальну (досліджує розвиток історичних

знань, історичної науки в цілому), предметну (історіографія історії окремих регіонів, країн, сфер людської діяльності) та проблемну (вивчення історії опрацювання певних наукових проблем) історіографію (М. Варшавчик).

Історіописання – термін, що рідко вживається в сучасній історичній науці, означає процес створення історичних творів у письмовій прозаїчній формі.

Історіософія (філософія історії) – одна з форм теоретичного відношення до історії, пов'язана з розробкою теорії історичного процесу та рефлексією стосовно природи історичного пізнання.

Історія ідей – предметне поле сучасного історичного знання, пов'язане із вивченням генези, становлення, поширення та трансформації різних продуктів розумової праці в інтелектуальній культурі людства. Словосполучення «історія ідей» часто використовують як синонім до терміну «інтелектуальна історія».

Історія повсякденності – напрям в історичній науці; одна з галузей вивчення минулого, що набула значного поширення в останній чверті XX ст., і одночасно один із нових методів наукового пошуку. Історія повсякденності ставить за мету з'ясувати мотивацію дій індивідів та наблизитися до їх розуміння через «діалог» з історичним джерелом.

Історія повсякденності – напрямок антропологічно орієнтованої історичної науки, що вивчає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, в процесі якої здійснюється безпосеред-нє й опосередковане спілкування людей як суми мільярдів доль людей протягом усього історичного розвитку.

Кількісні методи в історичних дослідженнях – допоміжні методи, орієнтовані на збір, систематизацію, аналіз історичної інформації, шо представлена в кількісній формі (контент-аналіз, методи системного аналізу та ін.).

Кліометрія, кліометрика (від грец. Klio – муза історії, metreo – Вимірюю) – спеціальна історична дисципліна, яка розробляє і застосовує

економічну теорію, а також кількісні та математичні методи для описування та пояснення історичних явищ і процесів у сфері економічного розвитку.

Контент-аналіз – метод формального аналізу текстів документів, суть якого полягає у вимірі та перетворенні текстової інформації в кількісну форму з її наступною статистичною обробкою.

Концепція – система доказів певного положення, провідний задум, певний спосіб розуміння, трактування будь-якого явища. У історичному дослідженні термін «концепція» використовується також для позначення сукупності історіографічних фактів.

Криза науки – ситуація, коли в науковому співтоваристві настає момент незадоволення результатом усієї попередньої наукової діяльності, трапляються суттєві зміни у структурі наукового знання, ставляться під сумнів наукові методи та теорії.

Критика історичного джерела – поняття класичної моделі історичної науки (XVIII–XIX ст.), коли метою вивчення історичного джерела було з'ясування його достовірності, яку розуміли як відповідність досліджуваної інформації так званій «об'єктивній реальності минулого».

Культурна історія – поняття, що використовується для позначення історичної субдисципліни, яка вивчає історію культури в широкому розумінні цього слова, а також як поняття, що фіксує напрям у розвитку історичної науки, для представників якого характерне дослідження історії людства у «культурному вимірі».

Локальна історія – практика історіописання, яка ставить за мету конструювання місцевої історичної пам'яті; опис історії певного місця – локусу (в першу чергу місця, де мешкає автор історичної праці), яким може бути як невеликий за розміром простір (село, місто), так і великий (графство, округ, провінція, губернія, область, край). Перші спроби опису історії певної місцевості були зроблені в Англії в XVI–XVII ст.: В. Лембард (Кент, 1570), Дж. Кері (Корнуолл, 1602).

Макроісторія – науковий напрям, який виник у другій половині XIX ст. і аж до останньої третини XX ст. зберігав лідерство в історіописанні. Основу наукового розуміння історії з позицій макропідходу заклали праці Г. Гегеля, К. Маркса, А. Сен-Сімона та О. Конта. Вони стали фундаментом для макроісторичних концепцій, до числа яких можна віднести теорію суспільно-економічних формацій (К. Маркс, Ф. Енгельс), цивілізаційні теорії (А. Тойнбі, О. Шпенглер), еволюційні теорії та ін.

Марксизм – розроблена К. Марксом (1818–1883) наукова система філософських, економічних та соціально-політичних поглядів; наука про пізнання й революційне перетворення світу, про закони розвитку природи, суспільства та людської особистості.

Менталітет – структура, що визначає сутність та ієрархію думок, почуттів і поведінки, що формує систему цінностей та норм індивіда чи соціальної групи.

Метод історичної аналогії (історична аналогія) – метод прогнозування, що базується на порівнянні відомих історичних подій з аналогічними подіями та явищами, що можуть відбутися в майбутньому.

Метод періодизації – метод вивчення історичного процесу, який полягає в його поділі на часові проміжки (періоди – етапи – стадії – цикли), що відображають якісні характеристики досліджуваного явища. Для створення періодизації можуть бути використані різні критерії (політичні, економічні, соціологічні та ін.).

Методи систематизації – процес впорядкування історичної інформації (даних) у певній формі, що забезпечує можливість її подальшого використання та аналізу. Форма впорядкування залежить від засобів кодування інформації (це можуть бути текст, числа, зображення чи, наприклад, база даних).

Методологія історії – наукова дисципліна, що розробляє методологічний апарат історичної науки, вивчає природу, принципи і методи історичного пізнання.

Мікроісторичний підхід – міждисциплінарний методологічний принцип дослідження, що передбачає максимально деталізоване вивчення конкретної людини, її поведінки для того, щоб зрозуміти, яким чином відбувається поєднання індивідуальних прагнень та дій із соціально заданим макроісторичним контекстом. Мікроісторичий підхід широко використовує методи та прийоми психології, етнографії, антропології, лінгвістики тощо.

Мікроісторія – напрям досліджень, що виник наприкінці 70-х – 80-х рр. XX ст. у ряді країн Західної Європи, представники якого намагались усвідомити історичний процес крізь призму мікроаналізу (доля конкретної людини, взаємини в невеличкому соціальному середовищі, подія одного дня тощо), зосередили свою увагу на історії побуту та повсякденності, заглибились у дослідженні локальної спільноти.

Модернізм – у сучасному інтелектуальному просторі вживається у різних дисциплінарних вимірах: 1) історико-філософському – некласичний стиль філософського мислення, витоки якого можна побачити ще в критиці І. Кантом абсолютності й універсальності розуму та в гегелевсько-марксистських ідеях історичності мислення. На цих засадах формується можливість визначення плюралістичного бачення світу відповідно до обраних пізнавальних стратегій. 2) історико-культурному – певний і разом з тим умовний період в історії культури в її європейсько орієнтованому вимірі (кінець XIX – середина XX ст.). У сфері історичної науки по-чаток модернізму можна датувати з так званої кризи історичної науки (кінець XIX – початок XX ст.), а за верхню хронологічну межу прийнято вважати початок поширення в 60–70-х рр. XX ст. ідей постструктуралізму.

Напрям в системі історичної науки – об’єднання істориків за принципом методології, тематики і проблематики досліджень (культурно-історичний та історико-економічний напрям в середині позитивістської течії), іноді за політичною орієнтацією (ліберально-буржуазний чи радикально-демократичний напрям в середини Романтичної течії; буржуазно-дворянський

і радикально-демократичний напрям в історіографії Просвітництва) (Є. Гутнова).

Наукова школа в історіографії – вузька група істориків, що вирізняється або єдністю методологічних прийомів, або окремими методологічними нюансами в межах одного методологічного проблемного напряму, чи походження від спільного вчителя, які дотримуються його принципів (Є. Гутнова).

Наукове співтовариство – поняття для характеристики різних комунікативних одиниць, які формуються з наукових співробітників для проведення досліджень і виконання інших видів наукової діяльності.

Національна історія – жанр історіописання, що насамперед вивчає історію нації, своєї чи чужої. Національна історія є антиподом глобальної історії, а також локальної та персональної.

Неокантіанство – напрям у філософії, започаткований у середині XIX ст. У період 1880–1930-х рр. став пануючим у середовищі ряду німецьких університетів, поступово поширився в Франції та інших країнах. На початку XX ст. неокантіанці зробили вагомий внесок у розвиток наукового пізнання історії, зокрема, найбільшій вплив на історичну науку мала баденська школа, найвідомішими представниками якої були В. Віндельбанд і Г. Ріккерт.

Неопозитивізм в історичному пізнанні – напрям в історичній епістемології, представлений логічним позитивізмом та аналітичною філософією історії. У центрі уваги неопозитивістів – питання, пов’язані з розробкою теорії історичного пізнання, аналізом природи та мови наукового історичного пізнання.

«Нова історична наука» – один із найвпливовіших і наймасштабніших напрямів у некласичній історичній науці, що з’явився в 60-ті рр. XX ст., головним предметом дослідження якого є «людина в суспільстві». «Нова історична наука» формувалася в історіографічній практиці французької школи «Аннали», а її майбутні підходи відо-бражені в працях А. Берра, М. Блока, Е. Ле Руа Ладюрі.

«Нова культурна історія» – напрям сучасної історичної науки; предмет культурної історії – історія соціокультурних форм, процесів та комунікацій, колективних уявлень і символів, різних стилів мислення.

Норми в науці – правила, які регулюють поведінку людей, зайнятих науковою діяльністю, і які не мають статусу юридичних законів. Такі норми поділяються на два типи: методологічні й етичні. Перші визначають правила отримання, перевірки та введення до наукового обігу нових знань. Сукупність етичних імперативів («науковий етос») складає основу професійної етики.

Одиниця інформації – найменша частина інформації. Цей термін у 1948 р. ввів Шеннон у зв'язку з поняттям кількості інформації. Як одиниця інформації може виступати все, що трансформує: знак, слово, текст, думка тощо.

Парадигма (від грец. «paradeigma» – «приклад», «зразок») – в концептуальна схема, модель постановки проблем та їх вирішення, яка панує протягом певного історичного періоду. Термін був уведений Т. Куном.

Позитивізм (фр. positivisme, від лат. positivus – позитивний) 1) в широкому значенні – поняття, яке фіксує загальнокультурну (ідеологічну) настанову «західної» свідомості, що склалася в процесі становлення капіталістичного суспільства, 2) це парадигмальний гносеометодологічний підхід, згідно з яким позитивне знання може бути здобуто як результат суто наукового пізнання. «Позитивне знання» і «позитивна наука» протиставляються у позитивізмі традиційній філософії як «метафізиці».

Політична історія – дисципліна класичної історичної науки, що вивчає минуле влади в суспільстві, форми політичної організації людського суспільства, тобто державу та все, що з нею пов'язано.

Презентизм – сприйняття історичного часу з позицій теперішнього, поширення теперішнього на минуле.

Принцип історизму – один із принципів історичного пізнання, що вимагає будь-яке історичне явище вивчати в динаміці із врахуванням конкретної ситуації.

Принципи історичної науки – її основні історичні положення, що визначають базові вимоги до історичного дослідження і способи такого дослідження. У наш час до принципів історичної науки можна віднести принцип історизму, принцип цілісності, принцип діалогу, принцип ціннісного відношення.

Програма дослідження – виклад теоретико-методологічних передумов, загальної концепції в узгодженні з основними цілями роботи, що починається з гіпотез дослідження із зазначенням правил процедури, а також логічно послідовних операцій для перевірки гіпотез.

Просвітництво – ідейно-культурна течія на межі середньовіччя та нового часу, соціально-політичним чинником якої був перехід від феодалізму до буржуазного ладу. Спираючись на видатні здобутки попередніх епох духовного злету людського суспільства (Античність і Ренесанс) Просвітництво виробило модель ідеального соціального устрою, засадничі риси якої утворили фундамент сучасної цивілізації.

Психоісторія – 1) підхід в історичному дослідженні, орієнтований на психоаналіз; 2) наука про історичну мотивацію, коріння якої знаходиться в глибинах людської психіки. Як наукова дисципліну психоісторію було визнано в США в 1957 р.

Романтизм – складний, внутрішньо суперечливий рух у західноєвропейській культурі, якій зародився на межі XVIII–XIX ст. і торкався всіх сфер духовного життя. Романтична течія в історіографії була направлена проти просвітницьких ідей. На початку XIX ст. відбувся підрив оптимістичної теорії історичного прогресу. Гірке розчарування викликали невиправдані надії на перемогу розуму і на інші блискучі обіцянки просвітників.

Соціальна історія – одна з провідних субдисциплін (галузей) сучасної історичної науки. Вона сформувалася до Другої світової війни в країнах Західної Європи, а у повоєнний час посіла провідні позиції в країнах Старого Світу, США та ін. Сучасні трактування соціальної історії наближають її до людини, що відкриває нові можливості мікроаналізу.

Соціальна історія науки – науковий напрямок (наукова дисципліна), в межах якого вивчається розвиток науки у зв'язку з розвитком суспільства, взаємодія науки на різних етапах її історії з економікою, ідеологією, політикою, культурою і т. п.

Соціальна свідомість – філософська категорія, яка означає фундаментальну спроможність соціальних суб'єктів відображати соціальну та природну дійсність при визначальному впливі суспільного буття.

Статус наукової дисципліни визначається її місцем у суспільстві. Це сприйняття предмета дисципліни різними науковими групами спеціалістів, як пов'язано з «об'єктивними» і «суб'єктивними» ознаками, тобто ціннісне і вибіркове сприйняття наукової дисципліни.

Стиль мислення – напрям думок відповідної історичної епохи, загальноприйняті стереотипи інтелектуальної діяльності. На відміну від парадигми, дослідницької програми та методу, стиль мислення знаходиться поза межами предметного змісту наукового знання, забезпечуючи зв'язок науково-пізнавальної дійсності з культурою в цілому.

Суспільна думка – динамічна система оцінок, суджень, поглядів людей певної історичної доби щодо соціальних умов своєї діяльності та існування. Її змістовні характеристики визначаються національно-державними чинниками, а якісні – особливостями суспільно-політичного устрою, його рівнем цивілізаційного розвитку і ступенем духовно-інтелектуальної культури громади.

Теорія історії (теорія історичного процесу) – цілісна система уявлень історичного процесу із врахуванням світоглядних, епістемологічних та парадигмальних основ.

Течія в історичній науці – найбільш широкі і, як пра-вило, аморфні групи істориків, об'єднані найбільш загальними методологічними принципами, в середині яких можуть знаходитися різні напрями чи школи (Гуманістична, Просвітницька, Романтична, Позитивістська течії) (Є. Гутнова).

Тип історико-наукового дослідження – сукупність праць, об'єднаних загальним предметом і завданнями. До праць з історіографії можна застосувати наступну класифікацію. 1. Основний тип історіографічних досліджень – проблемні праці, що висвітлюють вивчення окремих проблем історії (середньовічного міста, Першої світової війни тощо). Будучи результатом поглиблення спеціалізації, вони, з одного боку, дозволяють глибше простежити еволюцію кожного питання, з іншого – призводять до звуження наукових інтересів, послаблення взаємозв'язків. 2. Праці, присвячені окремим діячам історичної науки, які характеризують творчу лабораторію того чи іншого вченого-історика, його наукові, суспільно-політичні погляди, умови праці, стосунки з колегами, учнями і т. п. 3. Праці, в яких простежується розвиток історичної науки або її напрямків в окремих країнах або групах країн упродовж значних відрізків часу (історіографія французька, німецька і т. п.), а також роботи, присвячені історичній думці тієї чи іншої великої історичної епохи (середньовічна історіографія, історіографія епохи Відродження). 4. Узагальнюючі дослідження, що дозволяють скласти уявлення про розвиток історичної науки як цілісного явища, виявити закономірності її розвитку, взаємодії з іншими формами суспільної свідомості – філософією, релігією, мистецтвом, а також з матеріальною практикою і соціальними умова-ми тієї чи іншої епохи.

Усна історія – галузь історичних знань, що почала інституціонально формуватися з середини XX ст., коли у США, а пізніше у країнах Західної Європи (Англія, Франція, Італія) виникли товариства усної історії (Oral History Review), почали виходити спеціалізовані видання. Словосполучення «усна історія» вперше було використане професором Колумбійського університету А. Невісом у 1948 р., який розумів під цим терміном збір і використання спогадів про історичні події, викладені у словесній формі.

Філософія історії – 1) одна з форм теоретичного від-ношення до історії, пов'язана з розробкою теорії історичного процесу та рефлексією щодо

природи історичного пізнання; 2) частина соціальної філософії, що досліджує проблеми онтології та епістемології історії.

Церковна історія – одна зі сфер церковного знання; історичне осмислення політичних, соціальних і культурних процесів релігійного життя з позиції визнання істинності віровчення і необхідності утвердження його цінностей. «Батьком» церковної історії вважають Євсевія Памфіла (265–340) – історіографа візантійського імператора Конс-тантина I Великого.

Цінності в науці – категорія, за допомогою якої визначають діяльність учених і практичне значення результатів їхньої діяльності.

Час (історичний) – це темпоральне втілення соціального; найважливіший «матеріал», з яким працює історик. «Час липне до думки історика, як земля до лопати садівника», – писав Ф. Бродель.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Базова

1. Водотика С.Г. Історична наука УСРР 1920-х рр.: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування. Херсон, 2014.

2. Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В. Французька історіографія XX століття. Львів, 2001.

3. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів, 1999.

4. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Посібник для студентів історичних факультетів університетів. Львів, 2007.

5. Історіографічний словник: навчальний посібник для студентів історичних факультетів університетів / за ред. С.І. Посохова. Х., 2004.

6. Історія і Влада: Колективна монографія. К., 2016.

7. Історія та історіографія в Європі. Збірник наукових праць. Київ, 2003–2004. Вип. 1, 2–3.

8. Калакура Я. Українська історіографія. Курс лекцій. Київ, 2004.

9. Колесник І.І. Українська історіографія XVIII – початок XX ст. Київ, 2000.

10. Колесник І. Українська історіографія: Концептуальна історія / І. Колесник; НАН України, Ін-т історії України. К., 2013.

11. Кондратюк К. Українська історіографія XIX – початку XX століть: основні напрями і концепції. Навчальний посібник. Л., 2012.

12. Кондратюк К. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2009 рр.). Л., 2014.

13. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій. Навчальний посібник. К., 2013.

14. Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XX ст.). Х., 2016.

15. Кукурудзяк М.Г. Історіографія історії нового і новітнього часу країн Європи і Америки. Конспект лекцій. Кам'янець-Подільський, 2002.

26. Мотрук С. Нові тенденції у розвитку чеської та словацької історіографії в 90-х роках XX ст. *Історія та історіографія в Європі*. Київ, 2003. Вип. 1–2. С. 72–81.

17. Нові перспективи історіописання. За редакцією Пітера Берка. Київ, 2004.

18. Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII–XX століть. Київ, 2002.

19. Таран Л.В. Французька історіографія (70-ті роки XIX – 80-ті роки XX ст.). Київ, 1991.

20. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Львів, 2014.

21. Яковенко Н. Вступ до історії. К., 2007.

Допоміжна

1. Ададуров В. Нові «території» історії: проблеми синтезу соціальних наук у творчості третього покоління школи «Анналів» (на прикладі концептуальних поглядів Еммануеля Лє Руа Лядюрі). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2000. Вип. 35–36.

2. Бондар В. Сучасна українська історіографія: підсумки і виклики. *Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. праць*. К., 2014. Вип. 25.

3. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст. Т.І: Структури повсякденності: можливе і неможливе. Київ, 1995; Т.2: Ігри обміну. Київ, 1997; Т.3: Час світу. Київ, 1998.

4. Вісліч Томаш. Польська історіографія 1989–2009 рр.: дуже суб'єктивні підсумки. *Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. праць*. К., 2013. Вип. 23.

5. Гломозда К. Сенс і стан історичних досліджень як актуальна проблема наукової та освітянської спільноти США. *Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології. Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару* (Київ, 17 червня 2004 р.). Київ, 2005.

6. Горобець В. «Нова соціальна історія»: можливі українські перспективи у світлі європейських досягнень і проблем. *Історія та історіографія в Європі*. Київ, 2003. Випуск 1–2.

7. Гоцуляк В.В. Історія її методологія і історіографія як наукові та навчальні дисципліни. Навчальний посібник. Черкаси: видавець, Третяков О.М., 2016.

8. Заярнюк А. Про те, як соціальна історія ставала культурною. *Україна модерна*. Київ; Львів, 2005.

9. Кінан Е. Російські історичні міти. Київ, 2003.

10. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. К., 2006.

11. Козеллек Р. Історичні пошуки ідентичності. *Українсько-німецький колоквіум*. Червень 2000. К., 2004.

12. Нефьодов Д. Історія та культура України. Хрестоматія. Миколаїв : Іліон, 2016. 252 с.

13. Нефьодов Д. Новітня історія України: навчальний посібник для дистанційного навчання. Миколаїв : Іліон, 2021. 400 с.

14. Nefodov D. History of Ukrainian Culture: Lecture notes. Миколаїв: видавець Румянцева Г. В., 2022. 244 с.

15. Nefodov D. Sources on the History of Ukraine and Archival Studies: Lecture notes. Миколаїв: видавець Румянцева Г. В., 2023. 431 с.

16. Нефьодов Д. Історичне архівознавство та історія музейної справи: Навчально-методичний посібник для змішаної форми навчання. Миколаїв: видавець Румянцева Г. В., 2024. 432 с.

17. Острянко А. Наукові історичні школи в Україні: фантоми української історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. праць*. К., 2012. Вип. 22.

18. Петровський В.В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991–2001 рр.). Харків, 2003.

19. Поппер К . Відкрите суспільство та його вороги. Київ, 1994. Т. 1–2.

20. Портнов А. Історія істориків: Обличчя й образи української історіографії XX століття. К., 2013.

21. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей. Панорама сучасної науки / З французької переклав Віктор Шовкун. Київ, 1998.